पुस्तक ४९-५०

विविध ग्रन्थमाला.

वर्ष ५ मुं.
सं. १९७१

स्वामी विवेकानंद

एमना सदुपदेश—भाग १ लो.

अनुवादकः
उद्धवजी तुलसीदास ठकुर.

प्रकाशकः सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय.

સ્થળ-
મુંબઈ, ૨.

શાખા-
અમદાવાદ.

વિવિધ ગ્રંથમાળા: પુસ્તક ૪૯, ૫૦. વર્ષ પાંચમું.

स्वामी विवेकानंद

एमना सदुपदेश

भाग १ लो.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી
અનુવાદક: ઉદ્ધવજી તુલસીદાસ ઠક્કુર.
સ્થળ: કાદાવાડી–મુંબઈ.

સંપાદક અને પ્રકાશક: ભિક્ષુ-અખંડાનંદ.
સ્થળ: કાલબાદેવી-મુંબઈ.

પહેલી આવૃત્તિ—૫૩૦૦ વિ સ. ૧૯૭૦, ઇ સ ૧૯૧૪.

મૂલ્ય: વાર્ષિક ફાળે ૦။ પાકું પૂઠું ૦။ પો. માફ
છૂટક ૦॥ પાકું ૦॥ પો. જુદું.

અમદાવાદ
શ્રી ડાયમડ જ્યુબિલિ પ્રીન્ટીગ પ્રેસમા
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યુ

નવીન હસ્તપત્રો.

આ ખાતા તરફથી નીકળેલા તથા નીકળનારા પુસ્તકો અને ગ્રંથમાળાઓની વિગતવાળા નવિન હસ્તપત્રો હવે છપાઇને તૈયાર થયા છે, જેથી તેનો યોગ્ય માણસોમા પ્રચાર કરી આ ખાતાના કાર્યમા સહાય આપવા સારૂ જે જે સજ્જનો તરફથી તે મંગાવવામા આવશે, તેમને તે તરતજ મોકલી આપવામા આવશે.

એમા આ વાત ખાસ ધ્યાનમા રાખવાની છે કે વાચવાની દરકાર વિનાના તે માણસોને આ હસ્તપત્રો ન આપતા કંઇક યોગ્યતા હોય તેવાનેજ આપવાની ખાસ કાળજી રહેવી જોઇએ.

કેટલા હેંડબીલ મોકલવાં તે વાત તથા નજીકમા કોઇ સ્ટેશન હોય તો તેનુ નામ લખવા તસ્દી લેવી

જેમના આવા યત્ન વડે આ ખાતાના ગ્રંથપ્રચારના કાર્યમા વિશેષતા આવેલી જણાશે, તેવા સજ્જનોના નામ વિવિધગ્રંથમાળામા યથાવકાશ પ્રસિદ્ધ થશે.

અનુક્રમણિકા.

આર્યોનું પ્રમાણભૂત સર્વોત્તમ ધર્મશાસ્ત્ર

મનુસ્મૃતિ.

મૂળશ્લોક તથા સરળ અર્થ સહિત.

ગુર્જર વાચક વર્ગને આ ગ્રંથ સસ્તો પુરો પાડવાના હેતુથી શાસ્ત્રી મણિશંકર પ્રાણશંકર શર્મા (ઉપદેશક મુબાઈ પ્રદેશ આર્ય પ્રતિનિધી સભા) એમની પાસે ગુજરાતીમા ભાષાંતર કરાવી **રા. નારણલાલ કૃષ્ણલાલ ગુપ્ત. મુકામ–નાવલી તા. આણંદ** એમણે પ્રકટ કર્યો છે. **પુસ્તકનું** કદ ડેમી ૮ પેજી એટલે ઇંચિ ૮।×૫ા ના કદના પૃષ્ઠ ૪૪૦ નુ છે. **કાગળ** ગ્લેજ હોઇ **છપાઈ** પણ એકંદરે ઠીક છે. ચાર ચાર શ્લોક અને તેની નીચે આ લખાણના જેવા ગુજરાતી અક્ષરોમા ભાષાંતર, એ પ્રમાણે આ આખુ પુસ્તક છપાયલુ છે.

બીજે રૂ ૩–૪ મા વેચાતી મનુસ્મૃતિની અપેક્ષાએ ઘણુંજ અલ્પની આ મનુસ્મૃતિ ખરીદવાનુ સર્વને સુગમ થઈ પડે તેમ છે.

આ ગ્રંથની કિમ્મત જોકે રૂ. ૧।। રાખેલી છે, તોપણ અધિક પ્રચારના હેતુથી પ્રસિદ્ધ કર્ત્તાએ થોડો વખત રૂ ૧ા લેવાનું રાખવાથી ગયા પુસ્તકમા તે વિષેની જા૦ ખ૦ વિના મૂલ્યે દાખલ કરી હતી.

પ્રસિદ્ધ કર્ત્તા ગ્રહસ્થ સાથે વિશેષ વાત ચાલતાં થોડા વખતને માટે આ ઉપયોગી ગ્રંથ માત્ર રૂ. ૧)મા આપવાની ઉદારતા તેમણે દર્શાવવાથી વાચકોના હિત માટે આ પુસ્તક સાથે આ બાબતના ઓર્ડર કાર્ડ વહેચવામા આવ્યા છે. ગ્રંથની નકલો ઝાઝી નહિ હોવાથી તેમ આ ઘટાડેલી કિમ્મતે ડિસેમ્બર પછી મળનાર નહિ હોવાથી આ તકનો સત્વર લાભ લેવા ભલામણ છે. ઇચ્છા હોય તેમણે ઓર્ડર કાર્ડ ભરી મોકલી પ્રસિદ્ધ કર્ત્તા પાસેથીજ ગ્રંથ મગાવી લેવો. આ ખાતામાથી તે મળશે નહીં.

संपूर्ण महाभारत.

અથવા એકલું શાન્તિપર્વ ખરીદવા વિષે ખુલાસો.

આ ગ્રંથ ચાર ભાગમાં નીકળવાની જે યોજના આગલા ગ્રંથમાં રજુ થઇ છે, તેને અનુસરીને પ્રથમથી ગ્રાહક થનારના નામ નોંધવાનું શરૂ થઈ ચૂક્યું છે એ વિષે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ 'શાન્તિપર્વ' આઠઆના અને છ આના કિફાયતથી મળવાનો સમય કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ પૂર્ણ થાય છે

૨ એ ગ્રંથ હવેથી ૧૯૭૧ ની આખર સુધી આ ખાતાના મુંબઈ તથા અમદાવાદના કાર્યાલયોમાંથી તેમજ નીચે જણાવેલા અન્ય સ્થળોએથી પણ રૂ. ૦ા ની કિફાયતે એટલે કે ઉંચી આવૃત્તિ રૂ. ૨ા થી અને સામાન્ય આવૃત્તિ રૂ ૧ાા થી મળી શકશે

મુંબઈ—બૉમ્બે સ્વદેશી સ્ટૉર્સ—બોરીબંદર સ્હામે

,, **એન. એમ. ત્રિપાઠીની કં૦**—પ્રિન્સેસસ્ટ્રીટ

,, **વસનજી પરમાનંદ**—ચાહવાળા, કાલબાદેવીરોડ

,, **ડી. લક્ષ્મીદાસ અને કંપની**—કોટ, બોરાબજાર

સુરત—ચંદ્રપ્રકાશ ઑફીસ—ભાગાતળાવ

ભરૂચ—બુ. દેશાઈ બ્રધર્સ—કતોપોર દરવાજે.

વડોદરા—બુ. મોહનલાલ મનસુખરામ—લ્હેરીપુરા.

રાજકોટ—બુ. ઝ્હેચર મેઘજી—પરાબજાર

ભાવનગર—બુ. અબ્દુલ હુસેન આદમજી.

નડીયાદ—ચુનીલાલ બોધાભાઈ.

ડાકોર—બુ. જેઠાલાલ મનસુખરામ.

,, **—શારદાભવન પુસ્તકાલય.**

૩ મહાભારતના પ્રથમથી થનારા ગ્રાહકો માટે રૂ. ૨)ની કિફાયત રાખવાને લીધે તેમાથી કોઇને કશુ પણ કમીશન આપવાની યોગવાહી ન રહેવાથી એજટો મારફતે નામ નોધવાની ગોઠવણ ન રાખતા તે વ્યવસ્થા સર્વ કોઇને માટે સીધેસીધી આ ખાતાના અમદાવાદ તથા મુબઇના કાર્યાલયોમાજ રાખવામા આવી છે.

૪ ૧૯૭૧ ની આખર સુધીમા સપૂર્ણ મહાભારતના ગ્રાહક થઇને રૂ ૧) અનામત આપનારને, એ આખા ગ્રથના એક ભાગ તરીકે **શાન્તિપર્વ**ની ઉચી આવૃત્તિ **અમદાવાદના કાર્યાલયમાં માત્ર** રૂા ૨)થી અને મુબઇના કાયાલયમાથી રૂ ૨)= થી મળી શકશે. માત્ર એકલુજ "શાન્તિપર્વ" લેનારને રૂ ૨ા થી ઓછે મળી શકશે નહિ.

૫. હવે પછી નીકળનાર ત્રણ ભાગોમાથી માત્ર કોઈ કોઇ ભાગજ ખરીદવા હશે, તેમને તે નીકળ્યેથી છાપેલા મૂલ્ય કરતા દોઢા મૂલ્યે સગવડ હશે ત્યા સુધી અપાશે

૬ શાન્તિપર્વ હરકોઇ સ્થળેથી ખરીદવા પછીથી પણ સપૂર્ણ મહાભારતના ગ્રાહક થવાનો વિચાર થશે તો ૧૯૭૧ ની આખર સુધીમા રૂ ૧) અનામતનો મોકલી આપ્યાથી ગ્રાહકમા નોધી બાકીના ત્રણે ભાગ નીકળશે તેમ કુલ રૂ ૮) મા અમદાવાદ બેઠા અપાશે આવા પ્રકારમા શાન્તીપર્વ છૂટક ખરીદવા બદલ વધુ મૂલ્ય બેઠુ હશે તે પાછુ મળશે નહિ

૭ અનામત રૂ ૧) ભરાયા બદલ રૂબરૂમા જૂદી પાવતી અપાશે. મ ઓ થી મોકલનાર માટે મ ઓ નુ તેમને પાછુ મળનાર કુપન પાવતીરૂપ ગણાશે શાન્તિપર્વ કે બીજા કોઇ પુસ્તકના વી. પી. ભેગો આ રૂ. ૧) ભરવાની ગોઠવણ કરનારને માટે તેવા વી પી પરના શીરનામાની બાજુમા છાપેલુ બીલજ પાવતીરૂપ સમજવુ.

૮. **શાન્તિપર્વના** ભાષાંતર કર્તા વડોદરા નિવાસી 'કેળવણી' માસીક પત્રના સુયોગ્ય અધિપતિ શ્રીયુત છોટાલાલ નિર્ભયરામ ભટ્ટ એઓ છે. ભાષાતર ઘણા વર્ષપર થયેલુ હોવાથી અમદાવાદ નિવાસી શાસ્ત્રીજી નરહરી મગનલાલ શર્મા કે જેઓ વડોદરા રાજ્યની પુરાણ ભૂષણની પદવી ધરાવે છે, તેમની પાસે તેનુ સશોધન કરાવેલુ છે, આથી ભાષાતર વિશેષ ઉત્તમ બનવા સાથે તેમા દરેક શ્લોકના અક પણ ઉમેરાયા છે

૯. મહાભાગ્તના બાકી રહેલા ત્રણ ભાગોનુ ભાષાતર નવિનજ કરાવવાથી તે વધુ ઉત્તમ બનશે એમ લાગવાથી, હવેથી તેવીજ ગોઠવણ રહેશે આ ભાષાતર અન્ય હરકોઈ ગુ૦ ભાષાતરને ટક્કર મારે તેવું થવાનુ પ્રથમથી કહેવા કરતા માત્ર એટલુજ જણાવીશુ કે તે અન્ય ભાષાંતર કરતા ઉતરતુ તો નહિજ થાય

સપૂર્ણ મહાભારતના ગ્રાહક થનારે અથવા તો માત્ર શાન્તિપર્વ ટપાલ કે રેલ રસ્તે મગાવનારે તેમજ કાઇ પણ વધુ ખુલાસો જોઇયે તેમણે નીચલે શીરનામે રિપ્લાઇ સાથે લખવુ

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય.

મુંબઈમાં—કે કાલબાદેવી, ભાગવાડી, હાથીબિલ્ડીંગ ત્રીજે માળે

અમદાવાદમાં—ખમાસાચોકી, જમાલપુર ગેટ.

ગ્રંથસ્વીકાર

નીચેના પુસ્તકોની ભેટ આભાર સહિત સ્વીકારી વાચકવર્ગની જાણ માટે તેના નામ, મૂલ્ય, કદ, ઇ૦ નીચે આપવામાં આવે છે એમાના પુસ્તક લેવા ઇચ્છનારે અમને ન લખતા તેના માલીકનેજ લખવું સ્થળાભાવને લીધે કેટલાક પુસ્તકો તેમજ ગ્રથમાળાઓ વિશે આગળ ઉપર રાખવું પડયુ છે.

રામવીણા—(આશરે ૧૦૦૦ પદ તથા ભજનનો સગ્રહ) **કર્તા** ગ પ્રભુલાલ પ્રીતમલાલ પઢીયાર, સરકારી દવાખાનુ જુનાગઢ રોયલ બારપેજી, પૃષ્ઠ ૫૫૦, કાગળ ગ્લેજ, પૂઠુ સોનેરી રૂ ૧॥

સંસારદર્પણ—અનુવાદક રા. નર્મદાશકર બાળાશકર પડ્યા સુરત **પ્રકાશક** રા પ્રભુશકર નરભેગમ વ્યાસ, ભાગાતળાવ, સુરત રોયલ ૧૬ પેજી, પૃષ્ઠ ૨૨૫, કાગળ ગ્લેજ, પૂઠુ બોર્ડપટીનુ રૂ. ૧)

સુલતાન બહાદૂરની ચિતોડપર ચઢાઈ—અનુવાદક વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર. **પ્રકાશક** રા પ્રભુશકર નરભેરામ વ્યાસ. ભાગાતળાવ સુરત ૧૬ પેજી, પૃષ્ઠ ૨ ૦, કાગળ રફ, પૂઠુ સાદુ રૂ. ૧)

જ્યારે સૂર્યોદય થશે !—અનુવાદક સૌ. પ્રિયમતિ શુકલ **પ્રકાશક** મણિલાલ દામોદરદાસ મોદી, મી ધીગલી, મુબઇ નં ૪ રોયલ સોળ પેજી, પૃષ્ઠ ૨૦૦, કાગળ ગ્લેજ સારા, પૂઠુ સાદુ રૂ. ૦॥

નવરંગી બાળકો—અનુવાદક તથા પ્રકાશક રા ભોગિન્દ્રરાવ ર દિવેટીઆ બી એ. સાન્તાક્રુઝ (થાણા) ડેમી સોળપેજી, પૃષ્ઠ ૧૦૦, કાગળ ગ્લેજ, પૂઠુ સાદું, કિ લખી નથી

ઓઇલ એન્જીન અને પમ્પસ—લેખક તથા પ્રકાશક રા ચીમનલાલ મોતીભાઇ પટેલ ભાદરણ (ખેડા). રોયલ સોળપેજી, પૃષ્ઠ ૨૨૫, કાગળ ગ્લેજ, પૂઠુ પાકુ રૂ ૧

જ્ઞાતિબંધારણ-લેખક ગંગાપ્રસાદ એમ એ **પ્રકાશક** શેઠ રણછોડદાસ ભવાન મુંબઇ નં ૪ રોયલ સોળપેજી, પૃષ્ઠ ૮૦, કાગળ ગ્લેજ, પૂઠું સાદુ, કિ. રૂ ૦।

આત્મ નિમજ્જન-(આવૃત્તિ બીજી) **લેખક** સ્વ મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી પ્રકાશક રા માધવલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી નડિયાદ, રોયલ ૧૬ પેજી, પૃષ્ઠ ૩૨૫, કાગળ ગ્લેજ, પુઠું સોનેરી રૂ ૧)

રાજયોગ—અનુવાદક તથા પ્રકાશક માધવલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી નડિયાદ ડેમી આઠ પેજી, પૃષ્ઠ ૧૫૦, કાગળ ગ્લેજ સારા, પુઠું પાકું, કિ રૂ ૧॥

સાક્ષર અને તેની સ્ત્રી-લેખક તથા પ્રકાશક રાણા વાલતસિંહ બી સીસોદીઆ, ચુડા (કાઠીઆવાડ) રોયલ ૧૬ પેજી, પૃષ્ઠ ૨૦૦, કાગળ ગ્લેજ, પુઠું બોર્ડ પટીનું, કિ રૂ ૧)

બાળગીતમાળા-લેખક તથા પ્રકાશક કૃષ્ણપ્રસાદ ગીરજાશંકર ભટ્ટ, અમરેલી (કાઠીઆવાડ) ડેમી ૧૬ પેજી, પૃષ્ઠ ૮૦, કાગળ ગ્લેજ સારા, પુઠું સાદુ, ચિત્રો ૧૮, કિંમત રૂ ૦।

નવીન સંન્યાસી-લેખક વ્રજલાલ જાદવજી દવે **પ્રકાશક** લક્ષ્મીશંકર મહાશંકર જોશી, નડીયાદ રોયલ ૧૬ પેજી, પૃષ્ઠ ૧૨૪, કાગળ ગ્લેજ, પુઠું બોર્ડપટીનું, કિ. આઠ આના

જુની ગુજરાતી ભાષા અને જૈન સાહિત્ય—લેખક તથા પ્રકાશક મણિલાલ બકોરભાઇ વ્યાસ-નાગરફરીઆ **સુરત.** રોયલ સોળ પેજી, પૃષ્ઠ ૬૦, કાગળ ગ્લેજ, પુઠું સાદુ કિ રૂ ૦।

સ્પર્શાસ્પર્શ અથવા ચારે વર્ણોનો પરસ્પર વ્યવહાર—અનુવાદક ફુલચંદ બાપુજી શાહ નડિયાદ **પ્રકાશક** શેઠ રણછોડદાસ ભવાન મુંબઇ નં ૪ રોયલ ૧૨ પેજી, પૃષ્ઠ ૨૭૫, કાગળ ગ્લેજ સારા, પુઠું સોનેરી રૂ ૧) સાદુ ૦॥

સ્ત્રીકર્તવ્ય અને પુરૂષોને બોધ—સંશોધક તથા પ્રકાશક પુરોહિત બદ્રિલાલ રતનરામ, દેશાઇની પોળ, ખાડીઆ અમદાવાદ ડેમી આઠ પેજી, પૃષ્ઠ ૩૨૫, કાગળ ગ્લેજ, પુઠું સોનેરી કિ. રૂ ૧ા≡

પરોપકારી પુરૂષ યાને દભદાસનુ રાજીનામુ **લેખક તથા પ્રકાશક** ધીરજલાલ ચીમનલાલ ગોધરા સુપરરોયલ ૩૨ પેજી, પૃષ્ઠ ૨૦૦, કાગળ ગ્લેજ, પુઠું સાદુ. રૂ ૦ાા

દંપતી ધર્મામ્બો નિધિ—(પ્રથમ ભાગ) **કર્તા** સોમેશ્વર રઘુનાથ વડિયા (કાઠીઆવાડ) રોયલ ૧૬ પેજી, પૃષ્ઠ ૨૫૦, કાગળ ગ્લેજ સારા, પાકું પૂઠું રૂ ૧ાા

પ્રથમ લુહાણા કૉન્ફરન્સની યાત્રા—લેખક ભાખાભાઇ છોટાલાલ ચોધરી વડનગર-(ઉ ગુજરાત) રોયલ ૧૬ પેજી, પૃષ્ઠ ૨૫૦, કાગળ સાધારણ, પુઠું પાકું કિ રૂ ૧ હાલ રૂ ૦ાા

ગુરૂદત્ત વિદ્યાર્થીનું જીવન ચરિત્ર—અનુવાદ કરાવી પ્રસિદ્ધ કર્તા ગણપતિ કેશવલાલ શર્મા મુ પાટડી (ગુજરાત) રોયલ ૧૬ પેજી, પૃષ્ઠ ૨૫૦, કાગળ ગ્લેજ, પુઠું સોનેરી રૂ ૧

સર સય્યદ અહમદ-લખનાર એદલજી ધનજી કાબા, અમરેલી ૧૨ પેજી, પૃષ્ઠ ૬૦, કાગળ ૨૪, પુઠું સાદુ કિ ૦ા=

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ રચેલા ષોડશ ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષાતર અને વિવેચન સાથે ભાષાતર કર્તા શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરીશંકર ભટ્ટ, બોરસદ રોયલ ૧૬ પેજી, પૃષ્ઠ ૩૨૫, કાગળ ગ્લેજ, પુઠું સાદુ બોર્ડપટીનુ, કિ રૂ ૦ાાા

સંગીત ભગવદ્ગીતા રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર જોશી જયરામ ભાગળીઆ મુ માંડવી (કચ્છ). રોયલ ૧૬ પેજી, પૃષ્ઠ ૧૨૫, કાગળ ગ્લેજ, પુઠું સોનેરી કિ રૂ ૧)

નિવેદન.

વિવિધગ્રંથમાળા હવે પંચમ વર્ષમાં પ્રવેશ પામી તેના પ્રથમ પુસ્તકરૂપે સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશનો પ્રથમ ભાગ વાચક બંધુઓ પ્રત્યે સાદર થાય છે

સ્વામી વિવેકાનંદ કોણ અને કેવા હતા, એ વાત વિવિધગ્રંથમાળાના વાચકો માટે નવીન નથી. ગત ૧૯૬૮ માં ટુંક જીવનવૃત્ત સાથે પ્રકટ થયેલ 'સ્વામી વિવેકાનંદના પત્રો' સાથે એ વિષેની કેટલીક માહિતી આપેલી છે.

પૂર્વમાં ઉદય થઈ પશ્ચિમ તરફ પ્રવર્તતા સૂર્યપ્રકાશની પેઠે, વર્તમાન ભારતમાં અનેકવિધ નવજાગ્રતિના આંદોલનો જે પૂર્વ પ્રદેશ (બંગભૂમિ)માં ઉદ્ભવી અન્ય પ્રદેશોમાં પ્રસરતા રહ્યા છે, જે પ્રદેશે પ્રસૂત કરેલા રામકૃષ્ણ પરમહંસ, ઈશ્વરચંદ્ર, રામમોહનરાય, કેશવચંદ્ર, દેવેન્દ્રનાથ, ઇ૦ અસામાન્ય માનવતનુઓએ ભારતમાતાના અંકને શોભાવ્યો છે, જે પ્રદેશે રાજપ્રકરણમાં, ધર્મશોધનમાં, સામાજિક વિષયમાં, દેશહિતચિંતામાં, સાહિત્યોન્નતિમાં અને જનસેવા ઇ૦ વિષયોમાં પહેલ કરી તેના પુણ્યપાઠ અન્ય ભારતીય પ્રદેશોને પૂરા પાડયા છે, બહારના ભપકાટને બાજુ રાખી પોતાનું સર્વસ્વ—લક્ષાવધિ ધન કે તેમાંનો મોટો ભાગ માનવસેવાના મહાયજ્ઞમાં હોમી દેનાર અને તેમ કરીને જાતિ ઉદાહરણથીજ ભારતના સ્વાર્થ પ્રિય ધનિકો પ્રત્યે અને મિથ્યાભિમાની વિદ્વાનો પ્રત્યે 'સંતુષ્ટ અને ઉદાર જીવન'નો આદર્શ તાજો કરી બતાવનાર ડૉ પલીત અને ઘોષ જેવાં આદર્શ રત્નો જે ભૂમિએ પ્રસવ્યા છે, પોતાના આશાપૂર્ણ જીવનનો અને ભવિષ્યની વિભવ ભાવનાઓનો મોહ ત્યજી, પોતાના યૌવનપૂર્ણ સુંદર તનુને અગ્નિદેવના મહા કષ્ટપ્રદ ચરણોમાં ભસ્મીભૂત કરનાર અને તેમ કરીને ભારતમાં

જળોની પેઠે કન્યાપક્ષનું લોહી પીવા ઇચ્છનાર ઠેરઠેર ઉભરાઇ જતા ગજવાના ભૂખ્યા અસખ્યાત કગાળ નરાધમોનાં હૃદયોને કપાવી મૂકીને એ અધમતા ત્યજવાની અપીલ કરનાર દેવી '**સ્નેહલતા**' જેવી વીર કન્યકાઓ જે પ્રદેશમાં જન્મે છે, એવા પ્રભાવપૂર્ણ બગ-પ્રદેશમાં સ્વામી વિવેકાનદનો જન્મ થયો હતો.

જે સમયે દેશમાનો પાશ્ચાત્ય સસ્કાર પામેલો વર્ગ પોતાના પ્રાચીન આર્યગ્રથોના તત્ત્વને જાણ્યાવિના—માત્ર ધર્મઠગોના ધતીંગો જોઇનેજ "બધુ ધતીંગ" માની બેસી ક્રિશ્ચીયાનિટિ અને નાસ્તિકતા તરફ વલણુ લઈ રહ્યો હતો, જે સમયે જૂના ધોરણવાળાઓ ગૂઢ ધર્મરહસ્યોથી અજ્ઞાત રહીને માત્ર વગર સમજણના બાહ્ય ધાર્મિક પ્રકારો અને કનિષ્ટ રૂઢીઓ સાથેજ મડાગાઠ પાડી બેઠા હતા, કઈક અભ્યાસી સુધારક વર્ગ પણ જે સમયે અસખ્ય બાળજીવોના અતિ આવશ્યક તીર્થ, પ્રતિમાદિ બાહ્ય ધાર્મિક અગોમા પ્રવેશેલા સડાને દૂર કરવાને બદલે તે આખા અગોનેજ કાપી કહાડવાને મથી રહ્યો હતો; જે સમયે પાદરી બાપલીયાઓ એવા ધાર્મિક અને રૂઢીના સડાઓનેજ સર્વસ્વરૂપે દેખાડવાનુ રમખાણુ મચાવી, સમગ્ર ભારત સતાનોને ક્રિશ્ચીયન બનાવી દેવાની ધૂનમાં આવી ગયા હતા અને અત્યજાદિ અજ્ઞ દીન વર્ગોના ટોળાઓને આકર્ષવાની સાથે કઈએક ભણેલા ભૂતોને પણુ વિલા-યતી ફેશનોના ભપકામા આજી, તેમના હૃદય ચક્રોને ક્રિશ્ચીયાનિટિ તરફ ફેરવી રહ્યા હતા, જે સમયે વિલાયતી ધર્મવિચાર અને પ્રાર્થના મદિરોની ફાંકડી ફેશનો દેશાભિમાનીઓના અંતરોને પણુ ડગમગાવી દઈ તેવી ફેશન-વાળી નવીન સસ્થાઓની ધડભાગ કરાવી રહી હતી, જે સમયે યૂરોપ અને અમેરિકામા ભારતવાસીઓ અને તેમના ધર્મના નામપર 'અધમ' અને 'જંગલી' પણાના ઇલ્કાબોરૂપી ઉપાન પ્રહારો વર્ષી રહ્યા હતા; જે સમયે 'બહારનુ નવીન બધુ સારૂ અને અહિંનુ પુરાતન બધુ ખોટું'

એમ જોઇ રહેલાઓને સત્ય વિવેકનો પ્રકાશ દેખાડી ઉભયમા રહેલા ગ્રાહ્યત્યાજ્ય અંશોનુ અને ધર્મના અંતિમ રહસ્યોનુ ભાન, તેમને તાન આપનારી મહાન અંગ્રેજી જબાનમાજ આપવાની અત્યંત આવશ્યકતા હતી, એવા સમયમાં, તે સમયની વર્તમાન ઉપકારક વ્યક્તિઓમા એકનો ઉમેરો થવાને માટે વિવેકાનંદરૂપ વિવેકસૂર્યનો ઉદય થયો હતો

પોતાની પ્રભાવપૂર્ણ વાણી અને લેખિનીદ્વારા ઉક્ત સર્વ ભારતીય વર્ગો પ્રત્યેજ નહિ, પણ યૂરોપ અમેરિકા જેવા દૂર દેશવર્તી સત્ય જીજ્ઞાસુઓ પ્રત્યે પણ પોતાના વિવેકપ્રકાશના દિવ્યકિરણોને પ્રસરાવી તેમના હૃદયચક્ષુઓને સારાસાર જોઈ શકવાને તેમણે શક્તિમાન કર્યા હતા.

જુસ્સાદાર અંગ્રેજી ભાષાદ્વારાજ આર્યધર્મના ઉંડા તત્ત્વોનુ પ્રદર્શન તેમના હૃદયચક્ષુઓને કગાવવા માટે જે મહાન પ્રયાસ આ ધર્મવીરે કર્યો અને તેમા જે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો, તે વિષયનો કેટલોક ખ્યાલ 'ભગિની નિવેદિતા'ના ઉપોદ્ઘાત ઉપરથી આવી શકે તેમ છે.

આ વિવેકસૂર્યનો પ્રકાશ માત્ર ધર્મની દિશામાજ નહિ, પણ દેશાભિમાન, જનસેવા, આર્થિક દુર્દશા, અયોગ્ય રૂઢીબંધનો, રાજપ્રકરણી વિષયો, કેળવણીનો પ્રશ્ન ઇ૦ સર્વ દિશાઓમા પડી ચૂક્યો હતો નવયુગના ભારતીય અગ્રગણ્યોમાંના અનેકોના હૃદય એ વિવેકસૂર્યના પ્રભાવપૂર્ણ પ્રકાશથીજ ઝબકી ઉઠી ખરી વસ્તુસ્થિતિને અને તેની સુધારણાના અનેકવિધ ઉન્નતિપંથોને નિહાળી શક્યા છે.

ત્રિગુણાત્મક મૂળ પ્રકૃતિમાથી સ્વભાવથીજ ત્રિગુણમિશ્ર રચાયલા આ સંસારમાના પ્રત્યેક પદાર્થની પેઠે, પ્રત્યેક મહાપુરૂષના વર્તનમા પણ વિશેષ સત્વાંશની સાથે કંઇક રજસ્ તમસ્‌ના અંશો હોવા સ્વાભાવિકજ છે. પછી ભલે તે અંશરૂપી ન્યૂનતા માનવપ્રકૃતિના ગમે તે અંશમા હોય, કોઈ પ્રકારના પડદામાં છૂપી રહી ગઈ હોય કે સરળતાનાં દ્વાર ખુલ્લાં રહીને પ્રકટ થઈ ચૂકી હોય, શુભ સંસર્ગથી

દબાઇ રહેલી હોય કે અવસરની અપ્રાપ્તિને લઇને અપ્રકટ રહી હોય, પણ હોય હોય ને હોય તો ખરીજ !

કોઇ પણ ઉપકારક વ્યક્તિમાના તેવા રાજસતામસ અંશોથી ચમકી ઉઠી તે વ્યક્તિના વર્તન અને ઉપદેશમા પુષ્કળ પ્રમાણુમા રહેલા ઉપકારક, અબાધિત, ગ્રાહ્ય સત્વોથી વિમુખ રહેવુ એ ઉપલા અબાધ્ય પ્રકૃતિ નિયમ તરફ જોતા ભૂલભરેલુજ છે.

કનિષ્ઠ અંશને લઇને આખી વસ્તુનેજ ત્યાજ્ય માનનાર પ્રાણીઓને માટે તો, ગટરોને લીધે સુદર સુગંધપૂર્ણ દિવાનખાનાવાળા મહાલયો અને ભૂમિતળપર આવેલા મળસ્થાનોને લીધે સમસ્ત પૃથિવી પણ ત્યાજ્યજ ગણાવાં જોઇએ ! વળી શરીરમા સદાય રહેતા મળ-મૂત્રના અંશોને લીધે આખુ શરીર પણ ત્યાજ્યજ મનાવુ જોઇએ ! આમ આ ભૂલભરી માન્યતાવાળાને માટે તો ભૂમિતળપર જીવવાનુજ અશક્ય થઈ પડે તેમ છે "જેના વિચાર અને વર્તનમા ગ્રાહ્ય સત્વો વિશેષ હોઈ રજસ્ તમસ્ ગૌણ—ન્યૂન હોય તે મહાત્મા, અને સત્વ ગૌણ હોઈ રજસ્ તમસ્ અધિક હોય તે અમહાત્મા" એ વ્યાખ્યા એટલા માટેજ સત્ય અને ઉપકારક મનાતી આવી છે. ઉન્નતિના સાધકો એટલા માટે હંસવૃત્તિથી જ્યા ત્યાથી સત્વનેજ શોધી ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે અધોગતિના અધિકારીઓ પોતાની દોઢડાહી કાક-દૃષ્ટિનેજ પ્રાધાન્ય આપી ન્યૂનાધિક અંશે સર્વત્રવ્યાપી 'દોષ' દેવતાનાજ દર્શન કરતા રહી સ્વહૃદયમા તેનોજ ભંડાર ભર્યા કરે છે !

આટલા અપ્રાસંગિક જેવા ઉલ્લેખનો ઉદ્દેશ એજ કે—બંગા-ળાના હિંદુઓમાં વંશપરંપરાથી ચાલ્યા આવતા માંસાહારના સ્વભાવને અનુસરીને વિવેકાનંદનુ ધોરણુ પણ જન્મથીજ તેવુ હોય, અને તે વિષયના નુકશાનોથી અજ્ઞાત હોવાને લીધે, દુરાગ્રહને લીધે કે ગમે તે કારણુને લીધે તે વાતનો પક્ષ પણ તેમણે એંચ્યો હોય; તો તેટલા

માટે તેમના અતિ ઉપકારક ઉપદેશોની અને અનુકરણીય લોક-
સેવાની પણ ઉપેક્ષા કરવી, એ ઉપરના જેવુજ ભૂલભરેલુ અને સ્વહિ-
તમા નુકશાન કરનારૂ છે

મહાત્મા તુલસીદાસજી કથી ગયા છે કેઃ—

જડ ચેતન ગુણ દોષમય વિશ્વ કીન કિર્તાર;
સંત હંસ ગુણ ગહહિં પય પરહરિ વારિ વિકાર.

વિવેકાનંદજીના વિચારોમાં રહેલુ હિત અને બળ તેમના પત્રો-
વાળા પુસ્તકપરથી વાચકો જોઈ ચૂકેલા હોવાથી અહિ તે વિષે
એટલુજ જણાવીશુ કે આ ભાગ તેમજ હવે પછી ગ્રંથમાળાદ્વારા
નીકળનાર તેમના ઉપદેશોના અન્ય ભાગો પણ એટલી અથવા એથી
પણ અધિક અસરથી અને હિતથી ભરેલા છે, એમ તે વાચ્યાથી
વિવેકી વાચકોને જણાયા વિના રહેશે નહિ

આવા મહાત્માઓના ઉપદેશો અંગ્રેજી જાણનારવર્ગ માટે તો
સર્વ પ્રદેશોમા એકસરખા ઉપકારક છેજ, પરંતુ તે ભાષાથી અપરિ-
ચિત એવા કોટયાવધિ ભારતસંતાનો માટે તો તે એથીએ અધિક
ઉપકારક થઈ પડે તેમ છે, જેથી ખુદ અંગ્રેજી આવૃતિઓ કરતા પણ
દેશની ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમા તે પ્રકટ થવાની આવશ્યતા અધિક છે.

ગુજરાતીમા કેટલાક વર્ષપર આ વિષયની પ્રથમ શરૂઆત કર-
વાનુ માન રા. ભગુભાઇ ફતેહચંદ કારભારીએ મેળવેલુ હોઈ અત્યાર
સુધીમા કેટલાક ન્હાના વિભાગો તેઓ પ્રકટ કરી ચૂક્યા છે. તેમના પછી
ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી એ દિશામા યત્ન ચાલુ થઈ અધિક યોગ્ય
ભાષાંતરવાળા 'વિવેકાનંદ વિચારમાળા'ના ત્રણ પુષ્પ અત્યાર અગાઉ
નીકળી ચૂક્યા છે, જે બદલ એ ઉભય કાર્યકર્તાઓ ગુર્જરપ્રજાના
ધન્યવાદને પાત્ર છે.

પ્રસ્તુત 'વિવિધ ગ્રંથમાળા' પણ ઉત્તમ અને સારા ગ્રંથોની

પ્રસિદ્ધિ અર્થેજ યોજાયલી હોવાથી તેના હજારો સ્થાયી વાચકો આ મહાત્માના ઉપદેશોથી પરિચિત થાય એ જરૂરનુજ હતું. સ્વામી રામતીર્થજીના ઉપદેશોની પ્રસિદ્ધિના રોકાણુને લીધેજ "વિવેકાનંદના પત્રો" પછી અન્ય ભાગો પ્રકટ કરવાનુ અત્યાર સુધી બની શક્યુ નહોતું, પરંતુ તેના સાત ભાગ પ્રકટ થઈ ચૂકી જૂજ ભાગોજ બાકી રહેલા હોવાથી હવે આ વિષય તરફ ધ્યાન આપવા બની શક્યુ છે. વિવિધ ગ્રંથમાળાના વાચકોને તેમના સમગ્ર ઉપદેશોનો લાભ બને તેમ વહેલો મળી રહે એવા ઉદ્દેશથી અંગ્રેજીમા આ વિષયના નીકળેલા પાંચે વૉલ્યુમોનું કાર્ય જૂદા જૂદા સુયોગ્ય વિદ્વાનોને સોપાઈ પણ ચૂક્યુ છે.

એમા પણ જે જે ભાગો અન્યત્ર પ્રકટ થયા નથી તેજ પ્રથમ પ્રકટ થશે, અને બાકીના ભાગો તે પછી નીકળશે.

આમા ભાષાંતર કોનુ સારૂ ને કોનુ ઉતરતું, એ ખાતે અમે કાઇપણ લખવા ઇચ્છતા નથી રોટલાના બળ્યા બારોટની પેઠે કોઇ વ્યાપારી, લેખક કે પ્રકાશક પ્રકટ રીતે કે પડદે રહીને એ ખાતે કાંઈ બડબડાટ કે હાયવોય કરવા કરાવવા મંડી પડે તો તો જૂદી વાત છે. અમે તો વખતો વખત કહેતા આવ્યા છીયે તેજ અહિ પણ કહીશુ કે પ્રાપ્ત સંયોગોનો બનતો સદુપયોગ કરીને આ ભાગનું ભાષાંતર સરળ અને સ્પષ્ટ થાય તેમ કરવાને બનતો યત્ન કરવામાં આવ્યો છે. વળી હવે પછીના ભાગો માટે જે સંયોગ પ્રાપ્ત થયેલા છે તે જોતા આ ભાગ કરતાં પણ તેમાં વિશેષતા આવે એ સંભવિત છે.

આ ભાગનુ ભાષાંતર શબ્દશઃ નહિ પણ મૂળના ભાવાર્થને બને તેટલા સરળ રૂપમાં રજુ કરવાના ઉદ્દેશથી તૈયાર કરાયલું છે. આ કાર્યમાં કર્નાટક પ્રેસમાંથી છપાયલા મરાઠી ભાષાંતરનો ઠીક આધાર મળેલો હોવાથી તેના લેખક અને પ્રકાશક મહાશયોનો આભાર માનીએ છીએ.

આ ભાગના અનુવાદનુ કાર્ય શ્રીયુત ઉદ્ધવજી તુલસીદાસ ઠક્કુરે જે પરિશ્રમથી કર્યું છે તે બદલ તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

અન્ય કોઇપણ સ્થળેથી નીકળેલા આ વિષયના ગ્રંથોનુ કદ, કાગળ, પૃષ્ઠ, પૂઠા, પોસ્ટેજ, ઇ૦ પ્રત્યેક અંગ, આ ખાતાના પાકા પૂઠાંવાળા (૨૦૦૦ પૃષ્ઠના પો સાથે ૩ ૩ના) વર્ગની સાથે સરખાવી જોવાથી સ્પષ્ટ થશે કે વિવિધગ્રંથમાળાનાં નિયમિત ગ્રાહકોને મળનારા આ ભાગોના મૂલ્યનુ પ્રમાણ અર્ધ કરતા પણ ઓછુ છે. વળી વધુ પૈસા ન ખર્ચી શકનાર વર્ગ માટે નીકળતા સાદા પૂઠાનાં પુસ્તકોનુ મૂલ્ય તો માત્ર તેથી ત્રીજા કે ચોથા ભાગ જેટલુજ પડી રહે છે.

લોકહિતનુ જો એ તત્ત્વ ન રહેલુ હોત તો વિવેકાનંદ સ્વામીના ઉપદેશોની યોજના વિવિધગ્રંથમાળામા ભાગ્યેજ થાત.

બનતા સુધી ચાલુ વર્ષમાજ આ ઉપદેશનો ત્રીજો ભાગ પણ પ્રકટ થશે આથી કેટલીક વિવિધતા ઓછી થશે, પણ તેના બદલામા આ ઉપયોગી વાચન અન્યસ્થળ કરતા સત્વર સાદર થવામા વાચકોનુ રહેલુ હિત ઓછા મહત્વનુ નથી.

સ્વામી વિવેકાનંદજીના જીવનવિષયક અંગ્રેજીમા કેટલાક પુસ્તકો નીકળી ચૂક્યા છે, જે ઉપરથી તેમનુ વિસ્તૃત જીવન પ્રકટ કરવાની બાબત પણ લક્ષમાજ છે.

આ પુસ્તકના અંતમા આપેલા દાનવીર શેઠ માણેકચંદના વાચવા યોગ્ય સંક્ષિપ્ત જીવન તરફ તથા શરૂઆતમા આપેલા 'મહાભારત અને શાન્તિપર્વ' ના સ્પષ્ટીકરણ તરફ તેમજ આ સાથે વહેચાયલા મનુસ્મૃતિના ઓર્ડર કાર્ડ તરફ વાચક બંધુઓનુ ખાસ લક્ષ્ય ખેચવામા આવે છે. ॐ तत्सत्

સં. ૧૯૭૦ વિજયાદશમી }
સપ્ટેંબર ૧૯૧૪. }

'મંત્રી.'

ઉપોદ્ઘાત.

(ભગિની નિવેદિતાના મૂળ અગ્રેજી ઉપરથી)

મ્હારા સદ્ગુરૂનો સંદેશો.

સ્વામી વિવેકાનંદના ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોએ જો કે સમસ્ત જગતને સત્યધર્મનુ એક શાસ્ત્ર આપ્યુ છે, છતા સ્વામીજીના સ્વદેશના બાળકોને તો એ વ્યાખ્યાનોએ ધર્મનુ આદર્શ સ્વરૂપ સમજાવ્યુ છે. હિન્દુસ્તાન અને હિન્દીપ્રજાની આધુનિક અધોગત અવસ્થામા જ્યારે તેના ઉપર ચારે તરફથી વિદેશીય સસ્કારોના આક્રમણ થતા હતા ત્યારે તેને ખરેખર એવા સમર્થ આલબનની જરૂર હતી કે જેનો તે આશ્રય લઈ શકે. કોઇ એવા દૃઢ અને પ્રમાણભૂત કથનની જરૂર હતી કે જેના ઉપર તે પ્રેમ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક વિશ્વાસ રાખી શકે. સ્વામી વિવેકાનદના તેજ પ્રકારના સત્ય અને આગ્રહયુક્ત ઉપદેશોમા હિન્દુપ્રજાને પોતાના ધર્મનુ યથાર્થ દર્શન થયુ છે.

હિન્દુસ્તાનમાં–હિન્દુજાતિમા જન્મી સસ્કૃતિના ઉચ્ચત્તમ શિખરેથી એક હિન્દુ મહાત્મા હિન્દુધર્મનો પ્રચાર કરતો સમસ્ત જગતમા વિચરે એ બનાવ ઈતિહાસમા પ્રથમજ બન્યો છે પોતાના ધર્મનુ શુ કથન છે એવી જીજ્ઞાસા રાખનાર હિન્દુને, અને પોતાના બાળકોને પોતાના ધર્મનુ ખરૂ રહસ્ય સમજાવવા ઇચ્છનાર માતાપિતાઓને સ્વામી વિવેકાનદના ગ્રન્થો તરફ નિઃશસય વળવુ પડશે. કદાચ હિન્દુસ્તાનમાથી ઇંગ્રેજી ભાષાનો લોપ પણ થઇ જાય, તથાપિ એ ભાષામાં અપાયલા સ્વામીજીના ઉપદેશો તો પૂર્વને તેમજ પશ્ચિમને જ્ઞાનશિક્ષણના ઉત્તમોત્તમ સાધનરૂપેજ સદા રહેશે; એ નિર્વિવાદ છે. સાપ્રતકાળમા હિન્દુધર્મના આમતેમ વેરાયલાં મોતીઓનો યથાસ્થિત સગ્રહ કરી એક માળા ગુથવાની આવશ્યકતા હતી; તેમજ ભૌતિકશાસ્ત્રોરૂપી સુવર્ણને

ભઠ્ઠીમા ખૂબ તપાવતા તેમાથી પણ સાચુ સોનુજ નીકળે છે એવુ દર્શન કરાવનાર એક ધર્મની જગતને જરૂર હતી, આ ઉભય લક્ષ્ય સ્વામીજીના પ્રખર અભ્યાસ અને વિવેકસપન્ન યોજનાથી સિદ્ધ થયુ છે. સ્વામીજીના ઉપદેશોમા અને એમના દ્દઢ જીવનમા જે સનાતનધર્મને તેઓ માનતા હતા તેની દ્દઢતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે. જે ધર્મશ્રદ્ધાને પ્રભાવે સત્યના વિકટ પ્રસગોમા પણ વીરતાપૂર્વક કર્ત્તવ્યભાન જાગૃત રહેવા દઈ સમસ્ત જગતમા સનાતન ધર્મની ધ્વજા ફરકાવી છે, તે ધર્મમા–તે ધર્મની શ્રદ્ધામા ચિરંકાળ ટકી રહેવાનુ સામર્થ્ય છે, એમ કહેવામાં જરા પણ વાધો નથી

"માનવજીવનનુ સાચુ રહસ્ય અન્યને કહેવામા પોતાનુ પણ હિત સમાયલુ છે." આ પ્રેમસૂત્ર ભારતભૂમિમા અનાદિ કાળથી વ્યવહારમા મૂકાયલુ છે. આપણે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે અન્ય દેશોના લોકોને કહી તેમના જીવન પ્રેમમય અને સુખરૂપ કરવા, એ આર્યભૂમિનુ પરાપૂર્વનુ બિરદ છે

પ્રથમ શ્રી બુદ્ધ ભગવાને પોતાના શિષ્યોને અજ્ઞાનનિદ્રાને આધિન થયેલી પ્રજાઓને જ્ઞાનના પ્રકાશથી જાગૃત કરવા વિવિધ દેશોમા મોકલ્યા હતા, અને એમની નિર્વાણ પ્રાપ્તિ પછી પણ આ કાર્ય શતકો પર્યન્ત ચાલુ રહ્યું હતુ પોતાનુ જ્ઞાન અન્યને આપવાથી તે ઉલટું વધે છે એ વાત આર્યદેશના લક્ષમા આવી તેને શતકોનાં શતકો થઇ ગયા છે. પોતાના જ્ઞાનનો અનેક દેશ દેશાન્તરોમા પ્રચાર કરવાથીજ હિંદુધર્મ એક 'અમોઘ' સ્વરૂપ ધારણ કરી શકયો છે. વિદેશમા પોતાના એક વ્યાખ્યાનમા સ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે, "જો એક ધર્મ ખરો છે તો બીજા ધર્મો પણ ખરાજ હોવા જોઇએ. સર્વ ધર્મોનું લક્ષ્ય એકજ હોઈ વાસ્તવિક રીતે સમસ્ત જગત એકજ ધર્મ પરાયણ છે, અને એ રીતે હિન્દુધર્મ જેટલો મ્હારો છે તેટલોજ તે

તમારો સર્વનો પણ છે." પોતાના શિષ્યોને દેશાન્તરમાં મોકલવામાં ભગવાન બુદ્ધને જે પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો હતો તેજ પ્રેમ સ્વામીજીનાં ઉપરોક્ત વાક્યોમાં આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ. બીજા એક વ્યાખ્યાનમાં સ્વામીજીએ કહ્યુ હતુ કે "અમે હિન્દુલોકો કોઈ પણ ધર્મનો વિરોધ કરતા નથી; એટલુજ નહિ પણ પ્રેમપૂર્વક અમે માનીએ છીએ કે સર્વ ધર્મોનો હેતુ પ્રભુને પામવાનો હોઇ અમે પણ ધર્મના એ મૂળતત્ત્વથી ભિન્ન નથી. ધર્મને નામે પ્રચલિત તત્ત્વ ભલે મહમદ પયગબર તરફથી પ્રાપ્ત થયુ હોય, ઝોરાસ્ટરે ઉપદેશ્યુ હોય કે ઈસુખ્રીસ્ત પાસેથી મળ્યુ હોય, પણ તેનો સાર ગ્રહણ કરવા અમે તૈયારજ છીએ. એક સાધારણ—જગલી પ્રજાના મન્તવ્યથી તે અત્યુચ્ચ ધર્મભાવના પર્યન્તના સર્વ ધર્મ પ્રભુ પ્રાપ્તિના—અનંતની સાથે ઐક્ય પામવાના ભિન્ન ભિન્ન માર્ગજ છે, એ ભાવનાનો અમે કોઇવાર પણ ત્યાગ કર્યો નથી. સર્વ ધર્મરૂપી પુષ્પો પ્રેમસૂત્રમાં ગુથી એક અનતના ચરણમા અર્પણ કરવા એજ અમારો પૂજાવિધિ છે." અમુક મનુષ્ય પરદેશીય અથવા પારકો છે એવો વિચાર સ્વામીજીના મનમાં એકવાર પણ આવ્યો નથી. સમગ્ર મનુષ્યજાતિ માટે એમના ઉદાર ચિત્તમા આત્મભાવનાનુ સ્થાન હતું. સત્યધર્મનો એમણે સર્વને સમાન રીતે સદુપદેશ કર્યો છે.

અમેરિકાની "સર્વ ધર્મ પરિષદ"મા એમણે "હિન્દુધર્મની કલ્પના" એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યુ હતું. આ વ્યાખ્યાનમાં એમનો ઉદ્દેશ માત્ર હિન્દુધર્મની સામાન્ય રૂપરેખા દોરવાને હતો, પરતુ વ્યાખ્યાન શરૂ થતાજ પ્રેમ અને પવિત્રતાની એમની વાક્ધારા ચાલી અને એજ વ્યાખ્યાનમા હિન્દુધર્મનુ ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ પણ પૂર્ણ પ્રકાશથી પ્રકાશ્યુ છે, એમ જણાઇ આવે છે. એ કેવો પ્રસગ ! લિમીગન સરોવરને કાઠે આવેલુ ચિકાગો શહેર આ મહાન કાર્યને માટે પસંદ

કરવામા આવ્યુ હતું. ચિકાગોની વસ્તી મુખ્યત્વે યૂરોપિયન છે, પણ સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિમા યૂરોપના કરતા તેમનામાં અનેક વિશેષ તત્ત્વો છે. યૂરોપની દરેક પ્રજાએ અમેરિકાની પ્રજાને પોતાનો હિસ્સો આપ્યો છે, તેનુ યથાર્થ દર્શન ચિકાગોમા થાય છે. ત્યા અનેક પ્રજાઓના—અનેક જાતિઓના—અનેક ધર્મોના લોકો વસે છે. ચિકાગોમા જેવી રીતે યૂરોપીયન સસ્કૃતિના કેટલાક શુભ અશો જણાય છે, તેવીજ રીતે એ સસ્કૃતિની કાળી બાજુનુ પણ ત્યા યથાર્થ દર્શન થાય છે. આ ભવ્ય નગર જગતનુ એક બજાર કિવા મનુષ્યોનુ પ્રદર્શન હોય તેવુ જણાય છે. યૂરોપના સઘળા વર્ગના અને ધર્મોના મનુષ્યો આ શહેરમાં નિવાસ કરે છે આવા વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને વિવિધ વૃત્તિઓવાળા, —બાહ્ય દૃષ્ટિથી કોલાહલ ભર્યા બજાર જેવા જણાતા પણ અતરમા એ ઘોઘાટના ગર્ભમા શાતિયુક્ત—એવા ચિકાગો નગરમા આ મહારાજ્યો અને મહાપ્રજાઓને એકત્ર કરવાની પ્રવૃત્તિનો પ્રારભ થયો એ બહુ શુભ ચિહ્ન છે મનુષ્યસમાજ એક થશે, વિવિધ પ્રજાઓ પ્રેમ અને મમતાના બધનોથી બધાશે એવો સમય હવે શીઘ્રજ આવશે, અને એવો સમય લાવવાના કારણ ઉત્પન્ન કરવાનુ માન ચિકાગો શહેરને ઘટે છે

સ્વામી વિવેકાનદનો “સર્વ ધર્મ પરિષદનો” શ્રોતાવર્ગ કેવા પ્રકારનો હશે તેનુ અનુમાન ઉપરના વિવેચન ઉપરથી થઈ શકે છે પોતાના ધર્મથી અન્ય કોઈ ઉચ્ચ ધર્મ હોઈ શકેજ નહિ, પોતાની સસ્કૃતિથી અન્ય કોઈ ઉચ્ચ સસ્કૃતિ છેજ નહિ, એવો એ શ્રોતાવર્ગનો દૃઢ નિશ્ચય થઇ ગયો જણાતો હતો, અને તેવીજ આ હિન્દુ—મૂર્તિપૂજક ધર્મના સાધુ તેમને શુ નવુ કહેવાના હતા તે એમને આશ્ચર્યજનક લાગતુ હતુ. જેમ સ્વામીજીની આગળ આવો વિદેશી શ્રોતાસમૂહ હતો તેવીજ રીતે એમની પાછળ પ્રાચીન વૈદિક ઋષિઓનો સમર્થ અને

શ્રદ્ધાપાત્ર જ્ઞાનભડાર હતો. એમની પાછળ યુગોના યુગોથી ઉછળતો તત્ત્વસાગર વિજયધ્વનિથી ઉછાળા મારી રહ્યો હતો. વેદોના પ્રાચીનમા પ્રાચીન કાળથી, ઉપનિષદોના પ્રકાશથી પ્રકાશમાન દેખાતા જે ધર્મના ગર્ભમા અનેક મત, અનેક પથ અને અનેક સપ્રદાયો તથા પેટા સપ્રદાયોનો સમાવેશ થતો હતો, જે ધર્મના પવિત્ર જ્ઞાનપ્રકાશથી ઉજ્જવલ બનીને અનેક સાધુ–સંતો અને ઋષિ–મુનિઓએ જગતને પ્રકાશમાન કર્યું હતું; જે ધર્મની અપેક્ષાએ બૌદ્ધધર્મ પણ કેવળ પ્રાકૃત જેવો હતો, એવા મહાન ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદધિ એમની પૂઠે ઉભરાઇ રહ્યો હતો સ્વામીજીની સામે પશ્ચિમ હતું અને પાછળ પૂર્વ–હિન્દુસ્તાન હતુ. જે દેશે હજારો વર્ષોની–હજારો પ્રકારની ભિન્ન જાતિઓ અને ધર્મોનો સમાગમ સેવ્યો હતો, જેણે સાસારિક અને વ્યાવહારિક પ્રસગોમાથી થયેલા અનુભવજન્ય વિકારોથી પોતાને માટે અનેક છતા એક સમભાવનો ધર્મ સાચવી રાખ્યો હતો, સ્થળ, કાળ કે ઉપાધિથી રહિત રહી સાર્વત્રિક અને વિશ્વવ્યાપી થવાની જે ભૂમિમાં યોગ્યતા હતી, એ ભૂમિની–હિંદની પ્રજાને વારસામા મળેલો ધર્મ, એ સ્વામીજીનુ સમર્થ પ્રોત્સાહન હતુ

ચિકાગોની સર્વ ધર્મ પરિષદમા જાણે બે પ્રકારના ચૈતન્યસાગર પરસ્પર ભેટવાની તૈયારીમા આવી ગયા હોય એમ લાગતું હતુ. પ્રાચીન અને અર્વાચીન સસ્કૃતિનો સયોગ થવાનો આ અપૂર્વ પ્રસગ હતો, અને એ મગળકાર્ય સ્વામીજીના કાર્યથી થવા પામ્યુ છે. ચિકાગોની ધર્મપરિષદમા એક નવાજ પ્રકારનો સનાતનધર્મ ઉત્પન્ન થયો છે, એમ કહેવામા ખોટુ નથી સ્વામીજીએ પોતાના સબધી કે પોતાના અનુભવ સબધી કશુ પણ ત્યા કહ્યુ નથી, તેમજ પોતાના ગુરૂ સબધી પણ એમણે ત્યા કશો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, પરન્તુ પોતાના રાષ્ટ્રીય સનાતનધર્મ–આર્યાવર્તના અનેક અનુભવજન્ય અદ્વૈત–પ્રેમ

ધર્મની જયઘોષણાથી એમણે પશ્ચિમની પ્રજાને નિદ્રામાથી જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો સ્વામીજી પશ્ચિમના સુધારા અને સંસ્કૃતિના મધ્યસ્થાનમા પોતાનો જયઘોષ કરતા હતા અને ચિકાગોમાંથી ઉભરાતો એ પ્રેમસાગર આખા પાશ્ચાત્ય જગતમાં પ્રસરી પાશ્ચાત્ય બન્ધુઓને નિદ્રામાથી જગાડીને કહેતો હોય કે તમારૂ તેજ પૂર્વનુ અને પૂર્વનુ તે તમારૂજ છે, અને જેમ તમારા ધર્મમા મહત્તા અને સામર્થ્ય હતું તેમ સર્વ ધર્મો મહાન અને સમર્થ છે, એમ જણાતું હતું

અનેક ધર્મો તથા સપ્રદાયોના વિદ્વાનો અને પ્રતિનીધિઓ "સર્વ ધર્મ પરિષદ્"ના ઉચ્ચાસન ઉપર સ્વામીજીની સાથેજ વિરાજમાન હતા, પરતુ સાર્વજનિક ધર્મનુ રહસ્ય સમજાવવાનો અધિકાર તો સ્વામીજીનેજ પ્રાપ્ત થયો હતો. સ્વામીજીનો ધર્મ એક વિસ્તૃત મહાસાગર સમાન હોઈ અન્ય સર્વ ધર્મો અને સપ્રદાયો તેમાં ન્હાના ન્હાના નદ અને નદીઓ જેવા જણાતા હતા. સ્વામીજીએજ ત્યા કહ્યુ હતુ કે જૂદા જૂદા પુરૂષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો જૂદા જૂદા માર્ગે જવા છતાં પણ એકજ સ્થાને પહોચે છે, તેમ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો પણ માત્ર એકજ પરમાત્માને પહોચવાના ભિન્ન ભિન્ન સાધનોરૂપ છે **मयि सर्वमिद प्रोतं सूत्रे मणिगणाइव ।** તેમજ **यद्यद्विभुतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा। तत्तदेवावगच्छ त्वं ममतेजोंऽशसंभवम् ॥**

અર્થાત્—જ્યા જ્યા ધર્મ છે, જ્યા જ્યા પ્રેમ છે, જ્યા જ્યા વિભૂતિ છે ત્યા પરમાત્માનો વાસ છે, એ વાક્યનુ કથન કરી સ્વામીજીએ તત્ત્વદષ્ટિથી સર્વ ધર્મોની એકવાક્યતા કરી છે. મનુષ્ય પાપમાથી પુણ્યમા જાય છે તેમ નથી, દુઃખમાથી સુખમા જાય છે તેમ નથી, તેમજ તે અસત્યમાથી સત્યમા પ્રવેશ કરે છે તેમ પણ નથી, દુખ, અસત્ય કે પાપ જેવુ કઇ છેજ નહિ, પરન્તુ મનુષ્ય ન્યૂન પુણ્યમાંથી અધિક પુણ્યમા, ન્યૂન સુખમાથી અધિક સુખમાં, ન્યૂન

સત્યમાંથી અધિક સત્યમા પ્રવેશ કરે છે જ્યા અસત્યજ ન હોય ત્યા કોઇ ધર્મને અસત્ય કેમ કહેવાય ? આ હિન્દુધર્મનું રહસ્ય એમણે ત્યાં દર્શાવ્યુ હતું સનાતનધર્મનો આ મુક્તિમત્ર એમણે ત્યાં ઉપદેશ્યો હતો ન્યુનમાથી અધિક પ્રાપ્ત કરતા મનુષ્યે ચૈતન્યનો અનુભવ કરી પૂર્ણ ચૈતન્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવુ જોઇએ મનુષ્ય પ્રયત્નનો એ અવધિ છે. મનુષ્યે છેવટે સચ્ચિદાનદ સ્વરૂપ થવુ જોઇએ. આ વિશ્વ કે જ્યા વસ્તુ માત્ર નાશવત જણાય છે અને સર્વ કાઈ મૃત્યુવશ પ્રતિત થાય છે, તેના અવિનાશીની ઓળખ કરવી, એ મનુષ્યનો ધર્મ છે જે જગતનુ સ્વરૂપ પ્રતિક્ષણે વિકારવશ છે તેમા અવિકારી તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવો અને અસ્થિરતામા સ્થિરતાનુ દર્શન કરવુ, એજ મનુષ્યના પુરૂષાર્થનો હેતુ છે

સર્વ જગતને ધર્મ શીખવવાનો અધિકાર તો આર્યભૂમિનેજ છે, એ કથનને સ્વામીજીએ સીલ-સિક્કાથી મજબૂત કર્યું છે સ્વામીજી સમસ્ત હિન્દુપ્રજાના ધર્મની ઈમારત વેદો ઉપર ચણાયલી માને છે, પણ વેદ શબ્દની વ્યાખ્યા એમણે પોતાના વિશ્વવ્યાપી ધર્મને અનુલક્ષીને કરી છે જ્યા સત્ય છે ત્યા વેદ છે સર્વ સત્યનો સમાવેશ વેદમા થાય છે, એમ નથી પણ જે જે ધર્મમા કે વાણીમા સત્ય છે તે સર્વ વેદના નામને પાત્ર થાય છે વેદો એક પુસ્તક નથી ભિન્ન ભિન્ન કાળના ઋષિ-મુનિઓએ જે સત્યનુ કથન કર્યુ છે તેનો સમુચ્ચય વેદ છે સનાતનધર્મના સબધમા પણ, વેદાતના ઉચ્ચત્તમ તત્ત્વજ્ઞાનથી તે પૌરાણિક વિવિધ મૂર્તિપૂજાઓ પર્યન્તના સર્વ સપ્રદાયોનો, બુદ્ધના શૂન્યવાદ અને જૈનોના નિરીશ્વરવાદનો પણ સનાતનધર્મમા સમાવેશ થાય છે. હિન્દુપ્રજામા આજે અનેક મતમતાતર, સંપ્રદાયો કે પથો દેખાય છે પણ એથી કદાચ વધારે સપ્રદાયો હોય તોપણ તે સર્વ ભિન્ન ભિન્ન દેશ-કાલ અને સયોગોને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા

એકજ ધર્મના અનેક સ્વરૂપો છે. પ્રત્યેકનો ઇષ્ટદેવતા ભિન્ન હોય તેથી ધર્મ કાંઇ ભિન્ન થઇ શકતો નથી, એમ સ્વામીજીનો અભિપ્રાય હતો. પ્રત્યેકને પોતાનો ઇષ્ટદેવતા અને ઇષ્ટમાર્ગ શોધવાનો સપૂર્ણ હક્ક છે. સનાતનધર્મની આ વ્યાખ્યા માન્ય કરતા હિન્દુધર્મનો વિસ્તાર જગતના કોઈ પણ ધર્મથી વધી જાય છે તત્ત્વની દૃષ્ટિથી જોતા એજ ધર્મ વિશ્વવ્યાપી ધર્મ છે, એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. પરમાત્મા સાથે યોગ કરવો, તેનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર કરવો, એ સનાતન ધર્મનુ અતિમ લક્ષ્ય છે, અને તે હરકોઈ પ્રકારે થાય–પરમાત્માની સાથે ગમે તે રીતે યોગ થાય તેમા ધર્મ જવાબદાર નથી. ધર્મમા આવુ સ્વાતત્ર્ય એજ ધર્મનુ અતિમ સ્થાન કહી શકાય

સનાતનધર્મની ખૂબી આ વ્યાવહારિક ધર્મ સ્વાતત્ર્યમાજ સમાયલી છે એમ નથી હિન્દુ સનાતનધર્મની મહત્તા કંઈક ઓરજ છે. સનાતન ધર્મ દરેક મનુષ્યને ત્રિકાલાબાધ્ય મુક્ત માને છે. સનાતન ધર્મ કહે છે કે "તમે સચ્ચિદાનદ છો' તમારા વ્યવહારથી પર જે પરમપુરૂષ તે અધકાર અને મોહથી પર હોઇને સ્વયપ્રકાશ રૂપ છે, તેને જાણવાથીજ મનુષ્ય અમૃતત્વનો ભોક્તા થાય છે તેને માટેજ–તેને લીધેજ સર્વ જગત છે આ એકજ સચ્ચિદાનદ શબ્દમા અનેક ધર્મો અને અનેક પથો અતર્ભાવ પામે છે. આ એકજ શબ્દાન્તર્ગત અનુભવ માટે બધા ધર્મો, પથો કે સપ્રદાયો અનેક પ્રકારના પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે." સ્વામીજીએ એક વ્યાખ્યાનમા કહ્યુ હતુ કે "ધર્મનુ એક નવુ મદિર બાધવાનુ મહત્ કાર્ય આપણે સર્વેએ સાથે મળીને કરવાનો સમય હવે સમીપ આવ્યો છે. એ મદિરમા પ્રવેશવાનો સર્વને અધિકાર છે તેના મુખમા અને હૃદયમા ॐ નો કર્ણપ્રિય–પ્રાણપ્રિય ધ્વનિ ભરપૂર હોવો જોઇએ આ કાર્યમા તમારી સર્વની સહાયતાની હુ યાચના કરૂ છુ." અને જેઓ એમના એ વ્યાખ્યાનમા હાજર હતા

તેમને એ મંદિર બાંધવા માટે હિન્દુસ્તાન એ એક સુરમ્ય સ્થાન જણાયું હતું, અને એ મંદિરમાં માત્ર હિન્દના વિવિધ ધર્મો અને પંથોના પૂજકોજ પ્રવેશ કરે એમ નહિ, પણ સમસ્ત જગતના ધર્મો અને સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓ એ મંદિરના પ્રેમદ્વારમાં પ્રવેશ કરશે, એમ એમને તે વખતે અનુમાન થયું હતું. હિન્દુસ્તાન જગતના સર્વ ધર્મોની માતૃભૂમિ છે અને ભવિષ્યમાં પણ સર્વ ધર્મોને પ્રેમપૂર્વક પોતાની ગોદમાં લેવાને એજ ભૂમિ સમર્થ થશે આપણે અનેક માર્ગોપર ચાલનારા હોઈએ, અનેક ગલીકુંચીઓમાં ફરતા હોઇએ તથાપિ સર્વને ભેટવાનું-મળવાનું એકત્ર થવાનું સ્થાન, નામ અને રૂપથી પર એવો જે પરમાત્મા તે તો હિંદુસ્તાનના સનાતનધર્મમંદિરમાંજ છે દૃશ્યમાંથી અદૃશ્યમાં પ્રવેશ કરવો, આકારમાંથી બહાર આવી નિરાકારમાં લય પામવું, અને અનેક દેખાતા આ વ્યવહારમાં એકતાનો અનુભવ કરવો, એજ સર્વ ધર્મોનો ઉદ્દેશ છે આ તત્ત્વથી વિરૂદ્ધ હોય એવો એકે ધર્મમાર્ગ નથી, એમ સનાતનધર્મ મુક્ત કંઠે કહે છે અને આમ કહેનાર ધર્મ સાથે કયો ઉચ્ચાશયી ધર્મ વિરોધ રાખી શકે તેમ છે? સર્વનો ઉદ્દેશ એકજ છે, અને તે સર્વને માન્ય હોવો જોઈએ, એમ સનાતનધર્મનું કથન છે અન્ય મહાન ધર્મો અને સનાતનધર્મમાં એક બીજો પણ ભેદ છે. અન્ય ધર્મો ઉપર્યુક્ત લક્ષ્યને પામવા જ્યારે અમુક એક અથવા અન્ય અનેક માર્ગોનો ઉપદેશ કરે છે, અને તે તેના અનુયાયીઓને કર્ત્તા માને છે, ત્યારે સનાતનધર્મ એ લક્ષ્યને પામવા માટે ગમે તે માર્ગ ગ્રહણ કરવાની પ્રત્યેક વ્યક્તિને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપે છે. આ ઉન્નતિના વિકાસક્રમનું ચ્હડતું પગથીયું છે.

સ્વામીજીના સનાતનધર્મ વિષયક વ્યાખ્યાનોમાં એમણે અમુક સિદ્ધાન્તો પોતાના તરફથી કહ્યા હોત તો તે એટલા માન અને સત્કારને પાત્ર કદાચ ન પણ થાત. શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાના ગાનાર શ્રીકૃષ્ણ

ભગવાન અને ભગવાન શંકરાચાર્યની પેઠે એમણે પ્રત્યેક વાક્ય, એકે એક શબ્દ શ્રુતિ–ઉપનિષદના આધાર ઉપર ઉચ્ચાર્યો છે. એમણે હિન્દુસ્તાનને નવુ કશુંજ કહ્યું નથી. તેનુ પોતાનુજ તત્ત્વજ્ઞાન ભૌતિક શાસ્ત્ર અને સંસ્કૃતિને અનુકુળ છે, એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ છે. સત્ય તે સત્યજ છે, ન્યૂટને શોધ કર્યા પહેલા પણ ગુરૂત્વાકર્ષણનો નિયમ પ્રવૃત્તિમાં હતો. આત્મા અને પરમાત્માનો સબંધ તથા આત્મા અને જગતનો સબંધ પ્રથમથી જે છે તેજ છે, પણ સ્વામીજીના પ્રભાવ, જ્ઞાન અને અનુભવથી આપણે એ સબંધને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની દ્રષ્ટિથી શ્રદ્ધા પૂર્વક જોઈ શકયા છીએ. સ્પષ્ટ અને વ્યાવહારિક ભાષામા એમણે વેદાન્તના ઉચ્ચ રહસ્યને પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે સાધારણ માણસ પણ સહમજી શકે છે. એમના વિના એ વેદાન્ત પંડિતો અને તત્ત્વવેત્તાના વાદવિવાદના વિષયરૂપેજ રહે તેમ હતુ સ્વામીજીએ તત્ત્વનો ઉપદેશ એક વાકપટુ વિદ્વાનની પેઠે નહિ પણ અનુભવી બ્રહ્મનિષ્ઠ પ્રમાણે કર્યો છે. સ્વામીજી શ્રોત્રીય હોઈ બ્રહ્મનિષ્ઠ હતા આત્માનંદ સાગરના ગુહ્યતમ ભાગમા એમણે ડૂબકી મારી હતી ત્યાનો પ્રેમભંડાર હાથ કરી કૃપા કરી એમણે આપણા જેવા પામર જીવોના ઉદ્ધાર માટે એ માર્ગ અમુક આપ્ત, અમુક પરકીય, અમુક બ્રાહ્મણ અને અમુક ચાંડાલ એવો લેશમાત્ર પણ ભેદભાવ રાખ્યા વિના સર્વ અધિકારીઓને સમાન રીતે દર્શાવ્યો છે

આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ કે સ્વામીજીએ નવુ લાગે એવુ કશુ કહ્યુ નથી, તથાપિ પ્રાચીનની અર્વાચીન સાથે એકવાક્યતા કરતા એમણે કંઇજ નવીન નથી કહ્યું, એમ કહેવુ યોગ્ય નથી અદ્વૈત સિદ્ધાન્તની તત્ત્વદ્રષ્ટિથી મનુષ્યનુ જે અંતિમ લક્ષ્ય છે, ત્યા પૂજક અને પૂજ્ય, જ્ઞાતા અને જ્ઞેયનો અભાવ થઇ જાય છે, એ સ્થિતિ અંતિમ છતાં દ્વૈત અને વિશિષ્ટાદ્વૈત પણ એજ મંદિરના પગથીયાં છે.

પ્રથમ દ્વૈતનો, પછી વિશિષ્ટાદ્વૈતનો અને અંતે અદ્વૈતનો અનુભવ થતા મનુષ્ય મુક્ત થાય છે. આ ત્રણ ભાવનાઓમા ઐક્ય પ્રવર્તાવવાનુ સત્ય કથન સ્વામીશ્રીએ નવીનજ કર્યુ છે. એજ ઐક્યને વધારે વિસ્તૃત ભાવવાળુ સ્વામીજીએ જણાવ્યુ છે સ્વામીજી કહે છે કે એ ઐક્યમા ભેદનો વિચાર માત્ર પણ સભવિત નથી ભિન્ન ભિન્ન અધિકારની ભૂમિકાને લીધે એ ઐક્ય ન્યૂનાધિક જણાય છે. એજ સત્યને શ્રીરામકૃષ્ણ વધારે વ્યાવહારિક ભાષામા ફેરવીને કહે છે કે "એકજ સત્ય સાકાર અને નિરાકાર ઉભય પ્રકારે દશ્ય થાય છે. એકજ પરમાત્મા દશ્ય તેમજ અદ્રશ્ય રૂપે રહેલો છે."

એમનુ એ કથન ખરેખર મહાનજ છે, કારણકે આ કથનથી પૂર્વ પશ્ચિમ અને ભૂત ભવિષ્યનો ભેદભાવ ભસ્મીભૂત થઇ જાય છે. પ્રેમના ધર્મમદિરના શિખર ઉપર સ્વામીજીએ આ એક સત્યનો નવીન-કળસ ચ્હડાવ્યો છે, એમ કહેવામા જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. જો **एकमेवाद्वितीयः** વાસ્તવિક હોય-સર્વત્ર અદ્વૈતજ હોય તો સર્વ પ્રકારના પૂજાવિધિ સાચા છે, એટલુજ નહિ પણ આપણો જીવનક્રમ, આપણાં પ્રત્યેક ઇચ્છા, આશા અને કર્મ એ પણ પૂજાવિધિ જ છે. અમુક કર્મ ઐહિક અને અમુક પારલૌકિક એવો ભેદ પણ પછી વાસ્તવિક દષ્ટિથી રહેતો નથી. કર્મ કરવાં એ પૂજા વિધિ અને બાહ્યાભિમુખ મનથી ઇષ્ટનો જપ કરવો એ ત્યાગ છે. સર્વ મનુષ્યોનુ જીવન-એ ધર્મની ઉપાસનાજ છે. સદૈવ કાર્યનિમગ્ન રહેવુ એ જેટલુ દુર્ઘટ છે, તેટલુજ સર્વનો ત્યાગ કરવો એ પણ દુર્ઘટ છે.

આ રીતે સ્વામી વિવેકાનદને કર્મના એક મહાન્ ઉપદેશક કહેવામા લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ નથી, પણ એમનો કર્મમાર્ગ જેમ અન્યથા જ્ઞાન અને ભક્તિથી ભિન્ન માનવામા આવે છે તેમ ભિન્ન નહોતો. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પામવા એક ત્યાગીની પર્ણકુટિ કે

પવિત્ર દેવાલય જેટલા પ્રમાણમા યોગ્ય છે, તેટલાજ પ્રમાણમાં એક દુકાન, શાળા, ખેતર કે કારખાનુ પણ યોગ્યજ છે, એમ સ્વામીજીનુ મન્તવ્ય હતું. તેમની દ્રષ્ટિમાં માનવજાતની સેવા અને પરમાત્માની પૂજામા, અસત્ય સામે યુદ્ધ કરતા દેખાડેલી વીરતામાં અને પરાજય પામેલાની અખડ શ્રદ્ધામા, સત્ય વ્યવહારપરાયણતામા અને આત્મજ્ઞાનના ઉન્માદમા જરા પણ ભેદ નહોતો. આ લક્ષ્ય-કર્મમાર્ગનુ આ દ્રષ્ટિબિન્દુ એઓશ્રી પોતાના કોઈ પણ ઉપદેશક લેખમા ચૂકયા નથી એકવાર એમણે કહ્યુ હતુ કે સર્વ ભૌતિકશાસ્ત્ર, વિદ્યા અને ધર્મશાસ્ત્ર એકજ સત્યની શોધમા પ્રવૃત્ત છે, પણ એ ઐક્ય બરાબર સમજવા આપણે અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત પ્રથમ સમજવો જોઇએ આ એકજ તત્ત્વનિર્દેશ એમના સર્વ વ્યાખ્યાનોનો સારાશ છે, એમ કહીએ તો ખોટુ નથી

સ્વામી વિવેકાનદે પાશ્ચાત્ય ઇગ્રેજી અને પૌર્વાત્ય પ્રાચીન ભાષા સસ્કૃતનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો ઉભય દિશાગામી સસ્કૃતિનુ પરિણામ સ્વામીજીના મન ઉપર કઇક ઓરજ થયુ એમને એ ઉભય સસ્કૃતિઓમા પરસ્પર વિરોધ જણાયો. પશ્ચિમનો નવીન સુધારો અને પૂર્વનો પ્રાચીન સુધારો—એમને પરસ્પર ભિન્ન જણાયા સ્વદેશમા પણ પશ્ચિમના નવીન સુધારાનો પવન વાતો જોઈ એમનુ મન વધારે વ્યગ્ર થયુ. આમા સત્ય શુ? ખરૂ સુખ ક્યા? મનુષ્યનુ જીવન શુ? એવા પ્રશ્નોની પરપરા જાગૃત થતા એમની સસ્કારી ધાર્મિક બુદ્ધિ જાગૃત થઈ, એમની વિચારમાળાની ત્યારથી શરૂઆત થઈ. વિવેક અને યુક્તિથી સમાધાન થાય ત્યા સુધી જરા પણ વિશ્રાતિ લીધા વિના શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી એમણે એ ઉભય સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કર્યો, અને અદ્વૈતમતનુ ખરૂ રહસ્ય સમજાયુ એટલે એમનો અભ્યાસ શાન્ત થયો. પૂર્વ કાળના મૂળ અદ્વૈતતત્ત્વનુ કથન કરનાર અનેક ઋષિ—મુનિઓને જેમ દૈવગતિથી ચમત્કારિક રીતે એ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ

હતી તેમ સ્વામીજીને થઈ નહોતી. એમને તો બુદ્ધિસાગરને ખૂબ વલોવતા આ જ્ઞાનરત્ન પ્રાપ્ત થયુ હતું.

શ્રી અદ્વૈતસિદ્ધિનો મૂળ મત્ર નરેન્દ્ર (સ્વામીજીનુ પૂર્વાશ્રમનુ નામ) ને દક્ષિણેશ્વર મદિરના નાના બગીચામા પ્રથમ પ્રાપ્ત થયો હતો અહીંથીજ એમને જ્ઞાનની લગની લાગી હતી અહીંથીજ એમનો હૃદયજન્ય માર્ગ જણાયો હતો. સ્વામીશ્રી એક ધનવાન વૈભવી સદ્ગૃહસ્થ થવાને માટે નહિ પણ પ્રાચીન ઋષિઓના સનાતન સત્યનો જગત્મા પુન વિસ્તાર કરવા એક સન્યાસી—ત્યાગી થવાને માટે સસારમા જન્મ્યા હતા, એમ ત્યારથીજ જણાઇ આવ્યુ હતુ.

નરેન્દ્રને ખાત્રી થઈ કે ઋષિ મુનિઓએ જે કલ્યાણકારી વિભૂતિની સ્તુતિ કરી છે તે વિભૂતિ શ્રી રામકૃષ્ણમા સપૂર્ણ પ્રકાશમાન છે પુસ્તકો જે સત્યનુ દૂરથી છિન્નભિન્ન વર્ણન માત્ર કરે છે તે પરમ સત્ય શ્રી રામકૃષ્ણમા પૂર્ણ વ્યક્ત થતુ હતુ એમનુ મન અનેકમાથી એકમા ઉછળવા લાગ્યુ બુદ્ધિ ઉચે ને ઉચે ઉડવા લાગી. જેની પ્રત્યેક સ્થિતિ સમાધિ રૂપ જણાતી હતી—જેનુ પ્રત્યેક વાક્ય જ્ઞાનનુ વ્યક્ત સ્વરૂપ લાગતું હતું, એવા શ્રી રામકૃષ્ણનાં દર્શન થતા એમને ઈશ્વરીજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ આતરપ્રેરણા થઈ જેમના મન વચન કાયામા ઈશ્વરજ રમી રહ્યા હતા, એવા સદ્ગુરૂ પાસે શ્રદ્ધાપૂર્વક શિર મૂક્યુ અને ત્યાથીજ નરેન્દ્ર મટી વિવેકાનદ થયા, ત્યાથીજ એમને જ્ઞાનમત્રની પ્રાપ્તિ થઇ.

પરતુ એટલાથીજ એમના મહાન કાર્યની તૈયારી થઇ રહી એમ નથી, એમણે ઉત્તરમા હિમાલયથી તે દક્ષિણે કન્યાકુમારી સુધી અનેક સત મહત અને શ્રોત્રિય જનોનો સત્સગ કર્યો હતો, એ પ્રવાસમા સામાન્ય મનુષ્યોને પણ તેઓ આત્મભાવથી ભેટતા, સર્વ પાસેથી શિક્ષણ મેળવતા ને સર્વને શિક્ષણ આપતા, સર્વની સાથે હળતા

મળતા, હિન્દુસ્તાનના આંતર અને બાહ્ય જીવનનો, ભૂતકાળના સંસ્કારો અને અર્વાચીન કાળની સંસ્કૃતિની અસરનો અભ્યાસ કરતા, અને આર્યદેશના સમસ્ત જીવનને પોતાના હૃદયમા બરાબર બેસાડતા હતા રામકૃષ્ણ પરમહંસમા જે તત્ત્વ એમને સાક્ષાત જણાયુ હતુ તેજ તત્ત્વ અને તેજ જ્ઞાનનુ લક્ષ્ય તેમના જોવામા જ્યા ત્યા આવ્યુ હતુ

આ પ્રમાણે સ્વામી વિવેકાનંદજીના જ્ઞાન સંગીતનો ઝરો ધર્મ-શાસ્ત્રો, સદ્ગુરૂ અને ભારત દેશના અનુભવમાથી નીકળ્યો છે-જ્ઞાનની આ ત્રિવિધ છાયા એમના પ્રત્યેક ભાષણમા જણાઇ રહે છે. આ ત્રિવિધ જ્ઞાનમાથી જગતના ત્રિવિધ તાપને શમાવનારી દૈવી ઔષધિ એમણે નિર્માણ કરી છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના પુનિત પ્રકાશથી તેજોમય થયેલો દીપક હિન્દુસ્તાનને સ્વહસ્તેજ પ્રજ્વલિત થઇ, કેવળ હિન્દના બાળકોનેજ નહિ, પણ સમસ્ત જગતના બાળકોને પ્રકાશમાન માર્ગ દર્શાવવાને શક્તિમાન થયો છે. ઇ. સ. ૧૮૯૩ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૯ મીથી લઇ ઇ. સ ૧૯૦૨ ના જુલાઇ માસની ૪થી તારીખ સુધી સ્વામીજીએ પોતાનુ ધર્મકાર્ય કર્યુ હતું આપણે એમના આ મહદ્ કાર્યને પૂજીએ છીએ, એમના આ પ્રકાશમાન જ્ઞાન દીપકને નમસ્કાર કરીએ છીએ, જે પુનિત ભૂમિએ એમના જેવા નરરત્નને ઉત્પન્ન કર્યો તેનો વિજય ઇચ્છીએ છીએ, અને જે ઉદાર હૃદયોના આશ્રયથી એઓ વિદેશોમા પધાર્યા તે હૃદયોને ધન્ય માનીએ છીએ.

૪થી જુલાઇ ૧૯૦૭ } રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદ શિષ્યા-

નિવેદિતા.

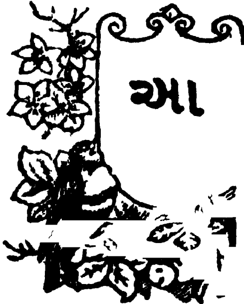
સમર્થ ઉપદેશક સ્વામી વિવેકાનંદજી.

स्वामी विवेकानंद

એમના સદુપદેશ.

૧—ધર્મ એટલે શું?

આગગાડીના પાટા ઉપરથી એક પ્રચંડ ઍન્જીન ઝડપથી દોડી આવતું જણાય છે. એમાંના એક પાટા ઉપર એક છેક ન્હાનો જન્તુ બેઠેલો છે. ઍન્જીનને સમીપ આવેલું જોઇને તે જન્તુ પાટાની બાજુપર ખસી જઈ પોતાના જીવનું રક્ષણ કરે છે. આવા પ્રકારના અનેક બનાવો આપણે આપણા જીવનમા વારવાર જોઇએ છીએ. તે જન્તુ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં તે કેટલો બધો ન્હાનો જણાય છે? ઍન્જીનને તેની સાથે સરખાવતાં તે ઘણુંજ મ્હોટું જણાય છે. તે જન્તુને એકાદ ન્હાનો આઘાત પણ

મરણ ધારણ કરવાને સંપૂર્ણ છે–ઍન્જીનનો સ્પર્શ માત્ર પણ તેને જીવ-રહિત કરવા બસ છે. તથાપિ ઍન્જીન ગમે તેટલુ સમર્થ છતા પણ જડ છે અને જન્તુ ગમે તેટલો ન્હાનો છતા ચેતન છે જન્તુ અનન્ત ચૈતન્યનો એક ન્હાનામા ન્હાનો ભાગ છે અને તેથીજ, તે સમર્થ ઍન્જીન કરતા પણ વધારે સમર્થ છે એક રીતે વિચાર કરીએ તો તે જન્તુ પણ હીલચાલ ઇત્યાદિ ચેષ્ટાઓ કરે છે અને ઍન્જીન પણ હીલચાલ વગેરે કરે છે, તોપછી ઍન્જીન અને જન્તુમા આપણે જન્તુને વધારે સમર્થ માનીએ તેનુ કારણ શુ? આપણે કહી શકીએ કે ઍન્જીન ગમે તેટલુ મ્હોટુ અને સમર્થ છતા તે જડ વસ્તુ છે અને જન્તુ ગમે તેટલો ન્હાનો હોય છતા પણ તે જીવન્ત પ્રાણી છે ઍન્જીન ગમે તેટલી હીલચાલ કરે તથાપિ તે સર્વ મર્યાદિત છે ઍન્જીન બનાવનારે તેમા જે મર્યાદા મૂકી હોય તેનુ ઉલ્લંઘન કોઇ કાળે તે કરી શકતુ નથી, ત્યારે જીવન્ત પ્રાણી ગમે ત્યારે અને ગમે તે પ્રમાણે હીલચાલ કરવા સ્વતત્ર છે તેણે અમુક મર્યાદામા રહેવુ જોઇએ, એવો નિયમ કે પ્રતિબધ કોઇથી કરી શકાતો નથી જીવન્ત પ્રાણીમા બુદ્ધિ તથા શક્તિ છે અને તેનો ઉપયોગ કરવાનો તેને સપૂર્ણ અધિકાર છે ઍન્જીન ગમે તેટલુ મ્હોટુ છતા બુદ્ધિના અભાવે તે કેવળ પરતત્ર છે અને જીવન્ત પ્રાણી ગમે તેટલુ ન્હાનુ છતા તે સ્વતત્રજ છે આ સ્વતત્રતા કિંવા મુક્તિને માટેજ આપણો સર્વ પ્રયત્ન છે આપણી જે ચાલુ સ્થિતિ હોય તેથી અધિક સ્વતત્રતાની સ્થિતિ કેમ પ્રાપ્ત થાય એજ આપણા વિચારનો વિષય છે અને સર્વ આપણા પ્રયત્નો પણ સ્વતત્રતાની પ્રાપ્તિને અર્થેજ છે, **કારણ કે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાજ ખરી સંપૂર્ણતા છે.** સમસ્ત વિશ્વમા પૂજનના જે જે વિધિ અને આચાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે સર્વના મૂળરૂપે એજ ઇચ્છા જણાય છે. આપણી સર્વ સાધનાઓ એ મુક્તિ માટેજ

છે એવુ કેટલાકો જાણુતા હોય અને કેટલાકો ન જાણુતા હોય એ સભવિત છે, પણ સર્વનો પ્રયત્ન–સર્વનુ લક્ષ્ય તો એજ દિશામા છે એ વાત તો નક્કીજ છે

જગતમાં ચાલતા સર્વ પ્રકારના પૂજન વિધિનુ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવામા આવે તો જણાઈ આવે કે માણુસ જાતનો જગલીમાં જગલી વર્ગ પણ ભૂત, પ્રેત, રાક્ષસો કે પોતાના પિતૃઓના આત્માની પૂજા કરે છે સિવાય સર્પોની પૂજા, જાતિય કે કૂળ દેવતાઓની પૂજા અને મૃત્યુ પામેલા પિતૃઓની પૂજા–એ સર્વ શામાટે ? માણુસ જાતમાનો એ ભાગ એમ માને છે કે એ સર્વ–ભૂતપિશાચો વગેરે તેમનાથી વધારે શક્તિવાન હોઈ તેમની સ્વતત્રતામા પ્રતિબધ કર્ત્તા છે, તેથી જો તેમને સતુષ્ટ કર્યા હોય તોપછી તેમના તરફથી કોઈ પ્રકારની અડચણુ નડતી નથી તેમજ જો ભૂત પ્રેતાદિની મદદ હોય તો શ્રમ કર્યા બિના જરૂરી વસ્તુ મળે છે આપણા શ્રમ વિના કોઈ વસ્તુ આપણુને મળે, આપણી ઇચ્છામા આવે તે વસ્તુ થવામા કોઈ પ્રતિબધ કર્ત્તા રહે નહિ, એ ભાવનાના તત્ત્વનુ પૃથક્કરણુ કરતા જણાય છે કે આ સર્વ પ્રયત્ન વધારે સ્વતત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટેજ છે.

કોઇ સમર્થ દેવતા વગેરેની પૂજા કરવામા મનુષ્યની એવી ધારણા હોય છે કે તેનો ઉપાસ્ય તે પોતે ન કરી શકે એવુ કઇક કરશે સ્વલ્પમાં કહીએ તો તે કંઇ ચમત્કારની આશા રાખે છે. સમસ્ત મનુષ્ય જાત કઇક આવીજ ધારણા રાખતી જણાય છે આપણે દુઃખ કે વિપત્તિના પ્રસગમા કિવા અનેક એવી બાબતમા બહારની મદદની આશા રાખીએ છીએ. જગતમા ગમે તેટલો સુધારો થાય તથાપિ આ ભાવના કોઇ ને કોઈ સ્વરૂપમાં તો રહેશેજ. કદાચ કોઈ એમ કહેશે કે આવી ભાવના માત્ર જંગલી લોકોમાંજ અધિક પ્રતિત થાય છે, પણ અમારો તેને પ્રતિપ્રશ્ન એ છે કે એ જગલી લોકોમાં પણ

એ ભાવના ક્યાથી આવી ? હિન્દુ લોકો ઇચ્છતા હતા કે તેમના પ્રભુ તેમની પાસે આવે અને સ્વર્ગ કે જેને એક રમ્ય દુનિયા કલ્પી લેતા તેના સુખોનો તેઓને ઉપભોગ કરવા આપે, અર્થાત્ પ્રભુ તેમને વધારે સ્વતત્ર કરે આજે એ વાતને સેકડો—હજારો વર્ષ વીતી ગયા છે, તોપણ લોકોની એજ ઇચ્છા છે. બીજી રીતે વિચાર કરી જોઈએ તો પણ એમજ માલૂમ પડે છે. જગતના પ્રારભથી તે આજ પર્યન્ત તે અસતુષ્ટ જણાયુ છે. અમુક ફળ સિદ્ધિ થતા આપણે સતોષ પામીશુ એમ વિચારી આપણે અમુક ઉદ્યોગની શરૂઆત કરીએ છીએ, પરતુ તે કાર્યમા હજી તો આપણે અર્ધજ રસ્તે પહોચ્યા એટલામા તો એક ત્રીજીજ ઇચ્છા આપણામા ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછી અતૃપ્તિ—જીજ્ઞાસા—અસતોષની લાગણીઓ પહેલા જેટલીજ તાજી અને તીવ્ર બને છે, આપણે કરેલો ઉદ્યોગ વ્યર્થ ગયો માનીએ છીએ અને પુન નવિન ઉદ્યોગનો પ્રારભ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ આપણે કોઇક લક્ષ્ય બિદુને પહોચવા સખ્ત પ્રયત્ન કરીએ છીએ પણ તે લક્ષ્ય બિદુને માર્ગે થોડાક આગળ વધ્યા કે તેનો મોહ ઉતરી જાય છે, આપણને તે નિરસ ભાસે છે અને આપણુ મન હવે કોઈ જૂદીજ ઇચ્છાને શોધવા લાગે છે. આપણા આખા જીવનનો વિચાર કરવામા આવે તો અસતોષ અને અતૃપ્તિ સિવાય આપણે તેમાં બીજુ કશુ જોઇ શકીશું નહિ. આપણને કશાની પણ જરૂર નથી એવી ભાવના થઇ હોય એવી એક પણ ક્ષણ આપણા આખા જીવનમા જણાશે નહિ. કોઈ વખતે આ અતૃપ્તિની ભાવના વિશેષ પણે પ્રકટ થાય છે, તો કોઈવાર તે અતરના ઉડાણમા સચાર કરતી જણાય છે. જગત સમસ્તમા આવી વસ્તુ સ્થિતિ હોવાનુ કારણ શુ ? આ સસાર કે જેમાં માનવ જાતિને તૃપ્તિ શોધવાનો સ્વભાવ પડી ગયો છે તે સસારથી પર જવાની જીજ્ઞાસાજ આ અતૃપ્તિનુ કારણ છે. આ સસાર તેને તૃપ્ત કરવા

અસમર્થ છે એજ આ અસતોષનુ રહસ્ય છે મનુષ્ય સંતોષને ઇચ્છે છે, પરતુ સસાર તેને સતોષ આપવા અસમર્થ છે અને તે માટેજ મનુષ્ય જીવન અસતોષથી ભરપૂર જણાય છે, તેથીજ તે સ્વતંત્રતાને માટે ફાંફા મારતો જણાય છે

બાળક જન્મતાજ રૂદન કરી જણાવે છે કે સસારનુ બધન તેને પ્રિય નથી. એક તરફ તેને દેહનુ ભાન થાય છે બીજી તરફ તે રૂદન કરે છે આનુ કારણ એજ હોઈ શકે કે સસાર તેને બંધન રૂપ જણાય છે અને આ પ્રમાણે જો સસાર તેને બધન રૂપજ જણાતો હોય તોપછી તેનાથી અધિકતાવાળી કોઇ સપૂર્ણ સ્વતત્ર વસ્તુ અસ્તિત્વમા હોવી જોઈએ એમ સ્વાભાવિક રીતેજ અનુમાન કરવાને કારણ મળે છે જો અધકાર પ્રિય ન લાગતો હોય તો પ્રકાશ જેવી કોઈ વસ્તુ અવશ્ય પ્રિય હોવી ઘટે છે. જો દુઃખ પ્રિય નજ હોય તો સુખનુ અસ્તિત્વ અવશ્ય નક્કી થાય છે, તેજ પ્રમાણે જો અસતોષનો અનુભવ થાય છે એ વાત નક્કીજ છે અને જો બધનનો અનુભવ પણ સત્યજ છે, તોપછી એ પણ સત્યજ હોવુ જોઇએ કે કોઈ એક એવી પણ વસ્તુ અથવા સ્થિતિ અસ્તિત્વમાં હોવીજ જોઇએ કે જે સર્વથા મુક્ત અને સતુષ્ટ હોય આ કલ્પનામાથીજ પરમાત્માના અસ્તિત્વની કલ્પના ઉદ્ભવ પામી છે અને તે મનુષ્યના અતઃકરણમા ઓતપ્રોત થઈ રહેલી જણાય છે. આ પ્રમાણે **પ્રતિબંધ અને અસંતોષની ભાવનાઓ એ કારણ છે અને પરમાત્માના અસ્તિત્વની ભાવના એ** તેનુ કાર્ય અથવા પરિણામ છે

વેદાન્ત મત પ્રમાણે પરમાત્માની ભાવના **सच्चिदानंद**–સત્ ચિદ્ અને આનદમાં સમાવી દેવામાં આવી છે પરમાત્મ ભાવનાની આ ઉચ્ચતમ દશા છે, પરમાત્મા સબધી આપણે જે કઈ કલ્પના કરી શકીએ–તેમાં આપણે જે કંઈ ગુણારોપણ કરી શકીએ તે સર્વનો

સમાવેશ આ **સચ્ચિદાનંદ**મા થઇ જાય છે વેદાન્ત કહે છે કે ઇશ્વિર સંબંધી ખૂબ વિચાર કરો—ગમે તેટલી હદ સુધી તેની કલ્પનાને લઈ જાઓ તથાપિ તે **સચ્ચિદાનંદ**ની કલ્પનાથી આગળ જઈ શકશો નહિ. **સચ્ચિદાનંદ** એજ સર્વ જ્ઞાનનુ અંતિમ લક્ષ્યબીન્દુ છે અને તેને પામવાથીજ મનુષ્ય નિરામય પદને—જેમા અસંતોષ કે બંધન નહિ હોય એવા આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે આ સૃષ્ટિ કારણ કાર્ય પરંપરાથી ચાલે છે દરેક વસ્તુમા કારણ અને કાર્યની સંકલના દૃશ્ય થાય છે અને મનુષ્યે પણ એમ માની લીધુ છે કે જે કાર્ય કારણને જાણીને તેને અનુસરતા નિયમમા વર્તવામાજ મનુષ્યનુ હિત જળવાય છે આમ માની લઈ મનુષ્યે પોતાના સુરક્ષિતપણાને અર્થે કેટલાક નિયમો યોજી લીધા છે, જે અનંતકાળથી રૂઢ થતા જઈ તેમાથી મનુષ્યનો સ્વભાવ પણ તે નિયમોને આધીન થઈ ગયો છે અને આમ હોવાથીજ મુક્તિની જીજ્ઞાસા દૃઢતર થાય છે, કારણકે એ નિયમોથી સંતોષ ન પામતા આપણો આત્મા વારવાર સ્વતંત્રતા માટે પોકાર કરી ઉઠે છે આપણો આત્મા વારવાર તીવ્ર જીજ્ઞાસાયુક્ત આગ્રહથી સંસાર અને તેના બંધનોથી પર એવા નિરામય, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પ્રભુને પામવા પ્રયત્ન કરે છે. ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરવામા આવે અને ભલે સમસ્ત જગતના રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાઓ તથાપિ આ જીજ્ઞાસા તૃપ્ત થતી નથી. **જ્યાં સુધી સચ્ચિદાનંદરૂપી લક્ષ્યબિંદુને આપણે પામતા નથી, ત્યાં સુધી બંધન તરફ લઇ જતી સ્વાભાવિકી મનુષ્ય બુદ્ધિ અને પ્રભુ તરફ આકર્ષણ કરતી દૈવિ પ્રેરણાની વચ્ચે તુમુલ વિગ્રહ ચાલુજ રહે છે,** અને જ્યાં સુધી આ વિગ્રહની શાન્તિ થઇ નથી ત્યા સુધી દરેક મનુષ્યનુ અસ્તિત્વ પૃથક્ પૃથક્ રહે છે. આવી સ્થિતિમાં આપણે જ્યા સુધી હોઈએ ત્યા સુધી એમજ માનીએ છીએ કે આપણે પ્રત્યેક મનુષ્ય એક બીજાથી ભિન્ન

છીએ—આપણા સ્વાર્થ એક મેકથી જૂદા છે. સ્વભાવ બુદ્ધિ આપણને જગત તરફ ખેંચે છે. દૈવિ બુદ્ધિ તેનાથી પર સચ્ચિદાનંદ રૂપ તરફ લઇ જવા મથન કરે છે અને આ ઉભયનો વિગ્રહ એજ આપણાં બંધન અને અસંતોષનું કારણ છે આ વિગ્રહ જ્યાં સુધી નિયમનું બંધન છે ત્યાં સુધી શાન્ત પામતો નથી અને તેથીજ અસંતોષ અને દુઃખ પણ રહે છે.

આ જગતમાં પ્રવેશ કરતાજ બાળક રૂદન કરે છે તેનો એજ અર્થ થાય છે કે હું કાયદા—નિયમથી બંધાવાની ઇચ્છા રાખતો નથી—મ્હારો સ્વભાવ આ નિયમો—જગત કૃત નિયમોથી પર છે. **જ્યાં સુધી આપણે આ જગતના નિયમોથી બંધાયલા છીએ ત્યાં સુધી એક જડ ઍન્જીન અને આપણામાં કશો ભેદ નથી.** જેમ નિર્જીવ યંત્રની સર્વે હિલચાલ તેના કર્ત્તાને આધીન છે તેજ પ્રમાણે આપણી સર્વ હિલચાલ જગતને આધીન છે અને આ આધીનતાનો સ્વભાવ પડી જતા—આધિનતા સાથે લાંબા સમયનો પરિચય થઈ જતા એ આધિનતા ઇષ્ટ છે એમજ આપણે માની લઇએ છીએ તથા તેમ કરીને તેની પેલી પાર જોવાનું સામર્થ્ય આવૃત્ત કરી દઇએ છીએ, પરંતુ બુદ્ધિને અંતર્મુખ કરતા—આત્મા સાથે પરિચય પાડતા આપણને જણાય છે કે અંતરમાં એક ભિન્ન બુદ્ધિ છે તેનો સ્વભાવ કંઇક જૂદોજ છે આ બુદ્ધિનો પરિચય વધતા મનુષ્યની સંસારમાં રમતી વ્યાવહારિક બુદ્ધિ ક્ષુદ્ર જણાય છે. અંતર બુદ્ધિથી આપણો સંબંધ દૃઢતર થતા તે જાગૃત થવા માંડે છે. સૃષ્ટિના બંધનો તરફની તેની વૃત્તિ વધારે સબળ થઈ મુક્તિની જીજ્ઞાસાને વધારે સતેજ કરે છે. મુક્તિની ભાવનાજ એ અંતર—બુદ્ધિનો નિરન્તરનો જાપ હોય છે. આ બુદ્ધિમાં આરૂઢ થયેલા જીવાત્માને એજ રટણ હોય છે—મુક્તિજ તેની જીજ્ઞાસા છે. સાંસારિક ડહાપણ (!) તેને પોતાના પ્રતિ ખેંચે છે—

વારંવાર તેને જગતના બંધનમા બાંધવા પ્રયત્ન કરે છે હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે જગતના નિયમોથી નિરન્તર બંધાયલા રહેવુ એજ શુ જીવનુ નિર્મિત પ્રારબ્ધ છે?

સર્પ પુજા, પિશાચ પૂજા, પૂર્વજ પૂજા ઇત્યાદિ પૂજાના વિવિધ પ્રકારો હસ્તીમા શી રીતે આવ્યા? આપણે બહારથી દૈવી મદદની આશા રાખીએ છીએ તેનું કારણ શુ? આપણા જીવિતનો–આપણા હુંપણાનો આપણે વારવાર ઉચ્ચાર કરીએ છીએ તેનો શો અર્થ હોઇ શકે? આ સર્વ આપણા પ્રયત્નો, આપણાં બંધન અને અસતોષમાંથી મુક્ત થવાના પ્રયત્નોનુ પરિણામ શુ? એ ખરેખર વિચાર કરવા જેવા પ્રશ્નો છે આ સર્વ પ્રયત્નો અર્થશૂન્ય તો નજ હોય! આ સર્વ દોડાદોડ અને સર્વ પ્રશ્ન પરપરાનો અર્થ એજ હોઇ શકે કે તે પ્રત્યેક જીવાત્મા પ્રત્યેક ક્ષણે મુક્તિ કિંવા સ્વતત્રતાને માટે પ્રયત્ન કરે છે ભૌતિકશાસ્ત્રો અનેક શોધો કરી આજે આ સ્થિતિએ પહોચ્યા છે એ પણ મનુષ્ય આત્માના હજારો વર્ષના સ્વતત્રતા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નનુજ ફળ છે. પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી એજ આ સર્વ શાસ્ત્રોનો હેતુ છે અને જીવાત્માના દરેકે દરેક પ્રયત્નનુ–સર્વ દોડાદોડનુ લક્ષ્યબિન્દુ એજ છે માત્ર જડ જગતનોજ વિચાર કરવામા આવે તો તો મુક્તિ છેજ નહિ વિશ્વ ચારે તરફથી નિયમોમા બંધાયલુ છે આ નિયમો રૂપી બંધનમા જકડાઈ રહેનારને મુક્તિનો માર્ગ ક્યાથી દેખાય? જ્યાં પણ દષ્ટિ જાય–જેનો પણ વિચાર થાય તે સર્વ બંધનમા છે અને સર્વ જગત–દશ્ય માત્ર બંધનથી જકડાયલુ જણાય છે માટેજ જીવાત્માનો પ્રયત્ન પણ આ બંધનથી પર જવાને સતત ચાલુ છે સૂર્ય ચન્દ્રથી લઇને તે ન્હાનામાં ન્હાના અણુ સુધીના સૃષ્ટ પદાર્થ માત્ર કોઈ ને કોઈ પ્રકારના નિયમને આધીન છે અને આમ હોય તો બિચારૂ મનુષ્ય પણ આ નિયમને આધીન થાય તેમા નવાઈ જેવુ

શુ છે ? પણ હા ! મનુષ્યને એ બધન રૂચિકારક નથી. મનુષ્ય એ બંધનથી જકડાયલો છે. છતાં તે બધનને ઇચ્છતો નથી એટલો મનુષ્ય અને અન્ય પદાર્થોમાં ભેદ છે મનુષ્યે—આત્માએ સૃષ્ટિજન્ય કાયદાઓનો હજારો વર્ષથી વિચાર કર્યો છે—સપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે તથાપિ એ કાયદાથી બધાયલા રહેવુ એ તેણે પસદ કર્યું નથી અને કોઈ કાળે પસદ કરનાર પણ નથી જગતના પ્રારભથીજ તે મુક્તિની યાચના કરતો રહ્યો છે. " **મુક્તિ** " એજ મનુષ્ય આત્માનો સગીત ધ્વનિ છે આ મુક્તિના ચિત્વનમાંથીજ તેને એમ જણાય છે કે આપણે બધનમા છીએ માટે એવુ કઇંક અસ્તિત્વ હોવું જોઇએ કે જે મુક્ત હોય ! ઇશ્વિર વિષયક કલ્પનાનો અહીંથીજ પ્રારભ થાય છે આપણે જો બધનથી પર જઇએ—મુક્તિને પ્રાપ્ત કરીએ તો આપણા માટે બીજી કોઇ પણ ઇચ્છા કે આશા અવશેષ નથી અર્થાત્ મુક્તિજ મનુષ્ય પુરૂષાર્થનો અવધિ છે. મુક્ત થવા માટે મનુષ્ય જે પરિશ્રમ કરે છે અને જે કષ્ટ સહન કરે છે તેનો વિચાર કરવાથી માલૂમ પડે છે કે મુક્તિની જીજ્ઞાસા તેના અત.કરણમાં કેટલી તીવ્ર છે ! બીજા કોઈ કાર્ય માટે તે આટલો પ્રયત્ન કદિ પણ ન કરે એ વાત ચોક્કસ છે. મનુષ્યનુ અતઃકરણ વારંવાર જાણે તેને કહેતું હોય કે તું સયોગોનોજ ગુલામ છે. બધનની બેડીઓ ત્હારા પગમાં ખડખડાટ કરે છે. અત કરણનો આ વારવારનો વિચારજ તેને એવી કલ્પના તરફ દોરી જાય છે કે આ બધન અને નિયમથી મુક્ત હોય એવુ કોઈ અસ્તિત્વ જરૂર હશે. જગતના બધનોનુ દુઃખ જેમ જેમ પ્રત્યક્ષ થતું જાય છે, અતઃકરણની નિરાશા વધતી જાય છે તેમ તેમ મુક્ત એવા પરમાત્માની કલ્પના સુદૃઢ થતી જાય છે. એથી સૃષ્ટિના નિયમોનુ જ્ઞાન સૃષ્ટિ નિયમથી બાધિત છે એવું જ્ઞાન જીવાત્માને જેમ એક બાજુથી થાય છે તેમજ બીજી બાજુથી આ સૃષ્ટિ બધનોથી

પર અને મુક્ત એક પરમાત્મા છે એ કલ્પના ઉદ્ભૂત થાય છે જો પ્રથમ કલ્પના અવાસ્તવિક નથી, એમ જે માને છે તેને બીજી કલ્પનાની સત્યતા પણ સ્વીકારવીજ પડશે મુક્તિને માટે જીવાત્માની દોડાદોડમાથીજ ઉપર્યુક્ત ઉભય ભાવનાઓનો જન્મ થયો છે. સૃષ્ટિની દરેક સજીવ વસ્તુમા થોડા કે વધારે પ્રમાણમા આ કલ્પનાઓનો ઉદય થયેલો જણાય છે. એવી કોઈ વનસ્પતિ પણ નહિ દેખાય કે જેમાં એ કલ્પના પ્રાદુર્ભાવ ન પામી હોય ' વૃક્ષ—પાન, પથ્થર અને ન્હાના સરખા જન્તુમા પણ આ કલ્પનાનો ઉદય થયેલો સ્પષ્ટ જણાય છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે મનુષ્યમા મનુષ્ય બુદ્ધિ તેમજ દૈવિ બુદ્ધિ એ ઉભયનુ સામ્રાજ્ય છે અને તેમનો સતત વિગ્રહ ચાલતો હોવાથીજ મનુષ્યની એ કલ્પના વિશિષ્ટ જણાઇ આવે છે. બુદ્ધિની આ દ્વિવિધ દશા અલ્પ પ્રમાણમા વૃક્ષ, પાન, કીટ, પતગ, પાષાણ ઇત્યાદિ સર્વમા હોય છે અને તેના પ્રમાણમા મુક્તિને માટે પ્રયત્ન અને આમ દોડાદોડમાં પોતાનુ પૃથક્ વ્યક્તિત્વ સુરક્ષિત રાખવાની પ્રવૃત્તિ આપણે વસ્તુ માત્રમા જોઇએ છીએ. એક ન્હાનો જન્તુ પણ બધનની પાર જવાને ઉત્સુક હોય છે એ આપણે જોઈ ગયા છીએ આપણી દ્રષ્ટિમા એક જન્તુનુ શરીર તદન ક્ષુદ્ર અને બીનઉપયોગી જણાય છે તથાપિ તેની દ્રષ્ટિમા તેમ નથી, તે તેને પ્રિય ગણે છે અને સુરક્ષિત રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. સ્વતંત્રતા—પ્રગતિને માટે તેના આત્માની ઇચ્છા હોવાથીજ તે શરીર રક્ષણને માટે ઉત્સુક જણાય છે. તેનામા પણ શરીર રક્ષણ કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરનારી દેહ બુદ્ધિ અને બધનથી પર એવી ઉન્નતિના માર્ગ માટે જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરનારી દૈવિ બુદ્ધિનો થોડા પ્રમાણમા ઉદય થયેલો હોય છે. આ ઉભય શક્તિઓના વિગ્રહમાં જે શક્તિ વધારે વિજયવાન થાય છે તે તેટલા પ્રમાણમા જીવાત્માને

પોતા પ્રતિ ખેંચે છે, અને આ પ્રમાણુપરથીજ માણસની ઉન્નતિ કિંવા અવનતિનુ માપ થાય છે જડ વિશ્વ જીવાત્માની સસારિક કે દેહ બુદ્ધિને પ્રોત્સાહન આપે છે અને ઇશ્વિરની કલ્પના તેને પોતા તરફ ખેંચે છે. આવો વિગ્રહ મનુષ્યના આત્મામા જગતના પ્રારભ-થીજ શરૂ થયો છે અને તે કોઇ કાળમા અટકે તેમ નથી માનવ જાતિમા નાના પ્રકારના ધર્મ અને પથ ઉપસ્થિત થયેલા આપણે જોઇએ છીએ તેમા પણ વળી પેટા ધર્મ અને પેટા પથોની ઉત્પત્તિ જોઇ કોઇકિવાર આપણે ઘૃણા કરીએ છીએ અને આ ધર્મનો જઘડો શા માટે ? એમ આપણુને સ્વાભાવિક રીતેજ થાય છે, પણ વસ્તુતઃ એમા શોક કરવા જેવુ કશુજ નથી. મનુષ્ય જાતિની ઉન્નતિને માટે આ સપ્રદાયો અને પેટા સપ્રદાયોની પણ આવશ્યકતા છે. અનેક મતમતાતર ઉપસ્થિત થાય એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. યદ્યપિ જગતમા અનેક મતમતાતરો જણાય છે તથાપિ વિચાર કરતાં તે સર્વનો હેતુ એકજ જણાય છે અને આ વાતનો જો નિશ્ચય થયો તો ધર્મોમાં વિગ્રહ થવાનો જરા પણ સભવ નથી. જેને લીધે આ સમસ્ત વિશ્વ ભાસમાન થાય છે અને જે સર્વદા મુક્ત છે તેને આપણે ઇશ્વિ-રના નામથી ઓળખીએ છીએ. મુક્તિની કલ્પના અને ઇશ્વિરની કલ્પના સાથેજ જોડાયલી છે જો મુક્તિ છે તો ઇશ્વિર છે, જો મુક્તિની કલ્પ-નાનો—એ સસાર બધનથી મુક્ત થવાની જીવાત્માની જીજ્ઞાસાનો નાશ થાય તો મનુષ્યનુ જીવનજ ટકવુ કઠિન છે, કારણ કે આ કલ્પનાને ફળીભૂત—અનુભવ સિદ્ધ કરવાને માટેજ આ સઘળી દોડાદોડ છે. જો એ કલ્પના નાશ પામે તો દોડાદોડને માટે અવકાશ નથી અને વ્યક્તિત્વ માટેના પ્રયત્નરૂપી આ દોડાદોડને જો અવકાશ ન હોય તોપછી જીવન ક્યાંથી ટકી શકે ? આ પ્રયત્નોનુ વ્યક્ત સ્વરૂપ તેનું નામજ જીવન છે. જો એ પ્રયત્નો નથી તો જીવન પણ નથીજ;

અર્થાત્ મુક્તિની કલ્પનાનો તમારાથી કોઈ પણ રીતે ત્યાગ થઈ શકે તેમ નથી અને જો આ મુક્તિની કલ્પનાને તમે માન્ય કરી તો તેની સાથેજ રહેવાવાળી ઇશ્વરની કલ્પનાને પણ તમારે અવશ્ય માન્ય કરવી પડશેજ. સ્વતંત્રતા અથવા બંધનથી મુક્ત થવાની કલ્પના જેટલા પ્રમાણમા અમુક વ્યક્તિમાં જાગૃત હોય છે તેટલાજ પ્રમાણમાં મનુષ્યનુ ઉપાત્મક જીવન રમાય છે. તમે જ્યારે એમ કલ્પના કરો છો કે 'અમુક સ્થળે જવુ છે' 'અમુક કામ કરવુ છે' ત્યારે શુ તેની સાથે સાથેજ તમને એવો વિચાર પણ નથી આવતો કે તમે એ કામ કરવાને સ્વતંત્ર છો? અથવા તમને એમ કરવાનો કે જવાનો અધિકાર છે? ક્રિયાના વિચારની સાથેજ અધિકારનો વિચાર પણ ઉદ્‌ભવે છેજ આ ઉપરથી તમારા ધ્યાનમાં આવી શકશે કે દરેક ક્રિયાના વિચારની સાથેજ સ્વતંત્રતાનો વિચાર પણ જોડાયલો છે. ભલે કોઇ પ્રાણીશાસ્ત્રવેત્તા આપણી સર્વ દૃશ્ય પ્રવૃત્તિની મીમાસા કરી, જો તેનો અર્થ ગોઠવવા પ્રયત્ન કરે, પરન્તુ તેની સર્વ વાત કબૂલ કય છતા પણ આપણામા મુક્તિની—સ્વતંત્રતાની જે એક અતૃપ્ત ઇચ્છા સદા જાગૃત છે એ વાતનો આપણાથી અસ્વીકાર થઈ શકશે નહિ જગતના બંધનોથી આપણે જકડાયલા છીએ એ વાત જેટલે અંશે પ્રત્યક્ષ છે તેટલેજ અંશે મુક્તિની કલ્પના હોવી જોઇએ એ સિદ્ધાન્ત પણ પ્રત્યક્ષજ છે

બંધન અને મુક્તિ, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન, પુણ્ય અને પાપ એ સર્વ વસ્તુઓની કલ્પના સાથે સાથેજ રહેનારી છે એક વિના બીજી ટકી શકતી નથી આ પૈકી એક વસ્તુની જો કલ્પના થાય તો તેની સહચારી વસ્તુની કલ્પના પણ તેની સાથે થવાનીજ જે જે સૃષ્ટિનિયમો આપણને બંધન કર્તા જણાય છે તે તે સર્વ નિયમોમા એ મુક્તિની ભાવનાનો ગુપ્ત નિવાસ રહેલો છે. આ ઉભય કલ્પનાઓ

પૈકી જેટલા પ્રમાણમાં એક વાસ્તવિક છે તેટલાજ પ્રમાણમા બીજી પણ વાસ્તવિક છે. **સાધારણ સ્થિતિના મનુષ્યોમાં મુક્તિની કલ્પના વિશેષ પ્રમાણમાં જાગૃત થયેલી જણાતી નથી તેનું કારણ બહુધા એજ છે કે, "આપણે સાંસારિક બંધનોથી જકડાયલા છીએ–આપણે પરતંત્ર છીએ" એ ભાવના તેમનામાં વિશેષ પ્રમાણમાં જાગૃત થયેલી હોતી નથી.** જે પ્રમાણમા મુક્તિને માટે આપણે ન્યૂનાધિક પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેટલાજ પ્રમાણમા જગતના બધનોની ન્યૂનાધિકતા આપણને પ્રત્યક્ષ થયેલી હોય છે "આપણે પાપી છીએ–આપણે અપવિત્ર છીએ" એ કલ્પના સુસસ્કારી માનવ સમાજમા જે પ્રમાણમા જણાય છે તે પ્રમાણમા અજ્ઞાન વર્ગમા જણાતી નથી, એટલુજ નહિ પણ પાપ એટલે શુ ? તેનીજ કલ્પના સામાન્ય મનુષ્યોના અતરમાં ઉપજી શકતી નથી. તેમના જ્ઞાનની ભૂમિકા પશુની જ્ઞાન ભૂમિકા કરતાં વિશેષ ઉચ્ચ હોતી નથી. વળી પશુના અતરમા તો આ કલ્પનાને જાગવાનો અવકાશજ નથી, કારણકે બુદ્ધિનુ જે તત્ત્વ માનવ અતઃકરણમા જાગૃત થયેલું હોય છે તે પશુમા અત્યન્ત અલ્પ પ્રમાણમા હોય છે પશુ વર્ગની સર્વ ઇચ્છાઓનુ નિરીક્ષણ કરવામા આવે તો તે માત્ર જડ દેહ અને તેને પોષવાની લાલસાઓ સુધીજ હોય છે. જડ દેહ અને તેનો સબધ જો સુખમય હોય તો પશુને તેથી વિશેષની આવશ્યકતા રહેતી નથી તેજ પ્રમાણે માણસ જાતનો છેક સાધારણ વર્ગ પણ દેહ અને તે સંબધી ઇચ્છાઓમાંજ રચ્યો પચ્યો રહે છે. જેમ જેમ તેનુ માનસિક અને બુદ્ધિ વિષયક ક્ષેત્ર વિશાળ થાય છે તેમ તેમ તે દેહ અને તજ્જન્ય ઇચ્છાઓના બધનમાંથી આગળ વધે છે. દેહ અને તજ્જન્ય સજોગો ગમે તેવા હોય તથાપિ 'હુ પૂર્ણ સુખી છુ' એવો અનુભવ મનુષ્યને થઇ શકે તેમ નથી. પ્રસંગોપાત તેનુ આરોગ્ય

બગડે છે અને કેટલીક વખત તે પાછુ મેળવવુ તેની શક્તિ બહારનુ થઈ જાય છે આપણે અસ્વસ્થ હોઇએ અને સ્વાસ્થ્યનો કોઇ પણ ઉપાય જ્યારે હાથમાં ન રહે—ન જણાય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતેજ આપણને એવી કલ્પના થાય છે કે આપણે દુખી અને પરતત્ર છીએ અને ત્યારેજ આપણને જણાય છે કે શારીરિક સુખ એ નિત્યનુ, સર્વોત્તમ અને નિરામય સુખ નથી. આ પ્રમાણે શારીરિક સુખોમા વિરામ ન મળવાથી માણસ માનસિક સુખની કલ્પનામા રમવા માડે છે માનસિક કલ્પના સાથેજ સાચુ શુ અને સારૂ શુ, સુખ શુ અને કલ્યાણ શુ? ઇત્યાદિ વિચાર થાય છે અને છેવટે એ બધનની પરપરા પર દ્રષ્ટિ જઈ આ સર્વ બધન તૂટી જઇ સ્વતત્ર થવાનો—સર્વથા મુક્ત થવાનો કોઇ માર્ગ છે કે નહિ એ પ્રશ્નનો ઉદ્‌ભવ થાય છે આ અવસ્થા કે જેને જીજ્ઞાસાની સ્થિતિ કહે છે તે પ્રાપ્ત થતાજ આપણા આત્મા ઉપરનો અજ્ઞાનનો પડદો કે જે અત્યન્ત ઘટ છે તે ધીમે ધીમે ફાટવા માડે છે, અને જ્ઞાન રૂપી બાળ સૂર્યનો ઉદય થવા લાગે છે આ સ્થિતિમાં અજ્ઞાનનો પડદો એટલો બધો ઘટ હોય છે કે જ્ઞાનના આ બાળ સૂર્યના મનોહર દર્શન કરવાનો અવકાશ ભાગ્યેજ મળે છે. જ્ઞાનનો ઉદય પ્રત્યક્ષ ન પણ જણાતો હોય તથાપિ તે ઉદય થઈ ચૂક્યો છે એ વાત તો ચોક્કસજ હોય છે આ બાળ સૂર્યનાજ સપૂર્ણ કળાયુક્ત સ્વરૂપને આપણે એક અદ્વિતીય પરમાત્મા વગેરે નામોથી સબોધીએ છીએ આ સ્થિતિમા જીજ્ઞાસુને જગત અને પરમાત્મા ભિન્ન જણાય છે. વિશ્વ તેની દ્રષ્ટિમા પ્રત્યક્ષ દેખી શકાય છે તેથી તેની સત્યતા માટે તો શકાજ હોતી નથી તેમજ જ્ઞાન સૂર્યની કલ્પના થાય છે તે પણ અદ્રશ્ય છતા તેની પણ અસ્તી તો છેજ આ પ્રમાણે આ જીજ્ઞાસાની ભૂમિકામા સ્થિત મનુષ્યને એ ભિન્ન ભિન્ન અસ્તિત્વનો અનુભવ થાય છે. વસ્તુતાએ એ ઉભય તત્વો એકજ છે

તેની તેને પ્રતીતિ થતી નથી એકજ વસ્તુના બે ભિન્ન સ્વરૂપ જણાવા, એ તેની પોતાની દૃષ્ટિનોજ દોષ છે એમ તેને જણાતું નથી. છેવટે આ દૃષ્ટિદોષ નાશ પામતાં તેને ખાત્રીપૂર્વક જણાય છે કે આ વિશ્વ સમસ્ત એક રૂપજ છે ઉપાધિની વિવિધતા અને ભેદોને લઇનેજ તે ભિન્ન ભિન્ન ભાસે છે મનુષ્યમા તેમજ પશુમા તે જ્ઞાન સ્વરૂપ, એક સરખુજ વ્યાપક હોવા છતા શરીર અને ઉપાધિને લઇનેજ તેની ન્યૂનાધિકતા પ્રતીત થાય છે મનુષ્ય અને પશુમા એજ ભેદ છે, નહિ તો વસ્તુતાએ તેઓ એક અભિન્ન સ્વરૂપનાજ ભિન્ન ભિન્ન અશો છે

અનત રૂપ અને આકારમા વિહાર કરતા આ વિશ્વ તરફ દૃષ્ટિ કરતા આપણને જણાય છે કે પ્રત્યેક મનુષ્ય એક વા બીજા પ્રકારે ઇશ્વર પૂજનમા નિમગ્ન છે અને તે સર્વ પ્રયત્નોનો હેતુ પ્રભુ પ્રતિ આગળ વધવાનો છે **જ્યાં જ્યાં સજીવપણું છે ત્યાં મુક્તિની ઇચ્છા પણ છે. આપણે જો મુક્ત થઇએ–આપણે જો સ્વતંત્ર હોઇએ તો આપણે પણ આ સર્વ વિશ્વના સ્વામીજ છીએ.** વિશ્વના બધનો મુક્ત પુરૂષને બાધવા અસમર્થ છે, પરતુ જ્ઞાન વિના મુક્તિ દુર્લભ છે જેટલા પ્રમાણમા અજ્ઞાનનો ઘટ પડદો ફાટતો જાય છે તેટલા પ્રમાણમા જ્ઞાન સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રસરતો જાય છે અને તેજ પ્રમાણમા વિશ્વપણુ આપણુ પોતાનુ થયેલુ જણાય છે આ વિશ્વ સ્વામિત્વની પ્રતીતિ જેમ જેમ થવા માડે છે તેમ તેમ આપણું બળ વૃદ્ધિ પામતુંજણાય છે. **જો કોઇ પણ પ્રાણી કેવળ–સર્વથા મુક્ત હોય તો તે સર્વ શક્તિમાન, સર્વજ્ઞ અને સર્વાન્તર્યામી હોવોજ જોઇએ એ સ્પષ્ટ છે. સર્વ શક્તિ સર્વ સામર્થ્ય મુક્તિમાંજ છે;** અર્થાત્ મુક્ત જીવાત્માને વિશ્વ પોતાનુજ જણાય છે અને જેણે જગતપર સ્વામિત્વ મેળવ્યુ, જેણે સર્વ જગતમાં પોતાને જોયો તે

પુનઃ વિશ્વના બંધનોનો ગુલામ થાય એ કદિ પણ બની શકે તેમ નથી.

મુક્તિ એજ ચિર શાંતિનું સ્વરૂપ છે અને તેને પામવાનોજ સર્વ ધર્મોનો ઉદ્દેશ છે. કોઈ પણ સ્થિતિમાં અને કોઈ પણ કાળમાં જેનાથી ભિન્ન ન થવાય, આવું સ્વાતંત્ર્ય કે જેમાં ગમે તેવો સુખ દુઃખનો આઘાત—રંગ પણ પરિવર્તન કરી શકે નહિ એવી પૂર્ણાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી એજ દરેક ધર્મનો ઉપદેશ છે. આ પૂર્ણાવસ્થા આપણને એક-માંથી લઇને વિશ્વમાં—અનેકમાં સ્થિત કરે છે અર્થાત્ **આપણે એક નહિ પણ સર્વ છીએ એજ મુક્તિની ભાવના છે.**

પરમાત્મા સદા મુક્ત છે અને તેની સમીપ જવા માટે તેનામાં એકરૂપ થઇ જવા માટેજ સર્વ પ્રયત્નો છે **પ્રભુની સામે એક રૂપતાનો અનુભવ કરવો એજ આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ છે;** પરંતુ આપણો સ્વભાવ—આપણી દેહબુદ્ધિ પોતાની ભ્રમણાથી અનેક અવનવા રસ્તા જોઇને તેમાં દોડાદોડ કરે છે અને આપણું જે મૂળ લક્ષ્ય તે ચૂકી જાય છે. **કીર્તિ, ધન, સ્ત્રી એ સૌ આપણને આપણા લક્ષ્યથી ચૂકાવનારાં સાધનો છે,** કારણ કે તેમાંજ આપણે તલ્લીન થઇ જઇને મૂળ ખરા લક્ષ્યને વિસ્મરી જઇએ છીએ. જેવી રીતે રાજમાર્ગમાં ચાલનાર કોઈ મુસાફર તે માર્ગને મૂકીને એકાદ સાંકડી ગલીમાં દાખલ થઇ જાય છે, પછી ત્યાંથી બીજી ગલીમાં ને ત્યાંથી ત્રીજી ગલીમાં આમ ફરતો ભટકતો તે રાજ્ય માર્ગને ચૂકી જાય છે એવીજ આપણી સ્થિતિ છે. આપણે એ રાજ્યમાર્ગને શોધવાના પ્રયત્નમાં છીએ, પણ એ પ્રયત્નમાં ખરે રસ્તે ન જઇ શકતાં ઉલટા આપણે બીજા નવનવા માર્ગોમાં પ્રવેશ કરતા ફરી વધારે ને વધારે ભ્રમણામાં પડતા જઇએ છીએ છતાં આ ભ્રમણામાં—આ સંસારની ભ્રમણામાં પણ જે કાંઈ તેજ—મનોહરતા જણાય છે, તે તે મુક્ત સ્વરૂપ પરમાત્માના તેજનુંજ પ્રતિબિમ્બ છે. સૂર્ય, ચન્દ્ર અને

તારાગણનું તેજ પણ તેવુંજ છે. **यच्चंद्र मसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकः** ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું એ વચન છે. સૂર્ય અને ચન્દ્રના પ્રકાશની તેમજ આપણા અંતર આત્મામાં પ્રકાશતા જ્ઞાન સૂર્યના પ્રકાશની ઉત્પત્તિ તે પરમાત્મામાંથીજ થઈ છે. **सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो। मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥** તે પરમાત્માના પ્રકાશથીજ આ વિશ્વ સમસ્ત પ્રકાશિત જણાય છે.

અહીં સુધીના વિવેચન ઉપરથી પરમાત્મા સંબંધમાં આપણે એક સુંદર કલ્પનાની સમીપ આવી શકયા છીએ તે સ્વયંભુ, નિરાકાર, સર્વાન્તર્યામી, સર્વજ્ઞ અને સર્વ વિશ્વના અધિષ્ઠાનરૂપ છે. એ વાત હવે આપણા લક્ષમાં આવી શકે તેમ છે અને વિશ્વ સમસ્ત એક પ્રકારે કહીએ તો તેના પૂજનમાંજ નિમગ્ન છે. સર્વ આપણી ક્રિયા તેને લક્ષીનેજ છે. જગતમાં જે જે શુભ અને સુંદર દેખાવ છે તે સર્વ તેના વ્યકત સ્વરૂપનુંજ તત્વ છે, તેમજ જે અશુભ અને અરમ્ય જણાય છે તે પણ તેનાજ સ્વરૂપની છાયા છે કોઈ માણસ પાપ અથવા દુરાચાર કરે છે તો આપણે તેનો તિરસ્કાર કરીએ છીએ, પણ તેમ કરવાનો તેનો હેતુ શું છે તે આપણે વિચારવાની પ્રથમ જરૂર છે. પાપાચરણ પણ પ્રભુનો એક પૂજાવિધિ છે. આ વાત તમને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરશે પણ તેમાં જરાએ અવાસ્તવિક નથી. **અત્યંત પાપી મનુષ્યનો પ્રયત્ન પણ મુક્તિને માટેજ** છે—તેના અંતરની ઇચ્છા તો એજ છે. જેને આપણે પાપાચરણ કહીએ છીએ તે પણ તે મુક્તિની ઇચ્છાથીજ પ્રેરાઇને કરવામાં આવે છે. અલબત્ત એ માર્ગ ખરો તો નથીજ અને એ પાપી મનુષ્ય ખરા રાજમાર્ગથી બહુજ દૂર છે એ વાત પણ ખરી, પરંતુ તેનો પ્રયત્ન પણ એ માર્ગ ઉપર જવાનો—ભ્રમણાને ત્યજવાનો—બંધનને દૂર કરવાનોજ હોય છે એ વાત તો આપણે અવશ્યજ માન્ય કરવી પડશે. એમજ છે તોપછી તેનાં કૃત્યો

પણુ માત્ર ઇશ્વિર પૂજન–ઇશ્વરની સમીપ જવાના પ્રયત્નો–નહિ તો શું છે ? **મુક્તિની ઇચ્છા વિના મનુષ્યની કોઇ પણુ ક્રિયા થઇ શકતીજ નથી** અને ક્રિયા વિના જીવન પણુ અશક્ય છે, એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. **જ્યાં જ્યાં રંચ પણુ ક્રિયા થતી જોવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર મુક્તિની** ઇચ્છાજ કારણુભૂત છે, અને મુક્તિની ઇચ્છાને લઇને થતા પ્રયત્નો એ પ્રભુ પૂજાજ છે. મુક્તિને માટેજ સર્વનો પ્રયત્ન છે તેમા માર્ગભેદ જણુાય છે તેનુ કારણુ માત્ર બહારના ઉપાધિભેદજ છે. આ ઇચ્છા ફળીભૂત કરવા માટેના જે શરીરાદિ સાધનો, તેમા જે દશ્ય ભેદ જણુાય છે તે ભેદજ સત્ય વસ્તુમા ભેદ જણુાવાના કારણુરૂપ છે. જો વસ્તુ માત્રના આતર સ્વરૂપનો વિચાર કરવામા આવે તો વિવિધ રૂપે, વિવિધ રગે દેખાતું આ સમસ્ત વિશ્વ મૂળમા એક વસ્તુરૂપજ છે એ વાત લક્ષમા આવી શકે તેમ છે આ ભાવના ઉપનિષદોમા ઓતપ્રોત ભરપૂર જણુાય છે. આપણે અને ઇશ્વિર મૂળમા એકજ છીએ આ ભાવના કદાચ કેટલાકને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરશે–ભય ઉત્પન્ન કરશે અને તેઓ કહેશે કે, પરમેશ્વર તો મહા પવિત્ર અને આપણે તો અત્યન્ત પાપી છીએ તોપછી આપણે એકજ છીએ એમ કહેવુ એ પાપ છે આમ કહેનારા લોકો ઘણુા હશે પણ જો તત્વની દ્રષ્ટિથી જોવામા આવે તો આમ કહેવામા જરા પણ વાસ્તવિકતા નથી એમ જણુાઇ આવે છે. ગુલાબના પુષ્પમા રમી રહેલો સુદર ગધ અને પુષ્પના શરીરમા દેખાતા ચિત્રવિચિત્ર રગ એ સર્વે તેનાજ સ્વરૂપ છે. આપણુામાં પ્રકાશ પામતો જ્ઞાન પ્રકાશ એ પણુ તેનાજ સ્વરૂપનુ વ્યક્તરૂપ છે. આ જગતનુ અસ્તિત્વ માત્ર તેને લીધેજ છે અને **कालोस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः** આમ કહેનાર આ જગતનો સહાર કર્ત્તા પણુ તેજ છે. તે જેમ સહાર કર્ત્તા કાળ છે તેમ ચરાચરમા વાસ કરનાર ચૈતન્ય પણુ તેજ છે. જેમ

પારધીને જોઇ સસલાં ભાગે છે—નાસે છે—ઝાડીમા સંતાઇ જાય છે તેવીજ રીતે તેને મહાન અને કાળરૂપ—ભયરૂપ માનીને આપણે દૂર નાસીએ છીએ, અને કંઈક સુખનો આશ્રય મળતા આપણા જીવને ઠંડક વળે છે તથા આપણે એ સાહજિક સુખને બાઝી પડીએ છીએ. કોઈ સમયે કોઇ સ્થળે તેનુ ઉગ્ર સ્વરૂપ દેખાતાં જગત ત્રાહે ત્રાહે પોકારતું નાસવા માંડે છે, પણ જો જગતના અંત પર્યન્ત પણ આપણા ભાગ્યમાં આ નાસભાગજ લખી હોય તોપછી જવુ ક્યાં ? એક વાર હુ કાશીના એક રસ્તામાંથી પસાર થતો હતો. આ રસ્તામા એક બાજુ એક તળાવ અને બીજી બાજુ ઉંચી દિવાલ હતી. ત્યા કેટલાંક વાંદરા બેઠાં હતા કાશીના વાંદરા બડા મસ્ત અને તોફાની હોવાથી કેટલીકવાર લોકોને સતાવવાનુ તેમને મન થઇ જાય છે. મને આ રસ્તા ઉપર જતો જોઇને કેટલાંક વાંદરાં મ્હારી પાછળ પડયા. કેટલાંક મ્હારા પગને કરડવા દોડયાં અને કેટલાક દાંત પીસવા લાગ્યા. તેમને જેમ તેમ દૂર કરી હુ જોરથી નાઠો પણ તેઓ વધારે ચંચળ હોવાથી મને એક સપાટામાંજ પકડી પાડયો. હુ વધારે દોડવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં સામેથી આવનારા એક અજાણ્યા માણસે મને કહ્યુ કે **“ તેની સામે થા ! પાછો ના હઠ ! ”** હુ પાછો વળ્યો અને વાંદરા તરફ માત્ર નજરજ ફેરવીને જોતા તેઓ સઘળાં નાસી ગયાં. આપણા જીવનમાં અડચણના અનેક પ્રસંગો આવે છે અને તેનાથી ભડકી આપણે દોડવાજ મંડીએ છીએ, પણ પાછા હઠવાથી કાંઈ દુઃખ દૂર થઇ જાય એમ નથી. **અડચણના પ્રસંગોની સ્હામે થવામાંજ ખરૂં મનુષ્યપણું છે. અનેક આપત્તિયો અને સંકટો સહન કર્યા સિવાય મુક્તિનો રાજ્યમાર્ગ મળનાર નથી.** જો આપણે નાસીશુ તો ઉલટા વધારે ને વધારે ભ્રમણામાં પડી વધારેજ બંધાઇશું.

આ પ્રમાણે **આપણા કાયરપણાથી આપણાં સંકટોજ**

ઉલટાં વધારે સમર્થ થાય છે. ભીરૂને કોઈ વાર પણ યશ પ્રાપ્તિ થતી નથી.

"**નહિ જો ખાર[1] સેં ડરતે, વોહી ઉસ ગુલ[2] કો પાતે હય.**" આ એક હિન્દી સાધુનુ કથન અત્યન્ત અર્થપૂર્ણ છે **ભય, દુઃખ અને અજ્ઞાનની સાથે યુદ્ધ કર્યા સિવાય તે આપણાથી દૂર જાય એ અશકય છે.**

આપણે જે મૃત્યુનુ નામ સાભળીનેજ કપી ઉઠીએ છીએ તે, એ ભય શુ છે? પાપ અને ભયથી દૂર નાસતા ઉલટા તે અવશ્ય આપણી પાછળ આવે છે, પરતુ હીંમતથી **તેની સ્હામે થતાં તે પ્રભુની સમીપ લઇ જવામાં માર્ગદર્શક થાય છે.** આ જગતમા સુખ અને સમૃદ્ધિની આરાધના કરનારા ઘણા—લગભગ સર્વે જણાશે, પણ દુઃખને પ્રેમપૂર્વક ભેટી લેનારા ઘણા થોડાજ મનુષ્યો હોય છે. આ સુખ અને દુઃખ ઉભયને એક દ્રષ્ટિથી જોવા અને તેમાના કોઇની પણ આરાધના ન કરવી એજ મુક્તિ છે **दुःखेष्वनुद्विग्नमनः सुखेषु विगतस्पृहः** દુઃખમાં જેને ઉદ્વેગ નથી તેમ સુખની પણ જેને સ્પૃહા નથી તેજ મુક્ત છે. આવી રીતે મનને આ સમાનતાની—દ્વન્દ્વ વિમુક્ત ભાવનાની ભૂમિકામાં સ્થિત કર્યા સિવાય મુક્તિનો ઉપભોગ કરી શકાતો નથી. મુક્તિ એ વીરપુરૂષનીજ સહચારિણી છે સુખ, દુખ, રાગ, દ્વેષ, માયા, મમતા, માન, અપમાન ઈત્યાદિ અનેક દ્વારોમાં થઇનેજ મોક્ષનો માર્ગ નીકળે છે. આ દ્વારો બધ છે. તેને ઉઘાડવા વીર હૃદય અને વીર બાહુનીજ જરૂર છે. પરમાત્માના દર્શનની ઇચ્છા રાખનાર જીજ્ઞાસુને તે માર્ગમા પ્રવેશ કરતા પ્રથમ તેનુ શરીરજ ઉપાધિરૂપે આવીને ખડુ થાય છે. પ્રથમ તો સૃષ્ટિના શરીર સબધી નિયમોજ એ માર્ગમાં અંતરાય—બધનરૂપ થાય છે. ઇન્દ્રિયો

---

૧ ખાર=કાટો ૨ ગુલ=ફૂલ

પોતપોતાના વિષયો તરફ જીવને ખેંચી જઈને પ્રભુ તરફ જતાં અટકાવે છે અને જો આપણે—તમે તેને આધીન થયા તો પ્રભુનો માર્ગ આપણે ખોઈ બેસીએ છીએ. આપણે દોરીને ભ્રમણામા સર્પ માની ભય પામીએ છીએ અને જ્યાં સુધી ભયનું સામ્રાજ્ય આપણા અંતઃકરણમાં છે ત્યાં સુધી પ્રભુના પ્રકાશને આપણે જોઈ શકતા નથી. આ ભ્રમણાનો પડદો તૂટી જાય તોજ જીવ અને શિવ એકરૂપ જણાય છે. પાપ અને પુણ્યનાં બંધન રહેતાં નથી. ભય નાશ પામતાં—ભ્રમણા દૂર થતાજ આપણે વીર બનીએ છીએ અને ઇન્દ્રિયોના મોહરૂપી દ્વારને ઉઘાડી નાખવા આપણા હાથ સમર્થ થાય છે.

સદ્‌ગુણમાંજ પરમાત્માનો વાસ છે એમ માનનારા લોકો આ જગતમા અનેક છે. પરંતુ હું તમને કહુ છુ કે, જે પરમેશ્વરનો વાસ સદ્‌ગુણમા છે તેજ પરમેશ્વર પાપ, અનાચાર અને દુર્ગુણમા પણ નિવાસ કરે છે. પાપને જે પ્રેમથી ભેટી શકતો નથી તે કાયર છે અને કાયર પુરૂષ મુક્તિનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. આવું ધૈર્ય જ્યારે નિરન્તર અંતરમાં વસી રહે; અપાર દુઃખ, વેદના અને સત્યની સુખપ્રદ ઘટનામાં પણ જ્યારે એકજ પરમાત્માની ઇચ્છાના દર્શન થવા લાગે ત્યારેજ મનુષ્ય મુક્ત થઇ શકે છે. આ સ્થિતિમાં સર્વત્ર સમભાવ થાય છે. જેટલા પ્રમાણમાં મોક્ષના માર્ગમાં આપણે આગળ વધીશું તેટલા પ્રમાણમાં દુઃખ આપણી દૃષ્ટિમાં અર્થરહિત થઇ જશે. દુઃખ દુઃખરૂપ નહિ ભાસે અને આપણને જણાશે કે સ્વર્ગ અને નર્ક સમાન છે તો ભેદ દ્રષ્ટિ નાશ પામતાં આ ન્હાનુ અને તે મ્હોટું આવું આપણને જણાશે નહિ. જો સર્વત્ર અને સર્વમાં તે પ્રભુનોજ વાસ હોય તો પછી ન્હાનું કોણ અને મ્હોટું કોણ ? એ દ્રષ્ટિથી તો સર્વ સમાનજ ભાસે છે.

“ રામ સભામેં હરિજન બૈઠે કોન બડા કો છોટા હૈ ? ”

આપણી સમતાની ભાવના આટલે દરજ્જે વિસ્તૃત થતાં જગતમાં જે

જે સ્થળેથી જે જે ધર્મમાં સત્ય આપણુને જણાશે તે કોઈ પણ ભેદ વગર ગ્રહણ કરવા આપણે શક્તિવાન થઇશુ. સમતા ન હોવાના કારણુથીજ—પ્રભુથી અસમીપ હોવાનાં કારણુથીજ આ જગતમાં આપણુને કોઇક મ્હોટા અને કોઇક છોટા જણાય છે. સમતાના અભાવેજ આપણી દ્રષ્ટિ અંધ થઈ ગઇ છે અને સ્થળે સ્થળે તથા પળે પળે અનેક રૂપ અને આકારમાં વિહાર કરતાં પ્રભુને આપણે જોઇ શકતા નથી.

એક વૃક્ષની જૂદી જૂદી ડાળોપર સુંદર પાખોવાળા બે પક્ષીઓ બેઠાં હતાં. એક છેક ઉપરની ડાળ ઉપર બેઠું હતું, બીજુ નીચેની ડાળ ઉપર હતુ. નીચેની ડાળ ઉપર બેઠેલુ પક્ષી તે વૃક્ષનાં ફળ ખાતુ હતું. આ વૃક્ષ ઉપર કેટલાંક મીઠાં અને કેટલાક કડવા ફળ પણ હતા, પેલુ પક્ષી તે બે પ્રકારના ફળ ખાતુ, એક ક્ષણે તે મીઠું ફળ ખાતુ તો બીજીજ ક્ષણે તેને કડવુ ફળ ચાખવાનો સમય આવતો. એવા એક કડવા ફળનો સ્વાદ મળતા તેણે મુખ ફેરવી લીધુ અને ક્ષણ પછી બીજામાં ચાંચ મારી તો તે પ્રથમના ફળથી પણ વધારે કડવુ જણાયું, હવે તે શોક કરવા લાગ્યુ. એવામાં તેની દૃષ્ટિ પોતાના જોડીદાર (ઉપલી ડાળે બેઠેલા બીજા પક્ષી) તરફ ગઇ. તો તેને જણાયુ કે તે તો શાન્ત બેઠું હતુ, તે ફળ ખાતુ નહોતુ. એક ક્ષણભર આ પ્રશાન્ત પક્ષી તરફ દ્રષ્ટિ કરી ખરી પણ બીજીજ પળે તેણે પુનઃ મીઠા કડવા ફળ ખાવાના પોતાના ઉદ્યોગનો આરંભ કર્યો. એક ફળમા ચાંચ મારીને તેનો જરા સ્વાદ લીધો, પરંતુ તે ફળ તો વળી એટલુ બધુ કડવું નીકળ્યુ કે જેથી તેને અત્યન્ત દુઃખ થયુ. હવે ફરીથી એક વાર તેણે પોતાની દૃષ્ટિને તે સુંદર પક્ષી તરફ ફેરવી. એ પક્ષી તો પ્રથમની પેઠેજ પોતાની નિઃસીમ શાન્તિમા સ્થિત હતું. આ સ્થિતિ જોઈ નીચેના પક્ષીને કૌતક લાગ્યુ અને ધીમે ધીમે તેની ઇચ્છા ઉપરના પક્ષીની સમીપ જવાની થઈ. તે ઉપરના પક્ષીની થોડુક સમીપ આવ્યુ

કે પ્રકાશના સુંદર કીરણો તેના શરીરપર પડવા લાગ્યાં. તેને જણાયું કે તે પક્ષીની આસપાસ સર્વત્ર પ્રકાશનાં કીરણો પ્રસરેલાં છે. આ પ્રકાશમાં સ્નાન કરી–પ્રકાશમય થઇ તેણે પોતાનાં નેત્રો ઉઘાડયાં અને તેને જણાયું કે ઉપરનું પક્ષી તેનાથી ભિન્ન નહિ પણ તેના મૂળરૂપજ હતું. તેને સમજાઈ ગયુ કે તે પોતેજ પોતાના મૂળરૂપથી પોતાને ભિન્ન માનતું હતુ. વાસ્તવિકમાં ઉપરનુ પક્ષી તેના મૂળ બિંબરૂપજ હતુ અને આ વાતનુ જ્ઞાન થતાં તેની ભ્રમણાનો સર્વથા નાશ થઇ ગયો તથા તે પણ શાન્ત અને સુખી થયુ[1]. એ પક્ષીઓ પ્રમાણે આપણે પણ સંસારના કડવા મીઠા ફળો–અર્થાત્ સુખ દુઃખના બંધનોથી મુક્ત, શાન્ત અને નિર્વિકાર પરમાત્માથી ભિન્ન નથી. પ્રતિબિમ્બરૂપેજ આપણે ભિન્ન અને અનેક જણાઇએ છીએ. જેવી રીતે એકજ સૂર્યનો પ્રકાશ ઝાકળના હજારો બિન્દુઓ ઉપર પડતાં હજારો ન્હાના ન્હાના સૂર્યો હોવાનો આભાસ થાય છે તેજ રીતે એકજ પરમાત્મા હજારો ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓમાં આભાસરૂપે ભિન્ન ભિન્ન હોય તેમ જણાય છે. જો આપણે આપણા મૂળરૂપ પરમાત્મા તરફ વળવાની ઇચ્છા હોય તો પ્રતિબિમ્બની એ ભ્રમણા અવશ્ય ત્યજી દેવી જોઈએ. **બંધનો દ્વારાજ બંધનોને તરી જવાય–સાંસારિક વાસનાઓજ આપણને**

૧ ઉપર્યુક્ત શ્રુતિકથાનક સ્વ શ્રીયુત્ ગોવર્ધનરામભાઇએ કાવ્યમા એમના સુપ્રસિદ્ધ સરસ્વતીચન્દ્રના ૩ જા ભાગમા લીધુ છે; જે અર્થવાહક અને કેટલાક ફેરફાર સાથે રસિક હોઈ અમે ઉતારી લઇએ છીએ

છે ઉડવા ઉત્તમ પાખ, જૂવે દૂર આખ પંખી બે એવા,
બહુ બેશ ઘડયો એ સંગ મિત્ર પ્રીતિ રંગ ચ્હડાવી રહેલા,
તે સમાન તરૂની ડાળે
વળગી લટકેલા લાગે,
પણ પિપ્પલ ખાતુ એક, બીજુ ન કંઇ ખાતુ ચળકતુ પ્રભાએ,
છે ઉડવા૦

વાસનાઓથી પર લઈ જાય એ શકય નથી. કદાચ જગતની **બધી સમૃદ્ધિયોનો ઉપભોગ કરવાનો આપણને યોગ મળે તોપણ આપણે સંતોષ પામીએ એ સંભવિત નથી.**

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે દરેકે દરેક વ્યક્તિ કે વસ્તુ ગમે તે માર્ગે પણ મુક્તિના રાજમાર્ગ તરફજ પ્રવૃત્તિમાન છે લોભી મનુષ્ય કોડી કોડી કરીને ધન સંગ્રહ કરે છે, પાપી પાપાચરણ કરે છે, ચોર ચોરી કરે છે અને આપણે તત્વ વિચાર કરીએ છીએ તે સર્વ એજ હેતુને લક્ષીને છે. આ સર્વના મૂળમાં બંધનથી પર જવાની ઇચ્છા સિવાય બીજી કોઇ પણ ઇચ્છા રહેલી નથી. આપણે સમજીએ કે ન સમજીએ પણ સર્વનો પ્રયત્ન એ એકજ દિશામાં છે. પૂર્ણત્વને પામવા–પરમાત્માને ભેટવાને માટેજ આ સઘળી દોડાદોડ અને મારામારી છે તથા કોઇ ને કોઈ દિવસ એવો વખત અવસ્ય આવવોજ જોઇએ.

એ સમાન તરૂમા પડયું ભોગમા, એક **અનીશ** મૂંઢ રોતુ,
એ સમાન તરૂપર વસ્યું પ્રકાશતુ બીજું **ઈશ** થઇ જોતુ
એ બ્રહ્મયોનિ કર્તાર !
એ જનકતેજ ધરનાર !
એ પરમ નિરજન નાથ !
એ ઉપર **અનિશની** આખ પડેને ભજે મહિમા એ જ્યા,
તરછોડી પુણ્યને પાપ, છોડી જડગાઠ, તરે એ શોક,
અનીશ ઈશ સમ ત્યાં! છે ઉડવા૦
ઈશ સાથ સામ્ય એ થાય !
રહે જોઈ ઐક્ય એ આખ !
ખ ખેરી પૂણ્યને પાપ !
તરી શોક રહે ઉડી પાખ !
એ આખ પાખ ધરનાર પખી વિદ્વાન અમૃત બની આવુ,
ફરી આવર્તતું નહિં, ફરી ન આવર્તતુ, ઈશનુ મન માન્યુ !

એક અત્યન્ત પાતકી મનુષ્ય કે જેની ઇચ્છાઓ, વિચાર અને કર્મ સર્વ પાપમયજ હોય તે પણ એકવાર અવશ્ય એ મોઘા મૂલ્યની મુક્તિને મેળવવા શક્તિવાન થશેજ. અલબત્ત એ પરમ પદને પહોંચવા માટે તેને બહુ સમયની જરૂર છે. આવી કોઇ વ્યક્તિને તેના પાપ માર્ગમાંથી પાછો વાળવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો તેનો કંઇકિ પણ ઉપયોગ થાય તેમ નથી. એ તો અનેક ધક્કા ધાબા ખાઇને–સંસારનાં સંકટો અને લાલચોથી ઘડાતો ઘડાતોજ પ્રભુ પ્રત્યે વળશે. પ્રત્યેક મનુષ્ય પવિત્ર, સદ્ગુણી, પરોપકારી અને એવા અનેક દૈવિગુણોથી અલંકૃત હોય એ સંભવિત નથી. આપણે શા માટે જીવીએ છીએ અને આ દોડાદોડ આપણે શા માટે કરીએ છીએ એ ઘણા લોકો સમજી શકતા નથી, પણ તે સમજીને પાળવાથીજ જીવન સફળ થાય છે. સંત પૉલે એકવાર કહ્યું હતું કે **જે દેવને તમે જાણ્યા વિનાજ પૂજો છો, તે દેવ તમારા પોતામાંજ છે, એમ હું તમને કહું છું.** સંત પૉલનુ આ વાક્ય સર્વ કોઇએ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. જે લક્ષ્ય પ્રતિ આપણે સર્વ આગળ વધીએ છીએ તે લક્ષ્ય પ્રતિ સત્વર જવાય એ દર્શાવવાનોજ પ્રત્યેક ધર્મ શાસ્ત્રનો જો હેતુ ન હોય તો એ ધર્મ શાસ્ત્રનો અર્થજ શું ? સર્વ ચરાચરમાં વ્યાપક, નિત્ય, મુક્ત જે મૂળ તત્વ તે આપણાથી પર નથી એ તત્વનો અનુભવ કરવો એજ આપણા જીવનનો સાધ્ય હેતુ છે. પ્રભુ ધર્મની સંકુચિત ભાવનામાં નથી. પ્રભુ મતમતાંતરોના ગ્રન્થોમા નથી તે તો તેથી પર અને પરમ પ્રેમમય છે. શ્રી ભગવાન કહે છે કેઃ—

सर्व धर्मान् परित्यज्य मामेक शरणं व्रज

જો 'પરમેશ્વર' છે, એવી માન્યતા તમારા અંતઃકરણને માન્ય હશે તો તમને એ પણ માન્ય થશે કે તે સમસ્ત જગતમાં વ્યાપક છે તથા જગત તેના તરફજ–પોતાના આદિ સ્થાન તરફજ આકર્ષાય છે અને તેનીજ પૂજા કરે છે.

આપણે આપણું સંકુચિતપણુ ટાળી, પ્રત્યેક મનુષ્ય પરમાત્માનો પ્રકટ અંશ છે એમ જાણતાં શીખવાની જરૂર છે. પ્રત્યેકના અંતરમા તેનો વાસ છે. પ્રત્યેકના મનમા વિચારની પ્રેરણા કરનાર તેજ છે. તે બાહ્ય સાધનોને લઇને નથી પણ બાહ્ય સાધનો તેને લીધે છે આવો અનુભવ થવો તેનુ નામજ ધર્મભાવના છે. એજ ખરી શ્રદ્ધા છે અને એવી શ્રદ્ધા આપણા સઘળાના અંતઃકરણમા ઉદય પામો એવી પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે જ્યારે આપણે શ્રદ્ધાથી માની શકીશુ કે તે સર્વવ્યાપી છે અને જ્યારે તેને સર્વત્ર જોઇશુ ત્યારેજ આપણે પોતાને અમર માની શકીશુ તથા ત્યારેજ આપણે અનુભવી શકીશુ કે આપણા અંતરમા "હુ" નો શબ્દ કરનાર આત્મા આપણા શરીરથી પર છે. "હુ" કાંઈ આ શરીરમા દેખાતો એક ક્ષુદ્ર પ્રાણી નથી પણ સર્વત્ર છુ. સર્વત્ર છુ, એટલુજ નહિ પણ સર્વદા છુ. હુ ભૂતકાળમા હતો વર્તમાનમાં છુ અને ભવિષ્યમા પણ મ્હારૂ અસ્તિત્વ અમર છે. મ્હારોજ આત્મા બુદ્ધમાં હતો—ઇસુ અને મહમદમા પણ એજ મ્હારા આત્માનો દિવ્ય પ્રકાશ હતો. હુજ બુદ્ધ છુ, ઇસુ છુ અને મહમદ પણ હુ જ છુ. જેટલા જેટલા ધર્મપ્રવર્તકો આ ભૂતલપર થયા છે તે સર્વમા હુ જ હતો તે સર્વ મ્હારાજ સ્વરૂપ હતા. વળી ચોરી કરનારા અને ફાસીને લાકડે ચઢનારા પણ મ્હારા સ્વરૂપજ હતા—તેઓમા પણ હુજ હતો. જ્યા હુ ન હોઉ એવુ એક પણ સ્થળ આ વિશાળ વિશ્વમા મને નજરે પડતું નથી. પ્રિય બન્ધુઓ ! જાગૃત થાઓ ! ઉત્થાન પામો ! પોતાના બાંધી લીધેલા ન્હાના ન્હાના વાડામાથી બહાર આવો અને આ વિશાળ મેદાનમાં ઉભા રહો તથા આ ઉચ્ચતમથી ઉપાસનામા પ્રવૃત્ત થાઓ ! તમે તો અનંત છો—અમર છો. તમારી પોતાની ઇચ્છાથીજ આ દેહના બંધન સ્વીકારી તેમા બંધાઈ ગયા છો. બ્રહ્મથી તે તૃણપર્યન્ત વસ્તુ માત્રમા તેને—પોતાનેજ

જોવો એજ ખરેખરી દીનતા છે આંખ્યો મીચી કહેવુ કે " ઓ પ્રભુ અમે પાપી છીએ અમે દીન છીએ, એ ખરી દીનતા નથી એ તો દીનતાનુ હાસ્ય છે—નાટક છે—માત્ર દેખાવ છે. આપણા નેત્રાનો પડદો—આપણી ભ્રમણાનો પડદો દૂર ખસેડી સર્વત્ર પરમાત્માનુ દર્શન કરવું એજ આપણી ઉચ્ચત્તમ સંસ્કૃતિ અને એજ મનુષ્ય જીવનમાં ઉત્ક્રાન્તિની અંતિમ ભૂમિકા છે. સર્વત્ર એક રૂપતાનુ દર્શન કરવું એજ ખરો ધર્મ છે. " હુ " નો અર્થ અમુક દેહધારી કરવામાં " હુ " ની ખરી મર્યાદા નથી હુ સર્વ વ્યાપી, સર્વ ભૂતનો અંતરાત્મા છું એવી ભાવનાને અનુભવમાં મૂકવી તેજ ખરી પૂજા છે બાહ્ય ઉપચારવાળો પૂજા વિધિ મનુષ્ય સંસ્કૃતિની નીચેની ભૂમિકા દર્શાવનાર છે. આ જડ વિધિનો ત્યાગ થઇ સર્વત્ર એકજ ચૈતન્યના દર્શન કરવાં એજ ઉચ્ચત્તમ પૂજા વિધિ છે. અંતઃકરણ જેમ જેમ શુદ્ધ થતું જાય છે તેમ તેમ બાહ્ય પૂજા વિધિ ન્યૂન થતો જાઈ અંતરનો પૂજા વિધિ થવા લાગે છે અને અંતઃકરણની સ્થિતિ એવા પૂજન વિધિ દ્વારા શુદ્ધ થતાં થતાં છેવટે તે પ્રભુનુ સર્વ વ્યાપી સ્વરૂપ દેખાવા લાગે છે, તથા એકજ પરમાત્માનુ સર્વત્ર દર્શન કરવું એજ ખરી પૂજા છે એમ તેને અપરોક્ષાનુભવ થાય છે. આ વિશ્વમાં જે જે જડ પદાર્થો છે તે સર્વ મર્યાદિત છે અને મર્યાદાના પ્રમાણમા તે સર્વ બંધનોથી જકડાયલા છે. ફક્ત ચૈતન્યજ અમર્યાદ અને નિઃસીમ છે પરમાત્મા ચૈતન્ય હોઇ તે અમર્યાદિત—નિસીમ છે. મનુષ્યનુ જીવન પણ ચૈતન્ય છે અને તેથી તે અમર્યાદ પણ છે. મર્યાદિત વસ્તુ અમર્યાદિત વસ્તુને જાણી શકવા અસમર્થ છે તેમજ તેનુ પૂજન કરવા પણ તે અસમર્થ છે. અમર્યાદ વસ્તુજ અમર્યાદ વસ્તુને જાણી તેનુ પૂજન કરી શકે છે. આપણે અમર્યાદ છીએ અને પોતાને અમર્યાદ જાણી અમર્યાદ જે પરમાત્મા તેને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરવો એજ આપણા

કર્ત્તવ્યની ઉચ્ચત્તમ ભાવના છે. ઈશ્વર પૂજાનો આજ એક ખરો માર્ગ છે. પૂજ્ય–ઉપાસ્યને પોતામાં જોનાર મુક્ત જનની સ્થિતિનુ વર્ણન થવુ અશક્ય છે. તેનુ વર્ણન કરવાનુ સામર્થ્ય ભાષામા નથી. **यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह** જ્યા વાણી શાન્ત થઇ જાય છે અને તે મનથી પ્રાપ્ય નથી, તેની પ્રાપ્તિ થવી તેટલીજ દુર્લભ છે. વાચા બિચારી વિલાસ કરે છે પણ અનુભવનો માર્ગ તો અત્યંત કઠિન છે મુખથી હુ પણ મ્હોટી મ્હોટી વાતો કરૂ છુ, મ્હારા મુખમાથી તત્ત્વજ્ઞાનનો ઝરો વહ્યા કરે છે પણ જરા કંઈક ક્રોધનું કારણ ઉપસ્થિત થતાજ હુ ક્રોધાયમાન થઇ જાઉં છુ અને અહંકાર ભાવના ઉભરાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે અમર્યાદિત ચૈતન્યનો અંશ અહંકારરૂપે આ શરીરમા આવે છે–શરીરને પોતાનુ માની તે સિવાય બીજુ કશુ નથી એમ માને છે ત્યારે, "હુ કેવળ ચૈતન્ય છુ" હુ નિઃસીમ છું–હુ વિશ્વ વ્યાપી છુ, ઈત્યાદિ આત્માની પવિત્ર ભાવનાઓ સ્વપ્નવત્ થઇ જાય છે.

આ પૂજાનો માર્ગ તરવારની ધાર જેવો તીક્ષ્ણ અને ચાલવામાં અત્યન્ત અગમ્ય છે. આજ દિવસ પર્યન્ત થઇ ગયેલા સાધુ મહાત્માઓએ વારવાર અનેક રીતે આપણને આ વાત કહી છે. ભૂતકાળના સાધુ પુરૂષોએ પોકારી પોકારીને કહ્યુ છે કે આ માર્ગ ભયંકર છે. આ સૂચનારૂપી–સાધુ પુરૂષોના જીવનરૂપી–સીમ્નલ આપણી સ્હામે છે અને તેનો ઉપયોગ કરવો એ આપણું કર્ત્તવ્ય છે. **उत्तिष्ठत जागृत प्राप्य वरान्निबोधत** ઉપનિષદો કહે છે કે જાગૃત થા ! ઉત્થાન પામ ! અને જ્યા સુધી લક્ષ્યસ્થાનપર પહોચે નહિ ત્યા સુધી શાન્ત ના થા ! કામ, ક્રોધાદિ રૂપી પહાડ જે આપણી અને આપણા લક્ષ્ય પ્રભુની વચ્ચે છે તે અભેદ્ય અને અગમ્ય છે, તથાપિ તેની પેલી બાજુ આપણા પ્રિય જનનો વાસ છે એવી આશાથી પ્રેરાઇએ તો એ પહાડ આપણને વધારે

ભયંકર નથી. શું આ ભયંકરતાથી ડરી જઈ આપણે આપણા પ્રિયતમ પ્રભુના સમાગમરૂપી વૈભવના લાભનો અનાદર કરીશું ? નહિ, નહિ. ખચીત નહિ ! આપણે વિશ્વવિજયી વીર છીએ. જો આ પહાડ અભેદ્ય અને ભયંકર હોય તો આપણું પરાક્રમ કરવાનું સામર્થ્ય પણ તેવુંજ છે, આપણું કાર્ય કરવાનું ધૈર્ય પણ તેવું જ અડગ છે આપણે દેવો અને દૈત્યોના સ્વામી થવાને માટે યોગ્ય છીએ આવી યોગ્યતાવાળું મનુષ્ય પોતાને પાપી અને દરિદ્રી માની દ્વારે દ્વારે ભીખ માગતું ફરે એ શું યોગ્ય છે ? અમૃતના ભોક્તા—અમૃતત્વ જેનો સ્વભાવ છે એવા મનુષ્યને સતત દુ:ખરૂપી વિષમાં સબડાતા ભમવું પડે એવું જ તેનું નિર્માણ છે એમ શું તમે માની શકશો ? ખરા અંતઃકરણથી તેની શોધ કરો—પરમ જીજ્ઞાસાથી તે પ્રભુના અમર દ્વાર ખખડાવો એટલે તમને જણાશે કે, અમૃતનો ઝરો—અખૂટ ઝરો તો તમારી સમીપથી પણ સમીપ છે. **सर्व धर्मान परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ! अहंत्वा सर्व पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच** આ શ્રીમુખના વાક્ય છે. સર્વ ધર્મગ્રન્થોદ્વારા પરમાત્માએ આ અભય વચન આપ્યું છે: " હે પ્રભુ અમે અમારૂં સર્વસ્વ તને અર્પણ કર્યું છે. અમારા સારાં કે માઠા કૃત્યો સર્વ અમે તનેજ અર્પણ કરીએ છીએ. અમારા પુણ્ય કર્મ તેમજ પાપકર્મ સર્વ તનેજ અર્પણ છે. અમારૂં દુ:ખ, શોક કે આનંદ અમે ત્હારા ચરણોમા ધરીએ છીએ. " આવી પ્રાર્થના આપણે સતત આપણા અંતરમા કરવી જોઇએ, પણ આપણા મનુષ્યોના મન અત્યન્ત ચપળ છે. એક ક્ષણે આપણે આપણો સર્વભાર તેના શિરપર મૂકીએ છીએ; પરંતુ બીજીજ ક્ષણે "હું"ની ભાવના જોશબંધ આપણા મગજમાં ધસી આવે છે.

"સર્વ ધર્મોનું લક્ષ્ય એકજ છે. તમારા ક્ષુદ્ર અહંકારનો નાશ કરી—અહંકારના ઘટ્ટ પડદાને ચીરી તમે સર્વત્ર—સર્વમાં સર્વમય છો

એવી ભાવનાનું શિક્ષણ આપવુ એજ સર્વ ધર્મોનો હેતુ છે. આ એકજ લક્ષ્યને માટે સર્વ ધર્મ કલ્પનાઓ ઉદ્ભવ પામી છે. હિન્દુ લોકોના ધર્મગ્રન્થો કહે છે કે "હુ પરમેશ્વર મ્હારા જેવા બીજાને મ્હારા સ્થાનમા જોતાં ઈર્ષ્યા કરનારો છુ, તું મ્હારી સાથે બીજાને જોઇશ નહિ." આનો અર્થ એજ થાય છે કે જ્યા સુધી અહંકાર ત્હારો ઉપાસ્ય છે, જ્યા સુધી ત્હારૂ જીવન અહંકાર જન્ય છે ત્યાં સુધી મ્હારો વાસ ત્હારા અંતરમા થવો અશક્ય છે જો અંતઃકરણમા પ્રભુનો વાસ થવાની જીજ્ઞાસા હોય તો તેના સ્થાનપર બેસનાર અહંતા—મમતા, લોભ, મોહ ઈત્યાદિને દૂર કરવાની અત્યન્ત આવશ્યકતા છે. પોતાના સ્થાનપર બીજાને જોઈ પરમાત્મા ત્યા આવતા નથી. હુ **નહિ, હું નહિ પણ તુંજ છે એવી ભાવનાથી આપણાં અંતઃકરણો ભરપૂર થવાં જોઇએ.** પ્રભુનો માર્ગ કઠિન અને તરવારની ધાર જેવો છે. ઘણા પ્રયત્નો કર્યા છતા પણ પગ લપસી જાય છે અનેકવાર આપણી ભૂલ થવાનો સંભવ છે. છેવટના લક્ષ્ય સ્થાને પહોંચતા માર્ગમા અનેક સ્થળે આપણને અટકી જવાની જરૂર પડે છે. અનેક દુઃખો અને લાલચોના પ્રસંગ આવી કનડે છે ત્યારે ત્હારી મરજી—હરિ ઈચ્છારૂપી ધર્મશાળાનો આશ્રય લેવો જોઇએ. સર્વ તેની ઇચ્છાને સોપી દેવુ એ સ્થિતિજ, એ મુક્તિની સીડીનુ એક પગથીયુ છે. પણ એ પગથીઆપર ચડતા ચડતા તો મર્કટ જેવુ મન કઇક ધમપછાડા મારી રહે છે.

જ્યોં મર્કટ તરૂપર ચઢકર ડાર ડાર પર લટકત હય, ચંચળ મન નિશદિન ભટકત હૈ; બ્રહ્માનંદ સમીપ છોડકર, તુચ્છ વિષય રસ ગટકત હૈ.

આવી ચંચળ મનની સ્થિતિ છે. આવી વસ્તુ સ્થિતિ હોવાથી ક્ષણે ક્ષણે અને શ્વાસે શ્વાસે આ ભાવનાનુ સ્મરણ કરવાને આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, એ ભાવનાને આપણી પોતાની કરી લેવી જોઇએ

અને તેમ ન થાય ત્યા સુધી આ મન આપણા તાબામા રહે એ અશક્ય છે. મન અત્યન્ત વિશ્વાસઘાતી છે. તેનાપર સહજ વિશ્વાસ કરતાજ તે છટકી જાય છે અને પ્રિય વિષયોમા ભટકવા મડી મનુષ્યને કોઈ એવા ખાડામાં ધકેલી દે છે કે જયાથી નીકળવુ પણ મુશ્કેલ થઇ પડે છે. જેથી મનને તાબે થવુ, **તરંગી અને ભટકતા મનને આપણા હારનાર બનાવવું એ પોતાને હાથેજ પોતાનું ગળું કાપી આપવા બરાબર છે.**

ખાલસ એક ભગવાન ભરોસે, તન મન ક્યોં નહિ છોડ દીયા?

અરે મૂર્ખ ! આ નિઃસાર સસારને ભરોસે ભટકી ત્હારૂ આયુષ્ય પુરૂ કરે છે તે કરતા એક ચિત્ત રાખી તે સમર્થ પ્રભુનો ભરોસો કરી આ તનમન તેનેજ કેમ અર્પણ કરતો નથી ? આ પ્રશ્ન મહા પુરૂષોએ વારવાર આપણને પૂછ્યો છે. તેનો ઉત્તર આપણી પાસે શુ છે ? બન્ધુઓ ! આ તુચ્છ શરીર અને વિશ્વાસઘાતી મનના નાદમા ન રમતાં ચાલો આપણે આપણી વિશ્વજનની-મૈયાની ગોદમા સતાઇએ ! તેનેજ સર્વસ્વ માની આપણું સર્વસ્વ તેના ચરણોમા અર્પણ કરી દઇએ. એક હિન્દુ તત્ત્વવેતાએ કહ્યું છે કે "પ્રભુ ત્હારી મરજી" એ વાકયનો બીજી વાર ઉચ્ચાર કરવામા પણ પાપ છે ત્હારી ઇચ્છા અનુસાર થવા દે ! એ પ્રમાણે એક વાર માન્યા પછી શા માટે બીજી વાર તેવો ઉચ્ચારજ કરવો જોઇએ ? જે શુભ છે તે શુભજ છે. એક વાર જે માન્યતાને આપણી કરી લીધી તેને બીજી વાર કહી બતાવી આપણે તેની સત્યતામા શા માટે શકા કરવી જોઇએ ? આપણે એકજ વાર ઉચ્ચાર કરીએ કે, **ઓ પ્રભુ ત્હારી ઇચ્છા જેમ સ્વર્ગમાં પ્રવૃતે છે તેમજ આ અમારા જગતપર પણ પ્રવર્તો,** તે પછી બીજી વાર એવો ઉચ્ચાર કરવો તે પાપ જ છે.

૨—વેદાન્તમતનું સામાન્ય નિરીક્ષણ.

પ્રતકાળમાં યદ્યપિ વેદાન્ત એટલે અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત આવી સમજણ વ્યાપેલી છે તથાપિ વેદાન્ત શબ્દમા માત્ર અદ્વૈત મતનોજ સમાવેશ થતો હોય તેમ નથી તેમાં આર્યાવર્તમા પ્રવૃત્ત સર્વ મત અને સપ્રદાયોનો સમાવેશ થાય છે. હિદુસ્તાનમા અનેક મત અને સપ્રદાયો પ્રવૃત્ત છે, તેમા પ્રથમમા દ્વૈત સિદ્ધાન્ત છે અને પરિણામે અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત છે. આર્યોએ બાંધેલી તત્વજ્ઞાનની ઇમારતમા "દ્વૈત" એ પાયો અને "અદ્વૈત" એ શિખરપરનો કળશ છે, એમ કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી

વેદાન્ત એ શબ્દોનો અક્ષરશ: અર્થ વેદનો અન્ત એવો થાય છે વેદ આર્યોનો ધર્મ ગ્રન્થ છે અને તેમા કર્મકાંડ તથા જ્ઞાન-કાડ એવા બે ભાગ છે. આ પૈકી કર્મકાંડમા યજ્ઞ યાગ વગેરેની ક્રિયાઓનુ નિરૂપણ કરવામા આવ્યુ છે જ્યારે જ્ઞાનકાડમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે. જ્ઞાનકાડમા ઉપનિષદોનો સમાવેશ થાય છે તથાપિ સર્વ ઉપનિષદો કર્મકાંડથી ભિન્ન વિભાગમાજ લખાયા છે એમ નથી, કર્મકાંડ વિભાગમા પણ કેટલાક ઉપનિષદો ઉપલબ્ધ થાય છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા યદ્યપિ એક સ્વતત્ર ગ્રન્થ છે તથાપિ તેની ગણુના પણ ઉપનિષદોમા કરવાનો પ્રથા પડી ગયો છે. સર્વ ઉપનિષદો અને ગીતાને વેદાન્ત ગ્રન્થોની સજ્ઞા આપવામાં આવે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમા વેદોનો અર્થ માત્ર કર્મકાડ અને તજ્જન્ય કેટલાક મત્રો પરત્વેજ થાય છે, પણ સાપ્રત સમયમા યજ્ઞ યાગાદિ ક્રિયાઓનો

બહુધા લોપ થઇ ગયો હોવાથી વેદોનો અર્થ વેદાન્તજ થાય છે. વળી હમણા દર્શનગ્રન્થો કે તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રન્થોપર ટીકા લખનારાઓ પોતાના અભિપ્રાયના અનુમોદન માટે જ્ઞાનકાંડમાથી જ્યારે પણ અમુક અવતરણ આપે છે ત્યારે વેદોને માટે "શ્રુતિ" એવો શબ્દ યોજે છે. "શ્રુતિ"નો અર્થ સાભળવામા આવેલુ એવો થાય છે અને તે આખા વૈદિક સાહિત્યને લાગુ પડે છે, પણ ટીકાકારો એ શબ્દ માત્ર ઉપનિષદને અર્થેજ વાપરે છે. વેદાન્ત શબ્દવડે જે ઉપનિષદોનો બોધ થાય છે તે સર્વે સહિતા ગ્રન્થોની પછીજ લખવામા આવ્યા નથી દાખલા તરીકે ઇશોપનિષદ યજુર્વેદના ચાળીસમા ખડમાં છે, જે ભાગ વેદોનો એક પ્રાચીન ભાગ મનાયો છે. વળી કેટલાક ઉપનિષદો વેદોના બ્રાહ્મણ વિભાગના ગ્રન્થોમા ઉપલબ્ધ થાય છે. તે સિવાય કેટલાક સ્વતત્ર પણ લખવામા આવ્યા છે. તથાપિ તે સર્વથા સ્વતત્ર હોય એમ માનવાને સબળ કારણો નથી. કારણ કે વેદોના બ્રાહ્મણ વિભાગના કેટલાક ગ્રન્થો કાળના ઉદરમા સમાઈ ગયા છે, અને એમ હોઇ શકે કે બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોનો ઉપભોગ ન થવાથી તે નાશ પામતા તે પૈકી ઉપનિષદો રહી જવા પામ્યા હોય. વળી કેટલાક સ્વતત્ર ઉપનિષદો પણ નાશ પામી ગયા હોય એ પણ સભવિત છે. ઉપનિષદોનુ બીજુ નામ આરણ્યક પણ છે.

વેદાન્ત એ આર્યોના ધર્મગ્રન્થ સમુહના એક સમુહનો પોતાનામા સમાવેશ કરે છે, અને આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનની દરેક શાખાનો પાયો વેદાન્ત ઉપરજ રચાય છે. બુદ્ધિસ્ટ અને જૈનલોકો પણ જો પોતાના અભિપ્રાયને સબળ કરનાર જણાય તો વેદાન્તના વચનોને પ્રમાણ તરીકે ટાંકે છે. આર્યતત્ત્વજ્ઞાનની દરેક શાખા જોકે પોતાના મતનો આધાર વેદો ઉપર હોવાનુ જણાવે છે તથાપિ તે પૃથક પૃથક નામો ધારણ કરે છે. આ સર્વ પૈકી શ્રી વ્યાસ પ્રણીત છેલ્લી શાખાએ પૂર્વે પ્રચાર પામેલી તત્ત્વજ્ઞાનની સર્વ શાખાઓ કરતાં પોતાનો આધાર

વેદોમાંથી વધારે પ્રમાણમાં લીધો છે, અને પૂર્વેની શાખાઓ—જેવી કે સાંખ્ય અને ન્યાય વગેરે તેની વેદાન્ત સાથે એકવાક્યતા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેથીજ એ શાખાને વેદાન્તનુ ખાસ નામ આપવામાં આવે છે, અર્થાત્ સાંપ્રત કાળમાં વ્યાસના સૂત્રોનેજ વેદાન્તમતનુ મૂળ માનવામાં આવે છે. વળી વ્યાસના આ સૂત્રો જૂદા જૂદા ટીકાકારોએ જૂદી જૂદી રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સામાન્ય રીતે સાપ્રત આર્યાવૃતમા વેદાન્ત સબધી ત્રણ મત વિશેષ પ્રચલિત જણાય છે એ ત્રણે મતના પ્રવર્તક આચાર્યોએ પોતાના મતને યોગ્ય થાય તેવી તેવી શ્રી વ્યાસ સુત્રોપર ટીકા લખી છે આ ત્રણ મતોનાં, દ્વૈત, વિશિષ્ઠાદ્વૈત અને અદ્વૈત એવા ત્રણ નામ છે. દ્વૈત અને વિશિષ્ઠાદ્વૈત એ ઉભય સપ્રદાયોને માનનારા લોક અદ્વૈત મતના અનુયાયીઓના પ્રમાણમા વિશેષ છે. હવે એ ત્રણે મતનો વિચાર આપણે કરવાનો છે. યદ્યપિ એ ત્રણે મત ભિન્ન છે, તથાપિ તે સર્વના પાયારૂપ સાખ્ય દર્શનજ છે, એ વાત લક્ષમા રાખવા જેવી છે ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનો સાખ્યદર્શન સાથે કોઇક સ્થળે સ્વલ્પ મતભેદ સિવાય અનેક અશોમા સમાન છે

ઉપર્યુક્ત ત્રણે સપ્રદાયોમા ત્રણ બાબતોમા મતભેદ નથી. પરમેશ્વરની હસ્તી, વેદગ્રન્થો અપૌરૂષેય હોવાની માન્યતા અને કલ્પ તથા યુગોની કાળ કલ્પના, એ ત્રણ ભાવનાઓ એ ત્રણે સપ્રદાયોને માન્ય છે કલ્પ અને યુગની માન્યતાનુ સ્પષ્ટીકરણ અત્રે આવશ્યકીય છે. સૃષ્ટિમા સર્વત્ર દશ્ય થતી સર્વ વસ્તુઓ એક મૂળ વસ્તુ 'આકાશ'-માથીજ ઉદ્ભવ પામી છે, અને ગુરૂત્વાકર્ષણ, આકર્ષણ, લાગણી અને જીવન તે સર્વમા જે કઇ શક્તિ દશ્ય થાય છે તે સર્વ પ્રકારની શક્તિનુ મૂળ અધિષ્ઠાન પ્રાણ છે પ્રાણ અને આકાશના સયોગથી અને તજ્જન્ય આઘાત પ્રત્યાઘાતથી આ દશ્ય વિશ્વ પ્રતિત થાય

છે. તમારી ભાષામાં જેને ઉત્પત્તિ (creation) કહે છે તેને હિન્દુસ્તાનમાં અવ્યક્તરૂપમાંથી વ્યક્તરૂપમાં આવવાની ક્રિયા માને છે હિન્દુસ્તાનમા એવો કોઈ પણ મત કે સપ્રદાય નથી કે જે વિશ્વની ઉત્પત્તિ જેમ પશ્ચિમમા નેસ્તી (nothing) માંથી થએલી માને છે તેમ માનતો હોય ! વિશ્વ રચાય છે એમ અમે નથી માનતા, પણ એમ માનીએ છીએ કે તે નિર્માણ થાય છે. અર્થાત્ પૂર્વે જે અવ્યક્ત રૂપમા હતું તે વિશ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે. કલ્પના પ્રારભ પૂર્વે આકાશ અદ્રશ્ય–અક્રિય હોય છે. એ સ્થિતિમા પ્રાણનો તેની સાથે સયોગ થઇ ક્રિયા થવા માડે છે, અને એક પછી એક ઘટ રચનાઓ વૃક્ષો, પ્રાણીઓ, મનુષ્યો, ચન્દ્ર, તારા વગેરેની ઉત્પત્તિ થાય છે આ વ્યક્ત સ્થિતિમા ઘણો કાળ વ્યતીત થયા પશ્ચાત્ત પુનઃ સૃષ્ટિ પોતાની અવ્યક્ત સ્થિતિ તરફ પ્રયાણ કરે છે જે પ્રમાણમા પ્રથમ વિશ્વની ઉત્ક્રાન્તિ જણાતી હતી તેજ પ્રમાણમાં હવે અપક્રાન્તિ થાય છે દરેક વસ્તુ સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ધારણ કરતી જઈ પોતાના મૂળ તત્ત્વરૂપ આકાશ અને પ્રાણમા લય પામે છે અને આ રીતે પુન' આકાશ અને પ્રાણનો સયોગ થઈ ક્રિયાથી સૂક્ષ્મ અને ઘટ પ્રાણીઓનો પૂર્વે જણાવેલા નિયમ પ્રમાણે ઉદ્ભવ થઇ નવીન કલ્પનો પ્રારભ થાય છે હવે વિશ્વના મૂળભૂત જે બે દ્રવ્યો આકાશ અને પ્રાણ દર્શાવ્યાં તેનુ પણ અધિષ્ઠાન એક ત્રીજુ દ્રવ્ય જેને 'મહતત્ત્વ' કહે છે તે છે. એ મહતત્ત્વજ આકાશ અને પ્રાણનુ અધિષ્ઠાન હોઇ તે પોતેજ પ્રાણ અને આકાશરૂપે ઉદ્ભવ પામે છે.

હવે મન, આત્મા અને પરમાત્માના સબધમાં જે ભાવનાઓ અમારામા માન્ય છે તે સબ'ધી વિચાર કરીશુ. આ ત્રણ ભાવના-ઓના સબધમાં જગતમાં જેટલા મતમતાંતર છે તે સર્વેએ થોડા કે વધારે પ્રમાણમાં સાખ્યદર્શનનો આધાર લીધેલો જણાય છે. આ

પ્રમાણે સાખ્યદર્શનની મહત્તા તત્ત્વચિંતનની બહુધા સર્વ દિશાઓમાં સ્વીકારાયલી હોવાથી આપણે એ સબધી યત્કિંચિદ્ જાણવાનો પ્રયત્ન કરીશુ.

આપણી ઇન્દ્રિયોદ્વારા આપણને બાહ્ય જગતનુ જ્ઞાન થાય છે, પણ એ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની ક્રિયામા ભિન્ન ભિન્ન ત્રણ પ્રકારની ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે, એમ સાંખ્યનો અભિપ્રાય છે જેવી રીતે નેત્રોદ્વારા આપણે જોવાની ક્રિયા કરીએ છીએ ત્યારે બાહ્ય વસ્તુનુ ચિત્ર પ્રથમ આપણા નેત્રો ઉપર ચિત્રીત થાય છે. આ બાહ્ય નેત્રોને કરણ (સાધન) કહેવામા આવે છે, એ બાહ્ય આખોથી પર ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનુ ગોલક હોય છે, જે બાહ્ય નેત્રની સમીપસ્થ હોય છે. આ ગોલક અને જ્ઞાનતતુને સાખ્યમત પ્રમાણે ઇન્દ્રિય કહે છે. બાહ્ય વસ્તુનુ જ્ઞાન થવા કરણ અને ઇન્દ્રિયનો સંયોગ થવાની જરૂર છે. તે પૈકી એકાદ સાધન ન હોય તોપણ બાહ્ય વસ્તુનુ જ્ઞાન થતું નથી. પરતુ તે સિવાય પણ એક તૃતીય ક્રિયાની આવશ્યકતા છે મનનો આ ઇન્દ્રિય સાથે સયોગ થવો જોઇએ તે ઉપરાત ઇન્દ્રિયદ્વારા થયેલા બાહ્ય દર્શનની લાગણીને એ મનજ બુદ્ધિની સમીપ પહોચાડે છે બુદ્ધિ એ મનનુજ નિશ્ચયાત્મક સ્વરૂપ છે. બાહ્ય વસ્તુના દર્શનથી તેની તૂલના કરીને તે અમુક વસ્તુ છે, એમ તેનુ સ્વરૂપ સમજવુ, એ બુદ્ધિનુ કાર્ય છે. જ્યારે બુદ્ધિ તરફથી અમુક વસ્તુનુ સ્વરૂપ અમુક છે, એવો પ્રતિધ્વનિ પાછો મનપર પડે છે ત્યારેજ પુરૂષ કે આત્મા અહકાર સ્વરૂપે મનમા પ્રકાશે છે—અહકારરૂપે દેખાય છે. આટલી ક્રિયા થાય ત્યારે આપણે એમ કહીએ છીએ કે અમુક વસ્તુનુ મને જ્ઞાન થયુ. જેવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન રગ અને રૂપરેખાથી એક ચિત્રની રચના થાય છે પણ અમુક વસ્તુ (તે ચત્ર જે કાગળ, વસ્ત્ર કે બીજી વસ્તુપર કહાડવામા આવે છે તે) એવી હોવી જોઇએ

કે જેનાપર તે સર્વ રગો ને આકારો એકત્ર થાય અને એક સમગ્ર ચિત્ર તરીકે દેખાય. તેવીજ રીતે ઇન્દ્રિયોદ્વારા થતા જ્ઞાનના રગ-છાયા વગેરે જે વસ્તુ ઉપર એકત્ર થાય છે તે જીવાત્મા કિવા પુરૂષ છે. આ રીતે મનુષ્યનું જીવનરૂપી ચિત્ર રચાય છે.

વિશ્વમા દરેક વસ્તુ પ્રત્યેક ક્ષણે બદલાતી જાય છે. કઇક વધ-ઘટ નિરતર થયા કરે છે—અસ્થિર છે—આવો સિદ્ધાન્ત સાપ્રત ભૌતિક શાસ્ત્રે સિદ્ધ કર્યો છે. આ બાબતમાં પ્રાચીન આર્યતત્ત્વશાસ્ત્ર અને સાપ્રત ભૌતિકશાસ્ત્રની એકવાક્યતા છે જે પ્રમાણે બાહ્ય જગતની દરેક વસ્તુ અસ્થિર અને ફેરવાયા કરવાના સ્વભાવવાળી છે, તેજ પ્રમાણે આપણું શરીર, મન અને બુદ્ધિ પણ અસ્થિર હોઈ એમા પણ ફેરફાર થવો પ્રત્યેક ક્ષણે ચાલુ હોય છે. જે બાહ્ય પદાર્થનુ જ્ઞાન આપણી ઈન્દ્રિયોદ્વારા થાય છે તે બાહ્ય વસ્તુ જો અસ્થિર હોય તો તે વસ્તુ અમુક છે, એમ આપણે નિશ્ચયજ કરી શકતા નથી, કારણકે એમા જેનો નિશ્ચય કરવાનો છે તે અસ્થિર હોવા સાથે નિશ્ચય કરનારૂ મન પણ અસ્થિર હોય છે. આથી સાબીત એ થાય છે કે આપણા અતરમા કોઈ એવી શક્તિ હોવી જોઈએ કે જે સ્થિર હોય. જો તેમ ન હોય તો આ અસ્થિર છે, એવુ જ્ઞાન પણ આપણને નજ થાય. આ સ્થિર અધિષ્ઠાનને જ સાખ્યમતમાં પુરૂષ, આત્મા ઈત્યાદિ નામો આપવામા આવ્યા છે

સાંખ્યદર્શન પ્રમાણે મનનુ પ્રતિધ્વન્યાત્મકતત્ત્વ જેને બુદ્ધિ કહે છે તે મહતતત્ત્વનુ રૂપાંતર છે. મહતતત્ત્વ જ્યારે અસ્થિર સ્વરૂપ ધારણ કરે—આન્દોલન ઉત્પન્ન કરે ત્યારે એ આન્દોલનો પૈકી અમુકમાથી ઇન્દ્રિયોનાં મૂળ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ રચાય છે, અને કેટલાંક આન્દોલનમાથી જડતત્ત્વોના સૂક્ષ્મ પરમાણુઓનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ મહત્તત્ત્વની સર્વ ક્રિયામાંથીજ સમસ્ત વિશ્વની ઉત્પત્તિ થાય છે.

સાખ્યમત પ્રમાણે આ મહત્તત્ત્વથી પણ પર એક એવી સ્થિતિ છે કે જેને તે અવ્યક્ત કહે છે. અહી મન પણ નથી. માત્ર કારણતત્ત્વ હોય છે. આ કારણતત્ત્વ કે જેમાથી મહત્તત્ત્વ અને મહત્તત્ત્વમાથી વિશ્વ ઉદ્ભવે છે તે (કારણતત્ત્વને) સાખ્યવાળા પ્રકૃતિનુ નામ આપે છે. આ પ્રકૃતિથી પર અને તેનાથી વિભિન્ન પુરૂષ કિવા આત્મા છે, જે નિર્ગુણ અને સર્વવ્યાપક છે, એમ સાખ્યમતનો અભિપ્રાય છે આ પુરૂષ કર્ત્તા નહિ પણ સાક્ષીરૂપે છે. પુરૂપતત્ત્વને સ્પષ્ટ કરવા સ્ફટિક-મણીનુ ઉદાહરણ આપવામા આવે છે. સ્ફટિકમણીની આસપાસ વિવિધ રગની વસ્તુઓ ગોઠવી હોય તો, જાણે સ્ફટિકમા જ જૂદા જૂદા રગો હોય એવો ભાસ થાય છે. આ પ્રમાણે જેમ વિવિધ રગોને લઇને સ્ફટિકમા વિવિધ રગો હોવાનુ જણાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે તેનાથી રહિત છે, તેવીજ રીતે પુરૂષમા પણ પ્રકૃતિની ક્રિયાઓનુ માત્ર આરોપણ કરવામા આવે છે. વાસ્તવિકમા તો તે નિષ્ક્રિય સાક્ષી રૂપજ છે. પ્રકૃતિ અને પુરૂષના સબધમા સાખ્યની આવી માન્યતા વેદાન્તને માન્ય નથી. સાખ્યમત પ્રકૃતિ પર્યન્ત વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરી પછી એકદમ પુરૂષનો વિચાર કરે છે અને પુરૂષને પ્રકૃતિથી સર્વથા ભિન્ન જણાવે છે. હવે વેદાન્તનો એ પ્રશ્ન છે કે—

સ્ફટિકના ઉદાહરણમા જો સ્ફટિક પોતે રગ વિનાનો હોય તો તે ભિન્ન ભિન્ન રગોને શી રીતે ગ્રહણ કરી શકે? જો પુરૂષ અને પ્રકૃતિનો સ્વભાવ ભિન્ન હોય તો જગતરૂપે તેનુ એકીકરણ શી રીતે થાય? અને આમ આભાસ પણ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય? આ પ્રશ્નનો સતોષકારક ઉત્તર મળતો નથી, તેથી પ્રકૃતિ અને પુરૂષ, કિવા વિશ્વ અને પરમાત્મા, વસ્તુતઃ એકજ રૂપ છે, આમ વેદાન્તની માન્યતા છે. વેદાન્તમતનોજ એક વિભાગ દ્વૈત મત તે જો કે પુરૂષ અને પ્રકૃતિને ભિન્ન માને છે, તથાપિ તે એમ તો માને છે કે પુરૂષ કે પરમાત્મા, આ વિશ્વનુ ફક્ત

નિમીત્ત કારણજ નહિ પણ ઉપાદાન કારણ પણ છે. અર્થાત્ પરમાત્મા વિશ્વ સમસ્તથી ભિન્ન નહિ પણ તેના અણુ અણુમા ઓતપ્રોત થયેલો છે. આ પ્રમાણે દ્વૈતવાદીઓ પણ પુરૂષ અને પ્રકૃતિની અભિન્નતા સ્વીકારે છે. પણ પુનઃ દ્વૈતભાવ સિદ્ધ કરવા તેઓ એમ માને છે કે આ વિશ્વમા ત્રણ તત્ત્વો છેઃ પુરૂષ, જીવાત્મા અને પ્રકૃતિ. આત્મા અને પ્રકૃતિ પુરૂષના શરીરરૂપ છે પણ પ્રકૃતિ અને આ ભિન્ન ભિન્ન જીવાત્માઓ અન્યોન્યથી અનાદિ કાળથીજ વિભક્ત છે કલ્પના પ્રારભમાં તેઓ ભિન્ન સ્થિતિમા દશ્ય થાય છે, અને જ્યારે કલ્પનો અત આવે છે ત્યારે પાછા તે દરેક સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ધારણ કરી તેજ સ્થિતિમા રહે છે.

અદ્વૈતમતવાળા વેદાન્તીઓ ઉપનિષદોનો આધાર લે છે. બહુધા બધા ઉપનિષદો અદ્વૈતભાવનાનુ સમર્થન કરે છે, અને અદ્વૈતવેદાન્તની ઇમારત તેના ઉપરજ ચણાઈ છે. ઉપનિષદોને નામે વ્યવહાગતા સર્વ ગ્રન્થોનો એકજ વિષય છે—એકજ વાત તેમને સાબીત કરવાની છે. જેમ માટીના એક ઢેફાનુ જ્ઞાન થવાથી માટીની સમસ્ત સૃષ્ટિનુ જ્ઞાન થઇ શકે છે તેમ એવી કોઈ વસ્તુ છે કે જેને જાણવાથી સમસ્ત વિશ્વનુ જ્ઞાન થઈ શકે? ઉપનિષદોનો પ્રયત્ન એ વિષયમા છે, અને અદ્વૈતમતવાળા વેદાન્તીઓ પણ આ વિશ્વને એકજ સ્વરૂપમા કે જે સ્વરૂપ આ સમગ્ર વિશ્વનુ પણ સ્વરૂપ છે, તેને જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેઓ માને છે કે આ સમગ્ર વિશ્વ એકજ વસ્તુ છે, એકજ મૂળતત્ત્વ આ ભિન્ન ભિન્ન રૂપ અને આકારમા દેખાય છે સાખ્યવાળા પ્રકૃતિનુ જે સ્વરૂપ કલ્પે છે તે વેદાન્તને માન્ય છે, પણ વેદાન્ત કહે છે કે એ પ્રકૃતિ પણ તેજ પુરૂષ કે પરમાત્મા છે. જેથી આ એકજ તત્ત્વ સત્ છે કે જે આ સર્વ વિશ્વ, મનુષ્ય, આત્મા અને પ્રાણીરૂપે દશ્ય થાય છે. મહત્ અને મન એ આ સતતત્ત્વનાજ દશ્ય સ્વરૂપો છે. પણ પુરૂષને જો નિર્વિકારી માનીએ અને તેમાંથીજ આ વિકારી-

વધઘટ થતા—જગતની ઉત્પત્તિ માનીએ તો વદતોવ્યાઘાતનો દોષ ઉત્પન્ન થશે. જે તત્ત્વમાં કોઇ પણ પ્રકારના ગુણ કે રૂપ ન હોય તેમાંથી નાના નાના પ્રકારના ગુણરૂપયુક્ત આ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય એ શી રીતે સ્વાભાવિક હોઈ શકે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અદ્વૈતવાદી વેદાન્તીઓએ વિવર્તવાદ રૂપે આપ્યો છે વિવર્ત એટલે દશ્યાભાસ, અર્થાત્ દ્રષ્ટિના ભ્રમથી હોય તે કરતા જૂદાજ રૂપનો ભાસ થવો. આને વેદાન્તની પરિભાષામાં વિવર્ત કહે છે આમ દ્વૈતવાદીઓ અને સાખ્યમતવાળાના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ દશ્ય વિશ્વ મૂળ પ્રકૃતિમાથી ઉદ્ભવ પામ્યુ છે કેટલાક અદ્વૈતવાદીઓ અને કોઇ કોઇ દ્વૈતવાદીઓના મત પ્રમાણે આ ચરાચર સૃષ્ટિ પરમાત્મામાથીજ ઉત્ક્રાન્તિના નિયમ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થઈ છે. શકરાચાર્યના મતવાળા ખરા અદ્વૈતવાદીઓના મત પ્રમાણે આ ચરાચર વિશ્વ પરમાત્મામાથીજ ઉદ્ભવ્યુ છે, અને પરમાત્માના સ્વરૂપમાજ ભાસે છે. પરમાત્માજ આ વિશ્વનુ ઉપાદાન કારણ છે, પણ તે માત્ર વિવર્ત રૂપેજ એટલે કે આભાસ માત્રજ, વાસ્તવિક રીતે નહિ હવે આ સિદ્ધાન્તમા શકા એ થાય છે કે જો આ સકળ વિશ્વ કેવળ ભાસ માત્રજ હોય તો તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કેમ થાય છે? આને માટે સર્પ અને રજ્જુ (દોરડી) નું સુપ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ લેવામા આવે છે. જેમ અર્ધ અધકારવાળી જગ્યામા પડેલા રજ્જુના એકાદ કડકાને જોતા તે સર્પ હોવાનો ભાસ થાય છે અને તેથી ભય લાગે છે. આ ઉલટું જ્ઞાન થવામા જોકે અંધારૂજ કારણભૂત છે, તથાપિ એ અધકારને લીધે મૂળ વસ્તુ દોરડી કાંઈ ખરેખરો સર્પ બની ગઇ હોય એમ નથી, પણ માત્ર ભ્રમણાથીજ રજ્જુમાં સર્પનો ભાસ થાય છે. એજ પ્રમાણે કૈવલ્યરૂપ બ્રહ્મમા આ વિશ્વના આવિર્ભાવનો મિથ્યા ભાસ થાય છે. દેશ, કાળ, અને નિમીત્ત અથવા નામ અને રૂપની

ઉપાધિને લઇનેજ આ વિકારો દેખાય છે. નામ અને રૂપ, એ ઉપાધિને લીધેજ આ વસ્તુ અમુક અને પેલી અમુક, આવી ભેદ દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે, માટે નામ અને રૂપ એજ ભેદનાં કારણ છે. નામ અને રૂપની ઉપાધિ નષ્ટ થતાંજ ભેદદષ્ટિનો નાશ થાય છે અને સર્વત્ર એકજ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનુ સ્વરૂપ પ્રતીત થાય છે. જે ભ્રમણાથી રજ્જુમા સર્પની પ્રતીતિ થાય છે તે ભ્રમણાનો નાશ થતાં રજ્જુ તે રજ્જુ રૂપેજ જણાય છે. આ સ્થળે સર્પની ઉત્પત્તિનું કારણ કેવળ ભ્રમણા છે. વાસ્તવિક રીતે એ ભ્રમણા સમયે કાંઈ રજ્જુએ સર્પનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું નહોતું કે જેથી ભ્રમણાનો નાશ થતાં તે સર્પ મરી જાય. અર્થાત્ સર્પ દેખાવાની અને નષ્ટ થવાની બને ભાવનાઓ માત્ર આભાસરૂપજ છે—ભ્રમણામૂલકજ છે. તે પ્રમાણે અજ્ઞાની મનુષ્યનેજ આ જગતરૂપ આભાસની પ્રતિતી થાય છે, અને સત્યરૂપ પ્રભુને તે જોઈ શકતો નથી. જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી પ્રભુ પ્રત્યક્ષ થતાંજ આ જગત રૂપી આ સર્વ મિથ્યાભાસ તેની દૃષ્ટિથી દૂર ખસી જાય છે. આ અજ્ઞાન અથવા માયાજ આ જગતરૂપી આભાસ કે જે વાસ્તવિક રીતે કૈવલ્યરૂપજ છે તેની પ્રતિતી થવામાં કારણ રૂપ છે.

અહિ હવે એ માયાનુ—અજ્ઞાનનુ—સ્વરૂપ શુ ? એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. માયાનુ સત્ય કિવા મિથ્યા એવું કોઈ નિર્ણીત સ્વરૂપજ નથી. જો નિશ્ચયાત્મક સ્વરૂપ હોય તો તે નષ્ટ થઈ શકેજ નહિ, અસ્તિમાંથી નેસ્તી થાયજ નહિ. છે તેનું રૂપાતર થાય ખરૂ પણ નાશ તો થાયજ નહિ, તેમજ જો ભ્રમણા મનુષ્યને શિગડાની પેઠે હોયજ નહિ તો તેની પ્રતિતી થાય નહિ અને એટલાજ કારણથી માયાને વેદાન્તની ભાષામા અનિર્વચનીય કહે છે. આ માયાજ આ વિશ્વ રૂપ આભાસનુ કારણ છે. આ પ્રમાણે એકજ ઉપાદાન કારણ સત્—પરમાત્મા—બ્રહ્મજ માયાના સંયોગથી અનેક નામ અને રૂપથી

ભાસે છે. અદ્વૈતમત પ્રમાણે જીવોના ભિન્નત્વની ભાવના એ માત્ર આભાસજ છે એ હવે આપણે સમજી શકીશુ. ભિન્નતાનુ કારણ માયાજ છે. એ માયાનુ આવરણ દૂર થઇ જાય અને જો સર્વત્ર એકજ પરમાત્મા દેખાય, તોપછી હુ અમુક છુ, તે અન્ય છે, આ તૃતીય છે, વગેરે માન્યતાઓ ટકીજ શી રીતે શકે? આપણે સર્વે એકજ છીએ, દ્વૈતભાવના-ભેદભાવના એજ પાપ અને દુઃખનુ કારણ છે હુ આ વિશ્વથી ભિન્ન છુ, એ ભાવનાજ ભય અને દુખને ઉત્પન્ન કરનારી છે. હુ, આ, તે વગેરે ભાવનાઓ ક્ષુદ્ર અને સકુચિત છે જે ભાવનાથી આ દ્વદ્વ-દ્વૈતભાવનો નાશ થાય છે તે ભાવનાજ વિસ્તૃત, વ્યાપક, અને પરમાત્મા પ્રતિ ગતિ કરનારી છે. વિશાળતા-માજ સુખ છે. સકુચિતતાજ દુ.ખનુ કારણ છે

વેદાન્ત પ્રમાણે, આ વિશાળ વિશ્વમા જે વિવિધ વસ્તુઓ અને પ્રાણીઓ દૃશ્ય થાય છે તે સર્વ ક્ષણભગુર હોઈ અવિનાશી સ્વરૂપ તેની આડે ઢકાયલુ છે. પણ એ અવિનાશી સ્વરૂપ ગમે તેવા રગ અને આકારમા છતા પણ તે તેજ છે. તેમા વિકાર થતો નથી એક ન્હાના સરખા કીડામાં તેમજ મનુષ્ય પ્રાણીઓ પૈકી પ્રતિભા સપન્ન મનુષ્યમા પણ એ દૈવીતત્ત્વજ પ્રકાશે છે. માત્ર એ કીડાનુ રૂપ કનિષ્ઠ ભૂમિકામા હોઈ તેનામાં એ અવિનાશી સ્વરૂપ ઉપરનુ માયાનુ આચ્છાદન વધારે ઘટ્ટ હોય છે અને જેના ઉપર એ માયિક આવરણ વધારે સૂક્ષ્મ હોય તે ઉચ્ચત્તમ જીવાત્મા હોય છે. સર્વ જડ અને ચૈતનથી પર એ અવિનાશી દિવ્યતા સ્થિત છે, અને આ ભાવના-માંથીજ નીતિના મૂળનો ઉદ્દભવ થાય છે. અન્યને દુઃખ કરો નહિ. દરેકપર પોતાના જેટલો પ્રેમ કરો કારણ કે આ વિશ્વ એકજ-અભિન્ન પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે **અન્યને ઈજા કરતાં હું મને પોતાનેજ ઇજા કરૂં છું, અન્ય પ્રત્યે પ્યાર કરતાં હું મ્હારા પોતાના પરજ પ્યાર કરૂં છું.**

અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનો સારાશ ફક્ત એકજ શબ્દમા સમાવી શકાય કે **અહંકારની વિસ્મૃતિ.** અદ્વૈતવાદી એમજ કહે છે કે આ હુંપણાની સકુચિત ભાવનાજ મ્હારા દુ.ખનુ કારણ છે. સ્વાર્થી અહકારની ભાવનાજ મને મ્હારા મહાન સ્વરૂપનુ વિસ્મરણ કરાવી મને આ વિશ્વમા એક ભિન્ન પ્રાણી દર્શાવે છે. ભિન્નતાની એ ભાવના દૃઢ થતાં, ઇર્ષ્યા—વૈર—વિરોધ અને અન્ય પાપમય ભાવનાઓ ઉદ્ભવે છે. આ અહકારની ભાવનાનો નાશ થતા, વ્યવહારના કલહ અને કકાસ પણ નાશ પામે છે, અને તજ્જન્ય દુઃખનો અનુભવ કરવો પડતો નથી. તે માટે અહકારની ભાવનાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. ન્હાનામા ન્હાના પ્રાણીના કલ્યાણને માટે પણ આપણો દેહ વિસર્જન કરવાને આપણે તૈયાર રહેવુ જોઇએ. મનુષ્ય જ્યારે એક કીડીને માટે પણ દુઃખી થઈ આત્મવિસર્જન પર્યન્ત સ્વાર્થત્યાગ કરવાને તૈયાર હોય છે ત્યારે તે સપૂર્ણતાને પહોચે છે. અર્થાત્ ઐક્ય કિવા સમાધિનો અનુભવ કરે છે. આજ વેદાન્તીનુ લક્ષ્યબિન્દુ છે. આ લક્ષ્યબિન્દુને પહોંચતા અજ્ઞાનનો પડદો કટકે કટકા થઇ પડી જાય છે, અને નિરતિશય સુખ કે જે મનુષ્યની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે તેને પ્રાપ્ત કરે છે. સદેહ—જીવનમાજ—તેને આ વિશ્વની સાથે અભેદાનુભવ થાય છે. જગતનો આભાસ તેની દ્રષ્ટિથી દૂર થાય છે. તે સર્વત્ર હરિદર્શન કરે છે. આજ મનુષ્યની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. અહી એક વાત સ્મરણમા રાખવી જોઈએ કે પ્રારબ્ધ અનુસાર જ્યા સુધી તેનાં શારીરિક કર્મો હોય ત્યા સુધી તે જીવે છે. અજ્ઞાનનુ આવરણ દૂર થયા પછીના એ જીવનને વેદાન્તીઓ જીવનમુક્તિ કહે છે. આ જીવનમુક્ત પુરૂષ સસારીઓની પેઠે આહાર વિહારમાં પ્રવૃત્ત હોય છે, પણ તે સર્વને તે આભાસરૂપ જે માને છે. તે આભાસના પારદર્શક પડદામાંથી સદાસર્વદા પરમાત્માનુજ દર્શન કરે છે. જેવી રીતે મૃગજળ

જોઈને કોઇ મનુષ્ય એક વાર તેને વાસ્તવિક જળ માની ઠગાય છે, પણ તે મૃગજળ છે, એમ જણાતાં પુનઃ તરતમા કે ભવિષ્યમાં મૃગજળ જણાતા તે તેને વાસ્તવિક જળ માનતો નથી. પ્રથમ જ્યારે તેને મૃગજળનાં દર્શન થયાં ત્યારે તેનામા વિવેકશક્તિનો અભાવ હતો, તે વાસ્તવિક જળ અને મૃગજળનો ભેદ સમજી શકતો નહોતો, પરંતુ એક વાર જો તેને જ્ઞાન થયુ તો તે જીવન પર્યન્ત પણ મૃગજળરૂપી જળના આભાસથા ઠગાતો નથી. તે વાસ્તવિક જળને ઓળખી શક્યો છે. હવે મૃગજળ પોતાના આભાસથી તેનામાં ભ્રમણા ઉત્પન્ન કરવાને અસમર્થ છે તેવીજ રીતે જ્યારે એક વેદાન્તી પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણી તેમા સ્થિત થાય છે ત્યારે વિશ્વ સમસ્ત તેની દષ્ટિથી દૂર થઈ જાય છે—આભાસ રૂપ ભાસે છે. આ જગત હવે તેનો વિલાસ છે. તેને માટે જગત હવે પૂર્વનુ દુઃખમય અને પાપમય જગત નથી, એ દુઃખરૂપ બંધીખાનુ આ અદ્વૈતવાદીની દષ્ટિથી હવે સત્, ચિદ્ અને આનદનુ નિવાસસ્થાન છે. આ સમાધી—આ અતીમ લક્ષ્યબિન્દુને પહોચવુ એજ અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાનનો અતિમ ઉદ્દેશ છે.

(આ વ્યાખ્યાન ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના માર્ચ માસની ૨૫ મી તારીખે હાવર્ડ વિશ્વ વિદ્યાલયની ગ્રેજ્યુએટ ફીલોસૉફીકલ સોસાયટી પાસે આપવામા આવ્યુ હતું.)

૩-વિવેકબુદ્ધિ અને ધર્મ.

(સ્વામીજીએ આ વ્યાખ્યાન ઇંગ્લેંડમા આપ્યું હતું)

એક વખતે શ્રી નારદભગવાન સનત્કુમાર પાસે ગયા અને પોતાને સત્યનુ શિક્ષણ આપવાની પ્રાર્થના કરી. શ્રી સનત્કુમારે એમને પૂછ્યુ કે "તમે કયી કયી વિદ્યાઓ ભણ્યા છો ?" નારદ ભગવાને ઉત્તર આપ્યો કે "વેદોનો મ્હેં અભ્યાસ કર્યો છે, ખગોળવિદ્યા તથા બીજી અનેક વિદ્યાઓ હુ શિખ્યો છુ, પણ તેથી મ્હારા ચિત્તને શાન્તિ થતી નથી" એ સબધી આ બન્ને સાધુ પુરૂષો વચ્ચે કંઇક ચર્ચા થયા પછી ભગવાન સનત્કુમાર બોલ્યા કે, વેદાભ્યાસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને ખગોવિદ્યા ઇત્યાદિ વિદ્યાઓ ખરા મહત્વની નથી. જે વિદ્યા પાપ્ત કરવાથી બ્રહ્માનુભવ થાય છે તેજ ખરી રીતે 'વિદ્યા' નામને પાત્ર છે.

આ ભાવના સર્વે ધર્મોમા પ્રવર્તે છે અને તેથીજ ધર્મનુ જ્ઞાન ઉચ્ચતમ જ્ઞાન મનાતુ આવ્યુ છે. પદાર્થવિજ્ઞાન ઇત્યાદિ લૌકિક વિદ્યાઓ આપણા વ્યવહાર કે શરીર પરત્વેની હોઈ ધર્મ વિદ્યાના પ્રમાણમાં ઓછા મહત્વની હોવાથી તે વિદ્યા બીજી વિદ્યાઓથી અલગ રહેવા પામી છે, એટલુજ નહિ પણ બીજી વિદ્યાઓ ધર્મની દૃષ્ટિથી નિર્માલ્યવત્ હોઇ ધર્મવિદ્યાની વિરૂદ્ધમાં ટકી શકવાને અયોગ્ય છે, એવી માન્યતા પણ ઠસી ગઈ છે. દુર્ભાગ્યવશાત્ ધર્મવિદ્યાએ અન્ય વિદ્યાઓને હલકી માની તે વિદ્યાઓદ્વારા પોતાનો ન્યાય કે તૂલના થવામાં

હીણુપદ માની લીધું છે, અને તેથી પરિણામ એ આવ્યુ છે કે સર્વત્ર લૌકિક અને ધાર્મિકવિદ્યા વચ્ચે વિગ્રહ થયાના દાખલા બન્યા છે એક જ્યારે પોતાની સર્વોપરી સત્તા ઠરાવે છે—પોતાની વિરૂદ્ધ બીજાને બોલવાનો અધિકારજ નથી એમ કહે છે, ત્યારે લૌકિકવિદ્યા પોતાના બુદ્ધિરૂપ શસ્ત્રથી ધર્મની માન્યતાનુજ છેદન કરવા મથન કરે છે આવા દૃષ્ટાન્તો પણ ઇતિહાસદ્વારા દેખાય છે આવા વિગ્રહો થયા છે અને સાપ્રતકાળમા પણ દરેક દેશોમા આવા કઇ ને કઇ વિગ્રહો થયાજ કરે છે આમાં વારવાર ધર્મપક્ષનો પરાજય થાય છે અને ધર્મભાવના શુષ્ક—અર્થહીન થઈ ગઈ છે ફ્રાન્સના વિપ્લવ સમયમા આપણે વિવેકબુદ્ધિની પૂજા અને શ્રદ્ધાના પરિત્યાગની વાતો વાચીએ છીએ, પણ મનુષ્ય જાતના ઇતિહાસમા આ પ્રકારની ભાવનાનો આ સમયેજ પ્રારંભ થયો એમ નથી, પૂર્વકાળમા પણ શ્રદ્ધાની વિરૂદ્ધ લોકલાગણી—વિવેક બુદ્ધિનોવિગ્રહ થયાના દાખલા બન્યા છે ફ્રાન્સના વિપ્લવ કાળમા એ ભાવના વધારે સબળ થઈ હતી સાપ્રતકાળમા ભૌતિકશાસ્ત્ર સબધમા વધારે ને વધારે શોધખોળ થતી હોવાની તે બળવાન થાય છે, અને તેના પ્રહાર ધર્મ ઉપર હોવાથી ધર્મવિદ્યા વિશેષ નિર્બળ થાય છે ધર્મવિદ્યાના પાયા ભૂતકાળની ભૂમિમા દટાઈ ગયા છે **જાહેરમાં ધર્મભાવનાનો ડોળ કરનારા ઘણા મનુષ્યો જણાય છે, પણ ખાનગીમાં તેમના અંતઃકરણની પરીક્ષા કરી હોય તો તેઓ નાસ્તિક હોય છે.** અમુક ધર્મોપદેશકે કહ્યુ માટે શ્રદ્ધા રાખવી, અમુક ગ્રન્થમા લખેલુ છે માટે શ્રદ્ધા રાખવી ! લોકો એવી શ્રદ્ધા રાખવાનુ ઇચ્છે છે માટે શ્રદ્ધા રાખવી ! પણ ખરૂ જોતા એમાની એક પણ બાબત શ્રદ્ધાને યોગ્ય નથી અને એવી રીતે અન્યપર શ્રદ્ધા ટકી શકતી નથી. કેટલાક લોકો એવા પણ હશે કે જેઓ લૌકિકધર્મ પ્રમાણે ચાલતા હશે, તેને માન્ય રાખતા હશે,

પરંતુ તેમના પરિચયમાં આવતાં જણાય છે કે તેઓ વિચાર કરતા નથી તેમની શ્રદ્ધાની ભાવના બીજું કાંઈજ નહિ, પણ માત્ર **અવિચારયુક્ત પ્રમાદ** જ હોય છે. આવો વિગ્રહ જો વધારે વખત લંબાય તો તેનું પરિણામ ધર્મની ઇમારતના ચૂરેચૂરા થવામાં છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ વિગ્રહનો અંત આવે એવો કોઈ ઉપાય છે? જેવી રીતે અન્ય ભૌતિક કે લૌકિકવિદ્યાઓ વિવેકબુદ્ધિને આશ્રયે ઉભી રહી શકે છે તેવી રીતે ધર્મવિદ્યા પણ બુદ્ધિથી ટકી શકે એવો કોઈ માર્ગ છે? જે જે યુક્તિઓ અને પ્રમાણોથી ભૌતિકશાસ્ત્રની શોધો થઇને તે શાસ્ત્ર સબળ બનતું જાય છે, તેવીજ રીતે ધાર્મિક બળને ટકાવવા માટે કોઇ યુક્તિયો કે પ્રમાણોનો ઉપયોગ થઇ શકે તેમ છે? મ્હારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એવો માર્ગ છે, અને હું એમ પણ કહું છું કે તેવો માર્ગ જેમ સત્વર લેવાય તેમ સારૂ છે. જો યુક્તિ અને બુદ્ધિથી કોઇ ધર્મનો નાશ થતો હોય તો તેમ થવામાજ મનુષ્યોનું કલ્યાણ છે, કારણ કે તે ધર્મ આટલો વખત ટકી શક્યો એજ સંશય અને અજ્ઞાનતાનું ફળ છે. હું ફરીથી પણ કહું છું કે એવા ધર્મનો નાશ થાય એજ ઉત્તમ છે ધર્મશાસ્ત્રમા જે ખરૂ સત્ય છે તેનો તો કોઇ કાળે, કોઇનાથી નાશ થવાનોજ નથી. જો તેનામાં કાળ અને સંયોગોએ કંઇ કચરો—હીન શ્રદ્ધા ભેળવી હશે તો વિવેકબુદ્ધિમા તપાવતા તે તરત બળી જશે અને શુદ્ધધર્મનું સ્વરૂપ ઉલટું વધારે ઉજ્જવળ—વધારે પ્રકાશમાન થશે. જેમ પદાર્થવિજ્ઞાન તથા રસાયનશાસ્ત્રની સિદ્ધિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી થાય છે તેમ ધર્મ પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થશે, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મશાસ્ત્રની યોગ્યતા ભૌતિક શાસ્ત્રોથી વિશેષ ઠરશે. કર્મેન્દ્રિયો કરતા જેમ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની યોગ્યતા વિશેષ છે, તેજ પ્રમાણે ભૌતિકવિદ્યા સ્થૂળ છે, જ્યારે ધર્મ વિદ્યા જ્ઞાન પ્રધાન હોવાથી તેનાથી પણ શ્રેષ્ઠ છે. ભૌતિકશાસ્ત્રોની સિદ્ધિ

ઇન્દ્રિયોનેજ સ્પર્શ કરે છે, જ્યારે ધર્મશાસ્ત્રની સિદ્ધિ આપણા આત્મા ભેદે છે, અને તેથી તેટલાજ પ્રમાણમાં તેની યોગ્યતા અધિક છે.

'વિવેક બુદ્ધિના ત્રાજવામાં ધર્મની તૂલના કરવી એ મૂર્ખાઈ છે એમ કહી બુદ્ધિવાદને ધર્મથી અલાહેદો રાખવા ઇચ્છનારા લોકો પો જે જે કાંઈ કહે છે તેનો ભાવાર્થ સમજતા હોય એમ જણાતું નથી માનો કે એક ખ્રીસ્તધર્માવલંબી અને એક મુસલમાન, ધર્મન શ્રેષ્ઠતા માટે વાદવિવાદ કરે છે. ખ્રીસ્તિ કહે છે કે "મ્હારો ધર્મ એ પરમેશ્વરે ઇસુખ્રીસ્તને આપ્યો છે." મુસલમાન કહે છે "મ્હારો ધ પણ ઇશ્વિર પ્રણિત છે." ખ્રીસ્તિ કહે છે કે, "ત્હારા ધર્મ પુસ્તકમ કેટલીક ખોટી વાતો લખી છે. દાખલા તરીકે તેમા જણાવ્યુ છે પ્રત્યેક ન માનનારા (મુસલમાન ન હોય તેવા) ને જોર જુલમથ મુસલમાન કરવો અને તે મુસલમાન ન થાય તો તેને ઠાર મારી નાખવો આમ ધર્મને નામે વિધર્મીને મારી નાખનાર મુસલમાને ગમે તેટલા પા કર્યા હોય તો પણ તે સ્વર્ગમા જાય છે" મુસલમાન કહે છે કે "મ્હારા ધર્મ ગ્રન્થમા લખ્યુ છે તે ખરૂ છે અને મ્હારે તે પ્રમાણે કરવુજ જોઇએ. ખ્રીસ્તિ કહે છે "પણ મ્હારા ધર્મગ્રન્થમા એમ કહ્યુ નથી," મુસલ માન જવાબ આપે છે "હુ તે નથી જાણતો. મ્હારે ત્હારા ધર્મગ્રન્થન પ્રમાણ માનવાની શુ જરૂર છે? મ્હારા ધર્મપુસ્તકમા કહ્યુ છે "કાફરો મારી નાખવા યોગ્ય છે અને તેજ મને માન્ય છે!" ખ્રીસ્તિ પૂછે છે કે, "આ બેમાં સત્ય શુ છે?" મુસલમાન ઉત્તર આપશે કે "મ્હારા ધર્મ પુસ્તકમા લખ્યુ છે તેજ ખરૂ છે અને ત્હારા ધર્મગ્રન્થમ કોઇની હિંસા કરીશ નહિં એ અયોગ્ય છે!" શુ તું પણ એ નથી કહેતો મ્હારા મિત્ર, કે બાઇબલમાં યહોવાએ મૂસાને કરેલ આજ્ઞાઓજ યોગ્ય છે અને તેણે જે વાતોની મનાઈ કરી છે તે વાત અયોગ્ય છે? તેવીજ રીતે મ્હારા ધર્મ ગ્રંથમાં પણ મ્હારા ખુદાએ

અમુક આજ્ઞાઓ કરી છે અને અમુક મનાઇઓ કરી છે તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવુ તે યોગ્ય છે અને તેનો અનાદર કરવો તે અયોગ્ય છે" ખ્રીસ્તિ આ ખુલાસાથી સતોષ ન પામતા ખ્રીસ્તે પહાડ ઉપર કરેલા ધર્મોપદેશની નીતિ સાથે કુરાનમા દર્શાવેલી નીતિની સરખામણી કરે છે, પણ આનો ન્યાય શી રીતે થાય ? જે ધર્મ ગ્રન્થો પોતેજ એક મત થઈ શકતા નથી તે અન્યોન્યને ન્યાય આપવા અસમર્થ છે, અને આ તકારારનો નિકાલ ત્યારેજ થઈ શકે કે, જ્યારે કોઈ ત્રીજી શક્તિ આ ઉભયનુ સમાધાન કરવાને સમર્થ હોય અને જો એ શક્તિ એ ધર્મગ્રન્થોની સરખામણીમાં વિશેષ સમર્થ હોય તોજ તેનો ન્યાય માન્ય થઇ શકે તેમ છે આ તૃતીય શક્તિ તે વિવેકબુદ્ધિ છે ભલે આપણે ધર્મ પુસ્તક તરફ માન અને શ્રદ્ધાથી પણ જોતા હોઇએ તથાપિ વિવેકબુદ્ધિની આવશ્યકતા જણાય છે એવુ બને છે કે અમુક ગ્રન્થ વિધર્મી પણ હોય, તે સર્વથા આપણને માન્ય પણ ન હોય, તથાપિ તેમા કોઈ બાબત જો આપણી વિવેકબુદ્ધિને માન્ય હોય તો તે આપણે માની લઇએ છીએ અર્થાત્ જે કઈ વસ્તુ આપણને વિશ્વસનીય થાય છે તે વિવેકબુદ્ધિની સમતિથીજ થાય છે હવે આ એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે બે મહાત્માઓના વચનોમાં વિરોધ જણાતો હોય તો તે વિરોધ ટાળવા જેટલી—તેમા સત્ય અને અસત્ય સમજવા જેટલી—શક્તિ આપણી વિવેકબુદ્ધિમાં છે કે નહિ ? જો આ શક્તિ આપણી વિવેકબુદ્ધિમા ન હોય તો એવી બુદ્ધિથી આ ધર્મની ભાંજગડમા છેવટનો નિર્ણય કરવાનુ કામ અશક્યવત્ છે— આવી અશક્ત વિવેકબુદ્ધિ આ પૃથક્ પૃથક્ ધર્મમાર્ગોની એકવાક્યતા કરે એ આશાજ આકાશ કુસુમવત્ છે. જો ધર્મગ્રન્થો આપણી વિવેકબુદ્ધિની કસોટીપર ન આવી શકે, અર્થાત્ આપણી વિવેકબુદ્ધિ તેમને પોતાની કસોટીપર ચ્હડાવવા અશક્ત હોય તોપછી ધર્મશાસ્ત્રોને

બીજું કશુંજ નહિ પણ માત્ર ગપાટા અને સમય પસાર કરવાના સાધનો સિવાય બીજી કઇ ઉપમા આપી શકાય ?

ધર્મ એ મનુષ્યના અંતઃકરણના વિકાસનું ફળ છે જે પ્રમાણમા અંતઃકરણ વિકાસ પામે છે તે પ્રમાણમાં ધર્મનો માર્ગ નિર્ણીત થાય છે. અર્થાત્ મનુષ્યના અંતઃકરણનો સત્યની માન્યતા પરત્વે જેવો વિકાસ હોય છે તેવીજ ધર્મભાવના રચાય છે, અને એ ન્યાયથી ધર્મ ગ્રન્થોને સપ્રમાણ ઠરાવનારા મનુષ્યના અંતઃકરણોજ છે. મનુષ્યના અંતઃકરણનો વિકાસ પુસ્તકોને અનુસરીને થાય છે એમ નથી, ત્યારે એજ ઠરે છે કે **મનુષ્યના અંતઃકરણના વિકાસને અનુસરીનેજ પુસ્તકો નિર્માણ થયાં** છે. મનુષ્યના અંતકરણની ઇચ્છા એ કારણ અને ગ્રન્થો એ કાર્ય છે જે પ્રમાણે ગ્રન્થો મનુષ્યના અંતઃકરણના વિકાસના કાર્ય છે તેજ રીતે વિવેકબુદ્ધિ પણ મનુષ્ય અંતઃકરણના વિકાસનુજ કાર્ય છે. આપણે સમજીએ કે ન સમજીએ પણ આપણા અંતઃકરણની ઇચ્છા હમ્મેશા આપણી વિવેકબુદ્ધિનેજ અનુસરવાની હોય છે, તેથી ધર્મબુદ્ધિ પણ આપણી તે વિવેકબુદ્ધિને અનુસરતી હોય એજ ઇષ્ટ અને યોગ્ય છે

વિવેકબુદ્ધિ એટલે શુ એ આપણે પ્રથમ જોવાનુ છે. સાપ્રતકાળનાં સુશિક્ષીત સ્ત્રી પુરૂષોમા તારતમ્યબુદ્ધિ–વિવેકબુદ્ધિનો અર્થ એવો સમજાતો જાય છે કે ભૌતિકશાસ્ત્રના પ્રયોગોથી વ્યવહારમા જે પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય તેના પ્રમાણથીજ ધર્મના સિદ્ધાન્તોને પ્રમાણ ગણવા. એજ અર્થને માન્ય રાખી આપણે આગળ વિચાર કરીએ. કોઈ પણ અમુક બાબતને આપણે લઇએ. અમુક બનાવ આપણે જોઇએ છીએ કે તરતજ તે 'શાથી અને કેવી રીતે બન્યો' એવો આપણને પ્રશ્ન થાય છે, પણ જો આપણે એમ જાણીએ કે તે અમુક નિયમ પ્રમાણેજ થાય છે તો આપણી બુદ્ધિ સંતોષ પામે છે. આ ઉપરથી

એમ સમજાય છે કે જે બનાવ આપણે જોયો તે તેવા બનાવોના સમુહ પૈકીનો એક છે. આ રીતે અમુક બનાવ ઉપર ઠરેલ બુદ્ધિ જ્યારે તેવાજ બીજા અનેક બનાવોને જુએ છે ત્યારે સતોષ પામે છે. આ ન્યાયથી વિવેકબુદ્ધિની રૂપરેખા આ પ્રમાણે હોઇ શકે. અમુક કારણનો એ પ્રકારના કારણ સમુહમાં લય થવો. કારણ સમુહ પુનઃ પોતાના કેન્દ્રમાં સમાય અને આ રીતે અમુક કારણ જ્યારે વિશ્વમય જણાય ત્યારેજ તે સત્ય છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. આવા અનેક પ્રકારની કાર્ય પરપરાનુ પુનઃ પુન. નિરીક્ષણ કર્યા પછી આપણા મનમા અમુક પ્રકારના નિયમ બધાઈ જાય છે આ નિયમ પ્રમાણે જ્યારે અમુક બનાવ જોઇએ છીએ ત્યારે આપણને અસતોષ થતો નથી, પણ એક બનાવ એવો જોવામા આવે કે જે આપણા અત.-કરણમા નક્કી થયેલા નિયમોથી વિરૂદ્ધ છે એમ આપણને જણાય તો તેથી આપણને અસતોષ થાય છે, અને વળી એજ બનાવને માટે કોઇ એમ બતાવી આપે કે તે આપણા અત કરણની સસ્કૃતિથી વિરૂદ્ધ નથી તો આપણો અસતોષ દૂર થાય છે વૃક્ષ ઉપરથી એક ફળ નીચે પડતુ જોઈ ન્યુટનના મનમાં ક્ષોભ થયો હતો, પરતુ જ્યારે તેને એમ જણાયુ કે આમ થવામા ગુરૂત્વાકર્ષણનો નિયમ પ્રવૃત્ત છે, અને તે નિયમ તે સર્વત્ર જોઈ શકયો ત્યારે તેના મનનુ સમાધાન થયુ મનુષ્યના જ્ઞાનપરત્વે આ એક સિદ્ધાન્તજ છે. હુ રસ્તામાં કોઇ મનુષ્યને જોઉ છુ, હુ તેને મનુષ્યની જાતિ સાથે સમાન જોઉ છુ; અને આમ જાતિની સાથે સમતા જોઇ હુ નિશ્ચય કરૂ છુ કે તે મનુષ્ય છે. આ ક્રિયાઓ આપણા દૈનિક જીવનની છે, અને આપણી વિચારશક્તિ સાથે તે એટલે દરજ્જે ભળી ગઇ છે કે તેમાં થતું બુદ્ધિનુ ઉપર્યુક્ત કાર્ય આપણે જોઇ શકતા નથી, પરતુ આપણે કોઇ અત્યન્ત ઠીંગણા કે બહુજ ઉંચા માણસને જોઇએ ત્યારે આશ્ચર્ય થાય

છે, અને તે આશ્ચર્ય ત્યારેજ શમે છે કે જ્યારે આપણે એવા અનેક દ્રષ્ટાન્તો જોઇ કે વિચારી લઇએ. આ પ્રમાણે એક વાતની તૂલના અને વિચારથી આપણે અનેક વાતોની તૂલના કે વિચાર કરી શકીએ છીએ. અનેક બાબતોની તૂલના કે વિચારથી આપણે તેથી અધિક—અનેક અંશોમા અધિક વાતોનો વિચાર કરી શકીએ, અને એ રીતે છેવટે આપણે વિશ્વવ્યાપી નિયમો રચી કે વિચારી શકીએ છીએ. આ ક્રિયા આપણા મનમા સદા સર્વદા ચાલુજ હોય છે, અને આ રીતેજ અનેક વસ્તુઓના અસ્તિત્વની કલ્પના આપણા મનમા ઉદ્ભવ પામી છે આપણે એક મનુષ્યનો વિચાર કર્યો કે તેની સાથેજ આપણને એવો વિચાર થાય છે કે તે મનુષ્ય સમસ્ત મનુષ્ય સૃષ્ટિ પૈકીનીજ એક વ્યક્તિ છે તેમજ શ્વાન કે માજરનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પૂર્વની આપણી કલ્પના વિસ્તૃત થઇ તેમા શ્વાન, માજર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે અને આપણી કલ્પના મનુષ્ય સૃષ્ટિથી પર પ્રાણીસૃષ્ટિને પહોચે છે હવે મનુષ્ય, શ્વાન, માજર, વૃક્ષ એ વિષયનો વિચાર આવતા આપણી પ્રાણીસૃષ્ટિની કલ્પના પણ વિસ્તાર પામે છે અને આપણે જડ ચૈતન સર્વ પ્રાણીઓની સૃષ્ટિની કલ્પના કરી શકીએ છીએ આ સર્વ પ્રાણીઓ અને એવા ઇતર જડ ચેતન પદાર્થોની કલ્પનાથી આપણી સમષ્ટીની કલ્પના ઘણીજ વિસ્તાર પામતી જાય છે, અને આપણી કલ્પના વિશ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આ સર્વ કથનનો ભાવાર્થ એજ કે જ્યારે આપણે અમુક વસ્તુનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તેની જાતિની સમાન હોય એવી અનેક વસ્તુઓનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ. જેવી રીતે એક મ્હોટા કબાટમા અનેક ન્હાના ન્હાના ખડ હોય અને તેમા જૂદી જૂદી જાતની વસ્તુઓ ગોઠવી રાખી હોય, તેમ આપણું મન પણ એક વિશ્વવ્યાપી કબાટ જેવુ છે. તેમાં અનેક ન્હાના મ્હોટા ખડ છે, અને અનેક પ્રકારની

વસ્તુઓ તેમાં આપણે ગોઠવી રાખી છે. બાહ્ય જગતમા એકાદ વાત પર દૃષ્ટિ પડતાજ આપણને તેનો વિચાર થાય છે. વિચાર કરતા તે વાતને અનુકૂળ હોય એવા ખડના દ્વાર ઉઘડી જાય છે, અને પ્રાપ્ત વાતની તૂલનાનું કામ શરૂ થાય છે, અને તેજ પ્રકારની વસ્તુ સાથે તેની તૂલના સતોષકારક રીતે થતા આપણા મનનું મમાધાન થાય છે અને આપણે કહીએ છીએ કે પ્રાપ્ત વસ્તુ અમુક છે. પરતુ તેની તૂલના થઇ શકે એવી વસ્તુ જો આપણા મનમાંથી ન મળે તો આપણે વિચારમા કે આશ્ચર્યમાં પડીએ છીએ, અને જ્યા સુધી એવી તૂલનાત્મક વસ્તુ આપણી વિવેકબુદ્ધિ શોધી કાઢે નહિ ત્યા સુધી આપણા મનને સતોષ થતો નથી આવા અસમાધાનના મમયમા આપણી વૃત્તિ ઉશ્કેરાય છે, અને ગમે ત્યાથી પણ તૂલનાત્મક વસ્તુ શોધવાની ઇચ્છા થાય છે. જ્યારે એ વસ્તુ મળે ત્યારેજ સતોષ થાય છે. બાહ્ય વસ્તુનુ સ્વરૂપ જોઈ આપણા અતકરણથી તૂલના કરી તેની સમાન વસ્તુ આપણા અતરમા જોવી એનુ નામજ જ્ઞાન છે. ચોમાસાની ઋતુમા આકાશ વાદળોથી ઘેરાઇને ગર્જના થવા માડે છે. ત્યારે બાળકો કહે છે કે ડોશી દળે છે, કિવા રાક્ષસો યુદ્ધ કરતા પ્રહાર કરે છે, પણ આવા પ્રકારનુ સમાધાન બાળકોનેજ સતોષ આપી શકે છે. કોઇ પણ ક્રિયાને માટે શકા થતા તેનુ સમાધાન બાહ્ય પદાર્થોથી કરવામા ન આવે તો બાળકની બુદ્ધિ સતોષ પામતી નથી કારણ કે બાળકની બુદ્ધિરૂપી કબાટમા વિશેષ ખડ હોતા નથી- તેનો અધિકાર આટલાથીજ અટકે છે, પણ જેમ જેમ બુદ્ધિ ગભીર અને વિચાર કરવાને યોગ્ય થતી જાય તેમ તેમ તેને કાર્ય કારણનો આવો સબધ સતોષ આપી શકતો નથી દરેક વસ્તુનુ કારણ બાહ્ય જગતમા નથી પણ તે વસ્તુના અતરમાંજ છે, અને તે કારણ શુ છે એ ન જણાય ત્યાંસુધી ગભીર બુદ્ધિ સતુષ્ટ થતી નથી. વૃક્ષ

ઉપરથી છૂટું થયેલું ફળ નીચે કાં પડયું? એવો પ્રશ્ન જ્યારે ન્યુટનને થયો ત્યારે કોઈએ એમ કહ્યું હોત કે અદૃશ્ય રાક્ષસોએ તે નીચે પાડયું, તો ન્યુટનની ઉત્તમ બુદ્ધિને તેથી કોઇ પણ રીતે સંતોષ થાત નહિ, પણ તેનું કારણ તે ફળમાંજ હોવું જોઇએ અને જ્યારે તે ફળમાંજ એ કારણ જણાયું ત્યારે તેની વૃત્તિ આપોઆપજ શાન્ત થઇ ગઇ. ત્યારે જ્ઞાન એટલે વસ્તુનું આંતરિક કારણ શોધી કાઢવું તે સાંપ્રત વિજ્ઞાનવિદ્યા પણ એજ માન્યતા સ્વીકારી એમ કહે છે કે વસ્તુની તૂલના તેના પોતાના આંતરિક કારણ કે સ્વભાવ ઉપરથીજ થવી જોઇએ આ વિશ્વમાં જે જે વ્યવહાર થાય છે તેને માટે વિશ્વ અને તેમાંની દૃશ્ય વસ્તુઓજ જવાબદાર છે રાક્ષસો કે બાહ્ય શક્તિઓને વચ્ચે લાવવાની કશી જરૂર નથી. કોઈપણ વિજ્ઞાનવેત્તા, પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કે ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીને તેનું તત્વ સમજવા કે સમજાવવા માટે બાહ્ય શક્તિઓ કે રાક્ષસોની અપેક્ષા હોતી નથી. એ વસ્તુ અને તેના કારણો શોધવામાંજ તેના કાર્યની પૂર્ણાહુતિ અને વિજ્ઞાનની ફળસિદ્ધિ છે. તેને બહાર જવાની—બહારના કારણો શોધવાની કશી જરૂર નથી આવીજ કસોટી ઉપર ધર્મને ચ્હડાવી જો તે તેમાં સલામત જણાય તોજ તે પ્રામાણ્ય ગણાય, અને માન્ય થઈ શકે એમ આજનું જગત ઇચ્છે છે. ધર્મશાસ્ત્રોએ આ કસોટીનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ, પણ આજના ધર્મોએ અત્યાર સુધી આ કસોટીનો અનાદર કર્યો છે, અને તેથીજ ધર્મની આવી દુર્દશા થવા પામી છે. ભૌતિકશાસ્ત્રના તોપખાનાના ગોળાએ પોતાના પ્રહારોથી ધર્મરૂપી કિલ્લામાં અનેક સ્થળે મ્હોટા મ્હોટાં ગાબડાં પાડયા છે, અને તેથીજ ધર્મનો કિલ્લો આજે જર્જરીભૂત જણાય છે. ક્રિયાગત કે પદાર્થગત કારણોને શોધી તે કારણોથીજ તે પદાર્થ કે ક્રિયાની ફળસિદ્ધિ કરવી એ પદાર્થ વિજ્ઞાનના મહાનિયમનો ધર્મશાસ્ત્રોએ અનાદર કર્યો છે. ધર્મોની

પડતીનુ કારણ એજ છે ઘણાજ પ્રાચીન કાળથી—બહુધા ધર્મશાસ્ત્રની શરૂઆતથીજ—તેની એવી માન્યતા થઇ ગઇ છે કે વિશ્વનો કર્ત્તા કોઇ પ્રાણી છે કે જે વિશ્વથી સર્વથા નિરાળો છે અને વિશ્વથી નિરાળો રહી તે પોતાની ઇચ્છા અનુસાર આ જગતનું નિયમન કરે છે. આ સિદ્ધાન્તને ધર્મશાસ્ત્રોએ અનેક રીતે અને પુનઃ પુન: પ્રદર્શિત કર્યો છે, પણ જગતનુ નિયમન કરનાર જગતની બહાર હોય એ માન્યતાથી અનેક શકાઓ થવાનો સભવ રહે છે ઇશ્વર એક બાહ્ય પ્રાણી હોવા છતાં ધર્મશાસ્ત્રો તેને સર્વશક્તિમાન અને દયાળુ પણ કહે છે હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો પરમાત્મા દયાળુ હોય અને વસ્તુમાત્ર તેની કૃતિ હોય તો આ દુખ અને દર્દ શા માટે ? મનુષ્ય અને મનુષ્યની સ્થિતિમા આમ ભેદભાવ શા માટે ? અર્થાત્ તત્વજ્ઞાન આ ભેદભાવનો ખુલાસો યથાર્થ કરી શકે છે પણ તત્વજ્ઞાનીમા પણ ઇશ્વર એક બાહ્ય પ્રાણી છે એ ધર્મનો સસ્કાર દૃઢ થઈ ગયો હોવાથી તે એમ કહે છે કે કર્ત્તા તો નિરાળો છે, તેને વસ્તુની કૃતિ સાથે સબધ છે સ્થિતિ સાથે નહિ, અને તેથી આ અસમાનતા દુ:ખ વગેરેનુ કારણ વસ્તુ પોતેજ છે, પણ દરેક વસ્તુ જો પરમાત્માએ નિર્માણ કરી હોય, અને તે પરમ દયાળુ હોય તો અસમાનતા અને તજ્જન્ય દુખ કેમ સભવે ? આ પ્રશ્નનુ નિરાકરણ થતુ નથી સ્વાભાવિક રીતેજ તેને એવો ઉત્તર આપવો પડશે કે ઇશ્વર ઇચ્છા—ઇશ્વરની મરજી પણ માનતા સર્વત્ર અવ્યવસ્થાજ થાય છે અને પરિણામે પરમેશ્વરને માટે પણ શકા ઉત્પન્ન થવાનું કારણ ઉપસ્થિત થાય છે. જગતથી બાહ્ય—નિરાળો—રહેનાર પરમાત્મા આ જગતના અંતરમા વ્યવસ્થા રાખી શકે એ અશક્ય છે. જેમ વૃક્ષ ઉપરથી ફળ નીચે પડવાનુ કારણ અદ્રશ્ય રાક્ષસો છે એ વાત માન્ય ન કરતાં તેનુ આંતરિક કારણ શોધવાથીજ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની ઉન્નતિ થઇ તેજ ન્યાયથી ધર્મશાસ્ત્રોએ પ્રભુની કૃતિમાં

અસમાનતા અને દુઃખનુ કારણુ–વિશ્વ સમસ્તનુ કારણુ–વિશ્વથી બહાર છે એમ માનવાથીજ ધર્મની અવનતિ થઇ છે.

બીજો એક સિદ્ધાન્ત જે ઉપર્યુક્ત માન્યતા સાથે સબધ ધરાવે છે, અને જેનાથી ઉપર્યુક્ત માન્યતા વધારે સ્પષ્ટ થાય છે તે ઉત્ક્રાન્તિવાદ છે. ઉત્ક્રાન્તિવાદની ભાવના "દરેક વસ્તુની ઉન્નતિ અને પ્રગતિનું કારણુ તે દરેક વસ્તુના ગર્ભમા છે" એ માન્યતા ઉપર અવલબે છે ઉત્ક્રાન્તિવાદના સમગ્ર તત્વનો અર્થ એજ છે કે વસ્તુનો અતરભાગ–વસ્તુ પોતેજ–પ્રગતિમાન છે. અર્થાત્ ક્રિયા એ કારણુનુજ એક ભિન્ન સ્વરૂપ છે, વૃક્ષ એ બીજનુજ એક દૃશ્ય સ્વરૂપ છે, અને વૃક્ષની સઘળી શક્તિઓ બીજમા હોય છે. આ સમસ્ત વિશ્વ એક રચના કે કૃતિ કરતા અમુક વસ્તુની ઉત્ક્રાન્તિ કહેવાવાને વધારે યોગ્ય છે. સ્વલ્પમા કહીએ તો દરેક કાર્ય સયોગો અનુસાર ઉદ્ભવેલા કારણુનુ પુનઃ ઉદ્ભવેલુ સ્વરૂપ છે, અને આજ ન્યાયે આ સમસ્ત વિશ્વમાં વિહાર કરતી દરેક વસ્તુ, દરેક પ્રાણી, દરેક મનુષ્ય, કાર્ય કારણુની પરપરાથી ઉત્ક્રાન્તિના માર્ગમા ગતિમાન છે તેના કર્તા કે કારણુને માટે તેમજ તેમા થતા ફેરફારો માટે આપણે બહાર શોધવાની જરૂર નથી કોઇ પણ વસ્તુનુ કારણુ બહાર કે નિરાળુ નથી, પણ તે વસ્તુના અતરમાજ છે. આ ઉત્ક્રાન્તિવાદની ભાવના પણ ધર્મની દિવાલોમા ગાબડા પડવાનુ કારણુ છે. જે ધર્મોએ ઈશ્વરને એક મહાન પ્રાણીમાજ સમાવી દીધો છે–જે ધર્મો એથી વધારે આગળ નથી વધી શકયા તે ઉત્ક્રાન્તિના બુદ્ધિવાદની સામે ટકવાને અસમર્થ છે, અને તેમના કિલ્લાની દીવાલો ભાગી જાય એ પણ અસ્વાભાવિક નથી.

કોઇ એવો ધર્મ પણ હોઇ શકે કે જે ભૌતિકશાસ્ત્રજન્ય ઉપર્યુક્ત ઉભય તત્વોની દ્રષ્ટિથી આપણી જીજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરી શકે ? હુ માનુ છુ કે એવો ધર્મ હોઇ શકે. આપણે ઉપર સમતાવાદ અર્થાત્

એકજ વસ્તુ કે ક્રિયાને જોઈ તેવાજ પ્રકારની ક્રિયા કે વસ્તુ જે આપણા મનરૂપી કબાટમા હોય તેની સાથે તૂલના કરી આપણી વિવેકબુદ્ધિને સતુષ્ટ કરવાની પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરી ગયા છીએ. ધર્મ એવો હોવો જોઇએ કે જે આ પ્રવૃત્તિને સતુષ્ટ કરે. આની સાથેજ ઉત્ક્રાન્તિવાદની દ્રષ્ટિથી પણ આપણા મનનુ સમાધાન થવુ જોઇએ. ધર્મની ભાવના એવી હોવી જોઇએ કે જે સમતાના અમુક ક્ષેત્રમા સમાઇ ન જાય અને વિશ્વવ્યાપક સમતાથી પણ વિશાળ થઇને એક એવા તત્વને એ ભાવના સ્પર્શ કરવી જોઇએ કે જે આ સમસ્ત વિશ્વનુ મૂળ—આદિ કારણ હોય. એ કારણ એવુ હોવુ જોઇએ કે જેનો સ્વભાવ હલકામાં હલકી કૃતિ સાથે પણ બધબેસ્તો થાય આ ઉચ્ચતમ—અદ્વિતીય અને મૂળ કારણ એવુ હોવુ જોઇએ કે દૂરથી દૂર આવેલી વસ્તુમા કે પ્રાણીમા પણ વ્યાપક હોઈ શકે. જે પ્રાણી કે વસ્તુમા તે ન્યુન અશમાં પ્રકાશમાન હોય તે વસ્તુ પણ જેમ જેમ સૂક્ષ્મ થતી જાય, તેમ તેમ તે કારણ વધારે પ્રકાશમાન થતુ જાય—થતું દેખાય—એનુ નામ ઉત્ક્રાન્તિવાદ છે વેદાન્તમતનો બ્રહ્મ આપણી આ વ્યાખ્યાને વાસ્તવિકરીતે બધબેસતો છે એ બ્રહ્મભાવનાને ઓળગી શકવા મનુષ્યની બુદ્ધિ અસમર્થ છે તે બ્રહ્મ નિર્ગુણ છતાં પણ સત્, ચિદ્ અને આનદ રૂપ છે તે સચ્ચિદાનદ છે. 'સત્' એટલે સર્વકાળ એક સરખી સ્થિતિમા અસ્તિત્વમાં રહે તે, ચિદ્ એટલે જ્ઞાન—ચૈતન્ય, અને આનદ એટલે નિરાતિશય સુખ જગતમાં દ્રશ્ય થતી વસ્તુઓમાં જે નામ અને રૂપ રહેલા છે તે નામ અને રૂપ નાશ પામે તોપણ તેનુ અસ્તિત્વ રહે છે એમ ભૌતિકશાસ્ત્રે સિદ્ધ કર્યુ છે. Nothing is lost કોઈ વસ્તુનો કોઇ પણ કાળમા સર્વથા નાશ થતો નથી. ફક્ત રૂપાતરજ થાય છે, અને દ્રશ્ય નામ અને રૂપનો નાશ થાય તોપણ કોઇને કોઇ પ્રકારતું અસ્તિત્વ તો રહે છેજ, પરંતુ

આ અસ્તિત્વને અમુક પ્રકારનુ અસ્તિત્વ છે એમ ન કહેવાય, તેમજ આ અસ્તિત્વની તૂલના સમતાપરત્વે પણ આગળ જઈ શકે તેમ નથી અર્થાત્ તે સર્વમાં સમાન છે. અસ્તિત્વની કલ્પનામાં આ છેવટની પાયરી છે. બ્રહ્મનુ બીજુ સ્વરૂપ જ્ઞાન છે. અત્રે જ્ઞાનનો અર્થ આપણે વ્યવહાર પરત્વે કરીએ છીએ તેવો સમજવાનો નથી. જ્ઞાન એટલે અસ્તિત્વની જાણ થાય તે. જેવી રીતે અતિમ સ્વરૂપનુ અસ્તિત્વ નામ કે રૂપથી અતીત છે તેજ પ્રમાણે અતિમ સ્વરૂપનુ જ્ઞાન પણ કલ્પનાતીત છે, વસ્તુનુ નામ કે રૂપ નાશ થતાં પણ અસ્તિત્વ વિદ્યમાન છે આવુ જે જ્ઞાન તેજ બ્રહ્મનુ મિશ્ર સ્વરૂપ છે. જેટલા પ્રમાણમા આપણે સમજી શકીએ કે નામરૂપ નાશ થતાં પણ અસ્તિત્વ રહે છે, તેટલાજ પ્રમાણમાં આપણુ જ્ઞાન ખીલેલુ છે. જેમ જેમ આ જ્ઞાનના માર્ગમા આપણે આગળ વધીએ છીએ તેમ તેમ આપણને આ વિશ્વના ઐક્યની પ્રતીતિ વધારે ને વધારે થતી જાય છે સાંપ્રત ભૌતિકશાસ્ત્રનો સર્વ પ્રયત્ન છેવટે એજ નિર્ણય કરે છે કે આપણે ભૌતિક રીતે, માનસિક રીતે અને અધ્યાત્મિક રીતે એકજ છીએ. નામ અને રૂપથી પર એવા મન અને આત્મામા આપણે કદાચ એક હોઈએ તોપણ આપણા શરીરો તો પ્રત્યક્ષ ભિન્ન ભિન્ન દેખાય છે એમ શકા થવાનો સભવ છે. આપણે શરીરથી પણ એકજ છીએ એ વાત નિર્વિવાદ છે. તકરારને ખાતર આપણે માની લઇએ કે આપણે સર્વ જડવાદી છીએ, તો આપણે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવવુ પડશે કે આ સમગ્ર વિશ્વ અણુઓ અને પરમાણુઓનો એક સાગર છે, અને આપણે તેમાના તરગ (મોજા) જેવા છીએ જ્યારે વાયુ વાતો રહી જાય છે ત્યારે આ વમળનુ રૂપ નાશ પામે છે અને તે સાગરરૂપમા ફેરવાઇ જાય છે. આજે જે પરમાણુંઓ મ્હારા શરીરમાં છે તે થોડા વરસ પહેલાં તમારા શરીરમાં, સર્પમાં, પથ્થરમા કે કોઇ વૃક્ષમા પણ હોય ! આ

પરમાણુઓની આ ફેરફારી એક નિયમરૂપજ હોવાથી તમારા અને મ્હારા શરીરમા એકતાનો નિયમ પ્રવૃતતો હોઈ તે એક છે એમ સાબીત કરે છે. તેજ રીતે વિચારો પરત્વે પણ સમજવાનુ છે. વિશ્વમા વિચારોના મૂળ તત્વરૂપ એક મહાસાગર છે જેમાં તમારાં અને મ્હારાં મન જળમાંના વમળરૂપ છે. શુ તમે હમણાંજ તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લઈ શકતા નથી ? તમારા વિચારો મ્હારા વિચારોમાં પ્રવેશે છે અને મ્હારા વિચારો તમારા મનમાં પ્રવેશ પામે છે. આ રીતે વિચારમા પણ આપણે એકજ છીએ એમ નિઃસન્દેહ ઠરે છે. એજ રીતે આત્માનો વિચાર કરતાં પણ આપણે એકજ છીએ. આત્માજ શરીર અને મનનુ—જડ અને ચેતનનુ—કારણ છે, અને શરીર તથા મન જો એકજ હોય તો આત્મા પણ એકજ હોવો ઘટે છે. જેને 'આત્મા છે' એવો વિશ્વાસ નથી તેને માટે તત્વ ચિન્તનનો આ પ્રસગ નથી, પણ જેઓ આત્માની હસ્તી માનતા હશે તેમને તો હવે નિઃસશયપણે જણાશે કે આપણે શરીરમા, મનમાં અને આત્મામા એક અને એકજ છીએ. આ ઐક્યતા—વિશ્વ સ્વરૂપની એકતા—સાધવાનેજ વિવિધ પ્રયોગોદ્વારા આજે ભૌતિકશાસ્ત્ર મથન કરે છે. અભિમાનથી જેનુ મસ્તિક ઉંચુ છે એવો એક મનુષ્ય અને રેતીમા એક પેટે ચાલતું જન્તુ ઉભય સમાનજ છે—એકજ છે. તેમા મહાન ભેદ છે એવી સમજણુ તે ભ્રમણાજ છે. એ અભિમાની મનુષ્ય પણુ એકવાર એ જન્તુની સ્થિતિમાં હશે, અને તેમાથી અનેક જન્મો ધારણુ કરી જ્ઞાન અને અનુભવ મેળવી તે આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયુ છે. આ પ્રમાણે જગતમા—દૃશ્ય વસ્તુ માત્રમાં—એકજ સ્વરૂપનુ દર્શન કરવુ અને એ રીતે આપણે પોતે પણુ એ અનત સ્વરૂપના અશ છીએ એવો અનુભવ કરવો એ મનુષ્યના જ્ઞાનનો પરમાવધિ છે. આપણે જે કઈ શીખવાનુ છે તે એજ છે. આપણેજ ઉચ્ચતર તત્વ સાથે એક છીએ એમ નથી;

કીટ, પતંગ અને જંતુઓના જીવનમાં પણ એજ તત્વનો પ્રવાહ વહે છે અને વાસ્તવિકમાં તેમની સાથે પણ આપણું ઐક્ય છે. સાપ્રત કાળમાં ભૌતિક–વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોના મંથનથી સત્ય સમજાવા લાગ્યુ છે. આથી ધર્મને એક મહદ્ લાભ થયો છે. વેદાન્તશાસ્ત્રનુ શિક્ષણ ભૌતિકશાસ્ત્રના શિક્ષણ કે પ્રયોગોથી વિરૂદ્ધ નથી. વેદાન્ત કહે છે કે આત્માજ આ અનંત વિશ્વનુ આદિ કારણ છે, આત્માજ આત્માનુ કારણ છે. તમારા જીવનનુ આદિ કારણ પણ તેજ છે. વેદાન્ત કહે છે કે **तत्वमसि** તે તુ છે, અર્થાત્ તે પરમાત્મા અને તમે (જીવાત્મા) ભિન્ન નથી. આ વિશ્વરૂપથી આપણે ભિન્ન નથી જે આ સિદ્ધાન્ત જાણે છે, જે આ અભેદ ભાવનો અનુભવ કરી શકે છે તે મનુષ્યજ આનંદનો ભોક્તા થઈ શકે છે.

વેદાન્તતત્વ વિવેકબુદ્ધિને સમતાવાદની ઉચ્ચત્તમ દૃષ્ટિથી તેમજ ઉત્ક્રાન્તિવાદના નિયમથી, ભૌતિકશાસ્ત્રવાદીઓની ભાવનાઓને સંતુષ્ટ કરી શકે છે. વેદાન્તનુ તત્વજ્ઞાન સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી શકે છે કે દરેક વસ્તુનુ કારણ તેના પોતાનામાંજ છે, અને પોતાની તૂલના પણ તે વસ્તુ પોતેજ કરી શકે છે. વેદાન્તના પરમાત્મા, સર્વને પોતામા સમાવી શકે છે તેનાથી પર (બાહ્ય) હોય એવુ કશુંજ નથી. તે સર્વત્ર છે, સર્વવ્યાપક છે, એટલુંજ નહિ પણ તે સર્વમય છે. પુરુષમાં, સ્ત્રીમા અને અભિમાનથી ઉંચુ મસ્તિક કરી યુવાનીના જોરમાં ઉભરાતા યુવાન પુરૂષમા પણ તેનોજ નિવાસ છે. તેનોજ આપણે અનુભવ કરીએ છીએ. તેનામાજ આપણે જીવીએ છીએ–હરીએ ફરીએ છીએ અને તેજ આપણું અસ્તિત્વ છે. બાઇબલના જુના ગ્રન્થ (Old Testament) મા એજ ભાવનાનુ નિરૂપણ છે. બાઇબિલનો એ ભાગ પરમાત્માને વિશ્વનુ આદિ કારણ–પ્રાણી પદાર્થ માત્રનુ આદિ કારણ દર્શાવે છે. પરમાત્મા પોતેજ આ વિશ્વરૂપ થઈ વિહાર કરે

છે. તમે, હુ અને સર્વ પ્રાણીઓ સત , ચિદ્ અને આનદના મહાસાગરરૂપ પરમાત્મામાં ન્હાનાં બિન્દુઓરૂપે, પાણીના અણુઓરૂપે કે પાણીના તરગોરૂપે નિવાસ કરીએ છીએ. ત્યારે ભેદ ક્યા રહ્યો ? મનુષ્ય અને મનુષ્યનો, દેવ અને દાનવનો, મનુષ્ય અને ઇતર પ્રાણીઓનો, પ્રાણીઓ અને વૃક્ષાદિ વનસ્પતિ સૃષ્ટિનો, વનસ્પતિ સૃષ્ટિ અને પાષાણુ આદિ જડ સૃષ્ટિનો ભેદ તેમના મૂળતત્વમાં નથી–તેમના આદિ સ્વભાવનો વિચાર કરવામા આવે તો તે એકજ છે દેવથી તે જડ પદાર્થના એક પરમાણુ પર્યન્ત સર્વ પ્રાણી પદાર્થ પ્રભુરૂપી અનન્તસાગરના ઉચ્છ્વાસરૂપજ છે ઉત્ક્રાન્તિમા સ્થિતિ પરત્વે માત્ર બાહ્ય આભાસનોજ ભેદ છે અમુક મનુષ્ય આભાસ પરત્વે ઉચ્ચ હોય, અમુક નીચ મનાય પણ તેનુ મૂળ તપાસવા જઇએ તો તેઓ એક અને એકજ છે જે એકમા છે તેજ અન્યમાં છે. એકમા તે વધારે પ્રકાશે છે, બીજામા અજ્ઞાનથી આવૃત્ત છે. જેને પાશ્ચાત્ય દેશમાં જન્મનો હક્ક (Birth right) કહે છે તે ઉભયને સમાન છે.

જે સ્થિતિમા તે વધારે પ્રકાશે છે તે સ્થિતિ સચ્ચિદાનદની સમીપ છે જે સ્થિતિમા તે તદ્દન આવૃત્ત દશામા છે તે સ્થિતિ સચ્ચિદાનદથી બહુજ દૂર છે પણ સમીપ જવાનો તેનો હક્ક કોઇથી લૂટી શકાતો નથી તે ચાહે તો હમણાંજ સચ્ચિદાનદની સમીપ છે, એમા બહારના પ્રમાણુની આવશ્યકતા નથી બહાર જવાની જરૂર નથી. આ વિશ્વમા જે જે વસ્તુ આપણી દષ્ટિએ પડે તે સર્વ તેનુ પોતાનુજ સ્વરૂપ છે અત્રે ફરી કોઈ શકા કરશે કે ત્યારે શુ જડ પરમાણુઓનો સમુહ એજ તમારો પરમાત્મા છે ? નહિ તેમ નથી. જડ વિશ્વમાં પણ પરમાત્મા છે ખરો, પણ તે જડરૂપ છે એમ સમજવામાં ભૂલ છે. આપણે જે ઇન્દ્રિયોથી જડ જગતને જોઇએ છીએ તે ઇન્દ્રિયોના સ્વભાવથીજ પરમાત્મામા જડ જગતનું આરોપણુ થાય છે.

પરમાત્મા સર્વત્ર ઓતપ્રોત ભરપૂર છે—સર્વત્ર પ્રકટ છે. ઇન્દ્રિયોમા તેને જોવાની શક્તિ નથી તેથીજ તે તેનુ વાસ્તવિક રૂપ તે જોઇ શકતી નથી. બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાને શાન્ત કરી મનદ્વારા તેનાં દર્શન કરતા તે મનોમય ભાસે છે મનથી પણ પર જઈ ચૈતન્યમા સ્થિત થઈ તેના દર્શન માટે પ્રયત્ન કરવામા આવે તો તે કેવળ ચૈતન્ય રૂપ ભાસે છે કહેવાનુ તાત્પર્ય એજ છે કે પરમાત્મા જડપદાર્થ રૂપ નથી પણ જડમા જે સત્યનો અંશ છે તે તેજ છે. દાખલા તરીકે હુ અંધકારમાં ઉભો હઉં અને મને એવો ભાસ થાય કે મ્હારી સમીપમા કઇંક છે પણ દિવો પ્રકટાવી જોતા મને નિશ્ચય થયો કે તે તો એક ખુરસી છે આ ઉદાહરણમા ખુરસી છે તેનો અનુભવ કરવા માટે બે સાધનોની અપેક્ષા છે, અહી કંઈક છે એ એક સાધન છે, અને પ્રકાશથી આ અમુક પદાર્થ છે આમ નિશ્ચય કરવો તે બીજુ સાધન. પ્રથમ સાધનદ્વારા પદાર્થના અસ્તિત્વનો બોધ થાય છે, બીજા સાધનદ્વારા તે સ્વરૂપ કેવુ છે, તેમા શા શા ગુણો છે વગેરેનો નિશ્ચય થાય છે. આ નિશ્ચય ઇન્દ્રિયોદ્વારા થાય છે, અને ઇન્દ્રિયોનો એક એવો સ્વભાવ છે કે કોઈ પણ વસ્તુમા નામ અને રૂપનુ આરોપણ કર્યા વિના તેની ઓળખાણ પડી શકતી નથી એજ પ્રમાણે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં પણ અનેક પ્રકારના આરોપણ કરી આપણે ખુરસી, ઘર, ચન્દ્ર, સૂર્ય અને તારા વગેરે પદાર્થો ઉત્પન્ન કરીએ છીએ

मया तत मिदं सर्वंजगदव्यक्त मूर्त्तिना

मत्स्थानि सर्वभूतानि पश्यमे योगसैश्वरम्

भूत भृन्नच भूतस्थो ममात्मा भूत भावनः

આવી પરમાત્માના સ્વરૂપની વ્યાપ્તિ છે અહી એક પ્રશ્ન થવાનો સભવ છે કે આપણને પદાર્થોનો બોધ એકજ રીતે થાય છે જેમકે

અમુક ખુરસી, અમુક ઘર, અમુક ચન્દ્ર, તેનુ કારણુ શુ હોઈ શકે? આનો પ્રત્યુત્તર આ પ્રમાણે છે. આપણુને ચન્દ્ર, ઘર, ખુરસી વગેરે એકજ પ્રકારે દેખાય છે તેનુ કારણુ આપણો અધિકાર છે જેમ મનુષ્યને—અન્યોઅન્યને આપણે મનુષ્યરૂપે જોઈએ છીએ તેવીજ રીતે આપણા અધિકારને લઈ ખુરસી ઇત્યાદિ વસ્તુઓને પણ આપણે તેમના દશ્ય સ્વરૂપમા જોઇએ છીએ, પણ એજ વસ્તુઓમા આપણે જોઈ શકીએ તે કરતા કઇક વિશેષ જોનારા મનુષ્યો છે, અને તમને જે દેખાય છે તે આપણે જોઈ શકતા નથી. જે સાગર આપણુને એક અણુ, પરમાણુ કે તરગના સમુહરૂપ જણાય છે તેજ સાગર બાણભટ્ટ જેવા કવિને રસિકતાના કેન્દ્રરૂપ જણાય છે. એક સ્ત્રીનુ મુખ આપણુને પચભૂતાત્મક જણાય છે પણ તેના પ્રિયતમને તેમા કઇક ઓરજ અલૌકિકતાનો ભાસ થાય છે, અને એજ રીતે આપણો-અધિકાર ઉચ્ચ થતા એકજ વસ્તુ જે આપણે સામાન્ય જોતા હતા તેમા પછી કઇકિ ઓરજ તેજ જણાય છે. જેને આપણે હમણા જડ પથ્થર તરીકે જોઈએ છીએ તેનેજ જ્ઞાન થતાં આપણે પરમ ચૈતન્યની મૂર્તિરૂપ જોઈએ છીએ પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે પણ એમ સિદ્ધ કરી આપ્યુ છે કે વસ્તુનુ સ્વરૂપ જડ નહિ પણ ચૈતન્ય છે. આ સર્વ વિવેચનનો ભાવાર્થ એજ છે કે ભૌતિકશાસ્ત્રની ભઠ્ઠીમા તપાવતા સો ટચનુ સોનુ સાબીત થઇ શકે એવો જો કોઇ પણ ધર્મ હોય તો તે વેદાન્ત ધર્મ છે. તમે ગમે તે રીતે વિવેચક બુદ્ધિથી તેની પરિક્ષા કરો, તે તમને શુદ્ધ સુવર્ણરૂપજ જણાશે. સર્વવ્યાપી પરમ તત્વનો શોધ અમારા અદ્વૈત મતેજ કર્યો છે. પદાર્થમા નિવાસ કરતા—જગતમા વિહાર કરતા સર્વ વ્યાપી તત્વનો નિર્ણય સર્વાંશમા સ્પષ્ટ બીજા કોઇ પણ ધર્મે કર્યો નથી. વિશ્વનો કર્ત્તા વિશ્વથી બહાર—વિશ્વથી ભિન્ન હોય એ માન્યતા પ્રખર બુદ્ધિ કોઈપણુ કાળે માન્ય કરી શકશે નહિ. જો

પરમાત્માને વિશ્વથી ભિન્ન માનશો તો તેમાં અનેક ગુણારોપણ કરવાની આવશ્યકતા ઉભી થશે, કારણ કે ગુણો સિવાય ઉત્પત્તિ કરવાથી તેની શક્તિની સભાવના ઘટી શકતી નથી. પરમાત્માને પવિત્ર અને દયાળુ માની આપણે આ જગતમા પુણ્ય અને પાપ, સુખ અને દુ ખ, માન અને અપમાન આવા દ્વન્દ જોઇએ છીએ. આ સર્વ આશ્ચર્યકારક છે વિશ્વથી ભિન્ન પરમાત્માનો અર્થ આપણે એવોજ કરી શકીએ કે આ વિશ્વમા સદ્‌ગુણ, સદાચાર, સુખ ઈત્યાદિનો જે સમુહ છે તેજ આપણો પરમાત્મા છે તે દુર્ગુણી નથી, ચોર નથી, વિશ્વાસઘાતી નથી, એમ આપણે કહેવુ પડશે જેમ સદ્‌ગુણ પરમાત્મામાથીજ ઉદ્‌ભવે છે અને સદ્‌ગુણી પરમાત્માને પ્રિય છે એ વાત માની લેવામા હરકત નથી, તેમજ દુર્ગુણ કે જે જગતમા વિશેષ કરીને જણાય છે તેનો ઉદ્‌ભવ ક્યાથી થયો, એ પણ એક આવશ્યકીય પ્રશ્ન છે, અને આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ પરમેશ્વરને વિશ્વથી ભિન્ન માનનારા લોકો આપે છે તેઓ સેતાન નામની એક બીજી શક્તિને ઉપસ્થિત કરી તેને દુર્ગુણોત્પાદક શક્તિ-રૂપે બતાવે છે સદ્‌ગુણ અને દુર્ગુણ ઉભય છે અને પરમાત્મા જે પવિત્ર છે તેમા દુર્ગુણ ન હોઈ શકે એવી માન્યતાથી પરમેશ્વરની સાથેજ આ પ્રમાણે સેતાનની કલ્પના ઉભી કરવામા આવી છે, પણ તે વાસ્તવિક નથી. આમ માનતા દયાળુ અને પવિત્ર પરમાત્માનુ સામર્થ્ય મર્યાદિત અને બધનયુક્ત—પરતત્ર જણાઇ આવે છે પરમા-ત્માને તેના ખરા સ્વરૂપમા જોવા માટે આ ઉભય પ્રકારના ગુણોની દૃષ્ટિરૂપી ભ્રમણાનો ત્યાગ કરવાની જરૂર છે, અને આવી ભાવનાથી વિચાર કરતા આપણે જાણી શકીશુ કે સદ્ અને અસદ્ એ પૃથક શક્તિઓ નથી પણ વસ્તુતાએ એકજ શક્તિના ભિન્ન દૃશ્ય સ્વરૂપો છે.

ખરી રીતે સદ્ અને અસદ્‌નું દર્શન થવું એજ ભ્રમણા છે આ ભેદ વાસ્તવિક રીતે નથીજ. આપણી દૃષ્ટિના દોષથીજ તે ઉત્પન્ન

થવા પામ્યો છે. અમુક સારૂ અને અમુક નરસું, અમુક પ્રિય અને અમુક અપ્રિય; આ ભાવના રૂઢ થવાથી મનુષ્ય સમાજને ભયંકર નુકશાન ખમવુ પડયુ છે. સારૂ અને નરસું એ ભિન્ન છે અને નિરન્તર ભિન્નજ રહેવાનાં, અગર રહેવાં જોઇએ એ કલ્પનાજ આપણામા અનેક પ્રકારના ભેદની કારણભૂત થઈ છે. અમુક વસ્તુ અનતકાળ પર્યન્ત સારીજ રહેવાની અને અમુક વસ્તુ હમ્મેશાં ખરાબજ રહેશે એમ જો કોઈ મને સાબીત કરી આપે તો હુ તેને હજારોવાર પ્રણામ કરૂ. શુ અમુક વસ્તુ કિવા પરિસ્થિતિ હમ્મેશાં તેવી ને તેવી રહેશે, એમ છાતીપર હાથ રાખી કોઇ કહી શકે તેમ છે? આજે જે વસ્તુ આપણને પ્રિય અને સારી લાગે છે તેજ કાલે પરિસ્થિતિમા પરિવર્તન થતા આપણને અપ્રિય અને અશુભ જણાય એ શું સ્વાભાવિક નથી? તેમજ આજે જે અપ્રિય અને અશુભ દેખાય છે તેજ કાલે શુભ અને પ્રિય દેખાવાનો પૂરેપૂરો સંભવ નથી? તમે જેને ખરાબ કે અનીતિમાન કહો છો તેમની પરિસ્થિતિ મ્હારી અપેક્ષામાં કઇંક ભિન્ન પ્રકારની હોવાથીજ હુ તેમને સારા જોઈ શકું છુ; અને સારા કહુ છુ. આ સર્વ વિવેચનનો ભાવાર્થ એજ છે કે જેવી રીતે જગતની આપણે ઉત્ક્રાન્તિ જોઇ શકીએ છીએ તેમજ શુભ અને અશુભ વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિની પણ ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે. ઉત્ક્રાન્તિના નિયમને અનુસરીને પ્રત્યેક વસ્તુનુ પ્રત્યેક ક્ષણે રૂપાન્તર થવાનુ કાર્ય શરૂ છે, અને એ રીતે એકજ વસ્તુને તેના અમુક વિશિષ્ટ ગુણને લઇને આપણે સારી માનીએ છીએ, તેજ વસ્તુને તેના બીજા કોઈ ગુણને લીધે આપણે ખરાબ પણ કહીએ છીએ. એક પ્રચડ પવનના ઝપાટાથી એક વૃક્ષ ધસડાઇ આવી મ્હારા અમુક મિત્રને લાગે છે અને તે મરી જાય છે, તેથી તે પવન મને અશુભ લાગે છે; પણ એજ પવનના ઝપાટાથી હવામાં રહેતા અનેક ઝેરી જન્તુઓનો નાશ થાય છે અને

અનેક જણને તે ગુણકારી હોવાથી એ પવન તેમને શુભ જણાય છે. આ પ્રમાણે એકની દૃષ્ટિમાં જે શુભ જણાય છે તેજ અન્યની દ્રષ્ટિમાં અશુભ માલૂમ પડે છે. One man's food is another man's poison, એક વસ્તુ જે અમુકને ખોરાકરૂપ છે તેજ વસ્તુ બીજાના પ્રાણહારક થાય છે. આથી એમ નિ:સંશય જણાય છે કે સારૂ અને નરસુ, સુખ અને દુખ, પુણ્ય અને પાપ, એ વસ્તુમા રહેલા નથી પણ આપણી દૃષ્ટિથીજ ઉત્પન્ન થયેલા છે. જગતમા જે કઈ શુભ છે તેની સાથે પરમાત્માનો સબધ અને અશુભ સાથે દ્વેષ, આવુ પરમાત્માનુ સ્વરૂપ કલ્પતા તે સાકાર ઠરે છે વેદાન્તના નિર્ગુણ અને નિરાકાર પરમાત્માને તે ગુણાતીત હોવાથી આકારની અપેક્ષા રહેતી નથી. તે શુભ પણ નથી તેમ અશુભ પણ નથી તે ગુણ અને સ્વભાવથી પર છે. માત્ર સમજવાને ખાતર આપણે એટલુ કહી શકીએ કે જે શુભ છે તે પરમાત્માની સમીપ છે અને અશુભ છે તે તેનાથી દૂર છે.

પરતુ નિર્ગુણ અને નિરાકાર પરમાત્માને વસ્તુ માત્રમા વ્યાપ્ત માનવાથી આપણને શુ વિશેષ લાભ થવાનો સભવ છે? આપણે ત્રિવિધ તાપથી તપનારા, માયાના પ્રપંચમા ભટકનારા ને આ માન્યતાથી શો ભય થાય તેમ છે? શુ અમારા દુ:ખની નિવૃત્તિનો કોઇ ઉપાય એ ભાવનામાથી મળે તેમ છે? અમે નિર્બળ અતઃકરણના છીએ અને તેથી જ્યારે જ્યારે દુ.ખ કે વિપત્તિનો પ્રસગ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ત્યારે મદદ માટે અમે પોકારી ઉઠીએ છીએ એ વાત ખરી, પણ આવે પ્રસગે તમારા નિર્ગુણ અને નિરાકાર પરમાત્મા અમને શક્તિ આપવા અને અમારા દુ.ખ કાપવાને સમર્થ છે? સકટ વખતે મદદ માગવાની જે અમારી ટેવ છે તે તમારા બ્રહ્મને જાણવાથી શાન્ત થઇ શકશે? આવા આવા અનેક પ્રશ્નો ઉદ્ભવવાનો સભવ છે.

આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એ છે કે જ્યાં સુધી મનુષ્યનુ મન દુર્બળ અને અજ્ઞાનાવૃત્ત હોય ત્યાં સુધી તેની સગુણ અને સાકાર પરમાત્માની ભાવના અવશ્ય રહેશે, પરતુ તે ભાવના પરત્વે આપણા હમણાના જનસમાજમાં જે ભોળપણ જણાય છે તે ટળી જશે, અને તે વધારે સશાસ્ત્ર–યુક્તિપૂર્વક થશે. પરમાત્માને નિ:સીમ અને સચ્ચિદાનદરૂપ માનવાથી સાકાર અને સગુણ માનનારો જનસમાજ નાસ્તિક થઈ જશે એવી ભીતિ રાખવાની જરૂર નથી, તે સચ્ચિદાનદની ભાવનામા સ્થિત થઇ સાકાર અને સગુણ પરમાત્માની ભાવનાનો વધારે શુદ્ધ અને તેથી વધારે દૃઢ સ્વરૂપમા જોઇ શકશે. આપણે જોઇ ગયા છીએ કે પરમાત્માનુ સ્વરૂપ કેવળ સગુણ અને સાકાર વિશ્વથી ભિન્ન માનવાથી વિવેકની કસોટીપર ચ્હડવાને અસમર્થ નીવડે છે પરમાત્માને નિર્ગુણ અને નિરાકાર માન્યા સિવાય સગુણ અને સાકાર પરમાત્માની સભાવના પણ અઘટિતવત્ થઇ જાય છે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે વિશ્વની બહાર–વિશ્વથી ભિન્ન રહી સાકાર ઈશ્વર આ દૃશ્ય જગતની ઉત્પત્તિ કરે એ ભાવના વાસ્તવિક નથી, પરતુ આ વિશ્વનો ઉત્પાદક તેનાથી ભિન્ન નહિ પણ તેના અણુ અણુમા વ્યાપક છે એ માન્યતા કબૂલ કરતા તેના પેટામા સગુણ અને સાકાર ઈશ્વરની માન્યતાનો સમાવેશ કરી શકાય તેમ છે. વિશ્વ એ સજ્ઞાથી જે કઈ વસ્તુ કે વસ્તુઓનો આપણને બોધ થાય છે તે સર્વ એકજ નિરાકાર વસ્તુનાજ અનેક રૂપો છે. આપણી પાચ કર્મેન્દ્રિયોથી તેનાં જે રૂપો દેખાય છે તેને આપણે જડ જગતની ઉપાધિ આપીએ છીએ. મ્હારી પાચ ઇન્દ્રિયોથી મને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગધ, એ પાચ વિષયોનો બોધ થાય છે. અમુક જડ વસ્તુ જોતાં તેમાં ઉપર્યુક્ત પાંચ વિષયોનો મ્હારી પાંચ ઇન્દ્રિયોદ્વારા હું અનુભવ કરૂ છુ અને તે અમુક વસ્તુ છે એમ માનુ છુ; અગર કોઇને એ પાંચ ઇન્દ્રિયો ઉપરાત કાંઇ ઇન્દ્રિય

હોય તો તેજ વસ્તુમાં તેને કંઇક વિશેષતા જણાય એ વાત સ્પષ્ટ છે. આપણા પૈકી એકાદને વિદ્યુત નામની ઇન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ થાય તો આ વિશાળ વિશ્વ તેને કોઈ બીજાજ રૂપમાં પ્રતિત થાય એ વાત પણ સ્પષ્ટ છે વસ્તુ એકજ છે પણ જ્ઞાન પરત્વે તે અનેક પ્રકારે ભાસે છે. અમુક વસ્તુનુ ઉચ્ચત્તમ સ્વરૂપ જોવુ એજ સગુણ અને સાકાર પરમાત્માની ભાવના છે. સાકાર ઇશ્વરની ભાવના મનુષ્ય બુદ્ધિમાં વસ્તુનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિની ઉચ્ચત્તમ ભૂમિકાનુ પરિણામ છે, અને મન તથા બુદ્ધિનુ સામ્રાજ્ય જ્યાસુધી મનુષ્યમાં છે ત્યાસુધી જેમ આપણને આ ખુરસી અથવા આ દશ્ય જગતના વાસ્તવિકપણાની પ્રતીતિ થાય છે તેમજ સાકાર અને સગુણ ઇશ્વરની પ્રતીતિ પણ થવાનીજ; પરંતુ મન શાન્તિના સાગરમા ડુબી જતા—બુદ્ધિ તેમા લીન થતા અને અહંકારની ભાવના મૂળમાથી જતા આ ખુરસીનુ ખુરસીપણું અને જગતનુ જગતપણું રહેવાનુ નથી. તેજ પ્રમાણે સાકાર પ્રભુની સાકારતા—સગુણતા પણ તેમા લીન થઈ જઇ કેવળ સચ્ચિદાનદરૂપ અવશેષ રહેશે. જે ઇન્દ્રિયોને લઇને આ જગતની પ્રતીતિ થાય છે તે ઇન્દ્રિયો પોતાની સ્થિતિમાથી મુક્ત થઈ જ્ઞાનરૂપ આત્મામા લય પામતા "આ વિશ્વ છે" એમ પ્રતીતિ થવાનો પણ સભવ નથી ત્યાં સાકાર અને સગુણ પરમાત્માની પ્રતીતિ ક્યાથી થઈ શકે? જ્યા મૂળમાથીજ આ સસાર વૃક્ષની પ્રતીતિ પત્ર, પુષ્પ, ફળસહ આપોઆપ જ્ઞાનમય આત્મામા અદૃશ્ય થાય—ગળી જાય ત્યાં તેના કારણનો—કર્તાનો વિચાર ક્યા ટકી શકે? એ ન્યાયે સાકાર અને સગુણ પરમાત્માની ભાવના જો કે સત્યની ઉચ્ચ પ્રકારની ભાવના છે તથાપિ તે એક ભાવનાજ છે, તે કાંઈ શુદ્ધ સત્ય નથી. આ ભાવના નિર્ગુણ—નિરાકાર પરમાત્માની ભાવનાને અગેજ ટકી શકે છે; અને નિરાકાર ભાવનાને લઇનેજ સાકાર પરમાત્માની ભાવનામાં સત્યની પ્રતીતિ

થાય છે. સાકાર ભાવનાનું સત્ય પોતાનાજ આધારપર ટકી શકતું નથી પણ નિરાકાર ભાવનાથીજ ટકી શકે છે. 'હુ મનુષ્ય પ્રાણી છુ' એ ભાવના જેટલા પ્રમાણમાં સત્ય છે તેટલાજ પ્રમાણમાં સાકાર પરમાત્માનુ અસ્તિત્વ પણ સત્ય છે, પરતુ એ સમજવુ જોઇએ કે મનુષ્યનુ અસ્તિત્વ સત્ય છે તેમ અસત્ય પણ છે. મ્હારા આ કથનમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. આપણને તેની અનુભવથી ખાત્રી થઈ શકે તેમ છે. હમણાં જે મ્હારા રૂપ રગ દેખાય છે તે મ્હારા સજોગો અને વાતાવરણને લઇને છે. એજ મ્હારૂ શરીર જૂદા પ્રકારના વાતાવરણમા રાખી—પ્રકાશ અધકારનો ભેદ રાખી તેની છબી પાડવામાં આવે તો હમણા હુ જેવો જણાઉ તેવો તે વખતે નહિ જણાઉ, કદાચ ઓળખાઈ પણ નહિ શકુ. તેમજ હમણા તમને હું જેવો જણાઉ છુ તેવો જો તમારી નેત્ર ઇન્દ્રિયમા કઇક ફેરફાર થાય તો પણ હું નહિ જણાઉ, દાખલા તરીકે કમળાના રોગીને સર્વ પીળુજ દેખાય છે. સ્વલ્પમા વાતાવરણ અને જોનારની ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રતીતિના જ્ઞાનપરજ અમુક વસ્તુના રૂપ અને રગની પ્રતીતિનો આધાર છે. આ બેમા કઇક ન્યૂનાધિકતા થતા મ્હારા ચહેરામાં તમને ભેદ જણાયા વિના નહિ રહે. ત્યારે એટલુ તો સાબીત થાય છે કે હમણાં મ્હારો જે ચહેરો તમે જુઓ છો તે તેવો છે કે નહિ તેની ખાત્રી નથી, પરતુ આ વિકારમય આ સશયયુક્ત મ્હારા બાહ્ય અસ્તિત્વમા એક અવિકારી તત્વનો નિવાસ છે એ વાત નિશ્ચિત છે. તે નિરાકાર છે અને તેથીજ તે સત્ય છે, કારણ કે જે વિકારમય છે તે આજે એક અને કાલે જૂદુ જણાતું હોઈ સ્થિરતાવાળું નથી અને તેથી અસત્ય છે. આ મ્હારૂ સત્ય સ્વરૂપ અનેક વેળા સજોગો અને પ્રતિભેદને લઇ પૃથક્ પૃથક્ ભાસે છે. અર્થાત્ 'હુ' જે સત્ય સ્વરૂપ નિર્વિકાર અને એક રૂપજ છુ તેમાંજ વિકારવશ ભિન્ન ભિન્ન દેખાતા

અનેક સગુણ અને સાકાર 'હું'નો તરંગરૂપે ભાસ થાય છે. પાળણામાં પડી રૂદન કરનારો "હું", બાળકની ચેષ્ટાઓ કરનારો "હું", તારૂણ્યના મદમાં છકી જઈ જગતને તુચ્છ અને અર્થશૂન્ય સમજનાર "હું" અને વૃદ્ધાવસ્થામા અન્યની મદદ માગનાર પણ "હું". 'હું'ના આ સર્વ સ્વરૂપો માત્ર એકજ, નિરાકાર અને સત્ય "હું" ના સાકાર, વિકારી અને માત્ર ભ્રમણાથી જણાતા અસત્ય તરગો છે. મ્હારૂ શરીર પ્રતિક્ષણે બદલાય છે, તેમજ મ્હારા વિચારોમા પણ અનેક તરગો ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે શરીર અને મનના પરમાણુઓ હમ્મેશા અસ્થિરજ હોય છે. આ સર્વનો વિચાર કરતા હુ એવા દૃઢ અનુમાન ઉપર આવી શકુ કે એ સર્વ બદલનારા—વિકારી—અસ્થિર સ્વરૂપોના અતરમા એકજ સ્થિર—અવિકારી તત્વ હોવુજ જોઇએ. આ અવિકારી અને અવિનાશી તત્વ હોવાને લીધેજ હું અનેક શરીર ધારણ કરૂ છુ અને અનેક વિકારોનો અનુભવ કરૂ છુ એજ પ્રમાણે અનેક રીતે—અનેક રૂપોમા દેખાતા આ વિશ્વના અતરમા પણ એકજ અવિનાશી તત્વનો નિવાસ હોવો ઘટે છે. આ વિશ્વ તરફ દૃષ્ટિ કરતા આપણને પ્રતીત થાય છે કે તેમા જે જે વસ્તુઓ જણાય છે તે પ્રત્યેક ક્ષણે રૂપાતર પામે છે, અને આ રીતે સમસ્ત વિશ્વ રૂપાન્તર પામે છે, પરતુ આ રૂપાન્તર અમુક વસ્તુની તૂલના કરવાથીજ જણાય છે. આ વિશ્વને જો એકરૂપજ માનીએ તો તેમા રૂપાંતર જણાવવાનો સભવ નથી કારણકે તેની સાથે તૂલના થઈ શકે એવી વસ્તુ નથી. દાખલા તરીકે 'ગતિ છે' એમ માની લઇએ તો તેની સાથે એમ પણ માનવુજ પડશે કે 'સ્થિર' હોય એવુ પણ કઇક તત્વ હોવુજ જોઇએ કે જે ગતિથી મુક્ત હોય. જેવી રીતે આ ખુરસી સ્થિર છે તેનુ કારણ એજ કે તે ગતિમાન છે, તેમજ ખુરસીને સ્થિર જોઇનેજ હુ મ્હારી ગતિને જોઇ શકુ છુ. ભૂમિપર પડેલા કોઈ સ્થિર પદાર્થને જોવાથીજ મ્હારામાં અને તેનામાં

અંતર હોવાની પ્રતીતિ થાય છે અને મને તેનાથી ભિન્ન ગતિમાન માનુ છું. એ રીતે વિશ્વને એક પદાર્થ માનતા તે ગતિમાન કે અસ્થિર છે એમ આપણે જોઈ શકીશુ નહિ. તેને અસ્થિર સાબીત કરવા સ્થિર એવા કોઈ પદાર્થનીજ અપેક્ષા છે. તે સિવાય તે ચળ છે એમ આપણાથી કહેવાશે નહિ, અને જો વિશ્વમા પદાર્થ માત્ર ચલિત છે એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ તો એ પદાર્થસમુહ જેને વિશ્વની ઉપાધિ આપવામા આવે છે તે અચળ હોય એ ન બનવાજોગ છે, અને જો વિશ્વ ચલિત હોય તો **જેમ અંધકાર હોવાથીજ પ્રકાશના અસ્તિત્વનું અનુમાન થાય છે તેમ વિશ્વના અંતરમાં પણ કોઇ અચળ–નિરાકાર શક્તિ છેજ એમ સિદ્ધ થાય છે;** અને તેથી પરિણામે આપણે એવાજ અભિપ્રાય ઉપર આવીએ છીએ કે સમષ્ટિરૂપે વિશ્વ અચળ હોઈ તેજ વિશ્વ વ્યષ્ટિરૂપે પૃથક્ પૃથક્ આકારમા ભાસે છે, અર્થાત્ તે અચળ વસ્તુમાજ તૃણાદિ ક્ષુદ્ર પદાર્થોથી તે સગુણ પરમાત્મા પર્યન્તના સર્વ પદાર્થોની ભાવનાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ દૃસ્ય વિશ્વમા સગુણ પરમાત્મા એ ઉચ્ચત્તમ શક્તિ હોવાથી તેનેજ આપણે રક્ષક, શાસન કર્ત્તા અને ઉત્પન્ન કર્ત્તા માનીએ છીએ, તેનીજ પ્રાર્થના કરીએ છીએ અને તેની પાસે મસ્તક નમાવીએ છીએ, પરંતુ એ સગુણ પરમાત્માનુરૂપ બુદ્ધિના અસ્તિત્વ સુધીજ છે. દૃસ્ય છે એનુ જ્ઞાન હોય ત્યા સુધીજ મનુષ્ય સગુણ પરમાત્માને જોઇ શકે છે, તેથી તે પણ નિરાકાર તત્વનાજ એક દૃસ્ય તરંગરૂપ છે. આ તરંગની ભૂમિકા ઉચ્ચ છે એ વાત આપણે માની શકીશું છતાં પણ તરંગ તે તરંગજ છે એ વાત ભૂલી જવા જેવી નથી બુદ્ધિના અસ્તિત્વ પર્યન્ત તેનુ અસ્તિત્વ પણ અવસ્ય રહેવાનુજ, પણ બુદ્ધિનુ શમન થતાં તે પણ સમી જશે એ નિશ્ચય છે. તમારા મ્હારા જેવા મનુષ્યો નિરાકાર પરમાત્મારૂપી સાગરના અતિ ક્ષુદ્ર તરંગો છીએ અને તેની સાથે

સરખાવતાં સાકાર પરમાત્મા એ એક પરમાત્માનો અધિક મહત્વવાળો તરંગ છે. વેદાન્તમત પ્રમાણે સર્વ મનુષ્યો પરમાત્માનાંજ રૂપ છે તે પરમાત્માને સાકાર અને સગુણ સમજવો નહિ. દાખલા તરીકે એક માટીના ઢગલામાંથી એક મ્હોટો હાથી બનાવવામાં આવે છે અને બાકીની થોડી માટીમાથી એક ન્હાનુ સરખુ ઉંદરડુ બનાવવામાં આવે છે. તે ઉંદર કોઈ કાળે પણ હાથીના રૂપને પ્રાપ્ત થઈ શકે એ સંભવિત નથી, પણ એ બન્ને આકારને પાણીમા નાખતાં ઉભય પોતાના મૂળ રૂપને પ્રાપ્ત થતા એકજ માટીરૂપે જણાય છે. કેવળ મૂળનો વિચાર કરતા—ઉપાદાન કારણનો વિચાર કરતાં તે ઉભય માટીનાજ હોવાથી એકજ છે, પરંતુ તેના આકારમાં આવતાં તે પૈકી એક હાથી અને એક ઉંદર છે અને તે ભેદ કાયમજ રહેવાનો. તેજ રીતે અચળ પરમાત્મા અથવા 'બ્રહ્મ' તે આપણે ઉદાહરણમા જણાવેલ માટીની જગ્યાએ છે. સગુણ પરમાત્મા અને આપણે સર્વ તેમાથી ઉત્પન્ન થયા છીએ. સગુણ પરમાત્માની શક્તિમાં આપણા પ્રમાણમા મહદ્ હોઇ તે શાસન કર્ત્તા અને રક્ષક થાય છે અને આપણે તેના દાસ થઇએ છીએ જેવી રીતે માટીના હાથી અને ઉંદર ફરી માટીરૂપ ન થાય ત્યા સુધી તેમના મહત્વમા ભેદ રહે છે તેમજ આપણે દેહધારી મનુષ્ય છીએ ત્યા સુધી સગુણ પરમાત્માનો આપણા સ્વામી તરીકે અને આપણો મનુષ્યોનો તેના દાસ તરીકેનો સંબંધ કાયમ રહેશે. આ સર્વ વિવેચન ઉપરથી તમારા લક્ષમા આવી શક્યુ હશે કે જ્યા સુધી આ વિશ્વનું અસ્તિત્વ છે ત્યાં સુધી સગુણ પરમાત્માનુ અસ્તિત્વ પણ રહેશેજ. વેદાન્ત મતના પ્રચારથી તેની પૂર્વેના ધર્મોને કોઈ પણ પ્રકારે હાની થવાનો સંભવ નથી. એવો તો જગત અને પરમાત્માનો સંબંધ મૂળમા વધારે શુદ્ધ થઈ વધારે દૃઢ થશે. આપણી પોતાની બુદ્ધિને સંતુષ્ટ કરવા પણ વેદાન્તમતનો ઉત્તમ રીતે અભ્યાસ કરવો અવશ્યનો છે. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે અનેક

વસ્તુઓના કાર્ય કારણ ભાવ તપાસી એક કાર્ય અને તેના કારણની ઘટના કરવી એ વિવેચક બુદ્ધિનો સ્વભાવજ છે; અને તેથી આ બુદ્ધિને સંતુષ્ટ કરવા માટે પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મના સિદ્ધાન્તનું અવલોકન ખૂબ બારિકીથી કરવાની જરૂર છે. આ પ્રમાણે આપણે નિર્ગુણ બ્રહ્મને સમજવાથી સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનો ત્યાગ કરી દઇશુ એમ નથી. નિરાકાર પરમાત્માને સમજવાથી સગુણ પરમાત્માની ઉપાસનામા આપણે ઉલટા વધારે શુદ્ધ અને વધારે દૃઢ થઇશુ. આપણી સાંપ્રત ઉપાસના પદ્ધતિ કેટલી દોષવાળી છે તેનો વિચાર કરતાં આશ્ચર્ય થાય છે. આપણે કેટલીવાર દયાળુ અને પવિત્ર પરમાત્માની ઉપાસના કેવળ આપણી ક્ષુદ્ર વાસનાઓની તૃપ્તિને માટેજ કરીએ છીએ—આપણે શાબ્દિક આડબર કરીએ છીએ, પ્રાર્થના, ઉપાસના ઇત્યાદિ સુદર શબ્દો આપણે એ યાચનાને માટેજ વાપરીએ છીએ; પણ તેના ઉડાણમાં ઘૂમી રહેલી વાસનાઓને પ્રકટ કર્યા સિવાય આપણે બીજું કશું પણ કરતા નથી. પ્રાર્થના કે ઉપાસનાનાં સુદર નામો આપવાથી કાંઈ આપણી વાસનાજન્ય યાચનામા રૂપાન્તર થતું નથી. વેદાન્તના પરમાત્માને જાણવાથી આપણે પ્રાર્થનાને નામે યાચના કરવાના મૂર્ખ કાર્યથી વિમુક્તજ રહીશુ. વેદાન્તમત પ્રમાણે બ્રહ્મની ભાવનામા ઉપાસક અને ઉપાસ્યનો ભેદજ રહેતો નથી. અન્ય ધર્મોનો વિચાર કરતાં તે પૈકી કેટલાકોએ પરમાત્માની વિભૂતિની પૂજા કરવાનો બોધ કર્યો છે તે પણ અવાસ્તવિક નથી. વળી કેટલાક પથોમાં સત પુરૂષોની પૂજા કરવાનુ જણાવ્યુ છે, તે પણ યોગ્યજ છે, પણ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરવી એ એક પ્રકારે મૂર્ખાઇજ છે. સર્વ સામર્થ્યવાન પાસે જઇને કહેવુ કે ઓ પ્રભુ! "વરસાદ સારો થાય તેમ કરજે," "શુદ્ધ પવન આપ", કિંવા "મ્હારા બગીચામાં સારાં ફળ ફળાદિ થાય તેમ કર," આ કેટલી ક્ષુદ્ર ભાવના છે? આના કરતાં

તો સંતજનોની ઉપાસના કરવી એજ બહેતર છે, કારણ કે સતો આપણા જેવાજ દેહધારી હોવાથી તેમની મદદ માગવી એ વધારે લજ્જાસ્પદ નથી, પરંતુ વિશ્વના શાસનકર્ત્તા મહાન અને ન્યાયી પ્રભુની પાસે જઇને કહેવુ કે, "ઓ પ્રભુ ! મ્હારૂ ગળુ દુઃખતું બંધ કરો." એ પ્રલાપ કેવળ હાસ્યાસ્પદ છે. અનેક સત પુરૂષોનાં જીવન પણ તમારા જેવાજ હતા, તમારા જેવાજ વાતાવરણમા તેઓ ઉછરેલા હતા, જેથી તેમની મદદ માગવામાં હરકત નથી, પરતુ સર્વેશ્વરની પાસે જઇને પછી આવી ક્ષુદ્ર સહાય માગવી—જે આપણો પોતાનો છે અને આપણને એવી એવી વસ્તુઓ આપી શકે તેમ છે કે જે ઘણીજ ઉત્તમ હોય છે—તેવાની પાસે જઇને પાઈ કે પૈસાની યાચના કરવી એ આપણી શોભા નથી. શાન્તિદાયક ભાગીરથીને કિનારે બેસી કૂવો ખોદવાની ચેષ્ટા કરવા સરખુજ આ કાર્ય છે. રત્નની ખાણના માલેક અથવા તેના પુત્ર થઇને, "અરે મને કોઈ કાચનો કડકો આપો ! " એમ પ્રલાપ કરવો તેને કોણ ડહાપણ કહેશે ?

લૌકિક વસ્તુની આશા રાખી પરમાત્માની પ્રાર્થના કરવી એના જેવી મૂર્ખાઇ બીજી કોઇજ નથી. સર્વેશ્વર પાસે જઇને આપણે જ્ઞાન જેવી મહત્ વસ્તુની યાચના કરવી જોઇએ, નિષ્કામ પ્રેમની યાચના કરવી જોઇએ. જ્યારે તે પોતેજ આપણા ઉપર પ્રસન્ન થાય ત્યારે પછી બીજી શી વસ્તુની અપેક્ષા રહે ? તેની પાસે તો દૃઢ શ્રદ્ધાની યાચના કરવી જોઇએ. અમુક વસ્તુ સિવાય મને નહિ ચાલે અથવા અમુક વસ્તુથી મને લાભ થશે અથવા તમુક વસ્તુ મળવાથી મને સુખ મળશે એ સર્વ મનુષ્ય હૃદયની નિર્બળતા અને વિષયલાલસાજ દર્શાવે છે. આવી નિર્બળતા અને વિષયલાલસા જ્યા સુધી રહેશે ત્યાં સુધી ક્ષુદ્ર વસ્તુઓ માટે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવાની તેની વૃત્તિ પણ રહેશેજ, પરતુ યથાર્થ વિવેકથી જેની શુદ્ધ શ્રદ્ધા ઉદય પામી છે તેને આવાં

ક્ષુદ્ર લૌકિક સુખોની ઇચ્છા થતી નથી, અને જેને વાસનાજ નથી રહી તેને આવા પ્રકારની પ્રાર્થના કરવાનું શું પ્રયોજન? જે જ્ઞાનીનો મિથ્યા અહંભાવ નાશ પામીને બુદ્ધિમાં જ્ઞાનનો ઉદય થયો હોય છે તેજ જ્ઞાનની દ્રઢતાને માટે, નિરાકાર ઉપાસનાને માટે યોગ્ય છે. નિરાકારની ઉપાસના સ્વામી અને સેવકના સંબંધ જેવી નથી. "હું પાપી છું" "દુર્બળ છું" અને "તું સમર્થ છે—પુણ્યાત્મા છે" એવી વિધિ નિરાકારની ઉપાસનામાં ગ્રાહ્ય નથી. નિરાકારની ઉપાસનાનો માર્ગ આ વિધિથી કેવળ ભિન્ન છે. **"હું તો રહ્યોજ નથી માત્ર તુંજ છે"** તો હવે પાપી કોણ અને પુણ્યવાન કોણ? ફારસી ભાષામાં એક કવિતા છે જેનું ઇંગ્રેજી ભાષાન્તર તમારા પૈકી કેટલાકે વાંચ્યું હશે. એક વાર કોઈ પુરૂષ પોતાની પ્રિયાને મળવા માટે તેને ઘેર ગયો. દ્વાર બંધ હતાં, તેણે બહારથી ખખડાવ્યા. અંદરથી તેને પ્રશ્ન થયો: "કોણ છે?" તેણે ઉત્તર આપ્યો: "હું અમુક ત્હારો પ્રેમી છું." તે આશા રાખતો હતો કે તેને ઉત્તર મળશે અને દ્વાર ઉઘડશે પણ તેમ થયું નહિ. કેટલાક દિવસ રહી આ આશક ફરી ત્યાં ગયો. ત્યારે પણ માશુકનો દરવાજો બંધ હતો તેણે પહેલાંની પેઠે અવાજ કર્યો. અંદરથી તેજ પ્રશ્ન પુછવામાં આવ્યો, તેણે પુનઃ પણ પૂર્વવતજ ઉત્તર આપ્યો અને દરવાજો બંધજ રહ્યો. વળી ત્રીજી વાર તે ગયો અને અવાજ કર્યો અંદરથી પ્રશ્ન થયો તું કોણ છે? અને તેણે ઉત્તર આપ્યો "મ્હારી પ્રિયા! હું અને તું એકજ છીએ!" અને આ ઉત્તરથી તરતજ દ્વાર ઉઘડી ગયું. નિરાકારની પૂજા કેવળ સત્ય પ્રેમથીજ કરવાની આવશ્યકતા છે, અને સત્ય એટલે શું? હું અને તું એકજ છીએ. હું તેજ છું—**अहं ब्रह्मास्मि** એજ સત્ય છે. હું તેનાથી ભિન્ન છું, હું તે નથી એમ કહેવું એ અસત્ય છે—ભયંકર અસત્ય છે. આ વિશ્વ સમસ્ત ત્હારી મૂર્તિજ છે. તુંજ છે તેજ પ્રમાણે

હું અને તું પણ ભિન્ન નથી. આવુ ચિત્વન સતત કરવું એજ નિરાકાર પરમાત્માની ઉપાસના છે. મ્હારી ઇન્દ્રિયોદ્વારા દશ્ય થતું સમસ્ત વિશ્વ હું જ છુ. મ્હારી આસપાસનુ વાતાવરણ હું જ છુ. સૂર્ય અને ચન્દ્રનો પ્રકાશ, ઉષ્ણુતા અને શાન્તિ હું જ છુ. જેને અન્ય લોકો ભ્રમણાથી અનેક રૂપે જુએ છે પણ જે વાસ્તવિક રીતે એક અને એકજ છે તે બ્રહ્મ પણ હું જ છુ અને અનંતકાળથી પ્રાણીઓના અંતઃકરણમાં ધ્વનિ કરનાર જે આત્મા તે પણ હું જ છુ. મને મૃત્યુ નથી તેમજ નિદ્રા પણ નથી. હું નિરન્તર જાગૃત છુ. હુ અમર છુ. મ્હારૂ સામર્થ્ય કોઈવાર પણ ન્યૂન થતું નથી આ પ્રકારનુ ચિત્વન નિરન્તર કરવુ—ક્ષણભર નહિ—એ સિવાય કાંઈ પણ ભાવના કે વાસના હૃદયમા રહી ન શકે તેજ પરબ્રહ્મની ઉપાસના છે. આવુ ચિત્વન નિરંતર કરતા તમારા જીવનનો માર્ગજ બદલાઇ જશે. આપણને કોઈ પણ વસ્તુની જરૂર હોય તો તે આજ પ્રકારની દૃઢ શ્રદ્ધા છે.

આપણે શ્રદ્ધાની અનિવાર્ય જરૂર છે. શ્રદ્ધાહીન અંતઃકરણજ દુર્બળ છે. મનુષ્ય અંતઃકરણમાં દેખાતી દુર્બળતા શ્રદ્ધાને અભાવેજ જન્મે છે. **સબ જગ રૂઠો રૂઠન દે, મેરો રામ રૂઠો ના ચાહિયે.** ભલે જગત સમસ્ત વૈરી હોય પણ જો એક રામમા શ્રદ્ધા હોય તો ડરવાનું જરા પણ પ્રયોજન નથી. આવા વાક્યો શ્રદ્ધાહીન હૃદયમાથી નીકળી શકતાં નથી. બ્રહ્મની ઉપાસનાથી આપણા અંતઃકરણની દુર્બળતા સમૂળગી નાશ પામશે. આ ઉપાસના દૃઢ અને સ્વાભાવિક થઈ જતાં તમારા ઉપર આકાશ તૂટી પડે તોપણ તમારા અખૂટ આનંદમાં ઉણપ આવવાનો સંભવ નથી. સર્પ અને વ્યાઘ્ર જેનાથી મનુષ્યોને ભય થાય છે તે પણ તમારી પાસે વ્હાલથી આવશે. તમે તેને નિર્ભયતાથી જોઈ શકશો. તે તમને પોતારૂપજ ભાસશે. આવી રીતે **જેણે એકરૂપતાની સમાધીનો લાભ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેજ**

ખરો વીર છે. તેનું અંતઃકરણુજ વાસ્તવિક રીતે નિર્ભય છે. તેના સિવાય નિર્ભયતાની વાતો કરનારા બીજાઓ ખરી રીતે નિર્ભય નથી. ઇસુખ્રિસ્તને વિશ્વાસઘાતથી જેણે ઠાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેનેજ તેમણે આશીર્વાદ આપ્યો હતો. આમ કરવુ એ એક ખરા નિર્ભય અંતઃકરણુથીજ બની શકે છે. "હુ અને મ્હારો પિતા એકજ છીએ" એ ભાવના જ્યાં દૃઢ થયેલી હતી ત્યા ભયને અવકાશજ ક્યાંથી હોય? એજ ખરી ઉપાસના છે. સર્વ વિશ્વને એકરૂપે જોવું એજ આપણા કર્ત્તવ્યની અંતિમ ભૂમિકા છે. આ સમજવાને માટે બહારના પ્રમાણુની જરા પણુ જરૂર નથી. આપણું શરીર, આપણું મન અને આપણા વિચારથી પણુ પ્રભુ આપણા સમીપજ છે. તે છે તેથીજ વિચારને ગતિ મળે છે અને મનમાં સંકલ્પ વિકલ્પની પ્રાપ્તિ થાય છે. કોઇ પણુ વસ્તુનુ તેના યથાર્થ સ્વરૂપમા જ્ઞાન થવુ એ બ્રહ્મજ્ઞાનવિના બની શકે તેમ નથી. આપણા અંતઃકરણુની ગુહ્યમાં ગુહ્ય ગુફામા તે પ્રિયતમનો વાસ છે. શરીર આવે છે, જાય છે, સુખ દુઃખ છાયાની પેઠે આવે છે, ઉડી જાય છે, અને યુગોના યુગો પસાર થઇ જાય છે પણુ તે આપણા અંતરના પ્રિયતમ તો સદા અમર અને એકરસજ બિરાજમાન છે. "**अहं ब्रह्मास्मि**" એ સત્ય કાળ અને દેશથી અબાધિત છે. તે સત્ય હોવાને લીધેજ ઇતિર જગત માત્રનો આભાસ જણુાય છે. તેનો આધાર હોવાથીજ આપણે જોઈ શકીએ છીએ, ઇચ્છા કરી શકીએ છીએ-વિચારી શકીએ છીએ. આ તત્વ માત્ર તમારા કે મ્હારાજ અંતઃકરણુમાં છે તેમ નથી તે તો એક ન્હાનામા ન્હાના જંતુ પર્યન્ત અને વનસ્પતિ તથા ખનીજ સૃષ્ટિ પર્યન્ત ઓતપ્રોત ભરપૂર છે. જેમ સત્પુરૂષોના અંતઃકરણુમાં તેનો વાસ છે તેમ ચોર અને લૂંટારાઓના અંતઃકરણુમાં પણુ તે નિવાસ કરે છે. જે દિવસે આપણે આ અનુભવ કરીશું તે દિવસે

સંશયનો પડદો તૂટી જશે અને પછી કોઇ પણ સંશયને અવકાશ નથી. જે વિશ્વ આજે આપણને વિચિત્ર—ન સમજી શકાય તેવું દેખાય છે તેજ વિશ્વ **सर्वं खल्विदं ब्रह्म** તેના રૂપજ જણાશે—તેમાં વિહાર કરતું જણાશે આ તત્વ એકવાર સમજ્યા કે ઇતિર કંઇ સમજવાની જરૂર નથી આજે ભૌતિકશાસ્ત્રોએ જે જ્ઞાનનો સંગ્રહ કર્યો છે તે ખરૂં જ્ઞાન નથી પણ ખરૂં જ્ઞાન તો તેથી પર છે—તેની બીજી બાજુમાં છે. ભૌતિકશાસ્ત્રનું જ્ઞાન તો આ જ્ઞાનમંદિરના એક પગથીયા રૂપજ છે. આ મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાજ જણાય છે કે **सर्वं खल्विदं ब्रह्म**-અને આ અનુભવજ માણસના જીવનનો એક ખરો અનુભવ છે.

૪-વેદાન્ત અને સુધારો.

જે મને ફક્ત ઉપલકયુ તત્વ જોઈ અભિપ્રાય બાંધવાની ટેવ પડી ગઇ હોય છે એવા લોકોજ હિન્દુસ્તાનના મનુષ્યસમાજને એક જીતાયલો અને દુઃખથી પીડાતો માનવસમાજ માને છે. હિન્દી રાષ્ટ્ર એટલે માત્ર તરંગી-સ્વપ્ન જોનારા અને વિચાર સૃષ્ટિ-તત્વ જ્ઞાનમા ભ્રમણ કરનારા લોકોનો એક સમુહ. ઐહિક દ્રષ્ટિથી જોતા હિન્દી પ્રજા એક જીતાયલી અને કષ્ટ પીડિત પ્રજા છે, પણ ધર્મજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જોવામા આવે તો હિન્દી પ્રજા એક જગત વિજયી પ્રજા છે, એ વાત એવો અભિપ્રાય બાધનારા લોકોના લક્ષમાં આવતી નથી હવે એક બીજી દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામા આવે તો પાશ્ચાત્યો તેમજ પૌર્વાત્યોનો સહવાસ વધી એકમેકને લાભપ્રદ થાય તેમ છે. પાશ્ચાત્યોમા રજોગુણ વિશેષ પ્રમાણમા હોવાથી તેઓ વિશેષ ઉદ્યમશીલ અને ચપળ છે આ ગુણમા પૌર્વાત્યોની વિચારશીલતા અને આત્મા તરફ અંતરમાં જોવાની વૃત્તિનો સહવાસ થાય તો તે પાશ્ચાત્યોને હિતકારી થાય તેમ છે. તેજ પ્રમાણે પાશ્ચાત્યોની રજોગુણ મૂલક પ્રવૃત્તિ પૌર્વાત્યોને લાભ કરે તેમ છે. આ વિચારને ક્ષણભર બાજૂએ મૂકી આપણે બીજા એક મહત્વના પ્રશ્નની ચર્ચા કરીએ. હિન્દુ અને જયુ (ઇસ્રાયેલ) એ ઉભય પ્રજાઓ એકવાર મહાન હતી. એ ઉભય પ્રજાઓએ આખા જગતને ધર્મનું દાન કર્યું છે. આજે અન્ય એમની સહચારી

પ્રજાઓનાં નામ નિશાન પણ ભાગ્યેજ જણાય છે. ત્યારે એ પ્રજાઓ જીવી શકી છે તેનુ કારણ શુ હોઇ શકે ? હિંદુસ્તાનની વયોવૃદ્ધ પ્રજાની તૂલનામાં બીજી અનેક પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થઇ છે. એકવાર મહાન કહેવાઇ છે પણ તે ઉડી ગઇ છે, તેમના નામ નિશાન પણ નષ્ટપ્રાય થયા છે ત્યારે હિન્દી પ્રજા મરતા મરતા અનેક સંકટો સહન કરતાં પણ જીવી છે. ઇસ્રાયેલ પ્રજા પણ ક્રાઇસ્ટના સમયમાં એકલા પેલેસ્ટાઇનમાં હતી તેના કરતા આજે વિશેષ છે. એનુ કારણ અવશ્ય વિચારવા સરખું છે. આ ઉભય મહાન પ્રજાઓનુ જીવન ટકી રહેવાનુ કારણ તેમના જીવનમા ગુંથાયલુ ધર્મતત્વ છે.

હિન્દુઓના તત્વજ્ઞાનનો પ્રસાર જગત સમસ્તમા થયો છે. દેશ કાળ પ્રમાણે તેના સ્વરૂપમા રૂપાન્તર થવાના પ્રસંગો આવ્યા હશે. તથાપિ જગત સમસ્તમા, સર્વ દેશોમાં, લોકોના અંતરમા તે ગુંથાઈ ગયુ છે, એ વાત નિશ્ચિત છે. પૂર્વકાળમા હિંદુસ્તાનનો વ્યાપાર આફ્રિકા પર્યન્ત પ્રસાર પામ્યો હતો એ વાત સિદ્ધ થઇ ચૂકી છે. જે સમયે યૂરોપખંડનુ નામ પણ કોઇના જાણવામાં નહોતુ તે સમયે હિન્દુ લોકોએ પોતાનો સંબંધ આખા જગત સાથે જોડી દીધો હતો. એ ઉપરથી એ પણ જણાય છે કે હિન્દુઓ પોતાનો દેશ તજી અન્યત્ર જતા નહોતા એવો જે કેટલાકોનો અભિપ્રાય છે તે વાસ્તવિક નથી. એક વાત ખૂબ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે હિન્દુસ્તાનમાં વિજય મેળવી જે જે પ્રજાઓ દાખલ થઇ છે, તેમને રાજ્ય સાથે ધર્મનો પણ અલભ્ય લાભ થયો છે. તેમને જેમ ઐહિક સંપત્તિનો લાભ થયો છે તેમ ધર્મજ્ઞાનમા પણ અનુપમ તત્વરત્નોની પ્રાપ્તિ થઈ છે.

પાશ્ચાત્ય લોકોની બુદ્ધિ વિષયકળા બહુધા ઐહિક સુખ તરફ ઢળે છે. મોજમઝાનાં સાધનો વધારે કેમ પ્રાપ્ત થાય અને વધારે પ્રમાણમા તેનો ઉપભોગ કેમ થાય એજ વિચારે આજના પાશ્ચાત્ય-

સમાજને ઘેરી લીધો છે. એક હિન્દુની મનોભૂમિકા એથી ભિન્ન પ્રકારની છે આપણી ઇચ્છાઓ, આપણી વાસનાઓ, આપણી જરૂરીયાતો ઓછી કેમ થાય એજ તેના વિચારનો ખાસ વિષય છે.

વેદકાળથીજ હિન્દુઓ ઇશ્વરની શોધમાં ગુથાયલા રહ્યા છે એ વાત આપણે તરત સમજી શકીએ છીએ વૈદિક અને અન્ય ધર્મ ગ્રન્થો હિન્દુઓની અતૃપ્ત શોધનો પૂરાવો છે આ શોધ કરતા તેઓ અનેક વિષયો ઉપર, અનેક ભાવનાઓપર આરૂઢ થતા ગયા એ પણ દેખાઇ આવે છે પૂર્વજ પૂજા એ આ ઇશ્વિરભાવનાનુ પ્રથમ પગથીયુ છે. તે પછી અગ્નિ, ઇન્દ્ર અને વરૂણની પૂજા ઉત્પન્ન થાય છે હિન્દુઓએ વરૂણને સર્વ દેવોથી શ્રેષ્ઠ માનેલા છે પ્રથમ અનેક દેવતાઓની કલ્પના જન્મ પામીને તે વિસ્તાર પામતી ચાલી અતે એકજ પરમાત્મા જેને પણ દેવો પૈકી મુખ્ય કહી શકાય—તેમા પરિણામ પામતી આપણે જગતના સર્વ ધર્મોમા જોઇએ છીએ મનુષ્યો સમાજ બાંધીને રહેવા લાગ્યા ત્યારે પ્રથમ તેઓ ન્હાના ન્હાના ટોળામા રહેતા હતા આ પ્રત્યેક ટોળુ ભિન્ન ભિન્ન પરમેશ્વરને માનતુ. દરેક પોતાના ઇશ્વિરને સર્વશક્તિમાન, જગતના ઉત્પન્ન કર્ત્તા—શાસનકર્ત્તા માનતા સસર્ગ વૃદ્ધિ પામતા આ કલ્પના વિસ્તાર પામી, અનેકમાથી એક ઇશ્વિરની ભાવના દૃઢ થઈ પરતુ આવી એકેશ્વરની ભાવનાથી હિન્દુ વિચારકને તૃપ્તિ થઈ નથી તેમને માટે આ ભાવના સાધારણ હતી, તેમને હજી વધારે દૈવિભાવનાની જીજ્ઞાસા હતી. કોઈ સાધારણ બુદ્ધિને આ ભાવનાથી સતોષ થાત પણ જેમનુ જીવન પ્રભુની જીજ્ઞાસામય હતું એવા હિન્દુ ઋષિ મુનિઓને તે સર્વથા સતુષ્ટ કરી શકી નહિ.

હિન્દુ વિચારકોને જણાયુ કે બાહ્ય જગતમા ભટકવાથી પ્રભુનો શોધ થઈ શકવાનો નથી—તે તો અતરથી પણ અતરમા વિરાજે છે. આ વિચારથી તેઓ અંતર સૃષ્ટિમા શોધ કરવા લાગ્યા. અતર

સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરતાજ તેમને પ્રશ્ન થયો કે આ અંતરસૃષ્ટિનુ સ્વરૂપ કેવુ હશે? અંતરસૃષ્ટિનુ અસ્તિત્વ કેમ જાણી શકાય? જેમ બાહ્ય સૃષ્ટિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે તેમ અતર સૃષ્ટિનો થઈ શકે ખરો? આ પ્રશ્ન પરપરાનો વિચાર કરતા તેમને જણાયુ કે "હુ છુ" એમ કહેનાર જે જીવાત્મા છે—તેજ મનુષ્યનુ સ્વત્વ (હુપણું) છે. બાહ્ય જગતની પેઠેજ આત્મા પણ અનુભવથી જોઇ શકાય તેવો છે, અને આત્માને જાણવાથીજ મનુષ્ય જગતને જાણી શકે છે. આત્માનો પ્રકાશ થવાથી જગત પ્રકાશીત થાય છે આ શોધ હિન્દુ વિચારકોએ પાછલા કાળમા કર્યો એમ નથી, છેક રૂગ્વેદમા પણ એ શોધ થયેલો જણાય છે. આ જગતના પ્રારભ પહેલા શુ હતુ? આ પ્રશ્નની ચર્ચા થતા છેવટે આત્માનો શોધ થયો છે આત્મા આ જગતના પ્રારભ પહેલા હતો, મધ્યમા છે અને પછી પણ રહેશેજ આ સ્વયભુ આત્મામાથીજ આ જગતનો ઉદ્ભવ થયો છે તેમાજ તેની સ્થિતિ છે અને રહેશે તેમાથી તે ઉદ્ભવ પામે છે અને જ્યા સુધી આ વિશ્વ છે ત્યા સુધી તેનુ ઉદ્ભવ સ્થાન એજ રહેશે.

આત્મા શુ છે—અતર સૃષ્ટિ શુ છે ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનો વિચાર કરતા વેદાન્ત તત્ત્વવાદિઓએ નીતિતત્ત્વનુ મૂળ શુ છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ આપી દીધો છે "હિસા ન કરો! અન્યને પીડા કરવી એ પાપ છે," "ચોરી કરવી નહિ", "જેટલો પોતાના તરફ પ્રેમ હોય તેટલોજ પોતાના પાડોસી પ્રતિ રાખવો" આ નીતિતત્ત્વના સિદ્ધાન્તો સર્વે ધર્મોમા સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પણ આમ અમારે શા માટે કરવુ જોઇએ? પર પીડા શા માટે ન કરવી? આ પ્રશ્નોનો કદાચ વિચાર થયો હશે, તથાપિ કોઇ પણ ધર્મે તેનો સમાધાનકારક ઉત્તર આપ્યો નથી. જડ અને બાહ્ય સૃષ્ટિને ભૂલી જઈ અતર સૃષ્ટિમા વિહાર કરનાર હિન્દુ વિચારકોએજ આ પ્રશ્નોનો ખરો ઉત્તર આપ્યો છે. અમુક

કરવુ અને અમુક ન કરવુ, અમુક વિધિ અને અમુક નિષેધ, આવી આવી આજ્ઞાઓથી આર્ય તત્ત્વજ્ઞોને કદિ પણ સતોષ થયો નથી.

આત્મા કેવળરૂપ, અનત, સર્વવ્યાપી અને સર્વાન્તરાત્મા છે આવો આત્માવિષયક હિન્દુઓનો અભિપ્રાય છે. જે વસ્તુ અનત હોય તે એકજ હોઇ શકે, કારણકે જો એકથી વિશેષ હોય તો પરસ્પરની મર્યાદામા બાધકર્ત્તા થાય, અને મર્યાદાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતા તેનુ અનતપણુ રહી શકે નહિ જો અનન્ત હોય તો તે એકજ હોવો જોઇએ. આ એકજ આત્માનુ પૃથક્ પૃથક્ ભાસ્યમાન સ્વરૂપ તેજ મનુષ્યનો આત્મા' મનુષ્ય આત્મા સ્વભાવમા અનત આત્માથી ભિન્ન નથી, તેમજ વાસ્તવમા પણ અભિન્ન છે ભ્રમણાત્મક દૃષ્ટિથી શરીરાદિ ઉપાધિને લઇનેજ ભિન્ન દેખાય છે હવે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે પારકાને દુઃખ દેવુ તે પોતાનેજ દુખ દેવા બરાબર છે નીતિશાસ્ત્રના મૂળમા આ એકજ સિદ્ધાન્ત ગ્રન્થીત છે

અનેક લોકોની એવી માન્યતા છે કે મનુષ્ય પોતાના જીવન-ક્રમમા અનેક પ્રકારની ભૂલો કરે છે અને એ ભૂલમાથીજ તેને સત્ય સમજાય છે મનુષ્ય જીવનનો માર્ગ આમ અસત્યમાથી સત્ય પ્રતિ જાય છે, કારણ કે એક વસ્તુનો સ્વીકાર કરતા તેણે બીજાનો અસ્વીકાર કરવોજ જોઇએ આવો નિયમ છે એક કલ્પનાનો ઉદય થતા બીજાનો ત્યાગ થઇ જાય છે આમ તેઓ દલીલ કરે છે, પણ તેમા વાસ્તવિકતા નથી. અસત્ય, સત્ય પ્રતિ લઈ જાય એ અસ-ભવિત છે અસત્ય તે અસત્યજ છે. સત્યજ સત્ય પ્રતિ લઈ જવાને શક્તિવાન છે. જીવાત્મા પોતાના મૂળ રૂપમાથી એક પ્રવાસીની પેઠે આ સસાર માર્ગ ઉપરથી પસાર થાય છે. તેને અનેક સ્થળે અટક-વાની જરૂર પડે છે. અનેક સ્થળે મુકામ કરવાની જરૂર પડે છે. દરેક સ્થળે થોડો વખત વિશ્રાન્તિ લઈને તે પોતાના પ્રવાસમા આગળ

વધે છે. આ પૈકી એક મુકામ વાસ્તવિક અને અન્ય અવાસ્તવિક માનવામાજ ભૂલ રહેલી છે પ્રવાસીને માટે આ સર્વ સ્થાનો ઉપયોગી છે અને તેથી તે સર્વ વાસ્તવિક—સત્ય છે. મનુષ્ય અસત્યમાથી સત્ય પ્રતિ નહિ પણ સત્યમાથી સત્ય પ્રતિ આગળ વધે છે એક પ્રકારના સત્યમાથી બીજા પ્રકારના સત્ય તરફ જાય છે એજ ખરી સમજણ છે દાખલા તરીકે આપણે માનીએ કે કોઈ મનુષ્ય સૂર્ય તરફ પ્રયાણ કરે છે, અને જૂદા જૂદા સ્થાનોમાથી તે સૂર્ય બિમ્બનો ફોટો લે છે છેવટ સુધીમા અનેક ફોટો તેની પાસે એકઠા થાય છે, હવે આ ચિત્રો બધા સાથે ગણી જો તેની તૂલના કરી હોય તો તે એક એકથી ભિન્ન ભિન્ન જણાશે—એક એકથી સારા નરસા પણ જણાશે, તથાપિ આપણે એમ તો નહિ કહી શકીએ કે તેમાથી અમુકજ ચિત્ર સૂર્યના છે અને અમુક નથી. ભિન્ન છતા તે એકજ વસ્તુના હોઈ સત્ય અને સમાન છે. તેમા દેખાતી અસમાનતા ભિન્ન દેશ અને કાળને લઈને છે. એજ પ્રમાણે સત્ય એકજ છે, તે ભિન્ન ભિન્ન દેશ અને સજોગોને લઇ ભિન્ન ભિન્ન નામ અને રૂપમા દૃશ્ય થાય છે હિન્દુ ધર્મે આ સત્યની સામી ઓળખાણ કરી લીધી છે અને તેથીજ તે માને છે—કહે છે કે સર્વ ધર્મોમા સત્ય રહેલુ છે એક સાધારણ—જગલી લોકના ધર્મ સિદ્ધાન્તથી લઇને તે વેદાન્તના અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત પર્યન્ત સર્વ ધર્મો એક હિન્દુને મન ખરા જણાય છે આ સિદ્ધાન્તને લઇનેજ ધર્મના કારણથી ભિન્ન ધર્મી સાથે વૈર અને ઇર્ષ્યાની ભાવના હિન્દુઓમા કોઈ પણ વખત ઉત્પન્ન થઇ નથી આ પૃથ્વીની સપાટી પર જો કોઇ પણ પ્રજા એવી હોય કે જે અન્ય ધર્મો તરફ પણ માન અને પૂજ્યભાવ રાખી શકે, તો તે માત્ર હિન્દુ પ્રજાજ છે એક મુસલમાન પીર કે જેની કબરને આજે મુસલમાનો ભૂલી ગયા હોય—ત્યાગ કરી દીધો હોય તેને પણ હિન્દુઓ પૂજતા જણાશે. આવા પ્રકારના અનેક ઉદાહરણો અદ્યાપિ પર્યંત પણ મળી શકે છે.

જે એકની શોધમાં—જે ઐક્યને શોધવા આખુ જગત ફાંફાં મારે છે, તેને શોધવાની અમારા વિચારકોએ જાણે પ્રતિજ્ઞાજ લીધી હોય, તેમ જ્યાં સુધી તેઓ આત્મા કે જે આધારનો પણ આધાર છે તેની શોધ કરી શક્યા નહિ ત્યા સુધી તેઓ જપ્યા નહોતા. ભૌતિકશાસ્ત્રજ્ઞો આ ઐક્યને અણુ કે પરમાણુ સુધીજ લઈ જાય છે, તેઓ માને છે કે અણુ અને પરમાણુ પરત્વે જગતમા ઐક્ય છે અને ત્યાંજ તે સતોષ પામે છે. તેવીજ રીતે "અનેકધા ભાસમાન થતા જીવાત્માઓ એકજ પરમાત્મામાથી ઉત્પન્ન થયા છે" આવો ઐક્ય અનુભવ કરી ધર્મની સશોધન વૃત્તિ પણ શાન્ત પામે છે આ પ્રમાણે એક્યનો સિદ્ધાન્ત ફલીત થતા આપણે સ્પષ્ટ સમજી શકીએ છીએ કે વિવિધ પ્રકારે અને વિવિધરૂપે ભાસતા આ સર્વ જીવો એકજ પરમાત્માના અશરૂપ છે આપણે એ પણ સમજી શકીએ છીએ કે જે ઐક્ય શોધવાને ભૌતિકશાસ્ત્ર માત્ર અણુ પરમાણુના જડ સમુદ્રમા ફાફા મારે છે, તે ઐક્ય ખરી રીતે અધ્યાત્મવિદ્યાજ શોધી શકી છે, કારણ કે અધ્યાત્મવિદ્યાની મદદ સિવાય ભૌતિક-તત્વ ઉભુ રહી શકવાને અસમર્થ છે ભૌતિકશાસ્ત્ર માન્ય કરે છે કે અણુ પરમાણુ જડ છે છતા બે પરમાણુના સયોગથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે અહી પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો ઉભય પરમાણુઓ 'જડ'જ હોય તો ચૈતન્ય શક્તિ ક્યાથી આવી? કદાચ સયોગ એ ચૈતન્યનુ કારણ હોય પણ જડ પરમાણુના જડ સયોગથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય એ અસભવિત છે. જેથી અવશ્ય ચૈતન્ય જેવી કોઇ ત્રીજી વસ્તુ માનવીજ પડશે ફરી પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ બે પર-માણુઓ ત્રીજી ચૈતન્ય શક્તિ સાથે યોગ કેવી રીતે પામે છે? ક્યા નિયમથી જડ વસ્તુ ચૈતન્યને આકર્ષી શકે છે. આ રીતે જડ પર-માણુઓનો ચૈતન્ય સાથેનો યોગ વદતો વ્યાઘાત જેવો છે આવીજ અઘટીત ઘટના બહુધા ભૌતિકશાસ્ત્રની દરેક શાખામા જણાય છે.

ભૂમિતી કહે છે કે બિન્દુ તે છે કે જેને લંબાઈ પહોળાઇ નથી—અર્થાત્ જેની સ્થિતિજ નથી, અને લીટી તે છે કે જેની લંબાઈ છે પણ પહોળાઈ નથી. આ શું બતાવે છે? જે વસ્તુને લંબાઇ હોય અને પહોળાઈ ન હોય કિંવા જે વસ્તુ દૃશ્ય હોય છતાં તેની સ્થિતિ ન હોય—તેનું સ્થાન ન હોય એ વાત શું સત્ય તરીકે સ્વીકારી શકાય તેમ છે? આ તર્ક ઇન્દ્રિયજન્ય તો નથી. ઇન્દ્રિયો પોતાના દૈનિક વ્યાપારમાં જે નિયમોથી પરિમિત હોય છે તેની સાથે આ ભાવના ઐક્ય કરી શકવાને અસમર્થ છે માત્ર સમજવાને ખાતર—એક નિયમ ઠરાવવાને ખાતરજ આ ભાવના મનોકલ્પિત યોજાયલી છે, એમ સમજાઈ આવશે આ પ્રમાણે જડ ભૌતિકશાસ્ત્રને પણ મનનો આશ્રય લેવાની જરૂર પડે છે. આ ન્યાયથી દરેક વસ્તુનો વિચાર કરવામાં આવે તો જણાઇ આવે કે તે વસ્તુને અમુક સ્વરૂપ આપણે પોતેજ પોતાની અનુકૂળતાને ખાતર આપેલું છે. આપણે આજે એક વસ્તુ એક સ્વરૂપમાં જોઇએ છીએ, પણ કાલેજ જો કોઈ બીજી ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય તો તેજ વસ્તુ કોઈ જૂદાજ સ્વરૂપમાં જણાય એ અસ્વભાવિક નથી દ્રષ્ટાંત તરીકે હમણાં મ્હારી સમક્ષ આ ખુરસી પડેલી છે અને હું તેને તેના વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં જોઉં છું પણ હમણાંજ કોઈ કારણવશાત્ મ્હારી ઇન્દ્રિયોમાં કંઇક ન્યૂનાધિકતા થાય તો એજ ખુરસી મને જૂદા રૂપમાં જણાવાનો પૂર્ણ સંભવ છે. આ પ્રમાણે દૃશ્ય પદાર્થોનું સ્વરૂપ બે રીતે છે. એક તેનું અસ્તિત્વ અને એક આપણી કલ્પના આ પ્રમાણે કેવળ જડ પદાર્થોના વિચારમાં પણ છેવટ અધ્યાત્મિકતાની મદદ લેવાની જરૂર પડે છે એ આપણે સમજી શકીએ છીએ, અને આપણે ખાત્રીપૂર્વક જોઇ શકીએ છીએ કે પદાર્થ વિદ્યાનું અંતિમ લક્ષ અને અધ્યાત્મ વિદ્યાનું લક્ષ મૂળમાં એકજ છે.

૫-વેદાન્તમતની પ્રતિભા અને સુપરિણામ.

(અમેરિકા-બોસ્ટનની ટવેન્ટીએથ સેન્ચરી કલબ સન્મુખ આપેલુ ભાષણ)

આજના વિષયનો પ્રારભ કર્યા પહેલા મ્હારે આપ સર્વેનો ઉપકાર માનવાની તક જવા દેવી જોઇએ નહિ. હુ તમારી વચ્ચે ત્રણ વર્ષ રહ્યો છુ. મે લગભગ આખા અમેરિકામા પ્રવાસ કર્યો છે, અને હવે જ્યારે મને મ્હારા સ્વદેશમા પાછા જવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તમારા સર્વના માટે મ્હારા અતકરણમા જે ભાવ અને આદર ભરેલા છે તે વ્યક્ત કરૂ, એ આ પ્રસગે મને યોગ્ય જણાય છે. જ્યારે પ્રથમ મ્હે આ દેશમા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે થોડા દિવસ પછી મને તમારા દેશ સબધમા એક પુસ્તક લખવાની ઇચ્છા થઇ હતી, પણ ત્રણ વર્ષ અત્રે રહ્યા પછી મને એમ જણાય છે કે એ સબધમા હુ એક પણ પૃષ્ઠ લખવા શક્તિ-વાન નથી, ત્યારે પુસ્તકની તો વાતજ શી ? જૂદા જૂદા દેશોમા પ્રવાસ કરવાથી મને અનુભવ થયો છે કે ખાનપાન અને પોષાકાદિના સહજ ભેદ સિવાય, તેમજ રીતભાતમા રહેલી સાધારણ ભિન્નતાને બાદ કરતાં, સર્વત્ર મનુષ્યની પ્રકૃતિ બહુધા સમાનજ છે મનુષ્ય તે મનુષ્યજ છે, અને એ તેની વિચિત્ર મનુષ્યતા સર્વત્ર જણાઈ આવે છે છતા પ્રજાઓમા કઇક વિશિષ્ટ સદ્ગુણો પણ હોય છે, અને એવા સદ્ગુણોનો મને તમારા દેશમાં જે અનુભવ થયો છે તે હુ થોડાજ શબ્દોમા જણાવીશ તમારા આ પ્રતાપી દેશમા અમુક વ્યક્તિની

જાતિ કે બાહ્ય રૂપ રંગાદિ ઠાઠ કે આચારવિચાર તરફ જોવામાં આવતું નથી, એમ મને અનુભવથી જણાયુ છે અમુક મનુષ્ય શુ ખાય છે, શું પીએ છે, એ પ્રશ્નો તમારી દૃષ્ટિમા અતિ સાધારણ છે. ગમે તે મનુષ્ય હોય પણ તે ખરો મનુષ્ય હોવો જોઇએ અને તેમ હોય તો તે તમારો પ્રેમપાત્ર થઈ શકે છે–તમારા પ્રેમી હૃદયોમા સ્થાન લઇ શકે છે આ બાબતમા દુનિયાના બીજા કોઈ પણ દેશ સાથે તમારી સરખામણી થાય તેમ નથી.

હુ તમારા દેશમા તમને અમારા વેદાન્ત ધર્મની માહિતી આપવા આવ્યો હતો વેદાન્ત ધર્મ એક અત્યન્ત પ્રાચીન ધર્મ છે વેદોને નામે પ્રચલીત જગતના આદ્ય સાહિત્યમાથી આ વેદાન્ત ધર્મનો ઉદ્‌ભવ થયો છે. ‘વેદાન્ત’ એ વેદ શ્રુતિના વિસ્તૃત સાહિત્યરૂપ વૃક્ષનુ મહા મનોહર પુષ્પ છે હજારો વર્ષોથી રક્ષાઈ રહેલા અને પ્રગટ થયેલા વૈદિક જ્ઞાનનુ સુગંધી પુષ્પ વેદાન્ત છે વેદાન્તમતના કેટલાક વિશિષ્ટ ગુણો છે તે પૈકી પ્રથમ એક એ છે કે વેદાન્તમત અમુક વ્યક્તિગત મત નથી. પ્રભુના અમુક દેવદુતે કે ભવિષ્યવાદીએ આવીને અમુક ધર્મ આપ્યો એમ વેદાન્તના સબંધમા કહી શકાય તેમ નથી. કેટલાક ધર્મોમા જેમ તેમના મધ્ય બિન્દુરૂપે અમુક મહાત્મા–ધર્મ પ્રવર્તક હોય છે, તેમ વેદાન્તમા નથી તથાપિ એવા મહાપુરૂષોએ પ્રવર્તાવેલા મતો કે તત્વો વેદાન્ત વિરૂદ્ધ છે એમ પણ સમજવાનુ નથી. હિન્દુસ્તાનમા પણ પાછલા સમયમા પ્રવર્તકોએ સ્થાપેલા ધર્મો ઉત્પન્ન થયા છે. બૌદ્ધ ધર્મ અને તે પછી જે જે ધર્મો કે સપ્રદાયો-પેટા સપ્રદાયો ઉત્પન્ન થયા છે તે સર્વે એકાદ પ્રવર્તકને આશ્રયે છે તેજ પ્રમાણે ખ્રીસ્તિ અને મહમદી ધર્મ પણ એકેક મહાત્માદ્વારા પ્રવૃત થયેલા છે. પ્રત્યેક ધર્મમા એકેક પૂજનીય વ્યક્તિ પ્રવર્તક તરીકે વિદ્યમાન હોય છે, અને તેના તરફનો પૂજ્યભાવ–તેના મત પ્રતિ

પૂજ્યભાવ એ સપ્રદાય કે ધર્મનો આત્મા હોય છે. વેદાન્ત સપ્રદાયમા તેમ નથી. તેમજ વેદાન્તમત કોઇનો પણ વિરોધી કે દ્વેષી નથી તેને જગતના કોઇ પણ ધર્મ સાથે દ્વેષજન્ય ભેદ નથી, એટલુજ નહિ પણ વેદાન્તધર્મ સર્વ ધર્મોને થોડા કે વિશેષ પ્રમાણમા ઉપયોગી થયો છે.

વેદાન્ત કહે છે કે મનુષ્ય પ્રભુનો અશ છે. વેદાન્ત માને છે કે આપણી આસપાસ જાગૃતમા તેમજ સ્વપ્નમા દેખાતી દરેક નાની મોટી વસ્તુ વનસ્પતિ કે ખનીજ સર્વ તેને લીધેજ દૃશ્ય છે આ તત્વ સર્વ ધર્મોએ એક કે બીજા સ્વરૂપમા સ્વીકાર્યુ છે. મનુષ્યમા દૃશ્ય થતા સર્વ સદ્‌ગુણો, સર્વ સામર્થ્ય આપણી આસપાસ ભરેલા વિશ્વ ચૈતન્ય સાગરનાજ ભાગ હોઇ મનુષ્ય અને મનુષ્યમા ભેદ નથી. ચૈતન્ય સ્વરૂપનો વિચાર કરતા મનુષ્ય મૂળમા એકજ છે એમ સમજાય છે. અપાર મમુદ્રમા જેવી રીતે અનેક સ્થળે નાના મોટા મોજા પ્રત્યક્ષ થાય છે તે પ્રમાણે મનુષ્ય પણ ચૈતન્ય સાગરમા મોજાંરૂપ છે. આપણે પ્રત્યેક વસ્તુત એ સાગરના અશ હોઇને પ્રત્યેકની ખટપટ આ વસ્તુસ્થિતિ–સમુદ્ર સાથેનો પોતાનો સ્વાભાવિક યોગ અનુભવસિદ્ધ કરવાને માટેજ છે આપણે પ્રત્યેક સચ્ચિદાનદના અશરૂપજ છીએ. બહારનો દેખાતો નામાદિ ભેદ ન્યૂનાધિક ઉપાધિને લીધેજ દૃશ્ય થાય છે આ સિદ્ધાન્તને લક્ષમા લઈ વેદાન્ત કહે છે કે કોઈ મૂર્ખ હોય કિવા તેના શરીરાદિમા કઇ ન્યૂનતા હોય તેથી તેની કિમત ઓછી ન સમજતા તેનામા પણ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા છે એ વાત લક્ષમા લેવાની જરૂર છે. વેદાન્ત કહે છે કે અમુક વ્યક્તિને ‘ તું પાપી છે ’ એમ કહી તિરસ્કાર કરવામા કર્ત્તવ્ય નથી પણ તેનુ ચૈતન્ય સ્વરૂપ પૂર્ણપણે પ્રકાશે એવા પ્રયત્નમાં સહાયતા કરવી એજ ઇષ્ટ છે, અને આવો પ્રયત્ન કરવો એજ ધર્મોપદેશકોનુ એક આવશ્યકીય કર્ત્તવ્ય છે.

વેદાન્ત શીખવે છે કે સમાજમા ભિન્ન ભિન્ન સર્વ ક્ષેત્રમા જણાઈ આવતી લોકોત્તર બુદ્ધિશક્તિ એ માત્ર મનુષ્યના હૃદયમાં નિવાસ કરતી ચૈતન્ય શક્તિનુજ દશ્ય ફળ છે તેનુ આદિ સ્વરૂપ મનુષ્યના મનમાજ રચાય છે. મનુષ્યનુ મન વસ્તુત જ્ઞાન સ્વરૂપજ છે. પોતપોતાના ધર્મ પ્રવર્તકને ધર્મોપદેશ પરમાત્મા પાસેથી મળ્યો એવી માન્યતા ઇતિર ધર્માવલબીઓ સ્વીકારે છે, વેદાન્તને આ અભિપ્રાય માન્ય નથી. વેદાન્ત માને છે કે મનુષ્યના મનમા નિવાસ કરતુ નિઃસીમ ચૈતન્ય જ્ઞાનતત્વજ આ મહાત્માઓરૂપે દશ્ય થયુ છે વેદાન્ત કહે છે કે મનુષ્ય-દરેક મનુષ્ય પોતામા ભરેલુ નિસીમ ચૈતન્ય સિદ્ધ કરવા અનેકાનેક રીતે પ્રયત્ન કરે છે અને મહાત્માઓ એ આ પ્રયત્નનુ દશ્ય ફળ છે. મનુષ્ય પરમાત્માથી ભિન્ન નથી એ તત્વ જેને માન્ય નથી એવા ધર્મો સાથે વાદવિવાદ કરવો એ વેદાન્તને અનુચિત છે, કારણ કે વેદાન્ત શ્રદ્ધાથી માને છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ કે સમાજની પ્રવૃત્તિ એ તત્વને પામવા પ્રતિજ જાણતા કે અજાણતા થાય છે આ તત્વ કદાચ આજે કોઈ નહિ સમજતુ હોય તો કાલે અવશ્ય સમજશેજ. વાદવિવાદથી શુ લાભ થઈ શકે તેમ છે ?

મનુષ્ય પ્રાણી એ એક નાની સરખી ડબીમા ભરાઇ રહેલો એક સ્થિતિસ્થાપક કમાન સરખુ છે. યદ્યપિ આ ડબી છેક નાની દેખાય છે તથાપિ તેમા રહેલી એક ચૈતન્યરૂપી કમાન અનત છે અને તે એવી રીતે મૂકાયલી છે કે તેને વારવાર આ ડબીથી છૂટ મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે આ ઇચ્છા અને તજ્જન્ય પ્રવૃત્તિમાથીજ આ સર્વ વ્યવહાર નિર્માણ થયો જણાય છે, પરતુ એ વાત ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે કે વ્યવહારમા સર્વત્ર દેખાઇ આવતી સ્વાર્થાન્ધતા, દુષ્ટપણુ અને અન્ય દુર્ગુણો એ પ્રવૃત્તિને લઇને નથી. તેમજ વ્યવહારમા સ્થળે સ્થળે અનેક અનેક પ્રસગોમા જણાતી દુષ્ટતા કાઇ આ

પ્રવૃત્તિનુ કાર્ય કે કારણ નથી. એક હિન્દુ આચાર્યે કહ્યુ છે કેઃ—જેમ એક પહાડ ઉપર જળનુ મોટુ કેન્દ્ર હોય, આ કેન્દ્રમાથી નીચેના ખેતરોને પાણી આપવા માટે એકજ દ્વાર હોય, જળને પસાર થવાનો માર્ગ માટી અને કચરાથી ભરેલો હોય, દ્વાર ઉઘડતા જળ ધસારાબધ પસાર થાય છે, અને તેથી માર્ગનો કચરો અને ધૂળ તે જળમાં મિશ્રીત થયેલો જણાઇને તે ડોળુ થઇ જાય છે, પરતુ આ ધૂળ કે કચરો તે કાંઈ જળનુ કારણ કે કાર્ય નથી. જળમા તો તે દેશકાળને લઇનેજ મિશ્રીત થયો છે, અને દેશકાળને લઇને દેખાય છે એટલુ જ—એ પ્રમાણે મનુષ્યના અતરમા રહેલુ ઇશ્વરરૂપી જળ પોતાના સ્વરૂપને ધારણ કરતા દુર્ગુણોરૂપી કચરો નાશ પામી જાય છે. આ પરસ્પર વિરૂદ્ધ સ્થિતિ અનાદિ છે. એમા કોઇ કોઇનુ કારણ નથી

આ ભાવના પરત્વે દુનિયામા પ્રવર્તતા સર્વ ધર્મો અને સપ્રદાયો—તે હિન્દુસ્તાનમા ઉત્પન્ન થયા હોય કે બીજા દેશોમા, પણ વેદાન્તમત તેમનો ઉપકારક છે આ ભાવના સર્વ ધર્મોએ—કોઇએ પૌરાણિક કથારૂપે કે કોઇએ કઈ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી સ્વીકારી છે. અમુક કોઈ વ્યક્તિના ચિત્તમા ઉદ્ભવ પામી પરમાત્માએ તેને ધર્મ શીખવ્યો અને તે વ્યક્તિદ્વારા ધર્મ પ્રસિદ્ધિને પામ્યો, આવી માન્યતા વેદાન્તને માન્ય નથી. એકજ તત્ત્વ અસખ્ય માનવીઓના અતઃકરણમા વ્યક્ત થઈ એ સર્વના સમવાય, ચિત્વનરૂપ એકજ તત્ત્વ, ધર્મ અને ધર્મપ્રવર્તકને નિર્માણ કરે છે—અર્થાત્ કાળ અને સયોગોજ વસ્તુના કારણ છે મનુષ્ય નહિ, આવો વેદાન્તનો અભિપ્રાય છે. તેજ પ્રમાણે પરોપકાર, બીજાનુ ભલુ કરવાની ઇચ્છા તેમજ અન્ય નીતિતત્ત્વો પણ મનુષ્ય મનુષ્યની પ્રકૃતિમા નિવાસ કરતી ઐક્યતાને પ્રભાવે જ ઉદય પામે છે. આ શરીરમાં બોલનાર "હુ" માત્ર આ ક્ષુદ્ર શરીરની સાથેજ સબધ ધરાવે છે તેમ નથી, પણ તેનુ મૂળ અનંત

ચૈતન્ય સાથે સબધ ધરાવે છે. આ તત્ત્વનો અનુભવ કેટલીકવાર સામાન્ય કોટીના મનુષ્યને પણ થઈ શકે છે. બીજાના દુ ખ અને વેદનાને જોઇને જ્યારે આખમા અશ્રુ વહે છે—પોતાને દુ ખ થાય છે તે સમયે તે મનુષ્ય પોતાને ભૂલી ગયુ હોય છે, અને તે સમયે પોતાપણું તેણે એ દેખાતા દુ.ખી પ્રાણીમા આરોપેલુ હોય છે. તે અન્યની સાથે એક થઈ ગયુ હોય છે, તે ક્ષણે તે બીજાના દુ.ખને પોતાનુ દુ:ખ સમજે છે. જો સર્વ મનુષ્યોના મનની એકતાનતા ન થતી હોય કિવા થવી અશક્ય હોય તો અન્યને માટે સહાનુભૂતિ કિવા પરોપકારની ભાવનાનો ઉદ્ભવ પણ અશકય થઈ જાય સહાનુભૂતિ, પરોપકાર અને પ્રેમ એજ સર્વ નીતિ ગ્રન્થોના પાયારૂપ છે સર્વ નીતિ ગ્રન્થોનો સાર વેદાન્તના **तत्त्वमसि** તુ તે છે ત્હારા અને પરમાત્મા વચ્ચે ભેદ નથી એ એકજ ભાવનામા સમાય છે

વેદાન્ત દરેક વ્યક્તિને કહે છે કે **तत्त्वमसि** તું તે છે તું સર્વ વિશ્વના કારણથી અભિન્ન છે અને તેથી દેખાતા આ પૃથક્ પૃથક્ આત્મા વાસ્તવિક રીતે ત્હારા પોતાના આત્માથી ભિન્ન નથી આત્માજ શરીરની બાહ્ય ઉપાધિનુ કારણ છે તેથી સર્વ મનુષ્યોના શરીરાદિ પણ ત્હારાથી ભિન્ન નથી. તું કોઇને પણ દુ ખી કરવા જતા પ્રથમ પોતાનેજ દુ ખી કરીશ. તેમજ તુ જો બીજાપર પ્રેમ રાખીશ તો પ્રથમ એ પ્રેમાનદનો અનુભવ તનેજ મળશે કોઈના દ્વેષનો વિચાર ત્હારા મનમા ઉદ્ભવ પામતા તે જેટલો તેને હાનીકારક છે, તેટલોજ તને પોતાને પણ હાનીકારક થશે. બીજાપર કરેલો પ્રેમ તને પ્રેમ સ્વરૂપે પાછો મળશે તુ પોતેજ વિશ્વ છે—તુ પોતેજ અનત છે. જો કે આ ક્ષણે તુ ત્હારૂ અનતતત્વ વિસરી પણ ગયો હોય—ત્હારા પ્રભુથી દૂર પણ થયો હોય, તથાપિ એ વિસ્મરણ કે દૂરત્વ હમ્મેશા રહેશે એમ નથી. સમય એવો આવશે કે જ્યારે તું ત્હારૂ પોતાપણુ—

ત્હારૂં પૂર્ણ સ્વરૂપ જોઈ શકીશ અને તે વખતે તુ એકમા નથી પણ અનેકમા છે, અનેકમાંજ નહિ પણ સમસ્ત બ્રહ્માંડ સાથે તું એકજ છે એમ તને પ્રત્યક્ષ જણાશે.

વેદાન્તની બીજી એક વિશિષ્ટ ભાવના એ છે કે જગતમા અનેક ધર્મમાર્ગો પ્રવર્તતા આપણે જોઇએ છીએ તે ઇષ્ટ હોઇ મનુષ્યોની ઉન્નતિ માટે આવશ્યકીય છે. સવ એકજ ધર્મના અનુયાયી થાય એ ઠીક નથી. પોતાના ધર્મમા રહીને તેના ઉચ્ચત્તમ તત્વનો અનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, એજ દરેક વ્યક્તિને માટે હિતાવહ માર્ગ છે સર્વ એકજ લક્ષ્યબિન્દુ તરફ આગળ વધે છે—સર્વ પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવાને મથન કરે છે તેમના માર્ગ ભિન્ન હોય તેથી શુ હાની છે ? વેદાન્ત પોતાની કવિતામય ભાષામા કહે છે કે.—

आकाशात् पतितंतोयं यथा गच्छंति सागरम् ।
सर्व देवे नमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥

" જેમ જૂદી જૂદી નદીઓ જૂદા જૂદા સ્થાનોમાથી નીકળી જૂદે જૂદે માર્ગે વહી છેવટે સાગરને મળે છ તેવીજ રીતે બધા ધર્મો—સપ્રદાયો જૂદા જૂદા લક્ષ્ય બિન્દુઓમાથી ઉદ્‌ભવ પામી સીધે કે આડે માર્ગે થઇને છેવટે ઓ પ્રભુ ! તનેજ મળે છે"

આ અત્યત પ્રાચીન ધર્મમાથી બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદ્‌ભવ થયો છે. જે ધર્મે પ્રથમવાર પોતાના ઉપદેશકો મોકલી નિદ્રાધીન જગતને જાગૃત થવાનુ પુણ્ય કાર્ય કર્યું છે, અને આડકતરી રીતે તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉપર પણ ગ્રીસના વિદ્વાનો, અને મધ્યકાળના યૂરોપિય તત્ત્વજ્ઞો-દ્વારા અસર કરી છે. છેવટે જર્મનીના વિચારકોપર વેદાન્તની અદ્વિતીય અસર થઇ, તત્વજ્ઞાનની વિચારશ્રેણીમા એક અદ્‌ભૂત ક્રાન્તિ થવા પામી છે. આ રીતે વેદાન્તમતનો સીધી કે આડકતરી રીતે સમસ્ત જગતમાં પ્રસાર થયો છે, છતાં એ પ્રસાર શાંતિપૂર્વક જરા પણ

આડંબર કે દ્વેષની ભાવના વિના થયો છે. રાત્રિને સમયે વનસ્પતિમા વિહાર કરતી ઝાકળ, જેટલી શાન્તિથી અને નિઃશબ્દતાથી વનસ્પતિનુ હિત બજાવે છે તેટલીજ શાન્તિ અને નિઃશબ્દતાપૂર્વક વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોનો પ્રસાર મનુષ્ય જાતિના ભલાને માટે જગતમા થયો છે અશોક રાજાના સમયના કેટલાક સ્તંભો અને શિલાલેખો ઉપરથી, તે વખતે બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસારનુ કામ કેવી રીતે થતું હતું તેનુ અનુમાન કરી શકાય છે. તે વખતે ઈરાન, ચીન, ગ્રીસ, ઇજીપ્ત ઇત્યાદિ દૂરના દેશોમા ધર્મોપદેશકો મોકલવામા આવતા હતા. આ ઘટના ખ્રિસ્તના જન્મ પૂર્વે ત્રણસો વરસની છે, અને તે સમયે પણ બોદ્ધ ધર્મોપદેશકોને એમ શીખવવામા આવતું કે "અનાદર બુદ્ધિથી બીજા ધર્મોનુ અવલોકન કરવુ નહિ, સર્વ ધર્મોનુ મૂળ એકજ છે તેમને તમારાથી બને તેટલી મદદ કરો. તમને જાણમા હોય તે અવશ્ય તેમને શીખવો, પણ તેમને હાની થાય એવુ જરા પણ વર્તન કરવુ નહિ"

વેદાન્તધર્મના પ્રસારને લીધેજ હિન્દુસ્તાનમા ધર્મને નામે કે ધર્મને માટે કોઇ વાર પણ યુદ્ધ કે મારામારી થવાના પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા નથી ઉલટો એક હિન્દુના મનમા સર્વ ધર્મોને માટે પૂજ્યભાવ હોય છે પોતાના દેશમાથી બહિષ્કાર પામેલા હિબ્રુ લોકોને હિન્દુઓએ આશ્રય આપ્યો છે, અને આજપર્યન્ત પણ તેમના વંશજ મલબાર કિનારાપર રહે છે ઈરાનની પ્રાચીન પ્રજાને જ્યારે તેમના સ્વદેશનો ધાર્મિક વિપત્તિને લઈ ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે તેમણે પણ હિન્દુસ્તાનનો આશ્રય શોધ્યો, જે તેમને પ્રેમપૂર્વક આપવામા આવ્યો છે. અદ્યાપિ પર્યન્ત એમના વંશજ—મુંબઇ ઇલાકાના અમારા પારસી ભાઇઓ—પ્રતિ અમે એવોજ પ્રેમ અને મમતા રાખીએ છીએ. સેંટ ટૅામસ સાથે કેટલાક ખ્રિસ્તીઓ પણ હિન્દુસ્તાનમા આવ્યા હતા એમ કહેવાય છે. સેંટ ટૅામસ ખ્રિસ્તના પોતાના શિષ્યો

પૈકીના એક હતા. એમને પણ હિન્દુસ્તાને આશ્રય આપ્યો છે અને તેમના વંશજ અદ્યાપિ પર્યન્ત ભારતવર્ષમાં રહે છે. અન્ય ધર્મોને માટેની આદર બુદ્ધિ હમણા સુધી હિન્દુસ્તાનમાંથી નાશ પામી નથી, અને તે કોઇ પણ કાળે નાશ થવાનો સંભવ પણ નથી

વેદાન્તધર્મ આ આદર બુદ્ધિનો બોધ આગ્રહપૂર્વક કરે છે. આપણે જાણતાં કે અજાણતા પણ તે આપણા આદિ કારણ—પરમાત્મા તરફ આગળ વધીએ છીએ અને કદાચ માર્ગ ભિન્ન હોય તો પણ તેને માટે કોઇનો અનાદર કરવાનુ શુ કારણ છે? કદાચ કોઈ માણસની ગતિ મંદ હોય—તેનો અધ્યાત્મિક અધિકાર નીચેની ભૂમિકાનો હોય તથાપિ તેને માટે તેનો તિરસ્કાર કરવો, તેને તુચ્છ માનવો એ યોગ્ય નથી આપણા નેત્ર ઉપરના મોહના પડદાને લીધેજ આપણને આમ ભેદભાવ દેખાય છે. એ પડદો દૂર થતાજ આપણુ અંતઃકરણરૂપી દર્પણ શુદ્ધ થતાજ દેખાય છે કે મનુષ્ય અને મનુષ્યમા કંઇ પણ ભેદ નથી—તેઓ વાસ્તવિક રીતે એકજ છે

મનુષ્ય જ્યારે વેદાન્તના અનુભવની આ ઉચ્ચતમ દશાને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેને સ્ત્રી અને પુરૂષમા ભેદ દેખાતો નથી. જાત અને જાતમા—રંગમા કે જન્મના હક્કમા તેને જરા પણ મહત્તા જેવુ દેખાતું નથી. એ સર્વ તેને આભાસરૂપજ પ્રતીત થાય છે તે આ સર્વ ભેદભાવથી પર—અને સર્વના મૂળમાં વ્યાપી રહેલા પરમાત્માને જુએ છે. મનુષ્ય માત્ર તેને પ્રભુ સ્વરૂપ જણાય છે, તેને જગત સમસ્ત પોતાનુ જણાય છે. આ સ્થિતિજ ખરા વેદાન્તિની સ્થિતિ છે.

૬—આર્ય તત્વજ્ઞાનનાં પગથીયાં.

કોઇ પણ ધર્મના પ્રારંભના સમયનો વિચાર કરવામાં આવે તો "ઇશ્વિરી પ્રેરણા" કે "ઇશ્વરે આપેલ ગ્રન્થ" એવી કોઇ કલ્પનાનો અવશ્ય ઉદ્ભવ થયો હોવો જોઇએ. સાધારણ વર્ગના કિંવા જેને આપણે જંગલી કહીએ છીએ તેવા લોકોમાં ધર્મને નામે પ્રવર્તતી ભાવનાઓ સંબંધી આપણે વિશેષ વિચારવાની જરૂર નથી, કારણકે એવી ભાવનાને ધર્મનું નામ આપવું પણ યોગ્ય નથી, પણ જેને ધર્મની સંજ્ઞા વાસ્તવિક રીતે આપી શકાય, એવા ધર્મો તરફ દૃષ્ટિ કરવામાં આવે તો જણાઇ આવ્યા વિના રહે તેમ નથી કે ઉપર્યુક્ત ભાવનાઓજ તેના મૂળ રૂપજ હોય છે આપણને દૃસ્ય થતા આ વિશાળ વિશ્વનો કોઇ પણ કર્ત્તા હોવો જોઇએ આ કલ્પના ધર્મની કલ્પનાના પાયા સરખી છે, અને સર્વ ભાવનાઓરૂપી દિવાલો એ પાયા ઉપરજ ચણાઇ છે. તે પછી આત્માની કલ્પના ઉદ્ભવ પામી છે શરીર જડ છે એવું જણાતાં તેમાં "હું છું" એમ બોલનાર આત્મા જેવું કંઇક ચૈતન્યતત્વ હોવું જોઇએ એમ જણાયું, અને સાથે એવી કલ્પના થઇ કે એ આત્મા શરીરથી ભિન્ન હોવો જોઇએ

આ ભાવના ધર્મભાવના સાથે સંબંધ ધરાવતી પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ભાવના છે ભારતવર્ષમાં પણ એવી ભાવનાઓ જન્મ પામી હતી પણ આર્ય વિચારકોએ તરતજ તેનો ત્યાગ કર્યો જણાય છે. સાંપ્રત હિન્દુ ધર્મને એ કલ્પનાની સાથે જાણે સંબંધજ ન હોય

એટલુ બધુ પરિવર્તન થઇ ગયુ છે. સાપ્રત આર્યધર્મનુ સ્વરૂપ કઇકિ જૂદાજ પ્રકારનુ છે. હિન્દુધર્મનુ સ્વરૂપ મૂળની ઇશ્વિર અને આત્મા વિષયક કલ્પનામાંથી નહિ પણ એ કલ્પનામાથી ઉપજેલી ઇતર કલ્પનાઓમાથી યોજાયુ છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સબધમા પણ પ્રથમ કલ્પના એજ છે કે તે શૂન્ય—નેસ્તીમાંથી પરમેશ્વરે ઉત્પન્ન કરી છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે સર્વ શૂન્ય હતું અને પોતાની માત્ર ઇચ્છિાથી પરમાત્માએ આ જગત નિર્માણ કર્યું છે. ઉત્પત્તિની આ ભાવના શકાથી વિમુક્ત રહી શકની નથી. જો આરભમાં કઈ પણ ન હોય તો તેમાથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય કેમ? એવી શકા ઉપસ્થિત થાય છે. આજ વેદાન્તમતનો આરભ કાળ છે જો આ 'વિશ્વ છે' એમ માનીએ તો અવશ્યજ તેનુ કોઈ કારણ હોવુ જોઇએ કે જેમાથી તે ઉદ્ભવ પામ્યુ હોય નેસ્તીમાથી અસ્તીનો ઉદ્ભવ થવો એ અશક્ય જેવુ છે, એમ આપણે સહજ સમજી શકીએ છીએ. આપણે કઈ પણ વસ્તુ નિર્માણ કરવાની હોય ત્યારે તેને માટે વિવિધ પ્રકારનાં સાધનો એકત્ર કરવાની પ્રથમ જરૂર પડે છે. એકાદ ઘર બાંધવા કે કોઈ વહાણ બનાવવા પહેલાજ તે માટે જોઇતી પથ્થર, લોહ, લાકડકામ, ઇત્યાદિ સામગ્રી હોવાની જરૂર છે, તેમજ તે ઘર બનાવવા માટે જોઇતાં હથિયાર પણ તૈયાર હોવાની જરૂર છે. આ પ્રમાણે કાર્યરૂપ વસ્તુની શરૂઆત પહેલાજ કારણરૂપ વસ્તુનુ અસ્તિત્વ હોવુ જોઇએ, એ સિદ્ધાન્ત આપણા અનેક અનુભવોમાં આવે છે. આમ હોવાને લીધે 'જગત શૂન્યમાંથી થયુ' એ. કલ્પના વિવેકબુદ્ધિની કસોટીપર ચ્હડવાને અશક્ત જણાયાથી તેનો ત્યાગ કરવામા આવ્યો અને જગત જે કાર્યરૂપ વસ્તુ છે તેના કારણરૂપ વસ્તુ શુ હોવી જોઇએ, તે શોધવાનો પ્રયત્ન આગળ ચાલ્યો. જો ધર્મોના ઇતિહાસનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો જણાઈ આવે કે વસ્તુતઃ આ મૂળવસ્તુની શોધના

પ્રયત્નમાંજ સર્વ ધર્મો ગુંથાયલા છે. આ જગતને પરમાત્માએ નિર્માણ કર્યું, એ વાત આપણે ઘડીભર માની લઇએ, તોપણ તે શામાંથી ઉત્પન્ન કર્યું, એ પ્રશ્ન તો રહે છેજ. અનેક તત્ત્વશાસ્ત્રોએ આ એકજ પ્રશ્નની પુનઃ પુનઃ અને અનેક સ્વરૂપમા ચર્ચા કરી છે. કોઇ એમ માને છે કે સૃષ્ટિ, પરમેશ્વર અને જીવ એ ત્રણે સત્યસ્વરૂપ હોઇ અનાદિ છે એ પૈકી કોઇની પણ આદિ નથી. પણ એમાના સૃષ્ટિ અને જીવ એ બે પરમાત્માપર અવલબે છે, અને માત્ર પરમાત્માનુ અસ્તિત્વજ સ્વતંત્ર છે. જે પ્રમાણે જડ પરમાણુનો આધાર પરમાત્માની ઇચ્છા ઉપર અવલબે છે એ પ્રમાણે જીવનુ અસ્તિત્વ પણ પરમાત્માની ઇચ્છા ઉપરજ અવલબે છે. આ એક પક્ષની માન્યતા છે. આમા હમણાં આપણે ફક્ત જીવ વિષયનોજ વિચાર કરીએ. આર્યાવર્તમા જો કે અનેક ધર્મો અને સંપ્રદાયો પ્રચલીત છે, તથાપિ તે સર્વને સાખ્યદર્શન સમાન રીતે માન્ય છે. આગળ વધી કહીએ તો એ સર્વ ધર્મોની ઇમારત સાખ્યના પાયાપરજ ચણાઈ છે. આપણને કોઈ પણ વસ્તુનો બોધ થાય છે ત્યારે પ્રથમ તે બાહ્યેન્દ્રિયોને ગોચર થઈ પશ્ચાત્ તેદ્વારા એ વસ્તુબોધ તે તે ઇન્દ્રિયોના ગોલક કિંવા અંતરેન્દ્રિયો પ્રતિ લઈ જવામા આવે છે. આ અંતરેન્દ્રિય મનને તેની ચેતવણી આપે છે, અને મન તેની અસર બુદ્ધિને પહોચાડે છે આટલી પરંપરા ચાલ્યા પછીજ આપણે કહી શકીએ છીએ કે અમુક વસ્તુનુ આપણને જ્ઞાન થયુ છે. જે જે ઇન્દ્રિયોદ્વારા પદાર્થોનો બોધ થાય છે તે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયોનાં ગોલક (Centres) હોય છે, એ વાત અર્વાચીન શાસ્ત્રોએ પણ માન્ય કરી છે. અર્વાચીન શાસ્ત્રોએ એમ જણાવ્યુ છે કે આ ગોલકના બે વિભાગ છે. જેનું પણ સાંખ્યની અંતરેન્દ્રિય અને મન એ ઇન્દ્રિયો સાથે સામ્ય થવા જાય છે. પણ આ ઉભયના ચાલક એવા કોઈ મધ્યવર્તી પદાર્થનું

જ્ઞાન અર્વાચીન શાસ્ત્રોને અદ્યાપિ પર્યન્ત થયુ નથી. વસ્તુ સ્થિતિનો વિચાર કરતાં પ્રથમ ગોલકનું જ્ઞાન થાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ આ સર્વે ગોલકોનાં સ્થાન ભિન્ન ભિન્ન હોઈ કોઈ પણ સ્થળે તેઓ એકત્ર થાય છે, અગર અમુક ગોલક એવું છે કે જેને અનુલક્ષી ઇતર સર્વ ઇન્દ્રિયો પોતાનુ કાર્ય કરે છે, એમ પણ એ શાસ્ત્રોએ જણાવેલું નથી. હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ જે તત્ત્વ શોધી કાઢ્યુ છે ત્યા સુધી પહોંચવાના સાધનો ભોતિકશાસ્ત્રકારો અદ્યાપિ પર્યન્ત નથી શોધી શક્યા, એ આ ઉપરથી આપણે કબૂલ કરવુ પડશે આ સર્વે ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓનો કોઈ ચાલક અવશ્ય હોવો જોઇએ, એમ માનવુજ પડશે. જો તેમ ન હોય તો આ સર્વે શક્તિઓમા ફાટફુટ થઈ જાય અને શરીરનો વ્યવહાર પણ ચાલવો અશક્ય થઈ જાય જો આવો ચાલક મ્હારા શરીરમા ન હોય તો અમુકને 'અમુક જોઉ છુ' "તે અમુક છે" એમ કોણ કહે છે? "આ મિત્ર" "પેલો મનુષ્ય" આમ નિશ્ચય કરનાર કોઈ પણ મધ્યવર્તી ચાલક અવશ્ય હોવો જોઇએ જો આપણી દરેક અતરેન્દ્રિય સ્વતત્ર હોય તો એકજ વેળા એ ઇન્દ્રિયો કામ કરી શકવાનો સભવ પણ ન રહે. નેત્રો જોઈ શકે છે, કાન સાંભળી શકે છે, પ્રાણ શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરે છે, ઇત્યાદિ સર્વે એકજ વેળા નિયમિત થાય છે. જો દરેક અતરેન્દ્રિય સ્વતત્ર હોય તો આમ થઇ શકે નહિ. દરેક અતરેન્દ્રિયમા શક્તિ છે, અને જો એ દરેક ગોલકો કે અતરેન્દ્રિયોની શક્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન હોય તો, પ્રથમ દેખાવુ, વળી થોડો વખત રહી સભળાવુ, વળી સ્પર્શ થવો, આમ અસરો પણ ભિન્ન ભિન્ન થાય, પણ તેમ થતું નથી, તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે એ ઇન્દ્રિય શક્તિઓને નિયમન કરનાર કોઇક મધ્યસ્થ તત્ત્વ હોવુ જોઇએ.

આપણું શરીર પરમાણુંઓનુ બનેલુ છે, જે જડ અને અક્રિય છે.

આ શરીરની અંદર એક સૂક્ષ્મશરીર હોવાનુ વેદાન્તીઓ માને છે—એ સૂક્ષ્મ શરીર પણ યદ્યપિ સૂક્ષ્મ છે, અને પારદર્શી તત્ત્વોથી બનેલુ છે તથાપિ તે પણ જડ છે. તે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ (તથાપિ જડ) પરમાણુઓનુ બનેલુ છે, અને સ્થૂલશરીર ઘન પરમાણુઓનું રચાયલુ છે, એટલોજ આમા ભેદ છે. આ સૂક્ષ્મશરીર એટલુ બધુ સૂક્ષ્મ છે કે તે સૂક્ષ્મદર્શકયંત્રથી દેખાવુ પણ અશક્ય છે. ત્યારે તમે પ્રશ્ન કરશો કે એ શરીરનુ કાર્ય શુ છે? જે પ્રમાણે સ્થૂલદેહ જડ અને દૃશ્ય શક્તિઓદ્વારા કાર્ય કરી શકે છે, તેમ સૂક્ષ્મદેહ પણ સૂક્ષ્મ શક્તિઓદ્વારા કાર્ય કરે છે. સ્થૂલશરીર સ્થૂલ પદાર્થોનુ આશ્રય સ્થાન છે, અને સૂક્ષ્મશરીર સૂક્ષ્મ તરંગોને આશ્રય આપે છે—આ સૂક્ષ્મ તરંગોને આપણે 'વિચાર' કહીએ છીએ. સ્થૂલશરીર જડ પરમાણુઓનુ રચાયલુ છે, અને તેથી તેની શક્તિઓ પણ જડ છે. શક્તિને કાર્ય કરવાને સ્થૂલ પદાર્થની આવશ્યકતા છે—અર્થાત્ શક્તિ પદાર્થાશ્રિત છે. હવે આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ કે જેમ સ્થૂલદેહમા ઘન જડ પરમાણુઓ હોય છે તેમ સૂક્ષ્મદેહમાં સૂક્ષ્મ જડ પરમાણુઓ હોય છે, જે શક્તિ સ્થૂલશરીરમા સ્થૂલરૂપે પ્રતીત થાય છે તેજ શક્તિ સૂક્ષ્મશરીરમા સૂક્ષ્મરૂપમા જણાય છે, માત્ર સ્થિતિમા ભેદ છે—સ્વભાવમાં નહિ. એકજ વસ્તુ જ્યારે તે સૂક્ષ્મ-સ્વરૂપમા હોય છે ત્યારે આપણે તેને વિચાર કહીએ છીએ અને તેજ વસ્તુને સ્થૂલરૂપમા આપણે 'ક્રિયા' કહીએ છીએ. કોઇને મારવો, આમ પ્રથમ મ્હારા મનમા વિચાર થાય છે, અને તેજ વિચાર-શક્તિનુ સ્થૂલ રૂપાંતર થતાં તે આઘાતરૂપે દૃશ્ય થાય છે. મૂળ શક્તિ સૂક્ષ્મ સ્થિતિમાં હોય છે તેને આપણે તરંગ કે વિચાર કહીએ છીએ. એજ શક્તિ જ્યારે સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોદ્વારા દેખાય છે ત્યારે તેને ક્રિયા કહેવાય છે. શક્તિને સ્થૂલ કિંવા સૂક્ષ્મ કાર્યો કરવા માટે સ્થૂલ અથવા

સૂક્ષ્મ પદાર્થોનો આશ્રય શોધવો પડે છે, કારણ કે પદાર્થના આશ્રય વિના શક્તિ કાર્ય કરી શકવા અસમર્થ છે જેમ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીર ઉભય જડ પરમાણુઓનાં બનેલાં હોઈ તેની સ્થિતિમાંજ ભેદ છે, સ્વભાવમા ભેદ નથી, તેજ રીતે શક્તિ પણ તેના આશ્રયને લીધે સ્થૂલ અથવા સૂક્ષ્મ દેખાય છે, છતા સ્વભાવમાં તે એકજ છે. વળી એ ઉભય–શક્તિ અને પદાર્થ, જે પદાર્થનાં બનેલાં છે તે પદાર્થ પણ તેમનાથી ભિન્ન સ્વભાવનો ન હોઈ શકે તેમાં તફાવત માત્ર એજ છે કે એ પદાર્થનુ એકરૂપ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી સ્થૂલ ઇન્દ્રિયગોચર નથી, જ્યારે બીજું ઘટ્ટ હોઇ જોઇ શકાય છે ગુણધર્મનો વિચાર કરતા આ ઉભય શરીરોમા ભેદ નથી, ભેદ માત્ર દૃષ્ટિમા છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ ઉભય શરીરોમા વિચારાત્મક અને ક્રિયાત્મક જે શક્તિઓ પ્રતીત થાપ છે તે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઇ? વેદાન્તમત પ્રમાણે સૃષ્ટિમા એકંદર બે પદાર્થો છેઃ આકાશ અને પ્રાણ આ પૈકી આકાશ એક અત્યન્ત સૂક્ષ્મતત્ત્વ છે (જો કે તેનો સ્વભાવ પણ જડ છે) જે પદાર્થ છે, અને પ્રાણ શક્તિ છે આપણે જે કંઇ જોઇએ છીએ, સાભળીએ છીએ અને સ્પર્શ કરીએ છીએ, તે વાયુ, પૃથ્વી આદિ સર્વ પદાર્થો પણ જડ હોઇને આકાશમાથીજ ઉત્પન્ન થયા છે. ચૈતન્ય જેમ જેમ શક્તિની પ્રેરણા કરે છે તેમ તેમ આકાશ સ્થૂલ કિંવા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપો ધારણ કરી સ્થૂલ કિવા સૂક્ષ્મસ્વરૂપમા પ્રતીત થાય છે. આકાશ સર્વવ્યાપી છે તે ન હોય એવું કોઈ સ્થાન નથી. તેજ પ્રમાણે પ્રાણ પણ સર્વ વ્યાપી છે. દાખલા તરીકે આકાશને પાણીની ઉપમા આપીએ તો સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોને બરફના ન્હાના મ્હોટા કકડાની ઉપમા આપી શકાય. આકાશરૂપી પાણીમાં તે તરે છે, ન્હાના મ્હોટા થાય છે અને ઓગળી જાય છે. આકાશરૂપી જળમાથી આ સર્વ ન્હાના મ્હોટા પદાર્થ બનાવનાર ચૈતન્યશક્તિ છે. તે શક્તિ ન

હોય તો જડ આકાશથી બરફ બનાવવાનુ કાર્ય થઇ શકે નહિ. સ્થૂલ-શરીર આકાશના સ્થૂલરૂપમાથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને ચૈતન્ય તેમા બોલવા, બેસવા, ઉઠવા, હિલચાલ કરવારૂપે પ્રતીત થાય છે. તેજ પ્રમાણે સૂક્ષ્મશરીર પણ આકાશતત્ત્વમાથી યોજાયલુ છે. સૂક્ષ્મ-શરીરમા આકાશતત્ત્વ અત્યન્ત સૂક્ષ્મસ્વરૂપમા હોય છે, અને ચૈતન્ય તે શરીરમા સૂક્ષ્મ વિચારશક્તિરૂપે પ્રતીત થાય છે. સ્થૂલશરીર બાહ્ય છે—સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જોઇ શકાય છે, તેમા સૂક્ષ્મદેહ છે, અને એ સૂક્ષ્મ-દેહથી જે પર છે તેને આપણે 'જીવ' અથવા 'આત્મા' કહીએ છીએ. તેજ કહે છે કે "હુ છુ" તેજ ખરો બોલનાર છે તેજ મધ્યવર્તી અને ચાલક છે આપણા નખ આપણે વારવાર કાઢી નાખીએ છતા વાર-વાર જેમ તે વધી આવે છે, અને જેમ તે આપણા સ્થૂલદેહના એક અગરૂપ છે, તેજ પ્રમાણે આ સ્થૂલદેહ આપણા સૂક્ષ્મશરીરનુ એક અગ છે જેમ અનેકવાર આપણે નખ કાપી નાખીએ છતા તે પુનઃ થાય છે, તેમજ આ સ્થૂલશરીર પણ અનેકવાર મૃત્યુ પામવા છતા પુનઃ નવિન રૂપ ધારણ કરે છે સ્થૂલદેહના મરણ સાથે સૂક્ષ્મદેહનુ મરણ થતુ નથી, તેમજ મનુષ્યને સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મશરીર છે, એમ કહેવાથી તે બને ભિન્ન છે—અન્યોન્યથી જૂદા છે, એમ પણ સમજ-વાનુ નથી સૂક્ષ્મશરીર સ્થૂલશરીરના અણુઅણુમા ઓતપ્રોત વસેલુ છે, તેમજ જીવાત્મા પણ આ ઉભય શરીરોથી ભિન્ન નહિ પણ તે ઉભયના અણુઅણુમાં ઓતપ્રોત વાસ કરી રહેલો છે. આ પ્રમાણે જીવ, સૂક્ષ્મશરીર અને સ્થૂલશરીરની ત્રિપુટી સાથેજ રહે છે. આ પૈકી સ્થૂલદેહ ક્ષણભગુર હોઇ વારવાર નાશ પામનારો છે, જ્યારે સૂક્ષ્મદેહ અતિ દીર્ઘ સમય રહે છે, અને જીવાત્મા અમર છે વેદાન્ત માને છે કે જેમ પરમાત્મા અનાદિ અને અનત છે તેમ જીવાત્મા પણ અનાદિ અને અનત છે. આ દૃશ્યસૃષ્ટિ પણ અનાદિ અને અનત છે,

પણ તેના રૂપમાં ફેરફાર થવાનુ કાર્ય ચાલુ છે. તે પ્રતિ ક્ષણે બદલાયા કરે છે, તેજ પ્રમાણે જે બે તત્ત્વો આકાશ અને પ્રાણ, કે જેમાથી આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે તે પણ યદ્યપિ અનાદિ—અનંત છે, તથાપિ તેમા પણ ફેરફાર થવાનુ કાર્ય પ્રતિ ક્ષણે ચાલુજ છે. પણ જીવ એ ઉભય તત્ત્વોથી ભિન્ન છે. તે કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, તેથી તે અનાદિ અને અનત છે. જીવાત્મા આકાશ અને પ્રાણના મિશ્રણની કૃતિ નથી માટેજ તે અનાદ્યનત છે. આકાશ અને પ્રાણની કૃતિરૂપ પદાર્થો બદલાય છે, અને છેવટે પોતાના કારણમા લય પામે છે. પદાર્થ માત્ર રૂપાન્તરને પાત્ર છે. આ નિયમ અબાધિત છે સ્થૂલશરીર કોઇ પણ કાળે અવસ્ય નાશ પામવાનુજ, એમા જરા પણ સશય નથી. તે પ્રમાણે સૂક્ષ્મ શરીર પણ કાળે કરીને કાળનો ગ્રાસ થવાનુજ. માત્ર જીવાત્મા જે ચૈતન્ય છે, જે આકાશ અને પ્રાણ—એ તત્વોથી પર (સૂક્ષ્મ—શ્રેષ્ઠ) છે, તેનો કોઇ પણ કાળે—કોઇથી પણ નાશ થવાનો નથી. એજ કારણથી જીવ અજન્મા કહેવાય છે જે કૈવલ્યરૂપ છે તેનો જન્મ શક્ય નથી, અને તેથી તે મરનાર પણ નથી. જન્મ મરણનો સભવ તો કૃત (કરેલા—બનાવેલા) પદાર્થનેજ હોઈ શકે કારણ તો નિરાળુજ છે.

દ્વૈતવાદીઓ કહે છે કે આ સમસ્ત પ્રકૃતિ કે જેમા અનેકાનેક કોટયાવધિ જીવોનો સમાવેશ થાય છે તે એક પરમાત્માના તાબામા છે. પરમાત્મા સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ, નિરાકાર અને સર્વને જાણનાર છે. પ્રકૃતિ તેની કૃતિ છે, અને તેના ફેરફારના કાર્યમાં પરમાત્મા રાત્રિ દિવસ નિમગ્ન છે. આ પ્રકૃતિપર તેનુ સ્વામિત્વ છે હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો પરમાત્માજ આ પ્રકૃતિનો સ્વામી હોય તો જગતમાં આ દુષ્ટતા ક્યાથી? આપણે આપણી આસપાસ દુઃખ પથરાયલુ જોઇએ છીએ તેનુ કારણ શુ? આનો ઉત્તર દ્વૈતવાદી એવો આપે

છે કે, આમા ઇશ્વિરનો અપરાધ નથી; આપણે પોતેજ આપણા દુઃખના કારણરૂપ છીએ "જેવુ વાવો તેવુ લણો" એ ન્યાય છે. મનુષ્યોપર સંકટો આવે એ પરમાત્માની ઇચ્છા નથી. પૂર્વના જન્મને અનુસરી—તેના કૃત્યો અનુસાર તેને આ જન્મ મળ્યો છે જીવ તો અજન્મા છે. તેને કોઇએ ઉત્પન્ન કર્યો નથી. તે જે કર્મ કરે છે તેનાં સારાં કે માઠાં ફળ તેને ભોગવવાં પડે છે. અનંતકાળથી અનંત પ્રકારના કર્મોનો ભાર તે વહન કરતો આવે છે, અને તે પ્રમાણે તેનો સાંપ્રત જીવન—વ્યવહાર યોજાય છે જો સારાં કર્મ કર્યા હોય તો તેને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ખોટા કર્મો (પાપ) કર્યાં હોય તો તેને પરિણામે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે અનંતકાળથી તેનો પ્રવાસ સુખ અને દુખના અનુભવરૂપ થઇ ગયો છે.

ત્યારે મૃત્યુ પશ્ચાત્ જીવનુ શુ થાય છે? વેદાન્તની સર્વ શાખાઓ કબૂલ કરે છે કે જીવ સ્વભાવથી શુદ્ધ છે, પણ અજ્ઞાનથી તેની સ્વચ્છતા—તેનો સ્વભાવ આવૃત્ત થઇ જાય છે. અજ્ઞાનનુ પરિણામ કુકર્મો છે—અર્થાત્ જીવાત્માની શુદ્ધતા કુકર્મોને લઇને આવૃત્ત થાય છે; તેમજ સત્કર્મોથી તે શુદ્ધ થાય છે, અને શુદ્ધ થતા તેને પોતાના ખરા સ્વભાવનુ જ્ઞાન થાય છે. સ્વભાવમા તે અશુદ્ધ નથી. કોઇ પણ મનુષ્ય મૂળમાં અશુદ્ધ કે અજ્ઞાનાવૃત્ત નથી.

સત્કર્મોના પ્રભાવથી જ્યારે તેનાં સર્વ પાપો, અને અનાચારી કૃત્યો ધોવાઇ જાય છે ત્યારે જીવ પુનઃ શુદ્ધ થાય છે, અને શુદ્ધ થઇ તે દેવયાનમા પ્રવેશ કરે છે. તેની વાણી મનમા લીન થઈ જાય છે. વાણીની સાથે વિચાર પણ લીન થઇ જાય છે, કારણ કે વાણીના વ્યાપાર વિના વિચારનો વ્યાપાર ચાલી શકતો નથી, વિચારમા પણ વાણીનો ઉપયોગ થાય છે એ આપણી અનુભવસિદ્ધ વાત છે, વાણી અને વિચારને પોતાની સાથે રાખી મન પ્રાણોમાં સમાઇ જાય છે,

અને પ્રાણ જીવમાં લીન થાય છે આવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી જીવાત્મા સ્થૂલશરીરનો શીઘ્રજ ત્યાગ કરી સૂર્યલોકમાં જાય છે આ સૃષ્ટિમાં અનેક લોકોનો સમાવેશ થાય છે. આ જગત મૃત્યુલોક છે, તેનાથી પર સૂર્યલોક અને તેનાથી પર ચન્દ્રલોક છે તેનાથી જે પર તેને વિદ્યુતલોક કહે છે જીવ જ્યારે આ લોક સુધી પહોચી શકે છે ત્યારે તેને એક પૂર્ણ અને મુક્ત જીવાત્મા ભેટે છે, અને તેને અન્ય લોકમા લઈ જાય છે જે બ્રહ્મલોક કહેવાય છે બ્રહ્મલોકમા જીવાત્મા જન્મ અને મરણના બધનથી મુક્ત થઇ અનતકાળ પર્યન્ત રહે છે. તે અનંતકાળ પર્યન્ત આ બ્રહ્મલોકમાં આનદનો ઉપભોગ કરે છે સર્વ પ્રકારના માનુષી કે દૈવીસામર્થ્યો તેને સિદ્ધ થાય છે. માત્ર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય તેને પ્રાપ્ત થતું નથી, કારણકે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનુ કામ પરમાત્માનું છે, અને પરમાત્મા એકજ છે. એ શક્તિને જીવાત્મા તેની કોઇ પણ ભૂમિકામાં પ્રાપ્ત કરી શકવા અસમર્થ છે. આ દ્વૈતવાદીઓનો મત છે. તેઓ કહે છે કે "કોઇ પણ જીવાત્મા પરમાત્મા થઇ શકતો નથી"; જે કોઈ એમ કહે છે કે "હું બ્રહ્મ છું" તે પાપી છે. જીવાત્માને સર્વ પ્રકારનાં સામર્થ્ય ભલે પ્રાપ્ત થાય પણ તે પરમાત્માનુ ઉત્પત્તિ કાર્ય કરવાને અસમર્થ છે. તે જૂદાં જૂદાં શરીરો ધારણ કરી જૂદા જૂદા લોકમા ચાહે તે કાર્ય કરી શકે છે. તે ચાહે તો પોતાની આજ્ઞાથી સર્વ દેવો અને પોતાના પિતૃઓને પોતાની પાસે બોલાવી શકે છે. તેને એટલા બધા સામર્થ્યોપર સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત થાય છે કે કોઇ વાર પણ તેને દુઃખનો અનુભવ થતો નથી અને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે તે અનતકાળ સુધી બ્રહ્મલોકમાં રહેવા સ્વતત્ર છે. મનુષ્યના આત્માની (જીવાત્માની) આ ઉચ્ચત્તમ ભૂમિકા છે. જેણે પરમાત્માની પ્રીતિમાં તાદાત્મ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, જેને કોઇ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થ નથી, જે સર્વથા શુદ્ધ છે, વાસનાઓનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે, અને પ્રભુ સિવાય—તેની

પ્રીતિ સિવાય જેને કોઈ કર્ત્તવ્ય કર્મ નથી એવો મનુષ્ય આ ભૂમિકા સુધી પહોંચી શકે છે. આ ભૂમિકા સુધી ન પહોંચ્યા હોય એવા મનુષ્યો પણ હોય છે, જેઓ સારા કામો કરે છે, પણ તેના બદલામાં કંઈક ફળની આશા રાખે છે. તેઓ ગરીબ અને હાજતમંદોને મદદ કરે છે, પણ બદલામા સ્વર્ગમા જવાની ઈચ્છા કરે છે. તેમના મૃત્યુ વખતે વાણી મનમાં પ્રવેશ કરે છે, મન પ્રાણોમા પ્રવેશ કરે છે, પ્રાણો જીવાત્મામા સમાઈ જાય છે, અને કર્મફળની આશાયુક્ત વિચારવાળો જીવાત્મા ચન્દ્રલોકમા પ્રવેશ કરે છે. જ્યા તે ઘણો વખત સુખોપભોગ કરે છે. જ્યા સુધી તેનાં સત્કર્મોના ફળ અવશેષ રહે છે ત્યા સુધી તે ચન્દ્રલોકમા રહી સુખ ભોગવે છે, પણ **क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विशन्ति** તેના પુણ્યોનો ક્ષય થતા તે પાછો પોતાની ઇચ્છાઓ અને કર્મો અનુસાર આ લોકમા શરીર ધારણ કરે છે. ચન્દ્રલોકમાં ગયેલા જીવાત્માને અમે દેવની સંજ્ઞા આપીએ છીએ. ખ્રીસ્તિ અને મુસલમાન લોકો તેને દેવદૂત (angel) કહે છે. હિન્દુઓના પુરાણોમા દેવોનુ વર્ણન છે, તેમાં જે નામો છે તે દેવોની અમુક પદ્વીઓના છે ઇન્દ્ર એ નામથી અમુક પદ્વીનો બોધ થાય છે, અને તે પદ્વી પ્રાપ્ત થવામા આવશ્યકીય કર્મો કરવાથી કોઇ પણ મનુષ્ય ઈન્દ્રની પદ્વી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વેદોમા દર્શાવેલ અમુક વિશિષ્ટ યજ્ઞયાગાદિ કર્મ કરવાથી મનુષ્ય ઈન્દ્રની પદ્વીને માટે યોગ્ય થાય છે, અને પૂર્વના ઇન્દ્રના શુભ કર્મફળોનો ક્ષય થતાં તે મનુષ્યલોકમાં અવતાર ધારણ કરે છે. જેમ આપણા લોકમા રાજાની અદલાબદલી થવાનો નિયમ છે તેમ દેવલોકમા પણ રાજા અને અન્ય પદ્વીના લોકોમાં પણ વારવાર ફેરફાર થયા કરે છે. ચન્દ્રલોકમા પણ મરણ અને નાશ તો હોય છેજ. ચન્દ્રલોકમાં કિંવા સ્વર્ગલોકમાં પણ મૃત્યુ તો સર્વનુ નિર્ણીતજ હોય છે. જ્યા મૃત્યુનો પગ પ્રવેશી શકતો નથી અને જ્યા જન્મ પણ નથી,

એવો લોક તો માત્ર બ્રહ્મલોક છે. દેવલોક અને મૃત્યુલોકના જીવનમાં બહુ મોટો તફાવત નથી, એમ પુરાણોની કથાઓમાંથી જણાય છે દેવોનો વારવાર દૈત્યોદ્વારા પરાભવ થાય છે, તથાપિ દેવો સ્થિતિભ્રષ્ટ થતા નથી. દેવ અને દાનવોની કથાઓમા કોઇ વાર તો દેવોએ દૈત્યો કરતાં પણ દુષ્ટ કાર્યો કરવાના દાખલાઓ મળી આવે છે. તેઓ સ્ત્રીઓને માટે વારવાર યુદ્ધ કરે છે, રાગદ્વેષમાં સપડાયલા જણાય છે. આમ ત્યાં જઇને પણ માયિક વ્યવહારમાં ફસાયલા એ આત્માઓ પુણ્યનો ક્ષય થતા "પર્જન્ય" (વૃષ્ટિ) દ્વારા ભૂમિમાં પ્રવેશી અન્નમાં જાય છે, અને તેમાથી આહારદ્વારા વીર્યમા અને ગર્ભમાં પ્રવેશીને મૃત્યુલોકમા અવતરે છે. પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે તેઓ હલકી અને પાપ કરનારી જાતિઓમા પણ અવતાર લે છે અને ત્યાં પાપકર્મો કરી ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ, ખનીજ કે વનસ્પતિના શરીરોમા પણ પ્રવેશ કરે છે.

દેવયોની જો કે મનુષ્યયોનીના પ્રમાણમા ઉચ્ચ છે, તથાપિ તે માત્ર ભોગયોની છે, કર્મયોની નથી. કર્મ તો ફક્ત મનુષ્યજ કરી શકે છે. "કર્મ એટલે એવુ કાર્ય કે જેનુ પરિણામ આ જન્મ કે જન્માન્તરમા ભોગવવાનુ હોય!" સારા કાર્ય કરનારો મનુષ્યશરીર છુટયા પછી દેવયોનીને પ્રાપ્ત થાય છે, અને ત્યારે તેને અમુક સમયને માટે તેના કર્મના ફળ દાખલ સુખોપભોગજ કરવાનો હોય છે. તે સમયમાં તે કર્મ કરી શકતો નથી. જ્યારે સદ્દકર્મોનો ક્ષય થાય છે ત્યારે દુષ્કર્મોજ રહે છે, જે તેને જગતમા ખેચી લાવે છે, ત્યાં જો તે પુનઃ નિસ્વાર્થી અને પ્રભુપરાયણ સદ્દકર્મ કરે તો તેને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, પરન્તુ દેવયોનીમાથી બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થવી અશક્ય છે.

મનુષ્ય યોનીને પ્રાપ્ત થવા અગાઉ જીવાત્માને પશુયોનીમાથી પસાર થવુ પડે છે. સમય જતાં—ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરતા કરતાં પશુ મનુષ્ય થાય છે. આ વાત લક્ષમા રાખવા સરખી છે કે જેમ જેમ

મનુષ્ય વસ્તીની વૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ પશુઓની વસ્તી ઘટે છે. આનુ કારણુ પશુ આત્મા ધીરે ધીરે મનુષ્યયોનીમાં પ્રવેશ કરે છે એજ છે. પશુઓની કેટલીક જાતિઓનાં નામ નીશાન પણુ નથી રહ્યાં ! તે સઘળી જાતિઓ ક્યાં ગઈ? તેમનો પ્રવેશ મનુષ્ય શરીરમાં થયો છે.

વેદોમા કોઈ પણુ સ્થળે નરકનું વર્ણુન નથી, પણુ પુરાણોએ અનેક પ્રકારના નરકોનુ વર્ણુન કર્યું છે. પુરાણકારોને એમ જણાયુ છે કે નરકની ભાવના વિના કોઇ પણુ ધર્મ સપૂર્ણુ હોઈ શકે નહિ. એ ગ્રન્થોમાં જણાવવામા આવ્યુ છે કે કેટલાક નરકોમા મનુષ્યના કટકા કરવામા આવે છે, કેટલેક ઠેકાણે તેના શરીરને પછાડવામા આવે છે, પરંતુ ગમે તેટલી યાતના છતાં તેનું મરણુ થતું નથી. આ યાતના ગમે તેવી હોય—અસહ્ય હોય તથાપિ કોઇક વખતે તેમાંથી મુક્તિ થાય છે, એમ પુરાણોએ જણાવ્યુ છેજ. આ પ્રમાણે દુઃખો ભોગવાતા પાપકર્મોનો ક્ષય થઇ જાય છે, અને ફરી એકવાર શુભ કર્મો કરવાનો અવકાશ મેળવવા જીવાત્મા મનુષ્યરૂપે મૃત્યુલોકમા જન્મ ધારણુ કરે છે. મૃત્યુલોકમાંજ ઉન્નતિકારક અને બ્રહ્મલોકમા લઇ જઈ શકે એવા કર્મો થાય છે આ કર્મભૂમિ અને કર્મયોનીમાંજ ઉન્નતિ સાધક કર્મો થઇ શકે છે—આ કર્મભૂમિમાજ આપણું પ્રારબ્ધ નિર્ણીત થઇ શકે છે. માયારૂપી વિશાળ ચક્રમાં આ આપણો પ્રવાસ માર્ગ છે, અને માનવજીવન તેનુ મધ્ય બિન્દુ છે અહીંથીજ નક્કી થઈ શકે છે કે આપણે કયી દિશામાં જવું ? અને તેથીજ માનવયોની દેવયોનીથી પણુ ઉચ્ચ મનાયલી છે.

અહીં સુધી આપણે દ્વૈતમતની દૃષ્ટિથી વસ્તુસ્થિતિનુ અવલોકન કર્યું છે. વેદાન્તમત આ અભિપ્રાયને વિવેકબુદ્ધિને અનુસરતો માનવાને ના કહે છે. વેદાન્ત ઇશ્વરને વિશ્વવ્યાપક માને છે. દ્વૈતવાદીઓ

કહે છે કે ઇશ્વર અનન્ત છે, તેમજ જીવ તેનાથી સ્વતત્ર અને અનત છે, તેજ રીતે પ્રકૃતિ પણ ભિન્ન અને અનંત છે. આમ ત્રણ તત્ત્વોને ભિન્ન અને અનત માનતા બીજા પણ અનેક તત્ત્વોને અનત અને પૃથક માનવાની જરૂર પડશે, અને તે યુક્તિ-સમત નહિ થાય. આથી વિશ્વ અને વિશ્વકર્તા એકજ છે, વિશ્વના અધિષ્ટાતા તેનાથી ભિન્ન નથી, એમ માનવુ એજ વધારે યોગ્ય થશે. અત્રે એક શકા થવાનો સભવ છે. કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે ટેબલ, ખુરસી, ચોર, ડૂક્કર ઇત્યાદિ સર્વ તમારો પરમાત્મા છે કે? પરમાત્મામા દુર્ગુણનો વાસ પણ હોઇ શકે કે? આપણે તો પરમાત્માને પવિત્ર માનીએ છીએ તો આ સર્વ દુષ્ટતા તેનીજ કે? આનો ઉત્તર અમે વેદાન્તીઓ એવો આપીએ છીએ કે, જેમ હુ આત્મા છુ, અને મને શરીર છે, અને એ શરીર મ્હારાથી ભિન્ન નથી, તથાપિ હું—શુદ્ધ આત્મા—શરીર પણ નથી, દાખલા તરીકે હુ કહુ છુ કે હુ બાળક છું, યુવાન છુ, વૃદ્ધ છુ, પણ આ બાહ્ય પરિવર્તનની જરા પણ અસર મ્હારા આત્માને થતી નથી, આત્મા તો બાળપણમા, યુવાનીમા કે વૃદ્ધાવસ્થામા તેજ સ્થિતિમાં છે. તેવીજ રીતે આ સમસ્ત વિશ્વ—સર્વ જડ ચેતન પદાર્થના સમૂહ અને અસખ્ય જીવો સહિત પરમાત્માનું શરીર છે. એ આખા શરીરના અણુ અણુમા તે પ્રભુનો વાસ છે, અને શરીર બદલાતા—શરીરનુ મૃત્યુ થતા પરમાત્માના સ્વરૂપમા જરા પણ ફેરફાર થતો નથી. જીવ અને સૃષ્ટિનુ રૂપાન્તર કે સ્થિત્યાન્તર થતાં પરમાત્માના સ્વરૂપમા જરા પણ ન્યૂનાધિકતા થતી નથી. અત્રે એક વાત સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે. આપણે એમ કહેવાની પ્રથા છે કે સૃષ્ટિમા સ્થિત્યાન્તર કે રૂપાન્તર થાય છે. આનો અર્થ એજ થાય છે કે તે એક સ્વરૂપનો ત્યાગ કરી બીજુ ધારણ કરે છે, કોઇ પણ વસ્તુ નાશ પામી જાય છે તેમ નથી, તેમજ તેમાં નિવાસ

કરતા આત્માનુ રૂપાન્તર થાય છે તેમ પણ નથી. અજ્ઞાનથી આવૃત્ત સ્વરૂપમા આત્મા સંકુચિત જણાય છે, અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડતાં તે પ્રકાશી વિસ્તાર પામે છે. આત્મા પરત્વે કંઈ પણ સ્થિત્યાન્તરની ભાવના હોય તો તે આટલીજ છે. ખોટા કર્મોથી આત્મા આવૃત્ત થઇ સંકુચિત થાય છે, અને જે જે કર્મોથી આત્મા સંકુચિત થાય છે તેવા સર્વ કર્મોનુ નામ 'પાપકર્મો' છે જે કર્મોથી આત્મા પ્રકાશીત થાય છે–પૂર્ણ થાય છે–ઉદાર થાય છે તે સઘળા પુણ્યકર્મો છે. પ્રારંભમા સર્વ જીવો સ્વભાવતઃ પવિત્ર હોય છે, પણ પશ્ચાત્ પાપ-કર્મોના આશ્રયથી તે સંકુચિત અને અનુદાર થવા લાગે છે, પરંતુ સત્કર્મોથા–ખરા જ્ઞાનના પ્રભાવથી જીવો પુનઃ પરમાત્મકૃપા સંપાદન કરી પ્રકાશમાન, પવિત્ર અને ઉદાર થઈ શકે છે. દરેકને આમ કરવા સંપૂર્ણ અવકાશ છે, અને ઘડાતાં ઘડાતા–સંસારનો અનુભવ લેતા લેતાં છેવટ દરેકને સત્કર્મો તરફ વળવુ પડે છે પણ તેથા એમ સમજવાનું નથી કે આ સર્વ જીવો પવિત્ર થઇ જતાં જગતનુ કાર્ય અટકી પડશે–તે સમાપ્ત થઇ જશે. તેમ નથી, કેમકે જગત અનાદિ અને અનંત છે, એવી વેદાન્તની ભાવના છે. પ્રથમ આપણે દ્વૈતમતનુ નિરીક્ષણ કર્યું, પશ્ચાત્ વિશિષ્ઠાદ્વૈતમતનો વિચાર કર્યો. વિશિષ્ઠાદ્વૈતવાળા માને છે કે જીવ, પ્રકૃતિ અને પરમાત્મા અનાદિ છે, પણ તે અન્યો-અન્યથી ભિન્ન નથા. જીવ અને પ્રકૃતિ પરમાત્માના શરીરરૂપ છે, અને પરમાત્મા શરીરી (શરીરમાં રહેવાવાળો) છે, છતા આ ત્રિપુટી એકજ છે. આ મત દ્વૈતમતથી ઉચ્ચ છે, ધર્મભાવનાની ઉચ્ચત્તર ભૂમિકાને દર્શાવનારો છે, સારાંશ કે દ્વૈતમત પ્રમાણે આ સૃષ્ટિ એક યંત્ર છે અને પરમાત્મા તેના ચાલક છે, વિશિષ્ઠાદ્વૈતમત પ્રમાણે પરમાત્મા અને આ સૃષ્ટિ અન્યોન્યથી ભિન્ન નથી પણ સૃષ્ટિના અણુ અણુ મા પરમાત્માભરપૂર છે.

અદ્વૈતમત એ ઉભય મતોથી પર છે. પરમાત્મા વિશ્વમાં ભરપૂર

છે, પરમાત્મા અને વિશ્વ ભિન્ન નથી, એ વિશિષ્ટાદ્વૈતનો સિદ્ધાન્ત અદ્વૈતમતને માન્ય છે, પરંતુ સૃષ્ટિ અને જીવાત્મા એ શરીરી પરમાત્માના શરીરરૂપ હોઇને તેમાં રૂપાન્તર થાય છે, જ્યારે પરમાત્મા નિર્વિકાર–રૂપાન્તરના ધર્મથી મુક્ત છે, એ વિશિષ્ટાદ્વૈતમતની માન્યતા અદ્વૈતવાદીઓ કબૂલ કરતા નથી. આમાં અદ્વૈતમતવાદીઓ એવી શંકા કરે છે કે જો પરમાત્માજ આ વિશ્વના કારણરૂપ હોય તો કારણ અને કાર્યના સ્વભાવમાં ભેદ કયા કારણથી ઉત્પન્ન થયો? કારણ અને કાર્ય રૂપ રંગમાં ભિન્ન હોઇ શકે, પણ તેઓના સ્વભાવમા ભિન્નતા સંભવતી નથી. કારણનુ કાર્યમા રૂપાન્તર થાય એજ વસ્તુ સ્વભાવ છે. વિશિષ્ટાદ્વૈતમત પ્રમાણે પરમાત્મા અને પ્રકૃતિ વચ્ચે શરીર અને શરીરીનો સબધ હોવા છતા તે અન્યોન્યથી ભિન્ન નથી. જો તેમ હોય તો પરમાત્મા જગતનું કારણ છે, અને કારણજ જો કાર્ય બનતું હોય તો જીવ અને પરમાત્મામા વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદીઓ જે સ્વભાવતઃ ભેદ માને છે તે ભેદ રહી શકશે નહિ. આ ભેદ જો ટળી જાય તો અમારો અદ્વૈતમતજ રહે છે કે 'કાર્ય કારણથી ભિન્ન નથી.' અદ્વૈતમત કહે છે કે સૃષ્ટિ પરમાત્માનુ શરીર નથી પણ તેનુ દૃશ્ય સ્વરૂપ છે. આમ વસ્તુ સ્થિતિ હોય તો તમે, હુ અને જડ ચેતન જગત સર્વ પરમાત્મસ્વરૂપજ છે. મ્હારા હાથમાનુ આ પુસ્તક, મ્હારૂ શરીર, મ્હારૂ મન અને મ્હારો આત્મા સર્વ પરમાત્મસ્વરૂપજ છે. ત્યારે આટલા બધા અસંખ્ય જીવો શા માટે અને આ સર્વ જીવો અન્યોન્યથી ભિન્ન શા માટે? એક અનત અને અખંડ પરમાત્માના આટલા બધા ટુકડા થઇ આ જીવો ઉત્પન્ન થયા એ શું યુક્તિસંમત છે? કે એકજ પરમેશ્વર અનંતરૂપ ધારણ કરે છે? આવી વસ્તુસ્થિતિનું કારણ શુ? એકજ વિશ્વનિયામકશક્તિના આટલા ટુકડા કેમ થયા અને તે ટુકડા થાય એ શું સંભવિત છે? વળી

પવિત્ર પરમાત્માને આ વિશ્વરૂપ ધારણ કરવાનુ શુ પ્રયોજન હતું ? જો આજે તે વિશ્વરૂપ છે એમ માન્યુ, તો કાલે તે કઈ ઇતર સ્વરૂપ ધારણ નહિ કરે તેનો શુ ભરોસો ? અને જો આ પ્રમાણે તેમાં રૂપાન્તર અને ન્યૂનાધિકતા પણ થાય તો જેમ ન્યૂનાધિકતા થયા કરનારા પદાર્થોનો અન્ત આવે છે તેમ તેનો પણ એકવાર અન્ત શા માટે ન આવે ? વળી પરમાત્મા પોતાના આખા સામર્થ્યથી વિશ્વરૂપ થયા છે કે તેનો અમુક ભાગજ આ વિશ્વ સ્વરૂપ છે ? ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની શંકાઓ અદ્વૈતમતવાદી પ્રતિ થાય છે. તેનો ઉત્તર એજ છે કે આ દશ્યવિશ્વ વસ્તુતાએ કંઇજ નથી, પણ માત્ર એક ઇન્દ્રિજાલ છે. જેમ ઇન્દ્રજાલમા અનેક પ્રકારની આકૃતિઓ અને કૃતિઓ દેખાય છે, જેમ સ્વપ્નમાં અનેક પ્રકારના સાંપત્તિક કે વિપત્તિક આભાસો થાય છે, પણ જાગૃતમાં તેમાનુ કશુ પણ જણાતું નથી, તેમજ આ વિશ્વમા અનેક ચિત્રો દેખાય છે, પણ જાગૃત થતા–જ્ઞાનારૂઢ થતા તે ભ્રમ સમાન ભાસે છે, અને તે છેજ નહિ એવુ ભાન થાય છે જીવ જેવો પદાર્થજ કોઇ નથી તો વળી અનત જીવોની તે શુ વાત કરવી ? તે એકજ “અનત” સર્વત્ર વિહાર કરે છે. પ્રાત.કાળે સૂર્યનો પ્રકાશ થતાં વૃક્ષોના પત્રોપર પડેલાં હજારો ઝાકળના બિન્દુઓ નાના નાના હજારો સૂર્યો જેવાં જણાય છે, પરંતુ ખરો સૂર્ય એકજ છે, તેજ રીતે હજારો મનમા હજારોરૂપે દેખાતો પરમાત્મા વાસ્તવિક રીતે એકજ છે. હજારો મન હજારો ઝાકળ બિન્દુઓ જેવા છે, અને તેમા પ્રકાશ પાડનાર પરમાત્મા હજારો સૂર્યો જેવો દેખાય છે, પણ તે ભ્રમથીજ દેખાય છે. સૂર્ય તરફ દષ્ટિ જતા એમ જણાય છે કે હજારો સૂર્યોની ભાવના ભ્રમણારૂપ છે; તેજ પ્રમાણે આ સંસાર પણ ભ્રમણારૂપ છે. પરંતુ જ્ઞાન થયા પછીજ આ સર્વ ભ્રમણારૂપ દેખાય છે, એ વાત ખરી છે; અને એ ન્યાયથી

—એ ભ્રમણાથી પર પરમાત્માના અસ્તિત્વની વાત પણ ખરી છે. જેવી રીતે સ્વપ્નમાં આપણે હાથી જોઇએ તેમાં સ્વપ્નગત હાથી જો કે સત્ય નથી પણ હાથીરૂપે દેખાતો કોઇક પદાર્થ છે એજ સત્ય છે; તેજ પ્રમાણે આ સંસાર સત્ય નથી પણ સંસાર જેવી દેખાતી મૂળ વસ્તુ સત્ય છે. તું શરીર, મન કે જીવ રૂપે ભ્રમણા કે સ્વપ્ન રૂપ છે, પણ "હુ છુ" એવી ભાવના રૂપે, અસ્તીત્વ—જ્ઞાન સત્ય હોઈ, સચ્ચિદાનંદથી ભિન્ન નથી. આ સ્વરૂપમા તું પરમાત્માજ છે. તેજ આ વિશ્વ સમસ્ત નિર્માણ કર્યું છે અને તુંજ તેનુ અધિષ્ઠાન છે. મરણ, જન્મ, સંસાર અને તજ્જન્ય વ્યવહાર એ સર્વ ઇન્દ્રજાલનો ખેલ છે. તું અનંત છે. તારા ચૈતન્યના—આત્માના તેજ પાસે સૂર્ય, ચન્દ્ર અને તારાનુ તેજ ઉડતા પતંગીયા સમાન છે. અનાદિ—અનન્ત ચૈતન્યનો વિચાર પણ કેટલો વિશાળ છે! તને જન્મ નથી તેમ મરણ પણ નથી જન્મજ ન હોય ત્યાં મૃત્યુ ક્યાથી? **न मृत्युर्न शंका न मे जातिभेदः पिता नैव मे नैव माता न जन्म। न बंधुर्न मित्रं गुरुर्नैव शिष्यः चिदानंदरुपः शिवोऽहं शिवोऽहम्॥** આ વાક્યો કેટલા પ્રતિભા સંપન્ન છે! એજ વેદાન્તનુ કથન છે વેદાન્ત સર્વને કહે છે કે તમે માયા રચિત પુતળા નહિ પણ સર્વને પોતામાં સમાવી શકો એવા ચૈતન્યરૂપ છો. અદ્વૈત મત પ્રમાણે સ્વર્ગલોક, દેવલોક અને બ્રહ્મલોક એ સર્વ સ્વપ્નજ છે. સ્વપ્ન દૂર થઈ જતા જેમ સ્વપ્ન જન્ય સુખ અને દુ:ખ ઉભય સમાન જણાય છે, તેવીજ રીતે આ સંસાર સ્વપ્નમાથી જાગૃત થતા, જ્ઞાનીને બ્રહ્મલોક પણ તૃણ સમાન નિર્માલ્ય ભાસે છે. જીવાત્મા આ સંસાર જાળથી મુક્ત થઈ પોતાના સચ્ચિદાનંદ પદમાં આરૂઢ થાય એજ અદ્વૈત મતનુ લક્ષ્યસ્થાન છે. આવા આત્મસુખનો જેને અનુભવ થયો હોય તેને સંસારનાં સુખો શુ મોહ ઉપજાવી શકે? આપણે આ ક્ષુદ્ર શરીરમાં સુખ સાધવા મથીએ છીએ પણ આત્માનંદના સુખનો

અનુભવ થતાં જણાય છે કે દેહનાં સુખો તે સુખોજ નથી. આ સમસ્ત વિશ્વ જ્યારે પોતાનું જણાય ત્યારે પોતાપણાનો જે આનંદ થાય છે તે અવર્ણનીય છે. જો એક શરીરવડે પણ સુખ જણાતું હોય તો અનેકાનેક શરીરોવડે તો કેટલુ સુખ હોઇ શકે ? આ સ્થિતિજ સુખનો અવધિ છે. એજ અદ્વૈતમતના સિદ્ધાન્તનુ અંતિમ લક્ષ્ય સ્થાન છે.

વેદાન્તમતનાં ત્રણ પગથીયાં છે, અને અદ્વૈત તેમા છેલ્લુ છે. તેનાથી પર જવા મનુષ્ય બુદ્ધિ અસમર્થ છે. ઐક્યથી પર જવુ અશક્ય છે. સર્વ સૃષ્ટિનું મૂળ મળે તો ત્યાથી પર ક્યાં જઇ શકાય તેમ છે ? એકજ પદાર્થમાંથી આ સર્વ પદાર્થો નિર્માણ થયા છે, થાય છે અને થશે, એમ જાણ્યા પછી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને શોધવાનુ શુ બાકી રહે ? એજ પ્રમાણે વિશ્વમા ભરપૂર સર્વ ચૈતન્ય આત્માની એકાત્મતા સિદ્ધ થયા પછી તત્ત્વજ્ઞાન આગળ વધીને ક્યા જઇ શકે તેમ છે ?

આ અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાન સર્વ,સાધારણ મનુષ્ય વર્ગને ગ્રાહ્ય કે ગમ્ય થઇ શકે તેમ નથી. પ્રથમ તો બુદ્ધિજ તેને ગ્રહણ કરી શકે–બરાબર સમજી શકે એ કઠિન છે. અત્યન્ત ઝીણી અને નિર્ભય વિવેક બુદ્ધિજ તેને ગ્રહણ કરવા સમર્થ થાય છે. વળી સામાન્ય જન સમાજના વ્યવહાર પરત્વે પણ તે અગમ્ય છે વેદાન્ત તત્ત્વજ્ઞાન સમજવા અને સફળ કરવા માટે ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક અધિકારની જરૂર છે. "સિંહણુ કેરૂ દુધ હોય તે સુવર્ણ પાત્રમા ઠરે", એ ન્યાય અહીં પણ લાગુ પડે છે. તેથી પ્રથમ આપણે દ્વૈતથીજ શરૂઆત કરવાની જરૂર છે. દ્વૈતમતને સમજવા જેટલી ઝીણવટ બુદ્ધિને પ્રાપ્ત થતા આપોઆપજ વિશિષ્ટાદ્વૈતના સિદ્ધાન્તોની સમજણ પડવા લાગે છે. જેમ ધીરે ધીરે અનુભવ અને શિક્ષણ લેતા એક પ્રજા ઉન્નતિના માર્ગમા આગળ વધે છે, તેજ પ્રમાણે એક વ્યક્તિ પણ વરસો પર્યન્ત વિચાર કરી કરીને અનુભવના પ્રમાણમાં ઉન્નતિ પામે છે. જેમ મનુષ્ય જાતિએ ધીરે પણ

મક્રમપણે પ્રગતિમાં—સંસ્કૃતિમાં આગળ વધવાનુ કાર્ય કર્યું છે, તેમજ દરેક વ્યક્તિને પણ કરવું પડે છે. હા, પ્રજાઓ અને મનુષ્ય જાતને જે સ્થાને પહોંચતાં યુગોનો સમય જોઇએ; તે કાર્ય એક વ્યક્તિ જો ચાહે તો પોતાના આયુષ્યના સમયમા કરી શકે ખરી. સંસારના અનુભવો આપણને આગળજ ધકેલે છે. જેનો આપણે પ્રતિકાર કરવા અસમર્થ છીએ.

આજે જે મનુષ્ય અદ્વૈતવાદી છે, તે પોતાના જીવનનો વિચાર કરે તો તેને અવશ્ય જણાઈ આવશે કે એકવાર તે પક્કો દ્વૈતવાદી હતો. દ્વૈતની દ્રષ્ટિથી મનુષ્ય જો એમ માને કે હુ શરીરરૂપ છુ, (અર્થાત્ શરીરથી તેની બુદ્ધિ પર ન ગઈ હોય) ત્યા સુધી તેને જગત પણ સત્ય છે—સ્વપ્નરૂપ નથી, એમ માનવુજ પડશે. જો જગતના એક વિભાગરૂપ શરીરને સત્ય માનો તો સમસ્ત જગતને પણ સત્ય માનવુ જ પડશે, અને જગત જ્યા સત્ય માન્યુ ત્યાં પરમાત્માના સ્વરૂપને પણ સાકાર માનવું પડશે, કારણકે જગતનુ અસ્તીત્વ છે તો તેના કર્તાનું અસ્તીત્વ પણ હોવુંજ જોઇએ. આ કર્તાને પરમેશ્વર એવુ નામ આપવું પડશે. કાર્યને માનતાં કારણની માન્યતા કબુલ કરવીજ પડશે. જ્યાં સુધી જગત સત્ય છે, ત્યાંસુધી પરમાત્મા સાકાર છે, અને જગત સ્વપ્ન સમાન જણાતા, જ્ઞાનથી જગતની ભાવનાજ ઉડી જતાં, પરમાત્માનું સાકાર સ્વરૂપ પણ ઉડી જશે—પરમાત્માની ભિન્નતા પણ ઉડી જશે. તમે પોતેજ પ્રભુરૂપ થઈ જશો, અને આ જગત તમને ઇન્દ્રજાલવત દેખાશે. જ્યાં સુધી સ્વપ્ન છે ત્યા સુધીજ જન્મ છે, મરણ છે, જગત છે અને વ્યવહાર છે, સ્વપ્ન ઉડી જતાં જન્મ પણ નથી, મરણ પણ નથી, જગત પણ નથી અને વ્યવહાર પણ નથી. જેને હમણા આપણે વિશ્વરૂપ જોઇએ છીએ તેજ આપણને સચ્ચિદાનંદ રૂપ જણાશે, અને જે સચ્ચિદાનંદ આપણે આટલો વખત આપણાથી ભિન્ન—દૂર જોતા હતા તેજ આપણને સમીપમાં સમીપ—આપણા અંતર મંદિરમાં વિરાજમાન દેખાશે.

૭—અનુભવનો માર્ગ.

(અમેરિકામા અપાયલુ એક વ્યાખ્યાન)

નના જીજ્ઞાસુએ પ્રથમ શમ અને દમ એ બે ગુણો પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. શમ અને દમ જો કે ભિન્ન ગુણો કહેવામા આવ્ય છે, તથાપિ તેમનો અભ્યાસ સાથેજ થાય એ શ્રેયસ્કર છે શમ–દમનો અર્થ એવો થાય છે કે ઇન્દ્રિયોને–ઇન્દ્રિય વિકારોને પોતાના સ્થાનથી બહાર જવા ન દેવા–અર્થાત્ વિકારો ઉત્પન્ન ન થવા દેવા. અત્રે ઇન્દ્રિય શબ્દનો અર્થ શુ થાય છે તે સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે. દાખલા તરીકે આપણે નેત્રો લઇએ. નેત્રોથી આપણે વસ્તુ જોઈ શકીએ છીએ, અને હુ નેત્રથી જોઉ છુ એમ આપણે કહીએ છીએ, પણ બહાર દેખાતા નેત્રો એ ખરી ઇન્દ્રિય નથી. એતે માત્ર સાધનજ છે. અતસ્થ ગોલક કિવા ઇન્દ્રિયનુ એ નેત્રો તો એ દ્વારજ છે જો ગોલક ન હોય કિવા ઇંદ્રિય પોતાના સ્થાનમા ન હો તો આ બહારના નેત્રો હોવા છતાં પણ મારાથી જોઈ શકાશે નહિ તેમજ આ બાહ્ય સાધન અને અતસ્થ ઇન્દ્રિય પોતાના સ્થાને હો છતા મનની મદદ તેમને ન મળે તોપણ જોવાથી જે વસ્તુનુ જ્ઞા થાય છે, તે થવુ અશક્ય છે. કોઈ વાર આપણું મન કોઈ ગભી વિચારમાં ગુંથાયલુ હોય ત્યારે હાથી જેવો કોઈ પદાર્થ આપણી દૃ પાસેથી પસાર થઈ જાય તોપણ આપણે તેને જોતા નથી. આવ

પ્રકારનો અનુભવ આપણુ દરેકને થાય છે. મનની મદદ અંતસ્થ ઇન્દ્રિયને અને અંતસ્થ ઇન્દ્રિયની મદદ બાહ્ય ગોલકને મળે ત્યારેજ આપણે જોવાની અને જોઇને વસ્તુજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ક્રિયા કરી શકીએ છીએ. આ પ્રમાણે આપણી દરેક ક્રિયાના સબધમા સમજી લેવાનુ છે. પ્રત્યેક ક્રિયામાં આ ત્રણેની મદદ આવશ્યકીય છે, અને તે મદદ એ ત્રણે પોતપોતાના સ્થાનમા હોય તોજ કરી શકે છે. તેમાં પણ કઇક વિશેષ વિચાર કરીએ તો મન ચલાવનાર છે, અને ઇન્દ્રિય તથા ગોલક ચાલનાર છે મન એ સાધનોદ્વારા કાર્ય કરે છે આ સાધનો પૈકી એક બાહ્ય છે અને એક અંતસ્થ છે. મન કોઈ વાર એ બાહ્ય ઇન્દ્રિયમા પ્રવેશી બાહ્ય વસ્તુ જોઈ તેમા તદાકાર થઈ જાય છે–તે વસ્તુમય થઈ જાય છે અને પુનઃ પ્રસગવશાત્ એ વસ્તુ પરથી ખસી જતા–બાહ્ય ઇન્દ્રિયની ક્રિયા બધ થતા–તે અતસ્થ ઇન્દ્રિયમાં સ્થિત થઈ તે વસ્તુ સંબધી વિચારમાં તદાકાર થાય છે. બાહ્ય વસ્તુ તરફ જવાના સાધનો ન હોય ત્યારે તે અતસ્થ ઇન્દ્રિયોદ્વારા વિહાર કરે છે, અને કદાચ બાહ્ય વસ્તુનુ સ્મરણ ન હોય તો પછી કલ્પના-વડેજ વસ્તુઓ યોજી લઇને તે પોતાની ક્રિયા નિરન્તર ચાલુજ રાખે છે. આ પ્રમાણે આપણે સમજી શકીએ તેમ છે કે મન એ નિરન્તર કાર્ય કરનારી શક્તિ છે. હુ અમુક વસ્તુને જોતા તે સબધી વિચાર કરતો હોઉ ત્યારે અતસ્થ ઇન્દ્રિય અને બાહ્ય ગોલક ઉભય સાધને કાર્યમા ગુથાયલાં હોય છે, પરતુ જોવાનુ બધ કરી વિચાર કરતાં તો માત્ર અતસ્થ ઇન્દ્રિયજ કામમા હોય છે, અતસ્થ ઇન્દ્રિયનુ કાર્ય બાહ્ય ઇન્દ્રિય કિવા ગોલકદ્વારા જોએલી વસ્તુના રૂપ રગ આકાર સબધે વિચાર કરવાનુ સાધન મનને પૂરૂ પાડવાનુ છે. જો અંતસ્થ ઇન્દ્રિય ક્રિયા રહિત થાય તો પછી વિચારને અવકાશજ નથી રહેતો. અમુક વસ્તુ સબધી વિચાર કરવો હોય તો પ્રથમ તે વસ્તુનુ ચિત્ર

મન પાસે ખડું કરવું પડે છે, તે સિવાય વિચાર થઈ શકતોજ નથી. ચક્ષુમાં કોઇ ને કોઇ પ્રકારનુ ચિત્ર આલેખેલુ હોવુજ જોઇએ; તેમ ન હોય તો મનને તે સાધન આપી શકશે નહિ, અને સાધન વિના મન વિચાર કરવાને અસમર્થ રહેશે. આપણે અ ધ મનુષ્યોને વિચાર કરતા જોઇએ છીએ તેમાં પણ શ્રવણદ્વારા તેમણે કોઇ ને કોઈ પ્રકારની કલ્પના યોજેલીજ હોય છે. સર્વ ઇન્દ્રિયોમા નેત્રો અને કાન અત્યન્ત ચપળ છે, તેજ પ્રમાણે એ સાધનોના ગોલક પણ બહુજ ચપળ છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે સાધન, ઇન્દ્રિય અને મન એ ત્રણેનો અન્યોન્ય સાથે સબંધ છે, અને એક વિના બીજું કંઈ પણ કાર્ય કરી શકવાને અસમર્થ છે કાન, નેત્ર કે ત્વચા આદિ ઇન્દ્રિય હોવા છતા પણ જો ગોલકનો નાશ કરવામા આવે તો એ ઇન્દ્રિયો ક્રિયાશૂન્ય થઈ જશે અને મન જો અનિયમિત કે ઉચ્છૃખલ હોય તો ઇન્દ્રિય અને ગોલક ઉભયને તે ક્રિયા ભ્રષ્ટ કરી શકશે. આ પ્રમાણે મનને નિયમમા રાખવા—મનની ક્રિયા યોગ્ય માર્ગે વાળવા આપણે પ્રથમ બાહ્ય સાધન અને અ તસ્થ ઇન્દ્રિયને નિયમમા રાખવાની જરૂર છે મનને અંતસ્થ ઇન્દ્રિયોના વિષયમા ઇન્દ્રિય કે બાહ્ય ગોલકોથી દેખાતા પદાર્થોમાં ભટકવા ન દેતા, અ તસ્થ ઇન્દ્રિયોને પોતાના સ્થાનમાજ રાખવી આને શમ કહે છે, અને બાહ્ય ગોલકોને નિયમમા રાખવા તેને દમ કહેવામા આવે છે. જ્ઞાન મ દિરમા પ્રવેશવા માટે આ બ ને સાધનો એ પ્રથમ પગથીયુ છે.

બીજુ પગથીયુ તિતિક્ષા છે. એમ કહેવાય છે કે બ્રહ્મજ્ઞાનનો માર્ગ કઠિન છે, અને તે સત્યજ છે. તિતિક્ષાનો સદ્‌ગુણ પ્રાપ્ત કરવો એ એક અત્યન્ત કઠિન વાત છે. તિતિક્ષા એટલે ક્ષમા અથવા સહનશીલતા છે, ક્ષમાનુ નિઃસીમ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવુ એ તિતિક્ષા છે. આ તત્ત્વ કષ્ટ સાધ્ય છે એમ અભ્યાસ શરૂ કર્યા પછીજ આપણને

સમજાય છે. કોઈ પણ મનુષ્ય આપણું ગમે તેટલુ બુરૂ કરે તથાપિ તેના પ્રતિ જરા પણ ક્રોધ ન કરવો એ ક્ષમાવૃત્તિનો પ્રકાર છે. અમુક માણુસ મારી નિન્દા કરે અને અપશબ્દો કહે તોપણ બહારથી કદાચ હુ તેનો પ્રતિકાર કે તિરસ્કાર ન કરૂ; તથાપિ મનમા પણુ તેના પ્રતિ જરા પણ ક્રોધ કે તિરસ્કારનો ભાવ ન થાય–તેને માટે મને જરા અભાવનો વિચાર ન થાય, એ કાર્ય કેટલુ કઠિન છે? જો મારા મનમા જરા પણુ અભાવ કે તિરસ્કારભાવ થાય તો તિતિક્ષાના ધર્મથી હુ દૂર છુ. મને જરા વિચાર પણુ ન થવો જોઇએ, જાણે કઇ થયુજ ન હોય એવી મારા મનની સ્થિતિ રહેવી જોઇએ. મનની આવી સ્થિતિ તેજ ક્ષમા વૃત્તિની પૂર્ણ સ્થિતિ છે. મને ગમે તેવુ દુઃખ થાય, ગમે તેવા સકટો કે મહાન આપત્તિઓનો હુ ભોગ થયો હોઉં છતા એ દુઃખ કે સકટો કે આપત્તિઓને દૂર કરવાનો કે તેનાથી દૂર નાસવાનો વિચાર પણ ન થવો એજ સપૂર્ણ તિતિક્ષા છે. સમજો કે અમુક બાબતનો પ્રતિકાર ન કરવાથી મ્હારા ઉપર કઈ મહાન આપત્તિ આવી પડે, તથાપિ તે આપત્તિના વખતમાં પણ અમુક બાબતનો પ્રતિકાર ન કરવાથી મારા ઉપર આ આપત્તિ આવી એવો વિચાર થવો જોઇએ નહિ. મનની જ્યારે આવી સ્થિતિ થાય ત્યારેજ તે તિતિક્ષામા સ્થિત છે. રાગ અને દ્વેષ ઉભયથી મુક્ત થઈ મન પરમ શાન્તિમા વિરામ પામે એજ તિતિક્ષા છે. તિતિક્ષાનો અભ્યાસ કરવા હિન્દુસ્તાનના લોકો જે કેટલીક ક્રિયાઓ કરે છે તે સાંભળી તમે આશ્ચર્ય પામશો. મન જરા પણુ ચલિત ન થાય–મનમા જરા પણુ અશાન્તિ ન થાય–તેવો મનને નિયમમાં રાખવાનો અભ્યાસ કરવા સૂર્ય અને અગ્નિનો પ્રચડ તાપ સહન કરવાના પ્રયોગ કરે છે. અત્યન્ત ઠડી તેઓ જરા પણુ દરકાર કર્યા વિના સહન કરે છે. શરીરને માટે તેઓ વધારે ને વધારે બેદરકાર થતાં શીખે છે. જાણે શરીર પોતા-

નાથી કોઈ ભિન્ન પદાર્થ હોય એવી રીતે તેનું થવુ હોય તે થાઓ એવા અભ્યાસમાં તેઓ પોતાના આત્માને સ્થિત રાખે છે.

તિતિક્ષા પછીનુ પગથીયુ ઉપરતિ છે ઉપરતિનો અર્થ એવો થાય છે કે ઇન્દ્રિજન્ય વ્યવહારનો વિચાર ન કરવો. આપણા સમયનો ઘણો ભાગ ઇન્દ્રિયજન્ય પદાર્થોના વિચારમા વ્યતિત થાય છે. આપણે અમુક વસ્તુ જોઈ છે, અમુક જોવાની છે, અમુક વાત સાભળી છે, અમુક સાંભળવાની છે, અમુક પદાર્થનો સ્વાદ લીધો છે, અમુકનો સ્વાદ લેવા યોગ્ય છે, અમુક સ્થળ સુદર-રહેવા યોગ્ય છે, અમુકમા રહીશુ, વગેરે વગેરે સર્વ ઇન્દ્રિયજન્ય વ્યવહાર છે અને તત્સબધી વાતો કરવામાં અને વિચારવામાજ આપણો ઘણો વખત વ્યતિત થાય છે આ પણ એક ટેવ છે અને એક ખરા વેદાન્તીએ આ ટેવનો પણ ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે.

ઉપરતિ પછીનુ પગથીયુ શ્રદ્ધા કિવા વિશ્વાસ છે પરમેશ્વર અને ધર્મ ઉપર અચલ અને અત્યન્ત શ્રદ્ધા હોય તોજ જ્ઞાનના માર્ગમા વિચરવા સમર્થ થઈ શકાય છે શ્રદ્ધા વિના કોઈ મનુષ્ય કોઈ પણ ઉપાયે જ્ઞાની થઈ શકતો નથી. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યુ છે કે-**श्रद्धावांल्लभते ज्ञानम्**, વાસ્તવિક રીતે જોઇએ તો કરોડો મનુષ્યો પૈકિ કોઇકિનેજ પરમેશ્વરમા ખરો વિશ્વાસ હોય છે. આમ કોઈ સાધુ મહારાજે મને કહ્યુ ત્યારે મ્હેં તેમને પૂછ્યુ કે "આમ કેમ મહારાજ ? પરમેશ્વરમાં અમારો સપૂર્ણ વિશ્વાસ છે એમ કહેનારા તો ઘણા લોકો છે" મહારાજ બોલ્યાઃ માનો કે એક કોટડીમા કોઈ ચોર બેઠો છે અને તેની બાજુનીજ કોટડીમા દ્રવ્યનો અખૂટ ભંડાર છે આ ઉભય કોટડીઓ વચ્ચે એક સહજ તૂટી જાય એવી દિવાલ છે એમ તે જાણે છે, હવે વિચાર કે તે ચોરની શુ સ્થિતિ થશે?

મે જવાબ આપ્યોઃ "તેના વિચારો એ ભડારમય થઈ જશે. તેને બીજો કોઇ પણ વિચાર નહિ આવે ત્યારે નિદ્રાની તો વાતજ શી

કરવી ? કેવી રીતે-કયા ઉપાયોથી એ ધન મારી પાસે આવે એજ તેના વિચારનો વિષય રહેશે." ત્યારે તે સાધુ બોલ્યા' શુ તું એમ સ્હમજે છે કે પરમેશ્વરને શ્રદ્ધાથી જાણનાર મનુષ્ય તેને પામવાનો પ્રયત્ન કર્યાવિના રહી શકે ? જો મનુષ્ય એમ માને કે તેની સમીપજ-તેના અ તરમાજ અનન્ત સુખ અને પરમાનદનુ કેન્દ્ર સ્થાન છે અને તે પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે એ પણ તે જાણે તો તેને મેળવ્યાવિના તે શાન્ત રહી શકે એ શુ સ્વાભાવિક છે ? પ્રભુમા દૃઢ વિશ્વાસ અને તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે અતૃપ્ત આગ્રહ, એજ શ્રદ્ધાનુ લક્ષ્ય છે.

શ્રદ્ધા પછીની પાયરી સમાધાન છે. સમાધાનનો અર્થ એવો થાય છે કે સદા સર્વદા આપણા મનને પરમાત્મામા-પરમાત્માના પ્રેમમાં લીન રાખવુ તેને ક્ષણભર પણ મલીન થવા ન દેવુ. કદાચ અત્યન્ત સુખનો પ્રસ ગ ઉપસ્થિત થાય તોપણ મન તો ત્યાજ રહે અને મહાન દુ ખ વખતે પણ ત્યાથી દૂર ન થાય એ સમાધાનનુ લક્ષણ છે. ધર્મનો માર્ગ કઠિન છે. તે એકાદ દિવસમા સાધ્ય થઈ જાય એવો સરળ નથી ધર્મ કઈ ઔષધની ગોળી નથી કે જે ક્ષણભરમા ગળી જવાય. અતૃપ્ત શ્રદ્ધા અને અથાગ શ્રમ કર્યાથીજ તે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે મન અત્ય ત ચ ચળ છે. તેની ચ ચળતાના વેગનુ માપ થવુ પણ મુસ્કેલ છે. તેને સહજમા વશ કરી શકાય તેમ નથી, તથાપિ પ્રયત્નથી તે સાધી શકાય છે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે -' **असंशय महाबाहो मना दुर्निग्रहं चलम् । अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥** હે મહાબાહો ! મન ચ ચળ છે-તેનો નિગ્રહ કરવો કઠિન છે; તથાપિ અભ્યાસ-વાર વાર તેને ખે ચી ખે ચીને પરમાત્મામા સ્થિત કરવાથી અને સાસારિક માયામાં વૈરાગ્યવૃત્તિ રાખવાથી તેને જીતી શકાય છે.

સમાધાન પશ્ચાતની પાયરી મુમુક્ષુત્વ છે. મુમુક્ષુત્વ એટલે મુક્ત થવાની ઈચ્છા. તમારા પૈકી જેમણે સર એડવીન આર્નલ્ડ કૃત લાઇટ

ઑફ એશીયા (બુદ્ધ ચરિત્ર) વાચ્યુ હશે તેમને બુદ્ધના પ્રથમ ઉપદેશમાંનો એક ભાગ લક્ષ્યમાં હશે. બુદ્ધ કહે છેઃ " તમેજ તમારા શત્રુ થઇને પોતેજ પોતાનુ દુ.ખ ઉપજાવી લ્યો છો. તમે જન્મ ધારણ કરો અને મરણને શરણ થાઓ એ તમારી પોતાનીજ કૃતિનુ પરિણામ છે. બીજા કોઇની પણ તમારાપર સત્તા નથી. સસારચક્રમા ભમ્યા કરવુ—પળવાર સુખ જોઈ ફુલાઈ જવુ ને પળવાર દુ ખ જોઈ રડવુ—દુ.ખી થવુ એ સર્વ તમારાજ કૃત્યોનુ ફળ છે. આટલી ધમાલ અને દોડાદોડમા પણ પરિણામે તો એ વિના બીજુ કઈજ દેખાતુ નથી."

આપણાપર જે જે દુ ખ અને આપત્તિઓ પડે છે તે આપણી પોતાનીજ ઇચ્છાથી યોજાયલી છે. આવી ઈચ્છાઓનુ સેવન કરતાં કરતા આપણો સ્વભાવજ એવો થઈ ગયો છે કે એ ઈચ્છાઓજ જાણે આપણુ જીવન હોય એમ આપણે માનવા લાગ્યા છીએ. એક ચીનના કેદીને સાઠ વર્ષ પર્યન્ત જેલખાનામા રાખવામા આવ્યો હતો. નવો રાજા ગાદીપર આવતા કેટલાક કેદીઓને છૂટા કરવામા આવ્યા તેમા તેને પણ છૂટો કરવામા આવ્યો હતો. કેદખાનામાથી છૂટો થતાજ તે બોલી ઉઠયો કે "મારાથી આ જગતમા કેવી રીતે રહી શકાશે? આ પ્રકાશ મારાથી કેમ સહન થઇ શકશે? મને ફરી મારી અધારી કોટડીમા ઉદરો અને ઉદરડીઓ વચ્ચે જવા દો ! અહી મ્હારાથી રહેવાનુ શી રીતે બની શકે?" અને જ્યારે તેની કોટડીમા તેને પાછો મોકલવામા આવ્યો ત્યારેજ તે શાન્ત થયો આપણ સર્વ મનુષ્યોની સ્થિતિ પણ આવીજ છે. દુ ખ, ઇચ્છા, રાગ, દ્વેષ અને તજ્જન્ય કલહાદિનો આપણને અભ્યાસ પડી ગયો છે, અને એ અભ્યાસ એટલો દૃઢ થઇ ગયો છે કે તેનાથી છૂટા થવુ આપણને મુશ્કેલ જણાય છે. માયિક બધનમા આપણે એવા તો સજ્જડ જકડાઈ ગયા છીએ કે તેમાથી છૂટાતું હશે કે કેમ એ પણ આપણને સશયાત્મક લાગે છે.

સુખ–સુખ ને સુખનેજ શોધતા–અહી શોધતાં ને ત્યાં શોધતા–આ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતા આનંદ થશે, આ સ્થિતિને પહોચતાં સુખ થશે, આ પદ્ધિ કે કીર્તિના ઉપભોગથી આપણે કૃત કૃત્ય થઈશુ, આવી આવી ઇચ્છાઓને વશ થઈ આપણે સુખની પાછળ દોડીએ છીએ; પણ સમય આવતાં–આપણી ઇચ્છાઓનુ લક્ષ્ય પાસે આવી પહોચતા, એ સુખ, આનંદ કે કૃતકૃત્યતા આપણા હાથમાંથી લપસી જતી જણાય છે, અને આપણે જેવા ને તેવાજ રહીએ છીએ; છતાં એ દિવાની આશા આપણને ઝાઝવાના જળ તરફ દોડવાનીજ પ્રેરણા કરે છે! આપણે દિવાના અને નિશામા ઘેરાયલા મૂર્ખ મનુષ્યોની માફક રખડવામાજ જીવન સાફલ્ય માનીએ છીએ!

હિન્દુસ્તાનમા તેલ પીલવાની ઘાણીઓમા બળદ જોડવામા આવે છે. બળદની ખાધ ઉપર ઝૂસરી રાખવામા આવે છે. બળદ વિશેષ ઝડપથી ચાલે તેટલા માટે એ ઝૂસરીની આગલી બાજુએ ઘાસ બાધી રાખવામા આવે છે. આ ઘાસ બળદની દૃષ્ટિથી વહે તેક દૂર રહેવા છતા તે તેને ખાવાને શક્તિમાન થતો નથી, પણ તેને જોવાથી અને તે ખાવાની લાલચથી બળદ ઝડપથી ચાલે છે, અને આથી ઘાણીવાળાને લાભ થાય છે. બળદ ખૂબ ઝડપથી ચાલે છે ખરો, પણ કોઈ વાર તે આ ઘાસને પહોચી શકતો નથી. આપણી મનુષ્યોની સ્થિતિ પણ એવીજ છે ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોના ગુલામ બની આપણે અનંતકાળથી કનક અને કામિની, ધન અને કીર્ત્તિને માટે દોડી રહ્યા છીએ. અનંત જન્મો ધરી આપણે એજ સુખની પાછળ ફરતા ફરી ત્યા ને ત્યાંજ રખડીએ છીએ. સુખ અને આપણા વચ્ચેનો અંતર એટલો ને એટલોજ રહ્યો છે. પ્રેમ અને સુખને નામે ભ્રમિત થઇ આપણે ભવાટવીમા ભટકીએ છીએ. પ્રેમને નામે પુત્રપૌત્રાદિપર આપણે મોહજ રાખીએ છીએ, અને તે પ્રેમને નામે પુનઃ તેમના તરફથી પ્રેમની આશા રાખીએ છીએ. આ

પ્રમાણે મોહને પ્રેમ કે સુખ માની આપણે દિવાના મનુષ્યની પેઠે—ઠગાયલા મનુષ્યની પેઠે ભટકીએ છીએ, પણ જેમ જેમ આપણી ઝડપ વધતી જાય છે તેમ તેમ સુખની ગતિ પણ ઉતાવળી થતી જાય છે, અને છેવટે જોઇએ તો આપણે ત્યાના ત્યાજ હોઇયે છીએ.

આપણે એમ ઇચ્છીએ છીએ કે આપણે હમેશા સુખીજ રહીએ, અને દુ ખ આપણાથી દૂર રહે. આવી ઇચ્છામા આપણે રાત્રી દિવસ ભટકયા કરીએ છીએ. અહીં સુખ હશે એમ જણાતા તરત આપણે ત્યા દોડી જઇએ છીએ, પણ ત્યા જતા તો આપણે માત્ર દુ.ખના કાટાનોજ અનુભવ કરીએ છીએ અનતકાળથી આ જગત એજ રીતે ચાલતું આવ્યુ છે આપણે આપણા જીવનનો વિચાર કરીએ. જીવનના એકે એક પ્રસગનો વિચાર કરીએ તો સુખનુ માત્ર સ્વપ્નજ જણાશે —કલ્પનામાજ માત્ર સુખ જણાશે. અને આ સ્વપ્ન સુખને માટે આપણે શુ નથી કર્યું ? આપણા પ્રયત્નના પ્રમાણમા પ્રાપ્તિ કેટલી નજીવી છે ?

સોલન નામે એક તત્ત્વેતા થઈ ગયો છે તેને ક્રિસસ રાજાએ એક દિવસ કહ્યુ જગત સમસ્તમા એશિયા માઇનોર (મારો દેશ) એજ એક સુખભૂમિ છે સોલને પૂછ્યુ "મહારાજ, આ સુખભૂમિમાં સુખી કોણ છે ? મે તો કોઇ માણસને અત્યન્ત સુખી જોયો નથી" ક્રિસસે કહ્યુ· "હુ જ જગતમા સૌથી સુખી માણસ છુ." સાધુ સોલને કહ્યું: " મહારાજ ! ધીરજ ધરો તમારા જીવનના અત સમયેજ આ વાતનો નિર્ણય થઇ શકે તેમ છે," આમ કહી તે ચાલ્યો ગયો. સમય જતાં ઇરાની લોકોએ રાજા ક્રિસસના દેશ પર ચઢાઇ કરી. ક્રિસસ હારી ગયો અને કેદ પકડાયો. ઇરાનના રાજાએ તેને જીવતો બાળી નાખવાનો હુકમ કર્યો. ચિતા સળગાવવામા આવી આ વખતે ક્રિસસને સોલનના શબ્દો યાદ આવ્યા અને તે " સોલન ! ઓ સોલન ! " એમ પોકારી ઉઠયો. આમ પોકાર કરવાનુ કારણ તેને પૂછવામાં

આવતાં તેણે પોતાની વીતિ અથથી ઇતિ પર્યન્ત કહી સભળાવી. આથી ઇરાનના રાજાને દયા આવી અને તેનો જીવ બચાવ્યો.

એજ પ્રમાણે આપણી દરેકની સ્થિતિ છે. આપણે અનેક દુઃખો-અનેક સકટોનો અનુભવ કર્યો છે. જીવનને જાણવાનો આપણને અનેક વાર અવકાશ મળ્યો છે, પણ અભ્યાસ એટલો બધો સબળ થઇ ગયો છે કે જાણ્યા જોયા છતા પણ વારવાર આપણે તેમાજ ફસાઇએ છીએ. આપણે સુખ સમજી દોડીએ છીએ અને જેટલી આપણી ઝડપ છે તેટલાજ જોરથી કુદરત લાત મારી આપણને પાડી દે છે, આપણી સર્વ સુખ યોજનાને ધૂળધાણી કરી નાખે છે, પણ હાર્યો જુગારી બમણુ રમે એ પ્રમાણે આપણે ગાડપણમા આશાના પ્રવાહમા ખેચાતાજ જઇએ છીએ. આવી રીતે વારવાર નિરાશાનો અનુભવ કરવા છતા પણ આપણે આશાના મ્હોટા મ્હોટા કિલ્લાઓ બાધીએ છીએ. અહા ! મનુષ્યની આ દશા કેટલી દયાપાત્ર છે !

પૂર્વ કાળમા હિન્દુસ્તાનમા એક મ્હોટા રાજાને કોઇએ ચાર પ્રશ્નો પૂછ્યા, તે પૈકી એક આ પ્રમાણે હતો "રાજા, આ જગતમા સૌથી આશ્ચર્યકારક વસ્તુ કઇ છે ?" તેણે જવાબ આપ્યો, "આશા." આશાજ સૌથી અજબ વસ્તુ છે. રાત્રિ અને દિવસ સેકડો માણસોને આપણી આસપાસ મરણ શરણ થતા અને દુઃખમા રીબાતા આપણે જોઇએ છીએ, છતા આપણે તો જાણે કોઈ દિવસ મરવાના કે દુઃખના પજામા સપડાવાના નજ હોઇએ એવી રીતે વર્તીએ છીએ ! દુઃખને જોયા છતા દરેક માણસ એમજ માને છે કે તેને તો સુખજ મળશે ! કોઈ તેને એમ સિદ્ધ કરી આપે કે તેની આશાજ નિરાશાનુ મૂળ છે—જગતમા સુખ અને દુઃખ ઉભય છે ખરા, પણ તેમા સુખ તો માત્ર ભાવનામાજ હોય છે, બાકી અનુભવમાં તો દુઃખજ જોવામા આવે છે; છતાં આશાના પાસમાં બધાયલો જીવ સુખ સુખ અને સુખનીજ જંખના કરે છે.

કોઇ પણ માણસ બધી રીતે સુખી હોય તેમ નથી. "કાચા તંતુ તણો તાણો સંસાર છે, સાત સાંધુ ત્યારે તેર તૂટે" એવીજ સંસારની સ્થિતિ છે. કોઈ માણસ પાસે પુષ્કળ ધન હોઈ, ખાવાને પૂરતું મળતું હોય તો તેને અજીર્ણનો રોગ થાય છે, અને આ રીતે ખાવાનુ પુષ્કળ હોવા છતાં પણ તે ખાઈ શકતો નથી, અને જે ગરીબની ખાવાની જીજ્ઞાસા પુષ્કળ હોય તેને અન્નના સાંસા હોય છે. વળી કોઈ ધનવાન હોય તો તેને સંતતિ હોતી નથી અને દુકાળીયા અને ગરીબને ત્યાં છોકરા છૈયાંનુ એક ન્હાનું સરખુ લશ્કર હોય છે, તેથી તેમના ખાવાપીવાના સાધનો માટે પણ બિચારાને ચિન્તા કરવી પડે છે. આમ થવાનુ કારણ શુ? એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તેનો ઉત્તર એજ છે કે આ સંસારમાં સુખ અને દુ:ખને છૂટા કરી શકાતા નથી. તે ઉભય એકજ શિક્કાની બે બાજુ છે. જ્યાંસુધી એ શિક્કાની હસ્તી છે ત્યાં સુધી એ બાજુઓની હસ્તી પણ હોવાનીજ. જે સુખને શોધે છે તેણે દુઃખને પણ ભેટવુંજ જોઇએ. આ સંસારમાં જ્યારે સુખ અને દુઃખ ઉભય છે ત્યારે માત્ર સુખજ આપણને મળે એમ ઇચ્છવુ એ કેટલુ ખોટું છે? આ ઇચ્છાજ આપણા દુઃખનુ મૂળ છે. સુખની ઇચ્છા—સુખની આશાથી આપણે એટલા બધા પરાધીન થઈ ગયા છીએ કે આપણી ઇન્દ્રિયો પણ આપણા તાબામાં રહેતી નથી.

હું બોસ્ટન શહેરમાં હતો ત્યારે એક તરૂણ પુરૂષ મને મળ્યો. તેણે મ્હારા હાથમાં એક લખેલા કાગળનો કટકો આપ્યો, તેમાં લખ્યુ હતું કે: "જગતમાં સર્વ સંપત્તિ અને ધન તમારાજ હોવાથી તે કેમ પ્રાપ્ત કરવાં તે જાણવા ઇચ્છનારે મ્હારી પાસે આવવુ. ફી રૂપીઆ પંદર" તેણે આ કાગળ મને આપીને કહ્યુ: "કેમ તમારો શો વિચાર છે?" મ્હેં તેને કહ્યુ: "ભલા માણસ આ કાગળ છપાવવાના પૈસા તો તું પહેલાં મેળવી લે, પછી જગતની સંપત્તિ મેળવવાનું બીજાને શીખવજે." તે

મ્હારા કહેવાનો ભાવાર્થ સમજી શક્યો નહિ. તેના મનમાં એજ વિચાર ઘર કરીને બેઠો હતો કે 'ધન અને સુખ કઇ પણ મહેનત કે માથાકુટ કર્યા સિવાય મેળવી શકાય છે' અને ઘણા મનુષ્યોની સ્થિતિ એવીજ હોય છે માણસો બે પ્રકારનાં હોય છે, એક આશાવાદી જે જગતને રમ્ય સુખ અને સંપત્તિનું સ્થાન જુએ છે. બીજા નિરાશાવાદી જેમને સર્વત્ર દુઃખ અને નિરાશાનુજ ભાન થાય છે. કરોડો મનુષ્યોમાંથી કોઇકનેજ જગતને તેના ખરા સ્વરૂપમા જોવા જેટલી બુદ્ધિ હોય છે. બાકીના તો કોઇ કલ્પનામા તો કોઇ માત્ર વિષય વાસનાના ક્ષેત્રમા ભટકનારા હોય છે. 'આપણે જે વસ્તુને માટે પ્રયત્ન કરીએ છીએ તે કોઇ પણ કાળે મળનાર નથી' એમ કદી પણ તેમને જણાતુ નથી તેથી રાત્રિ દિવસ સસારના આડા અવળા ધક્કા અને પ્રહારો સહન કરતા તેઓ એટલા બધા વિવેકશૂન્ય થઈ જાય છે કે તેમના અત પર્યન્ત જગતમાં દુષ્ટપણા સિવાય તેમને કઇ દેખાતુંજ નથી. વૃદ્ધ છતા યુવાનોના પ્રયત્નોમાં તેઓ કઇ ને કંઈ પ્રકારની માથાફોડ કરતા હોય છે. થોડાકજ એવા મનુષ્યો હોય છે કે જેઓ વિવેકથી જાણે છે કે, 'ગુલાબ છે ત્યાં કાટા હોય છે,' અને કાટાને સહી શકે તેજ ગુલાબના ગંધનો ભોક્તા થઈ શકે છે. દુઃખની સાથે સુખ અને સુખની સાથે દુખ ગુથાયલુ છે. જેમ દુઃખથી દૂર ખસવા યોગ્ય છે તેમ સુખને પણ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. કારણકે તે બન્ને એકજ માના પુત્રો છે. જેમ દુઃખની પાછળ ભટકવુ એ મનુષ્યની મહત્તાને લાંછન રૂપ છે તેમજ સુખની પાછળ ભટકવુ એ પણ તેની મહત્તાને કલકરૂપ છે. બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે સુખ તેમજ દુઃખ ઉભયને સમાન માની ઉભય તરફ ઉપેક્ષા વૃત્તિ કરવી યોગ્ય છે. મનુષ્ય મુક્તિને ઇચ્છે છે—મુક્તિજ તેના દરેક કાર્યમા હેતુરૂપ હોવા છતાં મનુષ્ય સુખ દુઃખની પાછળ ભટક્યા કરે છે તેનુ કારણ શુ ? આમ પ્રશ્ન થવાનો સંભવ

છે. આમ થવામાં મનુષ્યની વિવેક દૃષ્ટિનો અભાવજ કારણરૂપ છે. સત્ય શું અને સુખ શું ? શ્રેય શું અને પ્રેય શું ? એની પરિક્ષા કરવામાંજ મનુષ્ય થાપ ખાઈ જાય છે અને એજ તેની ભ્રમણાનું કારણ છે. અને તેથીજ તેને સખ્ત ફટકા લાગે છે. જ્યારે દુઃખ કે આપત્તિથી તે ઘેરાય છે ત્યારે દુઃખી થઈ રડે છે, કુદરત તેને કંઇક લાલચ આપે છે અને તે પોતાનું દુઃખ વિસ્મરી જાય છે. પુન. તે દુઃખનો અનુભવ કરે છે. કુદરત પુનઃ તેને કંઈક સુખની આશા આપે છે અને મૂર્ખ મનુષ્ય હસવા મંડે છે !

સાધુ પુરૂષો સુખ કિંવા દુઃખ એ ઉભય સ્થિતિમાં સંતોષ પામતા નથી તેઓ દૃઢતાથી પોતાના મનમાં ઠસાવી રાખે છે કે ગમે તેટલા સુખો હોવા છતાં તેમાંથી સંતોષ થવાનો સંભવ નથી, અને ગમે એવા અસહ્ય દુઃખો હોય છતાં તે નિરન્તર રહેવાના નથી આપણે અનેક સંપત્તિવાન મનુષ્યોને રાત અને દિવસ સુખની પાછળ ભટકતા જોઇએ છીએ તેઓ અનેક પ્રકારના વૈભવો ભોગવે છે છતા પ્રતિ પળે તેઓ કંઇક ને કંઈક નવિન વૈભવની ઇચ્છા રાખે છે. સર્વે વૈભવો જીર્ણ થઇ જાય છે અને કંઈક નવિન—કંઈક વધારે રમ્ય મળવાની ઇચ્છા હમેશા જાગૃતજ રહે છે આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે દરરોજ અનેકાનેક નવિન શોધો મનુષ્યને સુખ આપવાના હેતુથી થાય છે. એક ક્ષણભરના સુખ માટે કેટલાયે મગજો અને કેટલાયે હાથો કામ કરે છે, પણ એ ક્ષણભરનો સમય જતા એ વસ્તુ કે વૈભવ જીર્ણ થઈ જાય છે અને જેટલા પ્રમાણમા સુખ ભોગવવાની જીજ્ઞાસા તીવ્ર હોય તેટલાજ પ્રમાણમા તેના ઉપભોગ પછી નવિન સુખોપભોગની લાલસા પણ તીવ્ર થાય છે. મનુષ્યોનો મ્હોટો ભાગ ગાડરીયા પ્રવાહ જેવો હોય છે. જો એક આગળ ચાલતું ઘેટું કુવામા પડે તો સૌ તેની પાછળ ઝંપલાવે છે. એજ રીતે સમાજમાં પણ કોઈ આગેવાન જે કંઇ કરે

છે તે બીજાઓ આખ મીચીને કર્યા જાય છે. જો એકાગ્ર ચિત્તેથી સસારના સુખો–વૈભવો–મોજમઝાઓનો વિચાર કરવામા આવે તો તરતજ એમ જણાય કે એ સુખ વાસ્તવિક નથી, એતો ગુલામગીરી છે. કોઇના તરફથી બે વખાણના શબ્દો કહેવામા આવે તો આપણે એકદમ ખુશી થઇ જઇએ અને કોઇ બે કડવાં વચનો કહે તો આપણે દુઃખી થઇએ, એ ગુલામગીરી નહિ તો બીજુ શુ છે? એક રોટલીના કકડા ને પાણીના પ્યાલા માટે, પોષાક કે બાહ્ય ઠાઠને માટે, સ્વદેશ વાત્સલ્ય કે કીર્ત્તિને માટે આપણે આપણુ સ્વત્વ કે જેની મહત્તા પાસે એવી અથવા ગમે તેવી લાલચો તૃણવત્ છે તેને વેચી નાખીએ છીએ. આ ગુલામગીરીમા સપડાયલા મનુષ્યો પોતાનુ સ્વત્વ ખોઇ બેસે છે, અને તેમનો પવિત્રાત્મા લાલસા જન્ય અહકારના પડદામા છૂપાઇ જાય છે. આમ જેને આપણે માણુસ કહીએ છીએ તે વાસ્તવિક રીતે એક ગુલામ છે. જ્યારે વિવેક બુદ્ધિથી તમને પોતાની આ બધનવાળી સ્થિતિનુ ભાન થાય છે, અને એ ભાન દઢ થાય છે ત્યારેજ તેમાંથી મુક્ત થવાની જીજ્ઞાસા જાગ્રત થાય છે, અને તીવ્ર થાય છે. જેમ એક મનુષ્યના મસ્તિક ઉપર બળતા અગારાનો કટકો મૂકતા તે તેને ફેકી દેવા આકુળ વ્યાકુળ થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે જે મનુષ્ય જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી સમજી શક્યો છે કે તે પ્રકૃતિનો ગુલામ છે, તે એવી ગુલામગીરીની સ્થીતિમાથી મુક્ત થવા વ્યાકુળ થઇ જાય છે.

મુમુક્ષુતા પછીનું પગથીયુ નિત્યાનિત્ય વિવેક છે. આ જગતમા નિત્ય વસ્તુ કઈ અને અનિત્ય કઇ છે, ચિરકાળ ટકનારી કઇ અને ક્ષણભગુર કઈ, આનો નિત્ય વિચાર કરવો જોઇએ. પરમેશ્વર સિવાય વસ્તુ માત્ર અનિત્ય અને ક્ષણભગુર છે એ વાત મુમુક્ષુએ પોતાના મનમા વારવાર ઠસાવવી જોઇએ. વિશ્વમા દેખાતી દરેક વસ્તુ અને સ્થિતિ અતવાળી છે. પશુ પક્ષી અને મનુષ્યો સર્વને મરણ છે.

સૂર્ય, ચન્દ્ર અને અન્ય વિવિધ ગૃહો તથા ઉપગૃહોને પણ અંત છે. વળી દરેક વસ્તુની સ્થીતિ પણ એકની એક રહેતી નથી. આજે જ્યા આપણે એક પર્વત જોઇએ છીએ ત્યાં કેટલાક વખત પછી એક સમુદ્ર થઇ જાય છે ! કોઇ પણ વસ્તુ એવી નહિ હોય કે જે એક ક્ષણભર પણ પોતાની સ્થિતિને ટકાવી શકવા સમર્થ હોય ! જે કોઇ પણ સમયે બદલાય નહિ–જેની સ્થિતિમાં કોઈ વાર પણ રૂપાન્તર થાય નહિ એવો તો માત્ર એક પરમાત્માજ છે. આપણે પ્રત્યેક ક્ષણે રૂપાન્તરને પાત્ર હોઇએ છીએ કઇંક આપણામા આવે છે ને કઇક જાય છે, પણ જેમ જેમ આપણે પ્રભુની સમીપ જતા જઇયે છીએ તેમ તેમ એ રૂપાન્તર ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે, અને જે સૃષ્ટિ નિયમો–માન અપમાન, રાગ દ્વેષ ઇત્યાદિથી આપણે જકડાયલા છીએ તેના બધનો શિથીલ થતા જાય છે અને આ પ્રમાણે ઉન્નતિ થતી જઈ પરમાત્માની સાથે એક રૂપતાનો અનુભવ થતા પરિણામે એ સૃષ્ટિના નિયમો–એ ગુલામગીરીની સ્થિતિ સર્વથા મટી જઇ આપણે એ નિયમોના સ્વામિ થઇએ છીએ સૃષ્ટિ નિયમો આપણે વશ વર્તે છે ગુલામગીરીમાથી સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો આજ એક માર્ગ છે

ઉપર્યુક્ત સાધનોની પરંપરાથી પરમાત્મા અને આત્માના ઐકયનો સાક્ષાત્કાર થતા, આ જગતમા આપણને બીજી કોઈ પણ વસ્તુની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આપણો આત્મા કે જે સર્વજ્ઞ અને સંપૂર્ણ છે, તેને જાણ્યા પછી બીજુ કશુંજ જાણવાનુ રહેતુ નથી. આત્મા પોતે તો એવો પવિત્ર અને પૂર્ણ છે કે તેને પવિત્ર કરવા માટે આપણે કઇ પણ કરવાનુ નથી. અહંકાર જન્ય માયાના અનેક આવરણોનો એ પવિત્ર આત્મા આડો પડદો થઇ ગયો છે, તેનેજ માત્ર આપણે દૂર કરવાનો છે. અહંકારના પડદાને ચીરી નાખવો એજ આપણું કર્ત્તવ્ય છે. તે કર્ત્તવ્ય બજાવતાજ આત્મા પોતાની સ્વભાવ સિદ્ધ

પવિત્રતા, અમર્યાદ ઉદારતા અને સંપૂર્ણ સ્વતત્રતા પ્રદર્શિત કરે છે.

હવે કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે આત્મજ્ઞાનને માટે આવી સાધનની પરંપરાની માથાફોડ શા માટે ? તેનો ઉત્તર એજ કે પરમેશ્વર પ્રાપ્તિનો માર્ગ અનુભવ ગમ્ય છે, ઇન્દ્રિગમ્ય નથી. એ માર્ગ આખોથી દેખાય કે કાનોથી સભળાય કિવા માત્ર મનવડે અનુમાન ગમ્ય થાય તેમ નથી ભલે જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા દરેક ધર્મગ્રન્થો આપણે વાચી જઇએ પણ તેથી ધર્મના કક્કાનુ પણ જ્ઞાન થવુ અસભવીત છે, ભલે આપણે ઇશ્વિર અને આત્માના સબધમાં આખા જીવન સુધી વાતો કર્યા કરીએ, ભલે જગતમા આપણે અત્યન્ત અને અદ્વિતિય બુદ્ધિ સપન્ન ગણાતા હોઇએ તથાપિ તે બુદ્ધિ પરમેશ્વરનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવાને સમર્થ થાય, કિવા તેથી આપણે ઇશ્વરને જાણી શકીએ એ સભવિત નથી. એટલુજ નહિ પણ ઘણીવાર મહા બુદ્ધિશાળી પુરૂષોને પણ નાસ્તિક અને ધર્મમાં અશ્રદ્ધાળુ થઈ જતા આપણે જોઇએ છીએ મ્હારે અત્રે એમ પણ કહેવુ જોઇએ કે પરમાત્મા અને અતકરણ સબધમા વિચાર કર્યા વિના કેવળ બુદ્ધિ વિષયક શિક્ષણનીજ પાછળ પડવામાં પાશ્ચાત્ય સુધારાની એક ભ્રમણા છે. માત્ર બુદ્ધિને કેળવવાથી–માત્ર બુદ્ધિશાળી થવાથી મનુષ્ય દશગણો સ્વાર્થી થાય છે અને એ કેળવણી અવશ્ય તમારા પાશ્ચાત્ય દેશોને હાનીકર્ત્તા થશે. આપણા અંતઃકરણની સાત્વિક વૃત્તિ નિરન્તર જાગૃત રહે એ આપણી કેળવણીનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ–એજ આપણો સુધારો હોવો જોઇએ. જ્યાં બુદ્ધિ અને અંતઃકરણમા મતભેદ થવાનો પ્રસગ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં અતઃકરણ કહે તે માર્ગે વળવુ એ વિશેષ હિતાવહ છે. એકાદ સત્કર્મ કરવાની ઇચ્છા થતા બુદ્ધિ તરતજ તેના સારાસારનો વિવેક કરવા માંડે છે, અને સારાસારમાં સ્વાર્થનો ભાગ પ્રબળ થતાં સત્કર્મની ઇચ્છાને શાન્ત કરી દે છે. દાખલા તરીકે કોઈ દુર્બળ મનુષ્યને

મદદ કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાં મન ઝટ કહે છે કે, આ લુચ્ચો તો નહિ હોય? શા માટે ઉદ્યોગ નથી કરતો? આવાને મદદ કરવી એતો આળસને ઉત્તેજન આપવા બરાબર છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિ નિશ્ચય કરી લે છે કે તે મદદને પાત્ર નથી, અને તેમ થતા તે દુર્બળ મનુષ્યને જોઈ અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયેલી દયાની ભાવનાનો ધ્વંસ થાય છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિના આશ્રયથી આપણે એક પવિત્ર ભાવનાનો નાશ કરી નાખીએ છીએ. બુદ્ધિજન્ય વિચારની પરંપરાથી આપણી સ્વાર્થ ભાવના જાગૃત થાય છે અને નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિ, ઉદારતા, પ્રેમ આદિ અંતઃકરણના ગુણોની આપણે ઉપેક્ષા કરીએ છીએ. અત્યન્ત બુદ્ધિશાળી મનુષ્યને જેનુ સ્વપ્ન પણ નહિ આવી શકે એવી પ્રેમની ગુહ્ય ગુફાઓમા જવાને તો અંતઃકરણજ શક્તિવાન છે. જ્યા પ્રભુ અને મનુષ્યનો ભેટો થાય છે એવા પવિત્ર સ્થાનમા તો અંતઃકરણજ જઈ શકે છે. બુદ્ધિ ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરે પણ એ પ્રદેશમાં જવાને તે અસમર્થ છે.

અલ્લાકુ મિલા ચાહે તો તુ "મય" કુ વિસરજા!
ગર ઇશ્ક કીયા ચાહેતો તુ 'શીર' કુ વિસરજા!

પ્રેમથીજ પ્રભુને ભેટી શકાય છે. ઇશ્કથીજ તેના દર્શનનો લાભ લઈ શકાય છે શુષ્ક અને પ્રેમ વિનાની બુદ્ધિ પ્રેમના માર્ગમાં પ્રવેશી શકતી નથી, આપણામા પ્રેમનો ઉભરો લાવનાર—પ્રેમની મસ્તીમા આ દુનિયાને પણ ભૂલાવી દેનાર માત્ર અંતઃકરણજ છે. અંતઃકરણવાળો મનુષ્યજ પ્રેમનો અનુભવ કરી શકે છે. બીજાને પ્રેમવશ કરી શકે એવો જુસ્સો—માત્ર તે મનુષ્યજ દર્શાવી શકે છે કે જેનુ અંતઃકરણ જાગૃત હોય બુદ્ધિ એ જ્ઞાનનુ સાધન છે, અંતઃકરણ એ લાગણીનું સાધન છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે બુદ્ધિનુ તેજ આપણે પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ છીએ, જ્યારે અંતઃકરણનુ તેજ દેખાતું

નથી. બુદ્ધિનું તેજ—બુદ્ધિનું સામર્થ્ય તરતજ અને વિશેષ દેખાય છે એ વાત ખરી, પરંતુ અંતઃકરણનો પ્રકાશ થતાં—પ્રેમની જાગૃતિ થતાં બુદ્ધિનુ સામર્થ્ય તેની પાસે શૂન્યવત ભાસે છે. જગતમાં જે જે સાધુ પુરૂષો થયા છે—જેમના નામથી આજે આપણે પોતાને પવિત્ર થયેલા માનીએ છીએ—જેમની કૃપાથી મનુષ્યને ખરા મનુષ્ય-પણાનો માર્ગ મળ્યો છે, તે બધા અંતઃકરણની જાગૃતિથીજ પવિત્ર થઇ પૂજ્ય થયા છે. આપણે સાધારણ કોટીના મનુષ્યોમા અતઃકર-ણની જાગૃતિ ઘણુાજ થોડા પ્રમાણમાં જોઇએ છીએ. એક પ્રૉફેસ-રની સાથે એક સાધારણ માણસની સરખામણી કરવામાં આવે તો તેનું જ્ઞાન દયાને પાત્ર જણાય છે, અને તેનું અતઃકરણ થોડુજ જાગૃત હોય છે, તથાપિ એજ પ્રૉફેસર જ્યારે સેતાનને પણ લજ્જામાં નાખે એવાં નીચ અને પ્રાપચિક કાર્યો કરી શકે છે, ત્યારે તે અજ્ઞાન માણસને તેમ કરવાનો વિચાર પણ આવી શકતો નથી. લાગણીવાળા —જાગૃત અતઃકરણના મનુષ્યે કોઇ વાર પણ સેતાન જેવા કામો કર્યો હોય એમ બન્યુ નથી આપણે જો પ્રભુ પ્રાપ્તિની—આત્મ સાક્ષાત્કારની જીજ્ઞાસા હોય તો બુદ્ધિથી પર જઈ અતઃકરણને જાગૃત કરવા આપણે પ્રયત્નવાન થવુ જોઇએ જે સ્થિતિને પામવા માટે આપણો જીવનભરનો પ્રયત્ન છે તે સ્થિતિ અતઃકરણથીજ પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ છે. માણ-સનું જ્ઞાન, વિવેકબુદ્ધિ, તારતમ્યજ્ઞાન અને અતઃકરણ એ સર્વ આ વિશ્વરૂપી સાગરમાં મથન કરે છે. આ વિશ્વનુ મંથન કરતાં કરતાં છેવટે માખણ મળે છે. જેમનુ અંત.કરણ જાગૃત છે-જેમણે લાગણી સંસ્કારી કરી છે એવા સાધુ પુરૂષો આ માખણનોજ ઉપભોગ કરે છે અને છાશ બુદ્ધિશાળી મનુષ્યોના ભાગ્યમાં રહે છે.

આજના વિવેચનમાં જે જે સાધનો પ્રાપ્ત કરવાનુ કહેવામાં આવ્યું તે સર્વ આ માખણ—આ પ્રેમ, ઉદારતા, વિશ્વ વ્યાપી સમભાવ, પ્રાપ્ત

કરવા માટે છે. પરમેશ્વરને પામવા—હરિને ભેટવા માટે બુદ્ધિનુ બળ સર્વથા નિરર્થક છે. એક સાધુ પુરૂષે એક વેળા મને કહ્યુ હતુ કે, "બીજાઓને મારવાની ઇચ્છા રાખનારને તલવાર અને ઢાલ તથા એવા બીજા શસ્ત્રોની જરૂર છે, પણ જેણે આત્મઘાત કરવાનો હોય તેને તો એક સોય પણ બસ છે." તેજ રીતે બીજાઓને શિક્ષણ આપવુ—જગતની દૃષ્ટિમા પોતાને બુદ્ધિમાન જણાવવો હોય તો વિશાળ જ્ઞાન અને અભ્યાસની જરૂર છે, પણ જ્યા પોતાનેજ સમજાવવાનુ હોય ત્યા એમાના કશાની જરૂર નથી. એકજ પ્રશ્નથી આપણા અધિકારનો નિર્ણય થઈ જાય છે. આપણા અંતઃકરણ નિર્મળ છે? આપણાં કૃત્ય લાગણી યુક્ત છે? જો તેમ હોય તો પ્રભુને ભેટવાના આપણે સંપૂર્ણ અધિકારી છીએ બાઇબલ પણ કહે છે કે વિશુદ્ધ અંતઃકરણ વાળાજ ભાગ્યશાળી છે, કારણ કે તેઓ પ્રભુને મળવાના અધિકારી થઇ ચૂક્યા છે, અને જો આપણું અંતઃકરણ જાગૃત ન હોય તો ભલે દુનિયાના સર્વ ધર્મ ગ્રન્થો આપણે મુખે હોય, છતા તે નિર્માલ્યજ છે. એ પણ એક જાતની ઉપાધિ જ છે, અને એ ઉપાધિથી ઉપાધિની પાર જઇ સકાય એ સંભવીત નથી ઉપાધિથી મુક્ત નિર્મળ અંતઃકરણથીજ લક્ષ્ય સ્થાને પહોચી શકાય છે નિર્મળ અંતઃકરણજ બુદ્ધિથી પર જોઇ શકે છે, અને જઈ શકે છે, તેવો મનુષ્ય જે પ્રેમના ઉભરામા મસ્ત બની જાય છે મસ્તીનો અનુભવ બુદ્ધિ માટે દુર્લભ છે. ઘણીવાર નિર્મળ અંતઃકરણની પ્રેરણા થતા બુદ્ધિ તેની સામે થાય છે, પણ આવા પ્રસંગમા કદાચ અંતઃકરણની લાગણી અવિવેકયુક્ત જણાતી હોય તોપણ તેને શરણે જવુ વધારે સારૂ છે. અંતઃકરણ દયા, મમતા, ઉદારતાથી ઉભરાઇ બીજાઓનુ ભલુ કરવા પ્રેરાય છે ત્યારે બુદ્ધિ તેમાં કંઇક તર્ક વિતર્કો કરે છે, પણ અંતઃકરણનેજ પૂછો. અંતઃકરણની સલાહ પ્રમાણેજ કરો અને તેમ કરતા કદાચ ભૂલ પણ થતી હશે

તોપણ બુદ્ધિનેજ આશ્રયે રહી સદ્દકર્મ ન કરવા કરતાં ભૂલયુક્ત પણ ભલુ કરવાથી તમને પરિણામે લાભજ છે. સત્યનુ પ્રતિબિમ્બ શુદ્ધ અંતઃકરણમાજ સ્પષ્ટ પડે છે, અને ઉપર જણાવેલાં યમ નિયમાદિ સાધનો પણ સર્વ અંત.કરણની શુદ્ધિ માટેજ છે. અંતઃકરણ શુદ્ધ થતા–નિર્મળ થતા સર્વ સત્ય તેમા પ્રત્યક્ષ થાય છે અને મનુષ્ય નિર્ભય, અસંશય થઇ સત્યની પ્રતીતિ કરી શકે છે.

અણુઓ, પરમાણુઓ અને જગતના તત્ત્વોના અવનવા શોધોની વાતો આપણે આજે સાભળીએ છીએ, પણ તેનો શોધ તો હજારો વર્ષ પહેલા એવા મનુષ્યોએ કર્યો છે કે જેમને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર કે દુર્બીન જેવા પદાર્થોનુ જ્ઞાન પણ નહિ હોય ! તેમણે પોતાના અંતઃ-કરણરૂપી યંત્રથીજ એ બધો શોધ કર્યો છે, અને તેને અસત્ય ઠરા-વવા કે તેમા કઇ ન્યુનાધિકતા દર્શાવવાને આપણા જડ યંત્રો સમર્થ નથી. અંતકરણ નિર્મળ કરો એટલે સત્યનું પ્રતિબીમ્બ તેમા અવશ્ય પડશેજ આજે પણ અંત·કરણને જાગૃત કરી આપણે સત્યનુ દર્શન કરી શકીએ છીએ. અંતકરણની જાગૃતિથી–પ્રેમના વિકાસથી–લા-ગણીના ઉત્તેજનથીજ જગતનુ દુ.ખ--જગતના કલહ અને કંકાસ ઓછા થવા સંભવ છે, બુદ્ધિની ઉન્નતિથી તેમ થવાનો સંભવ નથી.

આજે જગતમા બુદ્ધિનો જોઈએ તેટલો વિકાસ થયો છે પણ તેનુ પરિણામ શુ આવ્યુ છે ? સેંકડો પ્રકારની વિદ્યાની શાળાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે, અનેકાનેક યાંત્રિક શોધો થઈ છે, અને પરિણામે કેટલાક પૈસાદાર થયા છે, પણ બીજા અનેક તેમને લીધે ગુલામગીરીની સાંકળમા બંધાયા છે. દાખલા તરીકે મીલ ચલાવવા જેટલા સાધનો કોઇ-કનેજ પ્રાપ્ત છે, બાકી તેમા કામ કરનાર હજારોને તો ગુલામગીરીજ પ્રાપ્ત થાય છે. એ શોધોને પરિણામે માણસની કૃત્રિમ જરૂરીયાતો વધી ગઇ છે, મોજ શોખનાં સાધનો વૃદ્ધિ પામ્યા છે, અને માણસ ગમે

તેટલો ગરીબ હોય તોપણ એ જરૂરીયાતોને પહોંચી વળવા તે લલચાય છે. ધન ન હોવાથી તે મેળવવા માણસને અવિશ્રાન્ત પ્રયત્ન કરવો પડે છે અને અન્તે એમાંજ તેના જીવનની સમાપ્તિ થઇ જાય છે. મને કહેશો કે બુદ્ધિની ઉન્નતિથી આના સિવાય બીજો શુ લાભ થયો છે? જગતનું દુઃખ બુદ્ધિ જન્ય પ્રવૃત્તિથી—નવા નવા કાયદાઓ કરવાથી કે વિવિધ શોધોથી ઓછુ થવાનુ નથી. અંત કરણથીજ—પ્રેમની જાગૃતિથીજ જગતનુ દુ ખ દૂર થઈ શકશે. જે બુદ્ધિ યાંત્રીક બળોના શોધમાં—શુષ્ક અભ્યાસનાં ચુંથણાંમાં અને આંટી ઘુંટી વાળા વાદવિવાદોમા વપરાય છે, તે બુદ્ધિનો જો જગતને વધારે વિશુદ્ધ, વધારે સરળ, વધારે માયાળુ, વધારે ક્ષમાવાન કરવામા ઉપયોગ થયો હોત તો આજે જગતમાં જે સુખ છે તેના કરતા હજારગણું વિશેષ હોત' અંતરમાં—હૃદયમાંજ હરિ વસે છે. હૃદયને સંસ્કારી બનાવો એટલે તેમાથી હરિ બોલશે, બુદ્ધિને જાગૃત કરો એટલે તેમાથી અહંકાર બોલશે

જૂના બાઇબિલના એક પ્રકરણમાંની એક વાત તમારા સ્મરણમા હશે કે જ્યારે મુસાને કહેવામા આવ્યુ હતુ, કે તું ત્હારા પગમાથી ઉપાન કહાડી નાખ, કારણ કે જે સ્થળે તું ઉભો છે તે સ્થાન પવિત્ર છે. કહેવાનો ભાવાર્થ એજ કે ધર્મનો અભ્યાસ આપણે માનપૂર્વક કરવો જોઇએ જે મનુષ્ય પવિત્ર અંતઃકરણથી—માનની લાગણીથી ધર્મનો અભ્યાસ કરવા જીજ્ઞાસુ થાય છે, તેજ પોતાનુ અંત કરણ જાગૃત કરી શકે છે, તેવા મનુષ્યજ અંતઃકરણના દ્વાર ઉઘાડી પરમપવિત્ર સનાતન સત્યનુ દર્શન કરી શકે છે

કેવળ બુદ્ધિના બળથી—બુદ્ધિની જીજ્ઞાસાથી જ્ઞાનમંદિરનુ દ્વાર ઉઘાડતાં પરિણામ શુ આવશે? તમારી બુદ્ધિને કસરત થશે. તમે તમારાં છટાદાર અને લાલિત્યવાળાં ભાષણોથી સભા રંજન કરી શકશો, લોકોની વાહ વાહ મેળવી શકશો, પણ તેથી આગળ તમે

જઈ શકશો નહિ--સત્યને તમે મળી શકશો નહિ ! સત્યને મળવા માટે તો બુદ્ધિજન્ય ખટપટની જરૂરજ નથી. સત્ય તો સ્વતઃ સિદ્ધજ છે. સૂર્યના દર્શન માટે મસાલનો ઉપયોગ એ શું યોગ્ય છે? સૂર્યના અસ્તીત્વને માટે વળી વાદવિવાદની પણ જરૂર હોઈ શકે કે? સૂર્યને બતાવવા તો ફક્ત અંગુલી નિર્દેશનીજ જરૂર છે. વાદવિવાદ કે બૌદ્ધિક પ્રયત્નોની તેમા જરા પણ આવશ્યકતા નથી. એજ પ્રમાણે સત્ય પણ સ્વતઃ સિદ્ધ છે, તેની પ્રત્યક્ષ ભેટ થાય એજ સત્યની સત્યતાની પ્રતીતિ છે સત્યની સત્યતા માટે પણ જો સાક્ષી પૂરાવાની જરૂર પડે, તો પ્રથમ તો એજ શંકા થાય કે એ પૂરાવા સત્ય છે કે નહિ? એ સાક્ષી સત્ય કહે છે તેને માટે શું ખાત્રી? બુદ્ધિજન્ય પદાર્થોનું અસ્તીત્વ સિદ્ધ કરવા માટેજ આવા સાધનોની જરૂર છે સત્યને માટે સાક્ષી પૂરાવાની જરૂરજ નથી. શુદ્ધ અને લીન અંતઃકરણથી ઉત્કટ પ્રેમ રાખી તમે સત્યને માર્ગે પળ્યા કે અવશ્ય સત્ય પોતેજ તમારૂ માર્ગદર્શક થશે અને છેવટે પરમ સત્ય સાથે તમારો ભેટો થશે

ઇશ્વર, આપણી ઇન્દ્રિયોના પ્રભાવથી, આપણી વિશાળ કલ્પના શક્તિથી પ્રત્યક્ષ થાય તેમ નથી. ઇન્દ્રિયોથી તેની ભેટ થવી અશક્ય છે. આપણા મન શક્તિ--આપણી કલ્પના શક્તિ ગમે તેટલી વિશાળ કરવામા આવે, તથાપિ તે જગતથી દૂર જઈ શકવાને અસમર્થ છે; અને જ્યાં જગત છે ત્યાં પ્રભુ નથી. કોઈ પણ મનુષ્ય પરમાત્માની કલ્પના કરી શકે એ અશક્ય છે. પ્રભુ ઇન્દ્રિયાતીત અને કલ્પનાતીત છે. જેમ ઇન્દ્રિયોદ્વારા આપણે બાહ્ય કર્મ કરીએ છીએ તેજ પ્રમાણે અંતરની ઇન્દ્રિયોદ્વારા આપણે વિચારાદિ કર્મોમા પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ, પણ પરમેશ્વર તો કર્મોથી પર હોઈ, આ શરીર અને મનોમય કોશદ્વારા પણ તેનો અનુભવ થવો સંભવીત નથી. પરમેશ્વરને ભેટવાને માટે તો ઇન્દ્રિયો અને મનનાં કર્મોથી ક્રમે ક્રમે પર જવાની જરૂર છે અને જેમ જેમ તમે

એ ઉપાધિથી દૂર જતા જશો તેમ તેમ તમારા પોતાના મધ્યબિન્દુ આત્માની તમે સમીપ આવશો, અને આત્માની સમીપ આવતા જશો તેમ પ્રભુનો પુણ્ય સમાગમ લાભ પ્રાપ્ત કરી શકશો. પરમાત્માના અનુભવને માટે કંઈ પ્રમાણની આવશ્યકતા છે? તે પ્રત્યક્ષજ છે—તે સમીપજ છે. કોઈ મને પૂછે કે આ દિવાલના અસ્તીત્વ માટે પ્રમાણ શું? તો હું એમજ કહું કે હું જોઉં છું એજ પ્રમાણ છે. એ રીતે યમનિયમાદિ સાધનોથી અને અંતઃકરણને શુદ્ધ કરવાથી હજારોએ પ્રભુના દર્શન કર્યા છે અને આજે પણ જો ચાહો તો તે તમારી સમીપજ છે, પણ એ સમીપના સબંધીને મળવા તમારા નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો કે મનોમય કોષ એમાં ઉપયોગમાં આવે તેમ નથી. કર્મભૂમિકાની પાર ગયા વિના પ્રભુને મળી શકાય તેમ નથી. અવિશ્રાન્ત પ્રયત્ન અને નિરન્તર આ એકજ વાતનું સ્મરણ કરો! આજ કે કાલ અથવા બે ચાર માસના પ્રયત્નથી આ આપણા અનેક જન્મોના કર્મોથી પ્રાપ્ત થયેલી ઉપાધિ દૂર થઈ જાય તેમ નથી દૃઢતાપૂર્વક અને શ્રદ્ધાથી યમનિયમાદિનું પાલન કરતા ધીરે ધીરે એ પાશ—એ ઉપાધિની ઘટ્ટતા ન્યુન થાય છે અને છેવટે એ પડદો સર્વથા ફાટી જતા આપણે પ્રભુને પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ છીએ. પ્રભુનું પ્રેમ મંદિર આપણે જાણી શકીએ, આપણે વિચારી શકીએ, આપણે સ્વપ્નમાં કલ્પી શકીએ તેથી પણ પર છે આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થતા આપણી ભાષા પણ કંઈ ઓર થઈ જાય છે આપણી ભાષામાં કંઈક અજબ ખુમારીનું ભાન થાય છે. જગત તેને ગાંડપણ કહે છે, પણ ખરી રીતે ગાંડપણજ 'ડહાપણ' છે કલ્પનાથી જે વસ્તુ પર છે તેને કલ્પનામાં રમનાર જગત શી રીતે જાણી શકે? તથાપિ જે જન્મ્યું છે તે દરેકને અવશ્ય મોડે કે વહેલે પણ આ સ્થિતિને પામવાની જરૂર છે. કોઈ પણ કાર્ય—કોઈ પણ જીવન વ્યર્થ જશે કે વ્યર્થ છે એમ માનવું એ ભ્રમણા છે.

જગતમાં વ્યર્થ કે નિરાશાજનક જેવું કશું નથી. માણુસ સેકડો વખત પડે છે—હજારો વાર આખડે છે, અનેકવાર સંસાર સાગરમાં ડૂબી જઈ તે પોતાના સૃજનહાર અને પોતાના આત્માને ભૂલી જાય છે, પણ એક વખત એવો પણ આવશેજ કે જ્યારે તે જોઈ શકશે કે તેનામા અને પ્રભુમા ભિન્નતા નથી—તે તેજ છે. સીધા ચાલવાથી ઉંચે જવાતુ નથી આપણો માર્ગ મડલાકાર છે. જે સ્થિતિમા આપણું મૂળ છે તે સ્થિતિને પુન: પહોચવુ એ આપણો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. દરેક જીવાત્મા ભલે ગમે તેટલો નીચે જાય, છતા સમય એવો પણ આવશે કે જ્યારે તેને ઉચે જવુજ પડશે. કોઈ પણ વસ્તુ કે પ્રાણીનો નાશ થતો નથી આપણી સર્વની ઉત્પત્તિ એકજ મધ્ય બિન્દુમાથી થઈ છે અને તે પરમાત્મા છે. ઉચ્ચતમ કે અધમતમ જીવન પણ તેનુજ છે, અને તેના પ્રેમ પ્રતિ એ ઉભયનુ વલણ થવુ એજ સ્વાભાવિક છે જેમાથી સર્વ જીવો વ્યક્ત થયા છે, જેમા તેમનુ અસ્તીત્વ ભાસે છે અને જ્યાં તેઓ પુન. જાય છે તે એજ પરમાત્માનુ સ્વરૂપ છે.

૮—અમેરિકામાં સવ ધર્મોની પરિષદમાં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનો.

અમેરિકામાં થયેલા સ્વાગતનો ઉત્તર.

તા. ૧૧ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૩.

અમેરિકા નિવાસી મ્હારા બન્ધુઓ અને ભગિનીઓ,

ત્રે સર્વ ધર્મોના પ્રતિનિધીઓનો તમારા તરફથી અંતઃકરણ પૂર્વક સત્કાર કરવામાં આવ્યો છે, તેને માટે તમારો સર્વનો આભાર માનતા મને અત્યાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. ખરી સન્યસ્ત વૃત્તિને પોતાના ઉદાહરણથી સિદ્ધ કરનાર પ્રાચિનમતના સાધુજનો તરફથી, જગતના સર્વ ધર્મોની જનની રૂપ પ્રાચિન હિન્દુધર્મ અને તેને માનનારા હજારો જાતિના કરોડો લોકો તરફથી હુ તમારો સર્વનો આભાર માનુ છુ

આ પ્લૅટફૉર્મ ઉપરથી જે જે વક્તા સજ્જનોએ પૂર્વના ધર્મોના આવેલ પ્રતિનીધીઓ માટે સત્કારના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે અને પોતાના દેશમા પૂર્વ માટે સ્નેહભાવ વૃદ્ધિ પામે એવા પ્રયત્નો કરવા કહ્યુ છે, તે સર્વ સજ્જનોનો હુ ઉપકાર માનુ છુ જે ધર્મે જગતને સમભાવનો અને વિશ્વની બન્ધુતાનો પ્રથમ બોધ આપ્યો છે, તેવા ધર્મમા જન્મ થવા માટે મને અભિમાન છે. અમે માત્ર સમભાવનેજ માન્ય રાખતા નથી, પણ સર્વ ધર્મોને સત્ય માનીએ છીએ. જેમનો પોતાના

સ્વદેશમાથી ધર્મના મતભેદને લઈ દેશનિકાલ થયો હતો, અને સંપત્તિ તથા જીવન જેમનું સુરક્ષિત નહોતુ એવા સર્વ જાતિના સર્વ લોકોને જે ભૂમિએ પ્રેમથી પોતાની છાતીપર રમાડ્યા છે, તેજ મ્હારી જન્મ ભૂમિ છે એને માટે મને અભિમાન છે. રોમન લોકોના આક્રમણથી જે હીબ્રુ પ્રજાનો ધર્મ નામશેષ થવાની તૈયારીમા હતો તે ધર્મના શુદ્ધ સતાનોને જે વર્ષમા રોમનોએ તેમનુ મ્હોટુ મદીર તોડી નાખ્યુ હતુ તેજ વર્ષમા જે ભૂમિએ પોતાની ગોદમા લીધા હતા, તેજ મ્હારી જન્મ ભૂમિ છે તેને માટે મને અભિમાન છે. તેમજ મહાન ઝોરાસ્ટરની સ્થાન ભ્રષ્ટ થયેલી પ્રજાને જે ધર્મે પ્રેમ પૂર્વક પોતાની કરી લીધી હતી અને હજી પણ પોતાની માને છે તે ધર્મમા ઉત્પન્ન થવા માટે મને અભિમાન છે એક શ્લોક હુ તમને કહીશ. આ શ્લોક બાળપણથીજ મને કઠાગ્ર થઇ ગયો છે અને લાખો હિન્દુ લોકો દરરોજ તેનો પાઠ કરે છે‌-

आकाशात् पतितं तोयं:-यथा गच्छति सागरम् ॥
सर्व देवे नमस्कार केशवं प्रति गच्छति ॥

येऽप्यन्य देवता भक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधि पूर्वकम् ॥ શ્રી કૃષ્ણના આ વચનનો સાક્ષાત્કાર થતો હોય–એ પરમ સત્ય જગતને જાણવાનો સમય હવે છેક સમીપ આવ્યો હોય એમ આ સર્વ ધર્મોની પરિષદ જોતા ધારી શકાય છે. ધર્મના મતભેદ, જાતિય દ્વેષ અને સકુચિત ભાવનાએ આ પૃથ્વિપર લાબા કાળથી પોતાનુ સામ્રાજ્ય જમાવ્યુ છે. આ સંકુચિત ભાવનાના સમયમા કેવા ભયકર બનાવો બન્યા છે, કેટલા રક્તપાત થયા છે, કેટલા સાધુ પુરૂષોને અસહ્ય દુઃખ સહન કરવાં પડયાં છે, માનવ પ્રગતિને કેટલો ધકકો લાગ્યો છે અને કેટલી પ્રજાઓ નિરાશાના સાગરમા ડૂબી ગઇ છે એનુ સ્મરણ કરવાની જરૂર

નથી. આ ધર્મની મારામારીઓ નહોત—કદાચ ધર્મ પણ નહોત તો આજે જગતને આપણે જે સ્થિતિમાં જોઇએ છીએ તેના કરતા કઇક વિશેષ સારી સ્થિતિમા જોઈ શકત, પણ હવે ધર્મના એ કુકામ અને કલહનો અંત આવ્યાનાં શુભ ચિહ્નો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મને જણાય છે કે આજની આ મહાસભાના પ્રારંભમા થયેલો ઘંટનાદ જાણે જગતને એમજ કહેતો હોય કે હવે એ કલહ અને કુકામોનો અંત આવ્યો છે એ ઘંટાનાદે જગતને સૂચના કરી છે કે જગતમા ભિન્ન ભિન્ન ધર્મમાર્ગો છે છતા સર્વ એકજ લક્ષ્ય પ્રતિ ગતિમાન છે. આજના ઘંટાનાદે જગતને જણાવ્યુ છે કે હવે ધર્મને નામે વૈર અને દ્વેષનો સમય રહ્યો નથી, તલવારથી ધર્મ ફેલાવવાનો સમય વ્યતિત થઇ ગયો છે, અને હવે ધર્મને નામે યુદ્ધ કરવાનો સમય રહ્યો નથી

તા ૧૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૩.

મત ભેદ શા માટે થાય છે ?

મ્હારી પહેલાંના એક બોલનારે ધર્મને નામે જગતમા દેખાતા મતભેદને માટે દિલગીરી દર્શાવી છે અને "હવે એનો અંત આવે તો ઠીક" એમ વિનતિ કરી છે જગતમા મતભેદ શા માટે થાય છે? એ પ્રશ્નને સ્પષ્ટ કરવા મ્હારા બાલ્યકાળમા સાભળેલી એક વાત હું તમને કહીશ. એક કુવામા એક દેડકુ રહેતું હતું તે એજ કુવામા જન્મ્યુ હતું, ત્યાંજ પોષણ પામ્યુ હતું અને તેમાજ મ્હોટુ થયુ હતું. ઉત્ક્રાન્તિવાદીઓ એમ માને છે કે અમુક ઇન્દ્રિયને ખોરાક ન મળેતો તે નિરૂપયોગી થઈ જાય છે, તેમ આ દેડકાના નેત્રોને દરરોજ એકને એકજ વસ્તુ જોવાની હોવાથી—તેનાં નેત્રોને ખોરાક ન મળતો હોવાથી તે જોઈ શકતુ હતું કે નહિ તે આપણે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી કહી શકીએ નહિ; પણ એ વાર્તામા એમ જણાવેલુ છે કે તે જોઈ શકતું

હતું, અને આપણા જતુશાસ્ત્રીઓ માને છે તે પ્રમાણે, અનેક ન્હાના જીવ જતુઓ પાણીને ખરાબ કરે છે તેમને આ દેડકુ ખાઈ જઈ પાણીને સ્વચ્છ રાખવાનુ કામ કરતું હતુ, અને કાળે કરી તે શરીરમાં પણ બળવાન અને પુષ્ટ થયુ હતું. કર્મવશાત્ એક દિવસે સમુદ્રમા નિવાસ કરનારૂ એક દેડકુ એ કૂવામા આવ્યુ, અને આ બન્ને દેડકાઓ વચ્ચે આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ થયો.

"ભાઈ, તુ ક્યાથી આવ્યો ?"

"હુ સમુદ્રમાથી આવ્યો છુ."

"વારૂ, પણ ત્હારો સમુદ્ર કેટલોક મ્હોટો છે ? આ કુવા જેટલો હશે ?" આમ કહેતા કુવામા રહેનાર દેડકાએ એક છેડાથી તે બીજા છેડા સુધી એક ડૂબકી મારી.

"સમુદ્રના દેડકાએ કહ્યુ, અરે ભાઈ ત્હારા આ ન્હાના સરખા કુવાની સરખામણી વિશાળ સમુદ્ર સાથે શી રીતે થઇ શકે ?" ફરી એકવાર પાણીમા ડૂબકી મારી કુવાના એક છેડાથી તે બીજા છેડા સુધીનો પટ માપી લઈ કુવાનુ દેડકુ બોલ્યુ. "હુ ધારૂ છુ કે આનાથી મ્હોટો ત્હારો સમુદ્ર નહિ હોય !"

"અરે અક્કલના ખા ! ત્હારા આ ન્હાના સરખા કૂપ અને મ્હારા અનત-વિસ્તૃત સાગરની તૂલના થઇ શકે તેમ છેજ નહિ."

કુવામા નિવાસ કરતું દેડકુ મોટેથી પોકારીને બોલ્યુ, "ચોક્કસ તું જૂઠ્ઠુ બોલે છે, મ્હારા કુવાથી વિસ્તારમાં વધારે હોય એવુ કોઈ સ્થાન જ નથી"

આવોજ વ્યવહાર આપણે મનુષ્યોમા પણ જોઇએ છીએ. એક હિન્દુ પોતાના ન્હાના સરખા ખાબોચીયામા વસી તે ખાબોચીયામાંજ આખુ જગત માને છે, તેજ પ્રમાણે ખ્રીસ્તિ કે મુસલમાન પણ પોતાના ખાબોચીયામાજ આખા વિશ્વને જૂએ છે. મ્હારા અમેરીકા

નિવાસી બન્ધુઓ ! આ ખાબોચીયાની દિવાલો તોડી નાખી વિશાળ મેદાનમાં આવીને તમે જે આ સ્તુતિપાત્ર પ્રયાસનો પ્રારંભ કર્યો છે તેને માટે હું તમારો કેટલો આભાર માનું ? આ તમારા પવિત્ર પ્રયાસના બદલામા અવસ્ય પ્રભુ તમને સહાયતા આપશે

તા. ૧૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૩.

હિન્દુ ધર્મનું સ્વરૂપ.

ઇતિહાસ કાળની પૂર્વેથી ચાલતા આવેલા ધર્મો પૈકી હાલ અસ્તીત્વ ધરાવતા ધર્મો ત્રણ છે. હિન્દુધર્મ, જરથોસ્તીધર્મ અને યાહુદીધર્મ આ ત્રણે ધર્મોને સખ્ત આઘાતો થયા છે છતા તેઓ ટકી રહ્યા છે, તેનુ કારણ તેના સિદ્ધાન્તોની દૃઢતા છે. યાહુદી ધર્મને હિબ્રુધર્મમાથી ઉત્પન્ન થયેલા ખ્રિસ્તીધર્મેજ છિન્નભિન્ન કરી નાખી તેની જન્મભૂમિમાથી હદપાર કર્યો છે જરથોસ્તના ધર્મની પણ લગભગ એજ સ્થિતિ થઇ છે. પૂર્વે જરથોસ્તી ધર્મ હતો એમ દર્શાવવા જેટલીજ આજે પારસીઓની સખ્યા અવશેષ જોવામા આવે છે. હિન્દુ ધર્મપર પણ અનેક હુમલા થયા છે, અને તેના પોતામાથીજ ઉત્પન્ન થયેલા પથો અને સપ્રદાયોએ તેનાપર એવા પ્રહારો કર્યા છે કે "પ્રાચિન વૈદિકધર્મનુ અસ્તિત્વ ટકી શકશે કે કેમ" એવી ભીતિ પણ અનેકવાર થઇ હતી, પરતુ આવા પ્રહારો થોડો સમયજ રહી શકયા છે. જેમ પવનને લીધે સાગરમા થોડો સમય અશાન્તિ રહે—મોજા જોરથી ઉછાળા મારે, પણ છેવટે એ સર્વ ઉછાળા અને અશાન્તિ સાગરની શાન્તિમાજ ભળી જાય છે, તેમ એ સપ્રદાયોના પવનને લઇનેજ હિન્દુધર્મમા અશાન્તિ થઇ હતી પણ થોડા સમયમાજ એ મોજા અને ઉછાળા એ સાગરમા ભળી જઇ સાગરને વધારે શાન્ત અને વધારે સમર્થ કર્યો છે.

આત્મા અને પરમાત્માના તત્વ નિર્ણયના અતિમ સાધનરૂપ વેદાન્ત કે જેના એક અશ માત્રનોજ પ્રતિધ્વનિ કરવા સાપ્રત ભૌતિક શાસ્ત્રો

શક્તિવાન થયાં છે, ત્યાંથી લઇને પૌરાણીક કાલની મૂર્તિપૂજા તથા બૌદ્ધોના શૂન્યવાદ અને જૈનોના નિરીશ્વરવાદનો સમાવેશ સાંપ્રત હિન્દુધર્મમાં થાય છે. તમે પ્રશ્ન કરશો કે શું હિન્દુધર્મ આમ ભિન્ન ભિન્ન સપ્રદાયો અને મતોનો એક સંગ્રહજ છે કે તેથી કંઇ વિશેષ? હિન્દુધર્મમાં કોઇ એવું તત્ત્વ છે કે જેના ઉપર એ સર્વ સાંપ્રદાયિક ભિન્નતાના ઐક્યનો પાયો હોય? કોઇ એવો સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત છે કે જે સર્વને માન્ય હોય? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર દેવા હું આજના વ્યાખ્યાનમાં પ્રયત્ન કરીશ

હિન્દુધર્મની ઉત્પત્તિ વેદોમાંથી થઇ છે. વેદોને હિન્દુઓ અપૌરૂષેય અને આદિ અત રહિત માને છે. કોઇ પુસ્તક આદિ અને અત વિનાનુ હોય એ માન્યતા તમને કદાચ હાસ્યાસ્પદ લાગશે; પણ અહિં એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા સરખી છે કે વેદમા કોઈ વિશિષ્ટ ગ્રન્થનો સમાવેશ થતો નથી. જૂદા જૂદા મહાત્માઓએ જૂદે જૂદે સમયે વિશ્વવ્યાપી તત્ત્વસિદ્ધાન્તો શોધી કાઢ્યા છે, એ સિદ્ધાન્તોના સમુચ્ચયને વેદની સત્તા આપવામા આવે છે. ગુરૂત્વાકર્ષણનો નિયમ ન્યુટને શોધી કાઢયો ત્યાર પછીજ તે કાર્ય કરે છે, કિંવા જગત તેનુ વિસ્મરણ કરી જાય તો તે પોતાનુ કાર્ય બધ કરી દે તેમ નથી. અર્થાત્ જડ જગતને નિયમમા રાખનાર નિયમો કાલ અને સ્થળને આધીન નથી, તેમજ ચૈતન્ય વિશ્વમાં પ્રવર્તતા નિયમોના સિદ્ધાન્તો પણ અમુક કાલ કે સ્થળને લઇનેજ હોય તેમ નથી. મનુષ્ય અને મનુષ્ય વચ્ચેનો, તેમજ મનુષ્ય અને આત્મા વચ્ચેનો સબંધ, મનુષ્યો તે જાણવા લાગ્યાં તે પહેલા પણ હતો અને આપણે એ સબધને વિસરી જઇએ તોપણ રહેશેજ.

આ સિદ્ધાન્તોનુ જેમને પ્રથમ જ્ઞાન થયુ તેમને અમે ઋષિઓ કહીએ છીએ અને તેઓ પરમેશ્વર સ્વરૂપ છે, એમ સમજી અમે

તેમને માન આપીએ છીએ. આ ઋષિઓ પૈકિ કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ છે એમ જણાવતાં મને અત્યન્ત આનંદ થાય છે.

અહીં કોઇ શંકા કરશે કે એ સિદ્ધાન્તો કદાચ અંત રહિત હોય પણ તેની શરૂઆત તો અવસ્ય થઈ હોવીજ જોઇએ. એક સમાજ અસ્તિત્વમાં આવતા, તેના નિયમને માટે અમુક કાયદા કાનુનો કરવાની જરૂર પડે છે, અને સમાજનો નાશ થતા તે કાયદાનો ઉપયોગ પણ બંધ થાય છે. હવે એ કાયદાના મૂળ તત્ત્વ કદાચ સર્વ કાલને માટે સત્ય હોય તો પણ જ્યારે સમાજ ન હોય ત્યારે તો તે મૂળતત્ત્વો નિરૂપયોગી હોઈ કેવળ ભાવરૂપજ છે. કાયદા કે નિયમો તો પદાર્થને લઇનેજ છે જેથી સમાજરૂપી પદાર્થ નાશ પામતા તે કાયદો કાયદારૂપ રહે નહિ. અર્થાત્ જગતને કદાચ અન્ત ન પણ હોય, તથાપિ તેનો પ્રારંભ તો હોવોજ જોઇએ. ભૌતિકશાસ્ત્રો એમ જણાવે છે કે વિશ્વના બાહ્ય સ્વરૂપમાં ગમે તેટલો ફેરફાર થવા છતા તેનુ ઉત્પાદક મૂળ તત્ત્વનો ન્યૂનાધિકતા કે રૂપાન્તરથી મુક્તજ રહે છે હવે જો આ વિશ્વની કોઇ વાર પણ શરૂઆત હોય તો તે પહેલા એ ઉત્પાદક તત્ત્વ ક્યા હતુ? કેવી સ્થિતિમા હતુ? એ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે કેટલાકો એવો ખુલાસો કરે છે કે તે પરમાત્માના અસ્તિત્વમા નિષ્ક્રિય રૂપમા હતુ. આ કલ્પનાને જો ખરી માની લઇએ તો એમ માનવાની જરૂરજ પડશે કે પરમાત્મા કોઇ વાર અમૂર્ત સ્વરૂપમા હોય છે, અને કોઇવાર મૂર્ત સ્વરૂપમા દૃસ્ય થાય છે. બીજી રીતે જોઇએ તો આમાથી પરમેશ્વર જડ અને ચૈતન્ય એમ બંને ધર્મવાળો છે એવો અર્થ પણ નીકળે છે ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોના અસ્તિત્વનો સંયોગ કોઈ સંયોગીકરણ પદાર્થથી થાય છે અને જે જે પદાર્થો સંયોગ્ય છે—સંયોગના ધર્મને પાત્ર છે તે નાશના ધર્મને પણ પાત્ર હોવા જોઇએ, કારણ કે સંયોગનો વિયોગ થવો એ વિશ્વનો એક સનાતન નિયમ

છે. ઇશ્વરમાં જડ ચેતનના ધર્મોનું આરોપણ કરતાં, તે પણ નાશના ધર્મને પાત્ર ઠરશે, જે અસભવિત હોવાથી એમજ માનવુ પડશે કે જગત ન હોય એવો સમયજ નથી અનતકાળ પૂર્વે વિશ્વ હતું, આજે છે અને અનતકાળ પછી પણ હશેજ. તે અનાદિ અનત છે.

દાખલા તરીકે કર્ત્તા અને તેની કૃતિ એ સીધી લીટીઓની પેઠે છે. તેમને શરૂઆત નથી તેમ અન્ત પણ નથી. સમાન અતરે તેઓ ઉભય રહે છે. જ્યાં કર્ત્તા હોય ત્યાં કૃતિ પણ હોવી જોઇએ. ચૈતન્ય યુક્ત પરમાત્માની ઉત્પાદક શક્તિ નિરન્તર આ સૃષ્ટિ રચવાનુ, વ્યવસ્થિત રાખવાનુ અને સહારવાનુ કાર્ય કરે છે. આ સૃષ્ટિ અવ્યક્તમાથી વ્યક્તમા આવે છે, ને ત્યાં કેટલોક સમય રહી પુનઃ અવ્યક્તમા લીન થઇ જાય છે. પુનઃ નવિન કલ્પનો પ્રારંભ થતા પૂર્વના બીજકમાથી—અવ્યક્તમાથી વ્યક્તની ઉત્પત્તિ થાય છે. જેથી આ વિશ્વમાં નવિન એવુ કશુ નથી.

ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायते ॥
ततो रात्र्य जायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥
स॒ द्राद्णवा दधि सवतसरो अजायत ॥
अहो रात्राणि विदधाद्विश्वस्य मिषव ी ॥
सूर्या चंद्रमसौ धाता यथा पूर्वम कल्पयते ॥
दिवं च पृथिवी यांतरिक्ष मथोस्व ॥

આ સધ્યાનાં વાક્યોમા પણ એજ ભાવાર્થ છે.

હુ અહિં તમારી સમક્ષ ઉભો છુ, હુ મ્હારા નેત્ર બંધ કરી "હુ પોતે કોણ?" એ તત્ત્વને શોધવાને પ્રયત્ન કરૂ છુ. હુ નેત્રો બંધ કરી દઇ જગતને ભૂલી જાઉં છુ અતરમાં સ્થિત થતા "હુ" "હુ" "હું" એવો ધ્વનિ હુ સાભળું છુ. "હુ" એટલે કોણ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં હુ પ્રથમ મ્હારા જડ શરીરને જોઉ છુ. મને એમ પ્રશ્ન થશે કે આ મ્હારૂ શરીર તેજ "હું છુ?" વેદો કહે છેઃ "નહિ હું શરીર નથી,

પણ શરીરમાં રહેનારો આત્મા છું.” “હું શરીર નથી અને શરીરનો નાશ થાય તોપણ મ્હારો નાશ થવાનો નથી. હું શરીરમાં રહેનારો છું. શરીરનો નાશ થવા છતાં હું જીવવાનો છું. મ્હારૂં જીવન અનન્ત છે.” જેમ હમણાં હું છુ તેમ આ શરીરની પૂર્વે પણ હતો. આત્માને કોઇએ નિર્માણ કર્યો નથી. આત્મા જો નિર્માણ થયેલી વસ્તુ હોય તોજ તેમાં કાર્ય કારણ આદિ મિશ્ર સંબંધ હોવો જોઈએ. અને જ્યાં મિશ્ર સંબંધ છે—જ્યાં નિર્માણ છે ત્યાં નાશ પણ અવસ્ય થવોજ જોઈએ. જો આત્માનો—“હુ” નો જન્મ માનવામા આવે તો તેનું મૃત્યુ પણ અવસ્ય માનવુજ પડશે. કેટલાકો જન્મથીજ અત્યન્ત સુખી હોય છે, કેટલાકોની શરીર સંપત્તિ જન્મથીજ આરોગ્ય અને સુદૃઢ હોય છે, કેટલાકો જન્મથીજ શ્રીમાન્ હોય છે. તેમને કોઇની જરૂર પડતી નથી. જ્યારે બીજી દિશામા જોઈએ તો કેટલાક જન્મથીજ દુઃખી અને કષ્ટ પીડિત હોય છે, કેટલાક લુલા, લંગડા કે આંધળાજ જન્મે છે, કેટલાક તદન મૂર્ખ હોય છે અને દુઃખ તથા દારિદ્રયમાં પોતાનુ જીવન વ્યતીત કરે છે. જો એ બધાનુ નિર્માણજ થયુ હોય અને તે નિર્માણ કરનાર પરમાત્મા ન્યાયી અને દયાળુ હોય તો એકને સુખી અને બીજાને દુઃખી, એકને શ્રીમાન અને બીજાને દરિદ્રી નિર્માણ કરવાનુ કારણ શુ? આમ હોય તો પરમાત્માના ન્યાય અને દયાળુપણા ઉપર પક્ષપાતનો દોષ નથી આવતો? કદાચ કોઇ એમ કહેશે કે જે હમણા દુઃખી છે તે ભવિષ્યના જીવનમા સુખી થશે, પણ તેમ માનવાથી શંકાનો ખુલાસો થતો નથી. હમણા પણ શા માટે દુઃખી હોય? કારણ વિના કાર્ય સંભવે નહિ, જો આજનુ જીવન કાર્ય હોય તો તેનું અમુક કારણ પણ હોવુ જોઇએ.

આ સર્વ ઈશ્વરે નિર્માણ કર્યું છે એમ માનવાથી અનેક શંકાઓ થવાનો સંભવ છે. એ કલ્પના માત્ર એટલુજ દર્શાવી શકે છે કે

આ વિશ્વની ઉત્પાદક અને ચાલક અમુક કોઇ મહા સમર્થ પણ ક્રૂર શક્તિ છે, પણ તેમ નથી. માણસો સુખી અને દુ:ખી, શ્રીમાન અને દરિદ્ર જન્મે છે તેનું કારણ તેનાં પૂર્વ જન્મનાં કર્મો છે અને તેને માટે તે પોતેજ જવાબદાર છે.

પ્રત્યેક પ્રાણી પૂર્વ સંસ્કારને લઇ અમુક અમુક સંયોગોમાં જન્મ ધારણ કરે છે એ વાત માની લેતાં, દરેક માણસના મનની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિ શા માટે છે એ પ્રશ્નનો આપોજ ખુલાસો થઇ જાય છે. પ્રત્યેક પ્રાણીમાં બે ભિન્ન ધર્મી પદાર્થોનુ મિશ્રણ થયેલું જોવામાં આવે છે. આ પદાર્થો પૈકી એક જડ શરીર અને બીજું ચૈતન્યાત્મક મન છે. આપણા જીવનના સંબંધમાં જે અનેકાનેક પ્રશ્નો તત્ત્વની દૃષ્ટિથી આપણને થાય છે, તે સર્વનો ખુલાસો જડ શરિર અને મનના ધર્મોથી થઇ શકતો હોત તો આત્મા જેવા પદાર્થને શોધવાની જરૂર પડત નહિ, પરંતુ ઉપર્યુક્ત ઉભય પદાર્થો જડ છે અને જડદ્વારા વિચારનો ઉદ્ભવ થાય એ અશક્ય છે. જેથી વિચાર શું છે એ પ્રશ્નનો ખુલાસો કરતાં આત્મા જેવા પદાર્થની અપેક્ષા રહે છે.

દરેક પ્રાણીના શરિરમાં તેના માતા પિતાનાં રૂપ રંગના કેટલાક સસ્કારો દેખાય છે. માતાપિતાના રોગ બાળકમાં ઉતરે છે તેમજ તેમના સૌન્દર્ય અને દઢતાનો લાભ પણ બાળકોને મળે છે, એ વાત ચોક્કસ છે; તેમજ શરીરને લઇને કેટલાક ગુણ સ્વભાવમાં પણ બાળક તેના માતાપિતા જેવું થાય એ સ્વાભાવિક છે. તથાપિ એ શારીરિક સંસ્કારોથી ભિન્ન એવા આધ્યાત્મિક સંસ્કારો પણ હોય છે જે તેનાં કાર્ય અને જીવનની ગતિનો નિર્ણય કરે છે. અમુક બાળકમાં તેનાં માતાપિતાના શરીરના ગુણ અને માનસિક સંસ્કાર હોવા છતાં તેનો ઉપયોગ જૂદીજ દિશામાં થાય છે, તેમજ તેના સંજોગો પણ જૂદા પ્રકારના હોય છે. આને માટે કોને જવાબદાર માની શકાય? તેનું

શરીર, મન અને બુદ્ધિને, તે જે સ્વરૂપમાં હોય છે તેમાં લાવનાર તેની પૂર્વ જન્મની ઇચ્છાઓ અને વિચારો છે. અમુક માબાપને ત્યાં અને અમુક સંજોગોમાં જન્મ થવો એ તેની પૂર્વની ઇચ્છાઓનુ પરિણામ છે. પૂર્વની ઇચ્છાઓને યોગ્ય ફળ મળવા માટેજ તેને અમુક શરીર ધારણ કરવાની જરૂર પડે છે. આ માન્યતા સાથે ભોતિકશાસ્ત્રને પણ વાંધો આવે તેમ નથી. ભોતિકશાસ્ત્ર દરેક વસ્તુને સ્વભાવથી સિદ્ધ કરવા મથન કરે છે. અમુક વસ્તુનો અમુક સ્વભાવ છે માટે તે અમુક છે, આમ ભોતિકશાસ્ત્રનો ન્યાય છે. સ્વભાવ એટલે શુ? ફરી ફરી કરેલું એકનું એક કાર્ય સમય જતા સ્વભાવ થઇ જાય છે. આપણે દરેક મનુષ્યમાં અમુક પ્રકારનો સ્વભાવ જોઇએ છીએ. દરેક નવા જન્મતા બાળકમાં પણ એ ન્યાયે અમુક અમુક સ્વભાવ તો હોય છેજ. આ સ્વભાવ જો આ જન્મમાં રચાયલો ન હોય તો આપણે માનવુંજ પડશે કે તે તેના પૂર્વજન્મના કર્મો—ઇચ્છાઓ—વિચારો અને કાર્યોનુ જ પરિણામ હોવો જોઇએ.

અત્રે એક બીજી ગભીર શકા થવાનો સભવ રહે છે. પૂર્વ જન્મની આ ભાવના આપણે માની લીધી, તથાપિ એ પ્રશ્ન તો રહેશેજ કે આપણા પૂર્વ જન્મોનુ કઇ પણ આપણા સ્મરણમાં નથી તેનુ શુ કારણ? આ પ્રશ્નનો જવાબ કઠિન નથી. દાખલા તરીકે હું હમણા ઇંગ્રેજીમાં વાત કરૂ છુ તે મ્હારી માતૃભાષા નથી, અને હમણા મ્હારી કલ્પનામાં મ્હારી માતૃભાષાનો પણ એક શબ્દ નથી; પણ જો હું ચાહુ તો હમણાજ—એક ક્ષણભરમાં મ્હારી માતૃભાષાના શબ્દો મ્હારી કલ્પનામાં આવી જશે. આપણું જીવન કલ્પનામય છે, અને કલ્પના એ મનોમય સાગરની સપાટી માત્ર છે. જેમ જેમ એ સમુદ્રમાં ઉંડા ઉતરતા જઇએ તેમ તેમ ભૂતકાળના સર્વે અનુભવો આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે. જો તમે પણ પ્રયત્ન કરીને અતરના સાગરમાં ડુબકી

મારો–કલ્પનાના ક્ષેત્રની સપાટીથી ઉંડા ઉતરવાનો પ્રયત્ન કરો, તો તમારા પૂર્વ જન્મને જાણી શકશોજ.

કોઇ પણ સિદ્ધાન્તનો અનુભવ થવો એજ તેની ખરેખરી સિદ્ધિ છે. અમુક તત્ત્વવિચાર ખરો છે એ ત્યારેજ જણાય કે જ્યારે આપણે તેનો અનુભવ કરી શકીએ. અમારા ઋષિઓએ મુક્ત કંઠે કહ્યું છે કે અમારી વાતો સાંભળવા કે વિચારવા જેવીજ માત્ર નથી, પણ અનુભવ કરવા જેવી છે. ઋષિઓએ જણાવ્યુ છે કે અમારી પાસે એક એવી ચાવી છે કે જેનાથી કલ્પનાનાં દ્વાર ઉઘડી જઈ મનુષ્ય તેના ઉંડામાં ઉંડા ભાગમાં જઇ તેનુ મથન કરી શકે છે. તમે પણ તેને અજમાવો—અનુભવમાં ઉતારો, એટલે પૂર્વજન્મનુ સ્મરણ થવું દુર્ઘટ નથી.

આત્માનુ તલવારથી છેદન થઈ શકતું નથી, અગ્નિથી દહન થઇ શકતો નથી, જળ તેને ભીંજવી શકતું નથી, પવન તેને સૂકવી શકતો નથી, આ પ્રમાણે આત્માનું સ્વરૂપ હિન્દુઓ માને છે પ્રત્યેક જીવાત્મા એક એવુ વર્તુલ છે કે જેનો અંત નિશ્ચિત નથી તે આત્માનુ મધ્યબિન્દુ અમુક સમય માટે અમુક શરિરમા હોય છે, અને મૃત્યુનો અર્થ એટલોજ થાય છે કે એ મધ્યબિન્દુ એક શરિર બદલી બીજા શરિરમા પ્રવેશ કરે છે. આમ શરીરમાં મધ્યબિન્દુ તરીકે રહેવા છતાં આત્મા શરિરથી બધાયલો છે એમ માનવુ વ્યાજબી નથી. તે અત્યન્ત શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત અને પૂર્ણ છે. માત્ર ભ્રમણાથીજ તે એમ માને છે કે "હુ શરિર છુ–હું જડ પદાર્થ છુ."

આત્મા, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત છતા તેને જડ પદાર્થ સાથે બધન હોવાનો અનુભવ થાય છે એનુ કારણ શુ ? એ પ્રશ્ન અત્રે ઉદ્‌ભવે છે. પૂર્ણ જ્ઞાનરૂપ આત્માને "હું અપૂર્ણ છુ" એવી ભ્રમણા શા કારણથી થાય છે ? કોઇક લોક એમ કહે છે કે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં હિન્દુ તત્ત્વવેત્તાઓ પાછા હઠી જાય છે,

અને આવો પ્રશ્નજ ન હોય એમ કહે છે. કેટલાકોએ અદ્વૈતને સ્થાને દ્વૈતાદિની કલ્પના કરીને આ પ્રશ્નને છોડી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; પરંતુ તેનો સમાધાનકારક ઉત્તર કોઇના તરફથી પણ અપાયો નથી. ગમે તેટલાં સૂક્ષ્મદર્શક યન્ત્રોનો ઉપયોગ થાય, પણ પરમાણુઓના આકારમાં તેથી ફેર થતો નથી તો શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ પરમાત્માનું સ્વરૂપ અપૂર્ણ અને અશુદ્ધ કેમ થાય? આ એક ગભીર પ્રશ્ન છે અને હિન્દુ વિચારકો તેને માટે એમ નથી કહેતા કે 'ઇશ્વરની મરજી' કિંવા તેનુ અમુક—બીજુ કારણ છે, તેઓ કહે છે કે "એ તત્ત્વ અજ્ઞાન છે." તેઓ આમ ઇન્કાર કરવામાં લજ્જા માનતા નથી. આત્મા શુદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત છે એ વાત જેમ ખરી છે તેમ તે શરીરમાં પ્રવેશી પોતાને શરીરરૂપ માને છે એ વાત પણ ખરી છે, પણ તેનું કારણ 'અજ્ઞાન' છે. કોઈ કદાચ એવો જવાબ આપે કે "પરમેશ્વરની મરજી" પણ તે ઉત્તર વ્યાજબી નથી. પરમેશ્વરની મરજી એટલે એજ કે 'હું નથી જાણતો.'

જીવાત્મા નિત્ય અને પૂર્ણ છે અને મૃત્યુનો અર્થ તેના નિવાસ 'સ્થાનના સ્થિત્યાન્તર' સિવાય વિશેષ નથી એમ હિન્દુશાસ્ત્રો માને છે. પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મોનાં ફળ પણ આપણે આ જન્મમા ભોગવીએ છીએ, અને વર્ત્તમાન જન્મના કર્મોથી આપણે ભવિષ્યના જીવનની તૈયારી કરીએ છીએ, એવો અમારો સિદ્ધાન્ત છે. આ પ્રમાણે જીવાત્મા પોતાનાં કર્મો પ્રમાણે વધારે ઉત્કૃષ્ટ કિંવા નિકૃષ્ટ સ્થિતિને પામે છે. અત્રે એક પ્રશ્ન થાય છે કે શુ મનુષ્ય સર્વથા પરાધીન છે? જેમ એક નિર્બળ નૌકાને પવનનો ઝપાટો સત્વર મહાસાગરમા ખેંચી જઇ કોઇ ઉંચા પર્વતોની સાથે પછાડે છે, અને તેવા પ્રસગમાં તે નૌકાને જેમ કોઇ પણ આધાર રહેતો નથી તેવીજ શુ મનુષ્યની સ્થિતિ છે? આ કાળના ચક્રથી—આ કર્મોની કારણ કાર્ય પરંપરાથી

છૂટવાને મનુષ્ય શુ સર્વથા નિરૂપાયજ છે ? આ પ્રચડ કાળચક્ર કે જે એક નિરાધાર વિધવા કે માબાપ વિનાના બચ્ચાના રૂદન તરફ જોયા વિના પોતાના પ્રચડ બળથી રાય અને રંક સૌને ખેંચી જાય છે, તે પ્રચડ કાળને તાબે થઇ ઇન્દ્રિયોના ગુલામની પેઠે ઇચ્છા, વિચાર અને કર્મ કરી ઇન્દ્રિયોના પાસમાં વધારે સપડાવુ એજ શુ મનુષ્યનુ નિર્ણીત પ્રારબ્ધ છે ? કાળની કરાલતાનો વિચાર કરતાં મનુષ્ય ખરેખર રક અને નિર્બળ જણાય છે, પણ શું આવો વિચાર કરી આપણે નિરાશ થઈ જવું ? શુ આ કાળ અને કર્મોથી મુક્તિ પામવાનો કોઈ ઉપાયજ નથી ? મનુષ્યના દુઃખ અને ઉંડી નિરાશાનું શાંત્વન વેદો કરે છે. એક વૈદિક ઋષિ કહે છે કેઃ " બાપુ તમે ભય ના પામો, નિરાશ ના થાઓ. તમે સચ્ચિદાનદ રૂપ છો ! જે મૂળ સનાતન બ્રહ્મમાંથી તમે ઉત્પન્ન થયા છો તેને જાણો એટલે કાળને તમે જીતી શકશો; અને જન્મ મરણથી તમે નિર્ભય થઇ શકશો. તે સચ્ચિદાનદ કે જે સર્વ અજ્ઞાનથી, સર્વ મોહ લોભાદિથી પર છે, તેને જાણવાથી મનુષ્ય અમર થાય છે." મ્હારા અમેરિકન બધુઓ અને ભગિનીઓ, "તમે સચ્ચિદાનદ છો " એ વાક્ય કેટલુ મધૂર અને પ્રોત્સાહક છે ? બન્ધુઓ તમે પાપીઓ નથી-હિન્દુધર્મશાસ્ત્રો તમને પાપી કહેવાની ના કહે છે. તમે સચ્ચિદાનંદનાજ સ્વરૂપો છો-તમે પોતેજ સચ્ચિદાનંદ છો. તમે પ્રભુના બાળકો છો—તેના અનન્ત આનદ અને અમર શાન્તિના ભોક્તા પવિત્ર આત્માઓ છો. તમો સ્વર્ગીય પવિત્ર બાળકોને પાપી કહેવા—એ ખરેખર પાપ છે. મનુષ્યને પાપી કહેવો એ એક ગંભીર ગુનાહ અને અપમાન બરાબર છે. તમે સિંહ છો ! સિંહ થઇને બહાર આવો અને માત્ર તમારી ભાવનાથી પોતાને રક ઘેટાં માની બેઠા છો તે ભાવનાનો ધ્વસ કરો ! તમે અમર, શુદ્ધ મુક્ત અને શાન્ત આત્મ સ્વરૂપ છો. તમે જડ નથી, તમે શરિર નથી; જડ ઇન્દ્રિયજન્ય વ્યાપાર

તો તમારા દાસરૂપ છે. જડ તમારૂં દાસ છે તમે કાંઇ તેના દાસ નથી.

સૃષ્ટિના ચક્રથી છૂટવાનો માર્ગજ નથી, તમારે હમ્મેશાં બંધનમાંજ રહેવું, એવો વેદનો ઉપદેશ નથી. વેદો કહે છે કે આ સર્વ નિયમો જેના અનુરોધને લઇ પ્રવૃત્ત છે, જે સર્વ જડ અને ચેતન પદાર્થોમાં વ્યાપક છે, જેની આજ્ઞાથી પવન વાય છે, અગ્નિ દહન કરવાનું કામ કરે છે, અને મૃત્યુ સંહારનું કાર્ય કરે છે, એવું સર્વ વ્યાપી, સર્વથી પર એક મહાનતત્ત્વ છે. "તુંજ અમારો પિતા છે, તુંજ અમારી માતા છે, તુંજ અમારો સખા છે, તુંજ સર્વ શક્તિનું અધિષ્ઠાન હોઈ હે પ્રભુ ! તું અમને સામર્થ્ય આપ એવી અમે યાચના કરીએ છીએ. આ વિશ્વનો ભાર વહન કર્ત્તા તુંજ છે. અમે અમારા જીવનનો ભાર વહન કરી શકીએ એવું અમને સામર્થ્ય આપ" વેદોના ઋષિઓએ આ પ્રમાણે એ તત્ત્વનું વર્ણન કર્યું છે. આ પરમતત્ત્વની ઉપાસના કરવી એટલે શું ? તેના ઉપર પ્રેમ રાખવો—આ જન્મમા કે જન્માંતરમાં તેનાથી અધિક પ્રિય આપણને બીજું કંઇ પણ ન હોય, એજ પ્રભુની ઉત્તમોત્તમ ઉપાસના છે. વેદોમા પરમાત્મા અને તેની ઉપાસનાનો વિધિ ઉપર પ્રમાણે કહ્યો છે જેનું સંપૂર્ણ વિવેચન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કર્યું છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને અમે હિન્દુઓ પરમાત્માના અવતારરૂપ માનીએ છીએ. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે જેમ કમળ જળની વચ્ચે રહેવા છતા નિર્લેપ રહી શકે છે તેમ તમે સંસારની વચ્ચે રહી સંસારજન્ય વાસનાઓથી નિર્લેપ રહો. કમળ જેમ જળમા રહે છે પણ જળ તેને સ્પર્શી શકતું નથી તેમજ મનુષ્યે પણ કર્મો કરવા પણ તેમાથી ઉદ્ભવતા સુખ દુઃખથી નિર્લેપ રહેવું જોઈએ. હાથથી—શરિરથી કર્મ થતું રહે પણ હૃદય તો નિરન્તર હરિ પાસેજ રહેવું જોઇએ, એનું નામ કર્મયોગ છે.

કંઇક મેળવવાની લાલસાથી પ્રભુનું પૂજન કરનારા ઘણા હશે પણ કેવળ તેને માટે, તેના પ્રેમને માટે, તેની પ્રાપ્તિનેજ માટે તેની

ઉપાસના કરવી, એજ ખરી ઉપાસના છે. તેની પ્રાપ્તિ થયા પછી શાની અપેક્ષા રહે ? ઓ પ્રભુ મને ધનની અપેક્ષા નથી, સંતતિ કે જ્ઞાનની અપેક્ષાથી પણ હું ત્હારી પાસે આવ્યો નથી, ત્હારી ઇચ્છા હોય તો ભલે હું આ જન્મ મરણની ઘટમાળમા ભટક્યા કરૂ, પણ ઓ પ્રભુ ! મને ત્હારા પ્રેમથી વિમુખ ના રાખતો ! ત્હારા માટેજ હું ત્હારાપર પ્રેમ રાખતાં શીખુ એજ મ્હારી પ્રાર્થના છે. પ્રેમ કરતાં વિશેષ સુખકારી હોય એવી કઈ વસ્તુ છે ? પાંડવોના જ્યેષ્ઠ બંધુ યુધિષ્ઠિર મહારાજ શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત હતા. વનવાસમાં રાણી પણ સાથે હતી તેણે એક સમયે કહ્યુ કે મહારાજ, આપ પરમાત્માના ભક્ત અને સદ્‌ગુણની મૂર્તિ છતાં આપ જેવાને આમ અસહ્ય દુઃખ સહન કરવું પડે તેનું શુ કારણ ? યુધિષ્ઠિરે શાન્ત મુખમુદ્રા રાખી ઉત્તર આપ્યોઃ રાણી, જુઓ આ હિમાલય પર્વત કેવો મહાન અને સુન્દરતાની સાક્ષાત મૂર્તિરૂપ જણાય છે ? તેનાથી આપણને કંઈ લાભ નથી છતાં પણ તે સુંદર અને શીતળ હોવાથી આપણે તેને પૂજીએ છીએ. તેજ પ્રમાણે હું પ્રભુને પૂજુ છુ. તે મહાન્ છે, તે સુંદર છે, તે અદ્વિતીય છે, તેને હું શા માટે પૂજુ છું તે હુ જાણતો નથી છતા તેને પ્રેમથી ભજું છુ. તેને ભજવાનો મ્હારો સ્વભાવજ થઇ ગયો છે. હું તેની પાસેથી શું માગુ ? શી વસ્તુ મેળવવા પ્રયત્ન કરૂ ? તેજ જો મ્હારો હોય તો મ્હારે સુખ અને દુઃખ શું હોય ? ભલે મને તે ગમે તે સ્થિતિમાં મૂકે છતાં હુ તો તેને પ્રેમથી ભજું છુ, અને ભજીશજ. રાણી, પ્રેમ એ કાંઇ વ્યાપારની વસ્તુ નથી.

આત્મા પૂર્ણ ઇશ્વરરૂપ છે. જડ શરિરથી તે બદ્ધ હોય એવે આભાસ થાય છે, તે આભાસ એજ બધન છે; અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થતાં—આભાસનો પડદો ફાટી જતાં તે આત્મા મુક્ત થાય છે. મુક્ત થાય છે એટલે જન્મ મરણાદિ તેની અપૂર્ણતાથી—આભાસના બંધનમાંથી

મુક્ત થઇને પૂર્ણ થાય છે. પરમાત્માની કૃપા વિના મુક્તિની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે, અને આપણું મન અત્યન્ત પવિત્ર ન થાય ત્યાંસુધી પરમાત્માની કૃપા દુર્લભ છે. અંતઃકરણ પવિત્ર થતાં આપો આપજ તેમાં પ્રભુનાં પવિત્ર દર્શન થવા માંડે છે; અને પ્રભુનો પ્રકાશ પડતાં શરીર અને મનમાં દિવ્ય તેજ પ્રકાશવા માંડે છે. પહેલાં જે શરિર આપણને જડ અને મૃતપિંડ તુલ્ય ભાસતું હતું તે હવે હરિના મંદિર સમાન જણાય છે. અંતઃકરણમાંના સારા કે માઠા સર્વ પ્રકારના વિકારો લય પામે છે. બુદ્ધિ નિઃશંક થાય છે—શ્રદ્ધાવાન થાય છે. જેને પ્રભુનાં દર્શન થાય છે તેને જન્મ મરણની કાર્ય કારણ પરંપરા રહેતી નથી. તેને જન્મ પણ નથી તેમ મરણ પણ નથી. આ એકજ કલ્પનામાં સમગ્ર હિન્દુધર્મના સારનો સમાવેશ થાય છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. તમે કહેશો કે હિન્દુઓ માત્ર સુંદર કલ્પનાઓજ રચી જડ સૃષ્ટિમાંજ આનંદ માનનારા છે, પણ તેમ નથી. દશ ઇન્દ્રિયો અને મનથી પર જે પ્રભુ તેને ભેટયા સિવાય હિન્દુઓ સંતોષ પામી બેસી શકે તેમ નથી. કોઇ ખરા હિન્દુ સાધુને પૂછવામાં આવે કે "બાવાજી, પરમાત્માનું અસ્તિત્વ છે એમ કેમ માની શકાય ?" તો તે એજ ઉત્તર આપશે કે, "મ્હારા પુત્ર ! મ્હે પ્રભુને પ્રત્યક્ષ કર્યા છે, મ્હારી અને તેની ભેટ થઇ છે." આમ કહેનાર મનુષ્યજ પરમાત્માને વાસ્તવિક રીતે ઓળખે છે તેજ ખરો સાધુ છે અમુકજ મત સત્ય છે, કિંવા અમુક સિદ્ધાન્તને વળગી રહો; એવો ઉપદેશ હિન્દુધર્મે કદી આપ્યો નથી અને આપશે પણ નહિ. હિન્દુધર્મ કહે છે કે અમુક મતની કાર્ય સિદ્ધિ માન્યતામા નથી પણ કાર્યમાં છે, વિચારમાં નહિ પણ અનુભવમાં છે.

હિન્દુ ધર્મની સર્વે પ્રવૃત્તિ, સર્વ તત્ત્વ ચિન્તન, સર્વ યજ્ઞ યાગાદિનું લક્ષ્ય બિન્દુ એકજ છે કે પૂર્ણ થવું, દિવ્ય થવું, પ્રભુને પામવું,

પ્રભુનું દર્શન કરવું. પ્રભુને પામવું—પ્રભુની સમીપ જવું એટલે સંપૂર્ણ થવું. જેમ જેમ તે સંપૂર્ણ, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત પ્રભુની સમીપ જવાય છે તેમ તેમ માનુષી અપૂર્ણતા દૂર થઇ પરમાત્માના દૈવી ગુણોનો ઉદય થાય છે, એજ હિન્દુધર્મ છે.

ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ પૂર્ણતા પામેલા મનુષ્યની સ્થિતિ કેવી હોય છે? તેઓ અનન્ત આનંદનો ઉપભોગ કરે છે; તે નિરતીશય સુખોપભોગ કરે છે, તેને કંઇ મેળવવાનુ રહેતું નથી, તેને કંઇ પામવાનુ, જોવાનું કે જાણવાનુ રહેતુ નથી, અને એજ વસ્તુને—પરમાત્માને પામીને તે તેના સાહચર્ય સુખનો અનુપમ આનંદ ભોગવે છે.

અહિ સુધી હિન્દુધર્મના ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયોના આચાર્યોમા મતભેદ નથી. સર્વ પંથો અને સંપ્રદાયોમા સામાન્ય હોય એવી બાબતોનુજ અહિ સુધી નિરૂપણ થયુ છે, પરંતુ પૂર્ણત્વની વ્યાખ્યામાં મતભેદ છે. પૂર્ણત્વ બે કે વધારે વસ્તુઓનુ ભિન્ન ભિન્ન હોય એ શક્ય નથી, આ પૂર્ણ, તે પૂર્ણ, અમુક પૂર્ણ એમ કહી શકાયજ નહિ. પૂર્ણત્વ તો એકજ હોઈ શકે. તેમજ પૂર્ણત્વની સ્થિતિમાં જીવાત્મામાં કોઈ પણ પ્રકારના ગુણ—ધર્મ અવશેષ રહે એ પણ સંભવીત નથી. જેથી જીવાત્મા પૂર્ણત્વને પામે છે એનો અર્થ પરમાત્મા જે પૂર્ણ છે, સચ્ચિદાનંદ છે તેમાં એક થઈ જઇ તેને સચ્ચિદાનંદનો અનુભવ થાય છે. કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે "આપણું વ્યક્તિત્વ ન રહે તોપછી આપણામાં રહેજ શુ ? અહંતા મમતા ન હોવી એટલે કાષ્ટ કે પાષાણુ જેવી જડ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એજ એનો અર્થ છે," પણ એ વાત અનુભવશૂન્ય છે. જડ પદાર્થો અને વ્યક્તિત્વરૂપી જડતા સિવાય ત્રીજી કોઈ પરમાનંદરૂપી સ્થિતિ હોવાનુ તેઓ માનતાજ નથી. જેમનાથી રણક્ષેત્ર જોવાનું પણ ન બન્યુ હોય એવા કાયરો વીરપુરૂષોના ઝખમો જોઈ તેમનાપર ટીકા કરે એ અસ્વાભાવિક નથી, પણ એવી ટીકા કરવાથી

લાભ તો નથીજ જે રણક્ષેત્રમાં જતા પણ ધ્રૂજે છે, તેના કરતાં જે ત્યાં જઇ ઝખમો સહન કરે છે તેજ વધારે બળવાન છે; અને તેને જે અનુભવાનંદ—વીરતાનો આનંદ મળે છે તે તેજ જાણે છે. બ્રહ્મજ્ઞાન પામી ઇન્દ્રિયોના આભાસમય વ્યવહારથી મુક્ત થવુ, વ્યક્તિત્વનુ વિસ્મરણ કરવુ, એ જડતા ધારણ કર્યા જેવુ છે એમ કહેનારાની સખ્ત ભ્રમણા છે. આપણા એકજ શરીરમા ચૈતન્યનો અનુભવ કરતા—આપણી ઉપાધિ ભૂલી જતાં કેટલો આનંદ થાય છે? એજ પ્રમાણે જો બે ત્રણ શરીરોમા આપણે ચૈતન્ય જોઇ શકીએ તો આપણો આનંદ કેટલો વિશેષ થઇ શકે? ત્યારે "આ સમસ્ત જડ ચેતન વિશ્વમા આત્માજ વ્યાપક અને ભરપૂર છે અને તે આત્મા આપણા આત્માથી ભિન્ન નથી" એવો અનુભવ થતા આપણા આનંદમા કેટલો વધારો થાય એ તમે પોતેજ વિચારી લ્યો.

પૂર્ણત્વ પામ્યા વિના આનંદ નથી, અને પૂર્ણત્વ પામવાની જ્યા જીજ્ઞાસા છે, જ્યા સર્વમા ચૈતન્ય જોવાની જીજ્ઞાસા છે, ત્યા આ નાના સરખા શરિરનેજ પોતાનુ માની લેવાની લાલસાનો અવસ્ય ત્યાગ થવોજ જોઇએ. અને આ શરિર રૂપી બંધનમાથી અહંભાવ ગયો ત્યા પછી મૃત્યુ કયા? સુખ ક્યા અને દુઃખ ક્યા? જન્મ કોને? પોતાનુ જ્ઞાન થતા—આત્માને જાણતા સર્વ વિશ્વનુ જ્ઞાન થાય છે, અને વિશ્વને તેના ખરા સ્વરૂપમા જાણતા ભ્રમણાનો નાશ થાય છે. આ ભાવના તર્કશાસ્ત્ર સમ્મત છે. તર્ક તેનાથી વિરૂદ્ધ જઈ શકે તેમ નથી. આજે જે શરિર હુ ધારણ કરૂ છુ તે કાયમ નથી. તે ક્ષણે ક્ષણે બદલાયા કરે છે અમુક દ્રવ્ય તે બહારથી મેળવે છે અને અમુક દ્રવ્યનો તેને વ્યય કરવો પડે છે, આમ ભૌતિકશાસ્ત્ર પણ જણાવે છે. આ શરિર હમેશા મારૂ એકલાનુજ રહે તેમ નથી, તેમજ તેમા જે ક્ષણે ક્ષણે ફેરબદલ થાય છે તેમા પણ મ્હારી સત્તા નથી. તેનુ અસ્તિત્વ

સ્વતંત્ર નથી પણ સયોગો અને કર્મને ધારે છે, તેથી થોડા વખત–આપણા આ જીવનના સમયમા જે સ્વતત્રતાનું આપણને ભાન થાય છે, તે વાસ્તવિક સ્વતંત્રતા નથી પણ એક સ્વપ્ન છે આમ ભૌતિક-શાસ્ત્રો કહે છે. હવે જો શરિર સ્વતત્ર ન હોય તો સ્વતત્રતાનુ ભાન કરનાર આત્મા અવશ્ય સ્વતત્ર હોવોજ જોઇએ, અને એ આત્મા જો સ્વતત્ર અને સંપૂર્ણ હોય તો તે પરમાત્માથી ભિન્ન હોવો જોઇએ નહિ, આ એકજ વાત વેદાન્તે પ્રતિપાદન કરી છે.

પ્રત્યેક શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ આ વિશ્વ અને તેનુ મૂળ શોધી કાઢવાની છે પણ મૂળનો પત્તો મળતા તો તે શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિને આગળ વધવાનો અવકા-શજ રહેતો નથી. પૃથ્વીમાના આ ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થો એકજ તત્ત્વમાથી નિર્માણ થયા છે એમ નિશ્ચય થતા રસાયન શાસ્ત્રને બીજુ શુ શોધવાનુ રહે છે, તેમજ આ વિશાળ વિશ્વમા પ્રત્યક્ષ થતી ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓ એકજ મૂળ શક્તિમાથી ઉદ્ભવી છે એનો નિર્ણય થતા પદાર્થ વિજ્ઞાનને વિશેષ જાણવા કે જણાવવા જેવુ શુ રહે છે? તેજ રીતે મૃત્યુને વસ્તુમાત્રમા જાણી–વસ્તુમાત્રને નાશવત જાણી–તેમા ચૈતન્યનુ દર્શન થયુ-વિશ્વ સમગ્રમા ઇશ્વરની પ્રતીતિ થઇ કે પછી ધર્મને શુ જણાવવાનુ રહે છે? આ ક્ષણે ક્ષણે બદલાઇ જતા વિશ્વમા ન બદલાય–નિર્વિકારી રહે એવી વસ્તુનુ જ્ઞાન પામવુ, અનત રૂપોમા દેખાતા જીવાત્માઓ વાસ્તવિકમા એકજ પરમાત્માના ભ્રમણાથી દેખાતા ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો છે એમ અનુમાન અને અનુભવથી સિદ્ધ કરવુ, અને આ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન જણાવા છતા જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જોતા તે એકજ તત્ત્વ છે એમ અનુભવમા ઉતારવુ, એ ધર્મનુ અતિમ માધ્યબિન્દુ છે. એ પ્રાપ્ત થતા ધર્મશાસ્ત્રને જાણવા જેવુ બાકી શુ રહે છે? તેથી આગળ વધી ધર્મશાસ્ત્રને શુ જણાવવા જેવું છે? કેટલાક ધર્મોએ આ તત્ત્વ જાણ્યુ છે અને કેટલાક જાણવાના

માર્ગમાં છે. સમય એવો આવશે કે જ્યારે દરેક ધર્મને અવશ્ય આ તત્ત્વ જાણવાની જરૂર પડશે.

કોઈ પણ વસ્તુનો નાશ થતો નથી અને કોઇ પણ વસ્તુ નવિન નિર્માણ થતી નથી. જગતમાં દેખાતું પરિવર્ત્તન એ માત્ર રૂપાંતરજ છે. આ સિદ્ધાન્તને ભાતિકશાસ્રો જોરદાર ભાષામાં, જૂદા જૂદા સ્વરૂપમાં સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે, એ પ્રયત્નો જોઇ અમને અત્યન્ત આનંદ થાય છે, કારણ કે અમારા ઋષિ મુનિઓએ જે હજારો વર્ષો પહેલાં સિદ્ધ કર્યું છે અને હજારો વર્ષોથી અમે હિન્દુઓ માનતા આવ્યા છીએ તેજ તત્ત્વો ભૌતિકશાસ્ર સ્પષ્ટ અને સમર્થ ભાષામાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો આપીને જણાવે છે.

આટલા સુધી આપણે ફક્ત હિન્દુધર્મના અત્યન્ત ઉજ્જ્વળ સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો છે હવે અજ્ઞાન અને સાધારણ વર્ગના ધાર્મિક વિચારોનુ આપણે અવલોકન કરીએ. મ્હારે શરૂઆતમાજ જણાવવું જોઇએ કે હિન્દુસ્તાનમા જેમ કહેવાય છે તેમ અનેકેશ્વરવાદ પ્રચલિત નથી. હિન્દુસ્તાનમા કોઇ દેવળ પાસે ઉભા રહી ત્યા થતા દેવપૂજનના વિધિનુ લક્ષપૂર્વક અવલોકન કરીએ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે દરેક દેવતાના ભક્તો પોતાના ઇષ્ટ દેવમા સર્વસાક્ષિત્વ, સર્વ વ્યાપકતા ઇત્યાદિ પરમાત્માના ગુણોનું આરોપણ કરે છે જો આવી સ્થિતિ છે તો પ્રશ્ન એ થશે કે હિદુસ્તાનમા અનેક દેવોની પૂજા થાય છે, તેનુ શુ કારણ? આમ થવામા માત્ર નામ ભેદજ છે, ભાવના ભેદ નથી. ગુલાબના પુષ્પને કોઈ ગમે તે નામ આપે તેથી તેની સુવાસમા જરા પણ ફેર પડવાનો સભવ નથી, તેમજ એકજ ભાવનાથી પૂજ્ય દેવ—પરમાત્માને જૂદા જૂદા નામો અપાય છતાં તે અનેક નહિ પણ એકજ છે.

હુ ન્હાનો હતો ત્યારે એક ખ્રીસ્તિ ઉપદેશકને લોકોના એક

ટોળા પાસે વ્યાખ્યાન આપતાં સાભળ્યો હતો. તેણે પોતાના વ્યાખ્યાનમા કહ્યું કે, "જો તમારી મૂર્તિને હું લાકડીવતી તોડી નાખું તો મને તે મૂર્તિ શુ કરી શકે તેમ છે?" લોકોમાના એકે તેને કહ્યુ કે, "આકાશમાં નિવાસ કરતા તમારા પ્રભુને હુ ગાળો આપુ—તેની નિન્દા કરૂ તો તે પણ મને શું કરી શકે તેમ છે?" પાદરીએ કહ્યુ: "એ અધમ કૃત્યને માટે મ્હારો પ્રભુ ત્હારા મૃત્યુ પછી તને સજા કરશે." તે હિન્દુએ કહ્યુ· "મ્હારી મૂર્તિમા રહેનાર પ્રભુ પણ ત્હારા મૃત્યુ પછી તને ત્હારા અધમ કાર્ય માટે સજા કરશે."

વૃક્ષની મહત્તા અને મૂલ્ય તેના ફળોને લઇનેજ છે? મૂર્તિ પૂજકોમા પણ મ્હે એવા તો પવિત્ર, નીતિવાન, પ્રમાણીક અને ઉદાર મનુષ્યો જોયા છે કે જેવા મ્હે અન્યત્ર જોયાજ નથી, અને તેથી મને પ્રશ્ન થાય છે કે જો એઓ પાપજ કરતા હોય તો પવિત્રતા અને પુણ્ય ક્યાથી પ્રાપ્ત કરી શકે?

ધર્મનુ ભોળાપણુ એ પણ મનુષ્યની ઉન્નતિનુ શત્રુ છે એ વાત ખરી, પરંતુ પોતાના મતને માટે દુરાગ્રહ—એ એથી પણ વિશેષ ખરાબ છે એક ખ્રીસ્તિએ પ્રાર્થના કરવા દેવળમા જવુ, ક્રૉસનેજ પવિત્ર માનવો અને પ્રાર્થના સમયે નેત્રો આકાશ તરફ રાખવા, એનુ કંઇ કારણુ? કૅથોલીક ધર્મવાળા અનેક પ્રકારની મૂર્તિઓ રાખે છે તેની શી જરૂર છે? તેમજ શુ તમે એમ કહેવા માગો છો કે પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રીસ્તિઓ પણ પોતાની પ્રાર્થના વખતે મૂર્તિની કલ્પનાથી વિમૂક્ત રહી શકે છે? જેમ શ્વાસો શ્વાસ વિના જીવવુ અશક્ય છે તેજ રીતે કોઇને કોઇ રૂપ કે ગુણની મૂર્તિ કલ્પ્યા સિવાય સદ્‌ગુણોનુ ચિંત્વન થવુ અશક્ય છે. જ્યા સુધી ચિંત્વનનો વિષય છે ત્યા સુધી કોઇને કોઈ પ્રકારની મૂર્તિ અવશ્ય આપણી અંતર દૃષ્ટિ સમક્ષ રહેવાનીજ. આપણે જડમાજ જીવીએ છીએ, જડનેજ જોઇએ છીએ અને જડ-

માંજ વિચાર કરીએ છીએ. એ સર્વ જડ જડ અને જડ વિષયને એકાએક ભૂલી જઇ ચૈતન્યમા લીન થઈ જવુ, એ શુ નેત્રો મીંચી બેવા જેવી સહેલી વાત છે? એજ કારણથી હિન્દુઓએ ગુણનુ ચિન્તવન કરવા જડ મૂર્તિને ગુણસ્વરૂપે યોજી લીધી છે. ગુણોનુ સ્મરણ કરવાને મૂર્તિ એક સાધન છે. પરમાત્માને સગુણ કલ્પી, તેના ચિત્વનમા મનને રોકવાથી મન વિષયોમા ભટકવાથી અટકે છે, અને મનને સ્થીર કરવા માટેજ મૂર્તિપૂજા આવશ્યક છે આ વાત લક્ષ્યમાં રાખવાની છે કે મૂર્તિનેજ તેના પૂજકો પરમાત્મા કહેતા નથી. જેઓ મૂર્તિપૂજાથી વિરૂદ્ધ હોવાનુ જણાવે છે તેઓ પણ બીજી રીતે તો મૂર્તિપૂજામાજ નિમગ્ન છે આપણે પ્રાર્થના કરતા કહીએ છીએ કે "ઓ પ્રભુ તુ સર્વ વ્યાપક છે," પણ સર્વ વ્યાપક કહેતા તરતજ વિશાળ આકાશ કે અગાધ સમુદ્રની કલ્પના આપણને આવ્યા વિના રહેતી નથી, અને તે કલ્પનામય વસ્તુ પણ એક પ્રકારે મૂર્તિજ છે

વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરીએ તો એટલુ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે મનુષ્યમા જ્યા સુધી સ્વભાવ છે ત્યા સુધી તેની ધર્મ વિષયક ભાવના સાથે કોઇને કોઈ પ્રકારનુ જડ રૂપ રહેવાનુ જ. આપણા મનની રચનાજ એવી છે કે કોઈ જડ વસ્તુના યોગ સિવાય ગુણોનુ ચિત્વન તે કરી શકતુંજ નથી. પછી તે જડ પદાર્થ ગમે તો સમુદ્ર હોય કે આકાશ હોય, અગ્નિ હોય કે ખ્રીસ્તનુ દેવળ હોય, ક્રૉસ હોય કે મસજીદ હોય! એમાથી હિન્દુઓએ પોતાની ઇશ્વિર વિષયક કલ્પનાને મૂર્તિ સાથે જોડી દીધી છે એટલુજ. બાકી કાઇ ઇશ્વરની ઉન્મત્તમ કલ્પના–તેનુ સર્વ વ્યાપિત્વ, તેની દયા, તેની ઉદારતા આદિ ગુણોનુ ચિત્વન હિન્દુઓ નથી કરતા એમ નથી ઉલટા જેઓ ઉપરથી મૂર્તિ-પૂજાને–અને પૂજકોને નિન્દનારા અને ધિક્કારનારા છે, તેમના વિચારો કરતા હિન્દુઓના ઇશ્વિર વિષયક વિચારો ઉચ્ચ છે. મૂર્તિ નિન્દકો

ધર્મને બહુ તો એક બન્ધનરૂપ અને અમુક વર્ગ સુધીના પોતાના ભાઇઓને સહાયતા કરવાના ઉપદેશરૂપેજ જુએ છે, ત્યારે હિન્દુઓનો ધર્મ પોતાને જોવામાં–પોતાના આત્માનો અનુભવ કરવામાં છે. પ્રભુને સમજવાથી–પ્રભુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી મનુષ્ય પ્રભુરૂપ થાય છે અને મૂર્તિ, મંદિર, ધર્મશાસ્ત્રો ઇત્યાદિ તો માત્ર તેમાં ટેકારૂપ છે. બાળપણુમાં જેમ બાળકને ટેકાની જરૂર પડે છે પણ બળ આવતા તે સ્વયં છૂટી જાય છે તેમજ ઇશ્વર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા મંદિર, મૂર્તિ આદિની જરૂર રહેતી નથી. મનુષ્યે પણ સદા બાળકની માફક મૂર્તિ, મંદિર, ધર્મશાસ્ત્રો આદિ રમકડામા ગુંથાઇ રહેવાનુ નથી પણ તેની આગળ વધવાનુ છે.

વેદો કહે છે કે મૂર્તિપૂજા એ ધાર્મિક જીવનમા નીચલી પાયરી છે, માનસિક પૂજા એ દ્વિતીય પાયરી છે અને સાયુજ્ય કિંવા પ્રભુમા ઐક્યાનુભવનુ પરમ સુખ એ ધર્મભાવનાની અંતિમ ભૂમિકા છે એક મૂર્તિપૂજક પણ પોતાની મૂર્તિ પાસે પ્રાર્થના કરે છે કે ઓ પ્રભુ ' સૂર્યનો કે ચન્દ્ર કિંવા અગ્નિનો પ્રકાશ પણ તને પ્રકાશવાને અસમર્થ છે તું તે સર્વથી પર છે, સર્વ પ્રકાશ ત્હારાવડેજ છે આ તેની પ્રાર્થના છે. તે મૂર્તિદ્વારા પણ પ્રભુનીજ શક્તિને જુએ છે અને તે સર્વત્ર જોઇ સંતોષ પામે છે. તે કોઇ પણ મત કે પૂજાને ધિક્કારતો નથી, તે જોઈ શકે છે કે ગમે તે રીતે લીધેલુ નારાયણનુ નામ વ્યર્થ જતું નથી. માત્ર તે શ્રદ્ધા પૂર્વક લેવાવું જોઇએ. ધર્મની સર્વ ભૂમિકાઓ અધિકારાનુસાર છે, અને તે યોગ્યજ છે. વૃદ્ધ, વૃદ્ધ હોઇને યુવાનને ધિક્કારે, અને યુવાન, યુવાન હોઇને બાળકને ધિક્કારે એ જેમ અઘટિત છે તેમ ધર્મમા પણ અંતિમ ફળ એકજ હોવાથી ઉંચી પાયરીવાળા નીચી પાયરીવાળાને ધિક્કારે એ અયોગ્ય છે

જો કોઇ એક મનુષ્યને મૂર્તિદ્વારાજ તેના પવિત્ર આત્માને અથવા પ્રભુને ભેટવાનો માર્ગ મળતો હોય તો તે પૂજાને પાપ કહેવું

એ શુ યોગ્ય છે ? અને એ ભૂમિકા પસાર કરી તે માનસિક પૂજાનો અધિકારી થાય ત્યારે તેણે પોતાના પ્રથમના કાર્યને પાપ માનવુ ? જેમ કેટલાકો માને છે કે માણુસ અસત્યમાથી સત્યમા જાય છે, અમત્યનો અનુભવ કરતો કરતો સત્યને જાણે છે, તેવો અમારો હિન્દુઓનો સિદ્ધાન્ત નથી અમે માનીએ છીએ કે મનુષ્ય સત્યમાથીજ સત્યમા જાય છે. સર્વ તેની ભૂમિકાઓ સત્યરૂપ છે. એક ભૂમિકામા સત્ય કઇક વિશેષ આવૃત્ત સ્થિતિમા છે, ને બીજી ભૂમિકામા તે વધારે સ્પષ્ટ જણાય છે એટલોજ ભેદ છે. સર્વ ધર્મો અને મૂર્તિપૂજાની ભાવનાથી મોક્ષની ભાવના પર્યન્તની સર્વ ભાવનાઓ એ માત્ર સત્યને શોધવા માટેના જીવાત્માના પ્રયત્નોજ છે દરેક પ્રયત્ન તેના દેશકાળને લઇ ન્યુનાધિક આવૃત્ત - સ્પષ્ટ જણાય છે અને તે ઉપરથીજ જીવાત્માની ઉન્નતિ ક્યા સુધી થઇ છે તેનુ અનુમાન થઇ શકે છે જેમ ગરૂડ પક્ષીનો અવિશ્રાન્ત પ્રયત્ન સૂર્યને પહોચવાનો છે, તેમ દરેક જીવાત્માનો અવિશ્રાન્ત પ્રયત્ન તે અવિનાશી પ્રભુને પામવાનો છે તે વધારે બળ અને સાધનો પ્રાપ્ત કર્યે જઈ સપૂર્ણ અધિકારી થતા પોતાના લક્ષ્યને પામે છે ત્યારેજ તે જપે છે આ ભિન્ન ભિન્ન નામરૂપમા ભાસતા વિશ્વમા ખરી રીતે ભિન્નતાજ નથી, એમ એક હિન્દુ સમજે છે. જ્યારે બીજા ધર્મો અમુક પોતાના સિદ્ધાન્તો પ્રતિપાદન કરી તેને દરેક માનવા એવો આગ્રહ કર્યો જણાય છે, કોઈ ધારે કે એકજ કોટ જેક, જૉન અને હેન્રી ત્રણેને આવી રહેશે, પણ તેમ થતુ નથી. એકજ કોટ સર્વને બરાબર થઈ રહે એ અસભવિત છે. આમ થતા કેટલાકોને કોટની જરૂર હોવા છતા કોટ વિના ચલાવી લેવાની ટેવ પડે છે. હિન્દુઓના ધર્મનો અર્થ 'બધન કર્તા સત્વ' નથી. તેઓ માને છે કે કૃષ્ણની કે રામની, કાળીની કે ભૈરવની મૂર્તિદ્વારા, વધસ્થભ (cross) કે અર્ધચન્દ્ર (crescent) દ્વારા પ્રભુના ગુણોનો

વિચાર થઇ શકે છે, એ સર્વ તો સાધનો છે, પણ દરેકે એ સાધનોનો ઉપયોગ કરવોજ જોઇએ એવો હિન્દુધર્મનો આગ્રહ નથી આ સાધનોનો ઉપયોગ નથી કરતા તે બધા મૂર્ખ છે, એમ પણ હિન્દુ ધર્મનુ કથન નથી. કેટલાકોને એ બાહ્ય સાધનોની અપેક્ષા છે, કેટલાકોનો અધિકાર તેથી ઉચ્ચ છે, પણ તે ઉભયનો માર્ગ એકજ વસ્તુને પામવાનો છે, અને તેથી કોઇએ કોઇને અસત્ય માર્ગગામી કહેવુ, એ યોગ્ય નથી.

બીજી એક વાત તરફ પણ મ્હારે તમારૂ લક્ષ ખેચવાની જરૂર છે જો કોઇએ તમને એમ સમજાવ્યુ હોય કે મૂર્તિપૂજામા કઇ ભયકર વિધિ છે, તો તે વાત સત્ય નથી બીજાઓની પેઠે હિન્દુ ધર્મવિધિમા પણ દોષ હશે એ હું ના કબૂલ કરતો નથી, પણ હિન્દુની સદોષ કલ્પના બીજાને ત્રાસ આપવા માટે નથી. કદાચ એથી કોઇને પણ હાની હોય તો તેમને પોતાનેજ છે તેઓ ધર્મને નામે પોતાને દુખી કરતા હોય એવી કાશીમા કરવત મૂકાવવાની અને પતિના શબ સાથે સતી થવાની વાતો આપણે સાભળીએ છીએ, પણ યુરોપમાં ધર્મને નામે અનેક સાધુ પુરૂષોને કતલ કરવાના, જીવતા બાળી મૂકવાના, સાધ્વીઓને ડાકણો માની તેમને મારી નાખવાના જે દાખલાઓ ખ્રીસ્તિ ધર્મમા બન્યા છે તેવા કોઈ પણ વખતે હિન્દુ ધર્મમા બન્યા નથી અલબત ઉપલા દોષો માટે ખ્રીસ્તિ ધર્મ જવાબદાર છે એમ મ્હારા કહેવાનો ભાવાર્થ નથી, પણ તેજ પ્રમાણે હિન્દુઓની સદોષ ધર્મકલ્પના માટે હિન્દુધર્મ પણ જવાબદાર નથીજ

એક હિન્દુની માન્યતા પ્રમાણે સર્વધર્મો કે સપ્રદાયો એકજ લક્ષ્યને પામવાના ભિન્ન ભિન્ન માર્ગોજ છે, અને મતભેદો હોવા છતાં તેમાં પણ સત્યજ જૂદા જૂદા રૂપમા દેખાય છે, એમ એક હિન્દુ માને છે દરેક ધર્મ, મનુષ્યને વિષયોમા અને તજ્જન્ય વ્યવહારમાં

બંધાયલા પામર જીવને, પ્રભુ તરફ આકર્ષીને પવિત્ર ઉદાર અને સર્વ પ્રત્યે પ્રેમી કરવાનોજ પ્રયત્ન કરે છે, અને દરેક ધર્મનો હેતુ પ્રભુ તરફ જવાનો હોવાથી પ્રભુજ દરેક ધર્મના પ્રોત્સાહક છે. આટલા સપ્રદાયો અને મતમતાતરોમા વિકટ મતભેદ હોવા છતા, તે મતભેદ માત્ર બાહ્ય છે, અને ઇષ્ટ છે એમજ હિન્દુઓને લાગે છે. દરેક મનુષ્યનો અધિકાર તેના સજોગો અને દેશકાળ પ્રમાણે ભિન્ન હોવાથી મતભેદ સભવિત છે, પણ દેશકાળાદિ પણ ઉપાધિ હોઈ તે ટળી જઇ શકે છે, અને જ્ઞાન થતાં મનુષ્યને સર્વ ધર્મોમા એકજ સત્ય દેખાય છે 'અમુક મનુષ્ય હિન્દુ છે માટેજઃતેને મુક્તિ મળવી જોઇએ' એમ કોઇ પણ સસ્કૃત ધર્મ ગ્રન્થમાથી શોધી આપવા હુ આખા જગતને આવાહન (challange) કરૂ છુ. જેમ સૂર્યને જૂદા જૂદા રગના કાચમાંથી જોવાથી તે જૂદા જૂદા રગનો દેખાય છે, છતા સૂર્ય તે સૂર્યજ છે, તેમ સત્ય તે સત્યજ છે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે "**मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणि गणाइव**" 'જેમ મોતીની હારમાળામા સૂત્ર પરોવાયલુ છે તેમ સર્વ ધર્મોમા હે ધનજય ! મ્હારૂ અસ્તિત્વ માન !' તેમજ "**यद्यद्वि भूति मतसत्त्वं श्रीमदूर्जित मेव वा । तत्तोदेवा व गच्छत्त्वं मम तेजोंश संभवम् ॥**" જ્યાં તું કઈ પણ લોકોત્તર પવિત્રતા કે સામર્થ્ય જુએ કે જે માણસ જાતની શુભ ઉન્નતિ અને પવિત્રતાની વૃદ્ધિને માટે વપરાતા હોય, ત્યા તું મ્હારૂજ અસ્તિત્વ જો ! ગમે તે દેશ અને કાળમા પવિત્ર અને સમર્થ મનુષ્યને અમે હિન્દુઓ પૂજ્ય માનીએ છીએ. વ્યાસ મહારાજ કહે છે કે, "અમારી જાતિ અને ધર્મથી બહાર પણ ઘણા પૂર્ણતાને પામેલા મનુષ્યો મ્હે જોયા છે." આમ માનનાર હિન્દુઓએ બુદ્ધ ધર્માનુયાયીઓનો કે જૈનોનો કોઈ વાર પણ તીરસ્કાર કર્યો નથી જે ધર્મોમા ઇશ્વરની ભાવનાને ગૌણ માનવામા આવી છે, જે ધર્મોમા ઇશ્વરની

ભાવનાને ઉડાવી દેવામા આવી છે તે પણ અન્યથા પ્રભુ તરફજ આગળ વધે છે—તે પણ જીવોને પામરપણામાથી પ્રભુતા તરફજ લઈ જાય છે, તેથી કોઈ પણ ધર્મ સાથે હિન્દુધર્મને દ્વેષ નથી.

પ્રિય બન્ધુઓ અને ભગિનીઓ ! આ પ્રમાણે હિન્દુધર્મના સામાન્ય સ્વરૂપની મ્હે તમને માહિતી આપી છે. હિન્દુ ધર્મે અનેક દોષો પણ કર્યા હશે, હિન્દુધર્મની અનેક ભાવનાઓ માત્ર ભાવના રૂપેજ રહી હશે, તથાપિ જો કોઈ પણ ધર્મ સમસ્ત ભૂમડળમા સાર્વત્રિક અને સાર્વજનિક ધર્મ થવાને યોગ્ય હોય તો તે કાળ અને સ્થળની સાથે બધાયલો હોવો જોઇએ નહિ. તેના સિદ્ધાન્તો એવા ન હોવા જોઇએ કે તે અમુક સ્થળ કે કાળને માટેજ સત્ય કે માન્ય હોય ! જાતિ અથવા વર્ણના ભેદ સિવાય કૃષ્ણ અને ક્રાઇસ્ટ, બુદ્ધ કે મહમ્મદના અનુયાયીઓને સમાન સત્ય જ્ઞાન બતાવી શકે એવો તે ધર્મ હોવો જોઇએ બ્રાહ્મણધર્મ, બુદ્ધધર્મ, ખ્રીસ્તનો ધર્મ કે મહમ્મદનો ધર્મ એ સર્વ ધર્મોનુ સ્વરૂપ જ્યા આત્યંતિક ઐક્યથી જોઈ શકાય, આ સર્વ ધર્મો પ્રત્યે પ્રેમથી જોઈ શકાય, એવુ તે ધર્મનું સ્વરૂપ હોવુ જોઇએ. એક પાપી અને પશુ પક્ષીથી તે એક પ્રભુની સમીપ પહોચેલા સાધુ પર્યન્તના સર્વ જે ધર્મમા પોતાને માટે સ્થાન જોઇ શકે, એ સર્વને જે ધર્મ પોતાની વિસ્તૃત ભૂજાઓમા પ્રીતિ અને દયાથી વીંટાળી શકે, એવુ તે વિશ્વવ્યાપી ધર્મનુ સ્વરૂપ હોવુ જોઇએ. જે ધર્મ પાપી કે અપવિત્રને પોતાની દયાનુ દાન આપી શકતો નથી, જે ધર્મને લીધે સમાજમા પાપી તિરસ્કારને પાત્ર થાય છે, તે ધર્મ વિશ્વવ્યાપી ધર્મ થવાને યોગ્ય નથી. દરેક મનુષ્ય પછી તે ઉચ્ચ હોય કે અધમ તોપણુ તેનામા પ્રભુનો વાસ છે, એમ તેને સમજાવી તેનો અધિકાર તેને બતાવવો—તેનો અનુભવ કરાવવા પ્રયત્ન કરવો એ ધર્મનુ કર્તવ્ય છે. આવો ધર્મ જો આપણે જગતને આપી

શકીએ તો અવશ્ય જગત આપણું અનુયાયી બનશે. મહારાજા અશોકે આવો પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તે માત્ર બુદ્ધધર્મને અંગે હોવાથી ફળીભૂત થયો નથી મોગલ બાદશાહ અકબરે આવો પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ પ્રયત્ન સ્વલ્પ હતો. આજે અમેરિકા એ દિશામા પ્રયત્નવાન થયુ છે, અને મને એવો સકેત જણાય છે કે તેમા તેને ફતેહ મળશે

હિન્દુઓનો બ્રહ્મ, ઝોરાષ્ટ્રીય લોકોનો અહુરમઝદ, બૌદ્ધોનો બુદ્ધ, યાહુદી લોકોનો યહોવા અને ખ્રીસ્તિ લોકોનો આકાસ્થ પિતા તમને તમારા પવિત્ર કાર્યમા સહાય કરો ! ધર્મનો તારો પૂર્વમા ઉદય પામ્યો હતો અને તેનો પ્રવાસ પશ્ચિમ તરફ થયો હતો કોઇવાર તે અધકારમાં છૂપાયો હતો તો કોઇવાર પૂર્ણ પ્રકાશમા પ્રકાસ્યો હતો હવે પોતાનો પ્રવાસ કરી પુન: તે પૂર્વ દિશમા વળતો જણાય છે, અને પૂર્વે કોઇ વાર પણ પ્રકાસ્યો હોય તેનાથી હજાર ઘણો વિશેષ, સમ્ય નદીના પ્રદેશમા તે આજે પ્રકાશે છે

સ્વતત્રતાની ભૂમિ કોલમ્બીયાનો જયજયકાર થાઓ ! જે કોલબીયાએ કોઇવાર પણ પોતાના પડોસીના રક્તથી પોતાના પવિત્ર હાથ કલકીત કર્યા નથી, જેણે પોતાના પડોસીને લૂટી પૈસાદાર થવાનો મનાતો સરળ માર્ગ કોઇવાર પણ અગીકાર કર્યો નથી તે કોલબીયાને માનવજાતિની અત્યુચ્ચ સસ્કૃતિ માટેનુ પ્રથમ પગલુ ભરી ઐક્યની નોબતપર પ્રેમનો ધ્વન કરવાનુ જે માન મળ્યુ છે, તે યોગ્યજ છે આ પ્રમાણે શાન્તિ ચિહ્નદર્શક વાવટો લઈને જે કોલબીયા આજે સર્વ પ્રજાઓની આગળ ચાલે છે, તે કોલબિયાનો જયજયકાર થાઓ !

૨૦મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૩

હિન્દુઓને ધર્મજ્ઞાનની જરૂર નથી.

ખ્રીસ્તિઓએ પણ જો પોતાપર યોગ્ય ટીકા થતી હોય તો તેને સહેવા તૈયાર રહેવુ જોઇએ. આજે હુ તમારા ખ્રીસ્તિઓપર

ટીકા કરવા માગુ છુ અને મને આશા છે કે તેને માટે તમારે વિષાદનુ કારણ નહિ રહે. તમો ખ્રીસ્તિઓને કહેવાતા મૂતિપુજકો અને ગરીબ લોકોના આત્મોદ્ધાર માટે ઉપદેશકો મોકલવાનો શોખ છે, પણ તેને બદલે જો એ મૂર્તિપૂજકો અને ગરીબોના શરીર રક્ષણ માટેજ મદદ થતી હોય તો તે વધારે સારૂં છે હિન્દુસ્તાનમા ગયા ભયકર દુષ્કાળમા હજારો માણસો અન્ન વિના ટવળી મરણ શરણ થયા છે પણ તમે—ખ્રીસ્તિઓએ તેમના માટે કશુ પણ કર્યું નથી આખા હિન્દુસ્તાનમાં સ્થળે સ્થળે દેવળો બાધવામાં તમે માન સમજો છો. પણ પૂર્વમા ધર્મજ્ઞાનની જરૂર છે એમ નથી, ધર્મ તેમની પાસે છેજ હિન્દુસ્તાનમા કરોડો લોકો દુઃખી સ્વરથી આજે રોટલીના કકડાની યાચના કરે છે. તેઓ રોટલીનો કકડો માગે છે તેના બદલામા આપણે તેમને પથ્થર આપીએ છીએ ભૂખે મરતા માણસને ધર્મનો બોધ આપવો એ તેનુ અપમાન કર્યા સિવાય બીજુ શુ છે? એક ક્ષુધાર્ત મનુષ્ય જ્યારે ક્ષુધાથી પીડાતો હોય ત્યારે તેને પિડ અને બ્રહ્માડ, તત્ત્વ અને મહતત્ત્વની વાતો કહેવી એ તેનુ હિત કરનાર નહિ પણ હાની કર્તા છે હિન્દુસ્તાનમા પૈસાને બદલે જો કોઇ ધર્મોપદેશ કરે તો તેને લાલચુ અને લોભી કહેવામા આવે છે, તે ખરો ઉપદેશક મનાતો નથી. મારા ભૂખથી પીડાતા બન્ધુઓ માટે કઇક મદદની યાચના કરવા માટે હુ અહીં આવ્યો હતો, પણ એક ખ્રીસ્તિ દેશમા ખ્રીસ્તિઓ પાસેથી મૂર્તિપૂજકો માટે મદદ મેળવવાનુ કામ કેટલુ મુસ્કેલી ભર્યુ છે તેનો મને પૂરો અનુભવ થયો છે.

૨૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૩

બુદ્ધધર્મ એ હિન્દુધર્મની પૂરવણી છે.

આપને સુવિદીત છે કે હુ બૌદ્ધ ધર્મી નથી; તથાપિ બુદ્ધનો હું ખરો અનુયાયી છું. ચીની, જાપાની અને સીલોની લોકો પોતાને

બુદ્ધાનુયાયીજ કહેવડાવે છે, પણ હિન્દુઓ તો બુદ્ધને ઇશ્વરનો અવતાર માની તેની પૂજા કરે છે. આજે મ્હારૂ ભાષણ બુદ્ધધર્મના સબધમા કઇક ટીકાત્મક થશે, પણ તેમા બુદ્ધ ઉપર જરા પણ ટીકા કરવાનો મ્હારો ઉદ્દેશ નથી. જેને પરમેશ્વર સમજી હુ ભજુ છુ—પૂજુ છુ તેના ઉપરજ ટીકા કરવી એ કેમ બને ? અમે બુદ્ધને પૂજીએ છીએ પણ એમના શિષ્યો એમનો ઉપદેશ યથાર્થ સમજી શકયા નથી એમ કહીએ છીએ. યાહુદી ધર્મ અને ખ્રીસ્તિ ધર્મનો જે સબધ છે તેવોજ સબધ વૈદિક હિન્દુધર્મ અને બૌદ્ધધર્મનો છે. જેમ ઇસુખ્રીસ્ત યાહુદી હતા તેમ શાક્યમુનિ હિન્દુ હતા યાહુદી લોકોએ ઇસુખ્રીસ્તને ખૂબ પજવી છેવટે તેને વધસ્થભપર ચડાવી મારી નાખ્યા તો હિન્દુઓએ શાક્ય મુનિને અવતાર માની તેમનુ પૂજન કર્યુ છે શાકય મુનિના સબ-ધમા અમે કઈ પણ કહેતા હોઇએ તો તે એટલુજ છે કે તેમણે કઇ પણ નવુ કહ્યુ નથી એમણે હિન્દુધર્મના સિદ્ધાન્તો વધારે સ્પષ્ટ કર્યા છે જેમ ઇસુખ્રીસ્તના જન્મનો હેતુ યાહુદી ધર્મનો નાશ કરવાનો નહિ પણ પોતે એક ખરા યાહુદી તરીકે રહી, યાહુદી ધર્મમા જે જે અને જ્યા જ્યા ઉણપ જણાય તે પૂરી કરવાનો હતો, તેવોજ હેતુ શ્રી શાકયમુનિના જીવનનો હતો ઇસુખ્રીસ્તના ધર્મ સિદ્ધાન્તોને જેમ યહુદી લોકો સમજી શકયા નથી તેવીજ રીતે બુદ્ધના સિદ્ધા-ન્તોને તેના પોતાના અનુયાયીઓજ સમજવા અસમર્થ નીવડયા છે. ખ્રીસ્ત જુના કરાર (old testament) ની પૂરવણી કરવાને અવતર્યા હતા, એ જયુ લોકો સમજી શક્યા નથી, તેવીજ રીતે બુદ્ધના અનુયાયીઓ સમજી શકયા નથી કે શાકયમુનિ એક નવિન મત સ્થા-પવાને અવતર્યા નહોતા, પણ વૈદિક ધર્મના પ્રત્યક્ષ આચાર જૂદા છે અને શાસ્ત્રોનુ રહસ્ય જૂદુ છે તે બતાવવાને અવતર્યા હતા.

હિન્દુ ધર્મમા મુખ્ય બે ભાગ છે. કર્મકાડ અને જ્ઞાનકાડ તેમા

કર્મકાડમા યજ્ઞ યાગાદિ ક્રિયાઓનો અને જ્ઞાનકાડમા તત્ત્વવિચારનો સમાવેશ થાય છે. જ્ઞાનકાડનો વિચાર સન્યસ્ત વૃત્તિથી રહેનારા લોકોજ કરી શકે એવો પ્રથા છે.

તત્ત્વવિચાર પરત્વે જાતિભેદની ગણુના કરવામા આવતી નથી. એક ઉચ્ચ જાતિનો બ્રાહ્મણુ કે છેક અધમ જાતિનો શુદ્ર, ઉભય સન્યાસી થઈ શકે છે, તત્ત્વ વિચાર કરી શકે છે અને એ સ્થિતિમા તેમનામા જરા પણુ ભેદ સમજવામા આવતો નથી ધર્મમા જાતિ નથી. જાતિ માત્ર વ્યવહાર પરત્વે સમાજનુ રક્ષણુ કરવાનેજ છે. શાક્યમુનિ પોતે ત્યાગી હતા. કાળે કરી વેદોનુ સ્ફાટિક જેવુ જ્ઞાન ગુપ્ત રહી ગયુ હતું તે પુન એમણે ઉજ્જ્વળ સ્વરૂપમા જનસમૂહને દર્શાવ્યુ. અત્યન્ત કનિષ્ઠ વર્ગમા પણુ એ જ્ઞાન ઠેલાય એવી ઉત્તમ ઇચ્છા ભગવાન બુદ્ધની હતી. ભગવાન બુદ્ધેજ જગતમા ઉપદેશકો મોકલી ધર્મ પ્રસાર કરવાની પદ્ધતિની શરૂઆત કરી હતી

બુદ્ધની મહત્તા તેના પ્રેમ અને અનુપમ દયામા છે રકમા રક માણુસને માટે એમના અતિ ઉન્નત થયેલા અતરમા સ્થાન હતું. એમની પ્રેમી છાયામા હરકોઇ આશ્રય લઇ શકતુ હતું. કેટલાક બ્રાહ્મણો પણુ એમના શિષ્યો હતા જ્યારે શ્રી બુદ્ધ ઉપદેશ કરતા હતા ત્યારે હિન્દુસ્તાનમા સસ્કૃત ભાષા બોલાતી નહોતી માત્ર પુસ્તકોમા તે લખાતી અને વિદ્વાન વર્ગમા વાદવિવાદાદિ પ્રસગોમા તે બોલાતી હતી. પોતાના ગુરૂની મહત્તા વધારવા માટે બ્રાહ્મણુ શિષ્યોએ બુદ્ધના ઉપદેશો સસ્કૃતમા લખવાની ઇચ્છા દર્શાવી, પરતુ બુદ્ધને એ મહત્તાની અપેક્ષા નહોતી. તેમણે શાન્તિથી કહ્યુઃ હુ રક અને અજ્ઞાનીને માટે આવ્યો છુ. હુ લોકોને માટે છુ, અને લોકોનો વિચાર કરતા, મ્હારે તેમની બોલાતી ભાષામા ઉપદેશ કરવો એજ યોગ્ય છે. તેથીજ એમના ઉપદેશો વગેરે પાલી ભાષામાં છે. જે તે વખતે બોલાતી ભાષા હતી.

તત્ત્વજ્ઞાન ભલે ગમે તે કહેતું હોય, માનસશાસ્ત્ર પોતાના સત્યાસત્યના નિર્ણયમા ગમે તે અભિપ્રાય ઉપર આવતું હોય, પણ જ્યાસુધી મૃત્યુનુ સામ્રાજ્ય આ જગતમા કાયમ છે, જ્યાસુધી મનુષ્ય અંતઃકરણમાથી ભયનો સમૂળ નાશ થયો નથી; જ્યા સુધી મનુષ્ય અતઃકરણ દુર્બળતાથી કપી ઉઠી મને કઇક જોઇએ—મને કોઇની મદદની જરૂર છે, આમ વારવાર પોકારી ઉઠે છે, ત્યા સુધી પરમાત્માપરનો વિશ્વાસ રહેશેજ પરમાત્માપરનો વિશ્વાસ સ્વાભાવિક છે. જે મનુષ્ય તત્ત્વવિચારથી અને ઇશ્વર વિચારથી વિમુખ રહે છે તે પોતાના સ્વત્વનેજ વિમુખ રાખવા જેવુ કરે છે

બુદ્ધ ધર્માનુયાયિઓએ પોતાના ધર્મ પ્રસારના કાર્યમા બે ગભીર ભૂલો કરી. એક તો તેમણે વેદો ઉપર હુમલો કર્યો વેદોની ઇમારત એટલી બધી મજબૂત હતી—તેનો પાયો એટલો ઉંડો હતો કે તેને તોડી પાડવાનુ કામ તેમને માટે અશક્ય હતું તેમની બીજી ભૂલ એ કે જેમનો સબધ વ્યવહાર સાથે છે તેવા સાધારણ લોકોને ઇશ્વર ભાવનાથી વિમુખ કરવા માડયા આ ઉભય ભયકર ભૂલોનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે જે ભૂમિમા મહાન બુદ્ધ ધર્મનો જન્મ થયો હતો, ત્યાથી તેનો હમેશને માટે લોપ થયો આજે હિન્દુસ્તાનની તેત્રીસ કરોડ મનુષ્યોની વસ્તીમા એક પણ વ્યક્તિ એવી નહિ મળે કે જે પોતાને બૌદ્ધ કહી શકે

બુદ્ધધર્મના ઉદયથી બ્રાહ્મણધર્મને સહજ નુકશાન પણ થયુ છે. બુદ્ધધર્મ બુદ્ધના કહેવા પ્રમાણે ગરીબ અને અજ્ઞાન વર્ગ માટે હતો બુદ્ધના કેટલાક અગ્રેસર શિષ્યો હજામ અને એવી જાતિઓ-માથી હતા, અને એ વર્ગોમા બુદ્ધધર્મના પ્રભાવથી અનેક પ્રકારની સુધારણા થઇ હતી બ્રાહ્મણથી લઈ ક્ષુદ્ર પર્યન્તની પ્રજા એટલી તો નીતિમાન અને સસ્કારી જણાતી હતી કે તે વખતના એક ગ્રીક

ઇતિહાસકારને એમ લખવુ પડયુ છે કે, 'હિન્દુસ્તાનમા એવો કોઈ હિન્દુ નહિ હોય કે જે અસત્ય બોલવા માટે દુષિત થયો હોય, અને કોઈ સ્ત્રી એવી નહિ હોય કે જેણે પોત સિવાય પરપુરૂષની ઇચ્છા પણ કરી હોય!'

આ પ્રમાણે બુદ્ધધર્મે હિન્દુધર્મની પૂરવણીજ કરી છે બુદ્ધ ધર્મ વિના હિન્દુધર્મ નથી, અને હિન્દુધર્મ વિના બુદ્ધધર્મ નથી. બ્રાહ્મણોના પ્રખર અને અનુભવ પૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન સિવાય બુદ્ધધર્મને ટકવુ મુસ્કેલ થાય, અને બુદ્ધના પ્રેમ, દયા, ઉદારતા અને અહિંસા વૃત્તિ આદિ કર્ત્તવ્યો સિવાય હિન્દુધર્મને ન ચાલે, એ કેવળ સ્વાભાવિક છે આ ઉભય બુદ્ધિ અને હૃદયની સંસ્કૃતિનુ સામ્ય હતુ. બુદ્ધ અને હિન્દુધર્મ સાથે હતા ત્યા સુધી હિન્દુસ્તાનની ઉન્નતિ થતી જતી હતી—હિન્દુસ્તાન ઉન્નતિના શિખરપર પહોચ્યુ હતું જ્યારથી એ તત્ત્વો ભિન્ન થયાં—બુદ્ધધર્મ અને બ્રાહ્મણધર્મ જૂદા થયા, ત્યારથીજ હિન્દુસ્તાનની અવનતિનો પ્રારંભ થયો છે. હિન્દુસ્તાન આજે ત્રીસ કરોડ ભીખારીઓનુ એક નિવાસસ્થાન થઇ રહ્યું છે, તેનુ એજ કારણ છે તેમજ હજાર વર્ષથી દરેકે દરેક જીતનારે હિન્દુસ્તાનને પોતાનો ગ્રાસ કરી લીધુ છે તે પણ એ ભિન્નતાને પરિણામેજ. હિન્દુધર્મની વિવેક પૂર્ણ તત્ત્વ દષ્ટિ અને એ મહાન ઉપદેશકની પ્રેમ ભાવના, ઉદારતા તથા દયાની, ઉદાર ભાવનાનો દરેક પ્રાણીએ યોગ કરી લેવો એજ આપણા માટે ઇષ્ટ કર્ત્તવ્ય છે.

૨૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૩.

ધર્મ પરિષદમાં છેવટનું વ્યાખ્યાન.

કલ્પનામા ઉદય પામેલુ સર્વ ધર્મ પરિષદનુ કાર્ય હવે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શક્યા છીએ. નિઃસ્વાર્થી ભાવનાથી જે જે સજ્જનોએ તેને માટે પરિશ્રમ કર્યો છે, તેમના પરિશ્રમનું ફળ દયાળુ પરમાત્માએ

દેખાડયુ છે. જેમના ઉદાર અંતઃકરણમા આ પરિષદની ભાવના પ્રથમ ઉદ્ભવ પામી અને જેમણે તેને સફળ કરી છે, તેમનો આભાર માનવો એ મ્હારૂ કર્ત્તવ્ય સમજુ છુ. જેમણે આ પ્લૅટફોર્મ ઉપરથી ભાષણો કરી પોતાના મનની ઉદારતા બતાવી છે તેમનો પણ ઉપકાર માનવો મને કર્ત્તવ્ય સમજાય છે. મ્હારા ભાષણો શાન્તિથી સાભળી મ્હારા ભાષણોમા રસ લઇ, જેમણે મને પ્રોત્સાહન આપ્યુ છે તે મ્હારા શ્રોતાજનોનો હુ આભાર માનુ છુ તેમજ આ ઐક્ય, પ્રેમ અને ઉદારતાના મહા મેળામા કેટલાકોએ વિરોધાત્મક ટીકાઓ કે અભિપ્રાય દર્શાવ્યા છે તેમનો ઉપકાર માનવો એ પણ કર્ત્તવ્ય છે, કારણ કે તેમના વિરોધાત્મક ચટકાથી પ્રેમ અને ઐક્યની ભાવના વધારે મધુર થવા પામી છે.

સર્વ ધર્મોનુ એકીકરણ કયા તત્ત્વોને અનુલક્ષીને કરી શકાય, એ સંબધમા પુષ્કળ ઉહાપોહ થઈ ચૂકયો છે હુ કઇ પણ નવિન ઉપાય સૂચવી શકુ તેમ નથી, પણ જો કોઇની એવી ઇચ્છા હોય કે એકજ ધર્મનો પૂર્ણ વિજય થઇ બીજા સર્વ ધર્મો નાશ પામે, તો તેને હુ એમજ કહીશ કે ભાઇ, ત્હારી ઇચ્છા આકાશ પુષ્પવત્—અશક્ય છે ખ્રીસ્તિ, હિન્દુધર્મમા આવે એવી ઇચ્છા કરતા મને પ્રભુ બચાવે. તેમજ મ્હારે એમ પણ ઇચ્છવુજ જોઇએ કે હિન્દુ કે બૌદ્ધ ખ્રીસ્તિ થઇ જાય, એવી ઇચ્છા પણ પ્રભુ મ્હારા અંતઃકરણમા જન્મ ન આપો'

આપણે જમીનમા બીજ મૂકીએ છીએ. તેને જમીન, પાણી અને હવાનો સબધ થાય છે, પરતુ એ બીજ, જમીન પાણી કે હવા એ પૈકી કોઇનુ પણ રૂપ પોતાનુ કરી શકે છે કે કરવા પ્રયત્ન કરે છે ? નહિજ. તે તો એક વૃક્ષજ થાય છે. એજ તેનો સ્વભાવ છે. પોતાને મ્હોટુ અને બળવાન થવામાં ઉપયોગી હોય તેટલો જમીનનો, પાણીનો અને હવાનો ભાગ લઇને તે સર્વને પોતાના આકારમાં

લઈ, પોતે પોતાના સ્વભાવમાજ સ્થિર રહે છે ધર્મનુ પણ એમજ સમજવાનુ છે પ્રીસ્તિ, હિન્દુ કે બૌદ્ધ એકબીજાના ધર્મમા વટલાય તેથી કોઇને કઇ લાભ નથી, પરતુ એકમેકની સાથે પ્રેમ અને સહાનુભૂતિથી વર્તી, દરેક ધર્મમા જે જે સારૂ દેખાય તે ગ્રહણ કરી પોતાના સ્વભાવમા એક કરી દેવાથીજ લાભ છે. પોતાનુ સ્વત્વ ભૂલી જવામા કોઇને પણ લાભ થવાનો સભવ નથી. અત:કરણની પવિત્રતા અને મનની ઉદારતા એ અમુક ધર્મે કે સંપ્રદાયે સગ્રહી રાખ્યાં નથી, એ સિદ્ધાન્ત આ સર્વ ધર્મોની મહાપરિષદે જગતને જાહેર કર્યો છે દુનિયાના દરેકે દરેક ધર્મમા નીતિવાન અને સચ્ચરિત્રશાળી સ્ત્રી પુરૂષો ઉત્પન્ન થયા છે અને આજે પણ છે. આ એક સિદ્ધ વાત છતા જો કોઇ એમ આગ્રહ કરે કે તેનો પોતાનો ધર્મજ ખરો અને જીવવા યોગ્ય તથા દુનિયાના બીજા ધર્મો નાશ કરવા યોગ્ય છે, તો તેવા મનુષ્ય માટે મને દયા આવે છે હુ તેને એમજ કહીશ કે દરેક ધર્મનુ અસ્તિત્વ કાયમ રહો ! દરેક ધર્મના વાવટા ઉપર શાન્તિ, સહાનુભૂતિ અને મિત્રભાવની વૃદ્ધિના સિદ્ધાન્તો લખાઇ જાઓ, અને સર્વ ધર્મોનો વિજય તેમાજ છે વિજય નાશમા નહિ પણ પુનરોદ્ધારમાજ છે.

આત્મા, ઈશ્વર અને ધર્મ.

શતકોનાં શતકોથી કાળના ઉદરમા પ્રવાસ કરતો ધર્મનો શબ્દ આપણા સૂધી આવી પહોચ્યો છે હીમાલયના ઋષિ મુનિઓના મુખમાથી નીકળતો, જંગલોમા નિવાસ કરતા વિરક્ત જનોના હૃદયમાં ધ્વનિ પામતો, સેમીટીક પ્રજામા, બુદ્ધ, શકર અને અનેક એવા અવતારી પુરૂષોના અતરમાં ઉભરાતો ધર્મનો ધ્વનિ આજે પણ આપણે સાભળીએ છીએ. જે ધ્વનિ—જે પ્રકાશમય શબ્દ મનુષ્યની સાથેજ આ જગતમા જન્મ્યો છે, જ્યાં જ્યાં આત્માનો પ્રકાશ થયો

છે ત્યા પ્રકાશ પામ્યો છે—તે જ્યા જ્યા મનુષ્ય છે ત્યા સાથેજ છે. આજે પણ એ પ્રકાશમય શબ્દથી આપણે દૂર નથી. એ શબ્દ ઉચ્ચ પર્વત ઉપરથી વહેતા ન્હાના ઝરા સમાન છે જે પ્રમાણે એ ઝરો કોઈવાર ગુપ્ત થઈ જાય છે, કોઈવાર પુન. પ્રકટ થાય છે, કોઇ સ્થળે મધ્યમા તેનુ પાણી ઓછુ થઇ ગયુ જણાય છે તો કોઈ સ્થળે બીજા ઝરામા મળી તે અધિક બળવાન જણાય છે, તેજ પ્રમાણે આ ધર્મનો ધ્વનિ પણ કોઈવાર સુક્ષ્મ તો કોઇવાર પ્રચડ, કોઇવાર સામાન્ય રીતે ગુપ્ત તો કોઇકવાર પૂર્ણપણે પ્રસિદ્ધ થયો છે પર્વતના શિખરપર જન્મ પામેલ ઝરાણુ જેમ બીજા ન્હાના ન્હાના ઝરણોને પોતામા સમાવી દેતું છેવટે મહા નદીનુ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. તેજ પ્રમાણે આ ધર્મના ઝરણામા પણ વિવિધ કાળના, વિવિધ દેશો અને પ્રજાઓના મહાત્માઓના ઉદ્ગારો અને હૃદય ભાવો ભળીને આજે એક મહા નદીના સ્વરૂપમા આપણી દષ્ટિ પામે દેખાય છે આજે એ ધ્વનિ આપણને એમજ જણાવે છે કે "સર્વત્ર મિત્રભાવ પ્રસાર પામો! સર્વ ધર્મોનો વિજય થાઓ! સર્વ ધર્મોમાથી શત્રુ ભાવનાનો નાશ થઇ તે સર્વ એક થાઓ" એજ સૂત્રો આજે આપણને એ ધ્વનિ કહી રહ્યો છે આપણે એ ધ્વનિનો અર્થ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ

ઓગણીસમા શતકના પ્રારભમા ભૌતિકશાસ્ત્રોએ અનેક પ્રકારની ઉથલ પાથલ કરી નાખી હતી, અને એવી ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થવા લાગી હતી કે સર્વ ધર્મો રસાતળમા જશે કે શુ? જડવાદના પ્રહારો લુહારના ઘણની પેઠે પડતા હતા અને જુના ધર્મની કલ્પનાઓ કાચના વાસણો પેઠે કકળાટ કરતી ભાગી જવા લાગી હતી કેટલાક લોકો તો એમજ સમજવા લાગ્યા હતા કે ધર્મ એટલે વ્યર્થ બડબડાટજ છે, અને આ રીતે ધર્મની સૃષ્ટિમા અધકારમય રાત્રિનુ સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યુ હતું. જેમ એક મુઠીમા સપડાયલી કોઈ લીસી વસ્તુને ખૂબ જોરથી દાબતા

તે છુટી જઈ ખૂબ લાંબે જઇ પડે છે, તેજ પ્રમાણે જડવાદના દબાણથી ધર્મ કલ્પનાઓ લાબે ઉડવા લાગી હતી. અજ્ઞેયવાદ અને નાસ્તિકતા એટલી હદ સુધી વધવા પામ્યા હતા કે પ્રાચીનધર્મની ઇમારત ડોલાયમાન થઇ રહી, તે તરતજ જમીનદોસ્ત થઇ જશે એવી ભીતિ થવા લાગી. કેટલાકો પ્રાચીન ધર્મભાવનામા કઇક સત્ય જોઇ શકતા હતા, પણ તે બોલી બતાવવા જેટલી તેમની હિમત ચાલતી નહોતી. હવે ધર્મને જીવવાને અવકાશજ નથી એમ અનેક વિદ્વાનોએ ખાત્રીથી માની લીધુ હતું, પણ સમય બદલાયો છે. જૂદા જૂદા ધર્મોનો તૂલનાત્મક દષ્ટિથી અભ્યાસ થવા લાગ્યો છે, એ એક આનદજનક વાર્તા છે. ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોનો તૂલનાત્મક અભ્યાસ કરવાથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે મૂળમાં તે ભિન્ન નથી. સર્વ ધર્મોનુ લક્ષ્ય એકજ છે જ્યારે હુ બાળક હતો ત્યારે મને પણ એવા વિચારો ઉત્પન્ન થતા, અને ધર્મને જાગૃત થવાનો હવે અવકાશજ નથી એમ હું માનતો. મ્હે ખ્રીસ્તિધર્મના, મુસલમાનધર્મના અને બુદ્ધધર્મના ધર્મગ્રન્થોનો અભ્યાસ કર્યો, અને મને પ્રત્યક્ષ જણાયુ કે જે શિક્ષણ મ્હારા ધર્મના ગ્રન્થોમાં આપવામા આવ્યુ છે તેજ શિક્ષણ સર્વ ધર્મના ગ્રન્થોમા પ્રધાન છે. આ જોઇ મ્હારા અત.કરણને સતોષ થયો. એ પછી મનમા મને પ્રશ્ન થયો કે શુ આ જગત્ સત્ય છે? હા. શા માટે? કારણકે હુ તેને જોઇ શકુ છુ. આ હમણાંજ મ્હારા કર્ણદ્વારા રેડાતું સગીત સત્ય છે? હા. શામાટે? કારણકે હુ તે સાભળુ છુ. દરેક મનુષ્યને શરીર, આખ અને કાન આદિ બાહ્યેન્દ્રિયો છે. આ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોથી તેને બાહ્ય જગતનો અનુભવ થઇ ખરા ખોટાની સમજણ પડે છે. જેમ બાહ્યેન્દ્રિય છે તેમ મનુષ્યને અંતર ઇન્દ્રિયો પણ છે. આત્મા પણ છે. આત્માની જીજ્ઞાસા રાખી સદાચાર, પ્રેમ અને ઉદારતાની દષ્ટિથી જો તે દરેક ધર્મનો અભ્યાસ કરે તો

તેને જરૂર જણાઈ આવે કે અમુક ધર્મતત્ત્વ યૂરોપમાં શીખવવામા આવ્યુ હોય કે હિન્દુસ્તાનના મંદિરોમા બોધવામા આવ્યુ હોય, ચીન કે ટીબેટના મઠોમાથી આવતું હોય કે અરબસ્તાનના ધર્મગુરૂઓ તરફથી પ્રાપ્ત થયુ હોય, પણ તેના મૂળ તત્ત્વ ભિન્ન નથી મનુષ્યે દરેક દેશ અને દરેક કાળમા પોતાના કલ્યાણ અને સમાજના સુખને માટે એકજ પ્રકારનો વિચાર કર્યો છે, માટેજ જણાય છે કે એ વિચાર સ્વાભાવિક છે-આવશ્યકીય છે. મનુષ્યને કોઇને કોઇ રૂપમા ધર્મની આવશ્યકતા રહે છેજ અમુક ધર્મ સિદ્ધાન્તની સિદ્ધિનો આધાર બીજા ધર્મ ઉપર અવલબી રહે છે. અમુક વાત સત્ય છે, કારણકે અમુક, અમુક ધર્મો તેને સત્ય તરીકે સ્વીકારે છે દાખલા તરીકે મને છ આગળીઓ હોય તો બીજાને તેટલી ન હોવાથી તે અસ્વાભાવિક મનાય છે. જો એકજ ધર્મ સત્ય અને બીજાને જૂઠા માનીએ તો એ સત્ય ધર્મજ અસત્ય-અસ્વાભાવિક થઈ જશે. કારણકે જેને તે પ્રમાણ માને છે તેને બીજા તરફનુ અનુમોદન નથી જો એક સ્વાભાવિક હોય તો બીજા એ સ્વાભાવિક હોવા જોઇએ બીજાને પાચ આગળી છે એમ બતાવીનેજ આપણી પાચ આગળી ઠીક છે એમ આપણે માની-મનાવી શકીએ છીએ કેટલીક ક્રિયાઓ કે બાહ્ય આચારવિચારમા ભિન્નતા હોઈ શકે, પણ મૂળમા સર્વ ધર્મો અભિન્ન છે

મનુષ્ય ગમે તે કાળમા અને ગમે તે સ્થળમા હોય, પણ કોઇને કોઇ પ્રકારની શ્રદ્ધાની-આસ્તિકતાની તો તેને જરૂરજ પડશે, અને જ્યા શ્રદ્ધા છે ત્યા ધર્મભાવના પણ અવશ્ય યોજાવાનીજ જગતમા પ્રચલિત ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોનો અભ્યાસ કરતા બીજી જે વાત મને જણાઇ છે તે એ છે કે દરેક ધર્મમા, આત્મા અને પરમાત્માના વિચાર પરત્વે ત્રણ ભૂમિકાઓ છે. એમાની પ્રથમ ભૂમિકા કે જે દરેક ધર્મ માને છે તે એ કે, આ શરીર જે વિકારી અને નાશવત

છે તેનાથી પર કંઇક તત્ત્વ છે. કે જે વિકારી અને નાશવત નથી-કેટલાક પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મો માને છે કે શરીરથી પર જે તત્ત્વ છે તે અનત છે પણ અનાદિ નથી. તે કોઇને કોઈ વાર ઉત્પન્ન તો થયુ હશેજ, પણ આ સિદ્ધાન્ત વાસ્તવિક નથી. જેને શરૂઆત હોય તેને અત હોવોજ જોઇએ એ કેવળ સ્વાભાવિક છે પ્રારભની સાથેજ અતનો વિચાર આપણામાં જન્મે છે, અને શીત ઉષ્ણ, પ્રકાશ અધકાર ઈત્યાદિ દ્વન્દ્વોની પેઠે આદિને અતનુ દ્વન્દ્વ સાથેજ રહે છે એક વિના બીજુ નથીજ આપણો ચૈતન્યાશ, શરીરથી પર તત્ત્વ કે આત્મા -એનો જન્મ નથી તેમ મરણ પણ નથી. આદિ નથી તેમ અત પણ નથી શરીરથી પર એવા આ ચૈતન્ય સિવાય એક મહત ચૈતન્ય છે જેને પરમેશ્વર અથવા પરમાત્મા કહે છે. આ વાત પણ દરેક ધર્મ સ્વીકારે છે મનુષ્ય જાતિનો-સૃષ્ટિનો આરભ એવા શબ્દો આપણે સાંભળીએ છીએ, પણ ખરી રીતે મનુષ્ય જાતિનો કે સૃષ્ટિનો આરભ છેજ નહિ. કલ્પની સમાપ્તિ થતાં અવ્યક્તમા છૂપાયલુ વ્યક્ત પુન વ્યક્ત સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તેનેજ પ્રારભ શબ્દથી વ્યવહારવાની ચેષ્ટા થાય છે જેને પ્રારંભ હોય તેનો અત અવશ્ય હોવો જોઇએ એ વાત ધ્યાનમા રાખવા સરખી છે **न त्वेवाहं जातुनासं नत्वं नेमे जनाधिपाः नचैव न भविष्याम सर्वे वयमतः परम् ॥** ' હુ, તુ અગર આ રાજાઓ કોઈ વાર નહોતા એમ નથી તેમજ ભવિષ્યમા તે કોઈ નહિ હોય તેમ નથી" અર્જુનપ્રતિનાં એ વાક્યોમા શ્રી કૃષ્ણે એજ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કર્યો છે. જ્યાં જ્યાં વિશ્વનો પ્રારભ કહેવામાં આવ્યો છે ત્યા કલ્પનોજ પ્રારભ સમજવાનો છે વિશ્વને તો પ્રારભ નથી તેમ અન્ત પણ નથી. એજ ન્યાયે સમજી લેવાનુ છે કે શરીર મરણ પામે છે-શરીર રૂપાન્તર પામે છે પણ આત્મા નાશ કે રૂપાન્તરના ધર્મને પાત્ર નથી. તે તો અવિનાશી અને અવિકારી છે.

જીવાત્માના અમરપણાની આ કલ્પના સાથે બીજી કલ્પના તેના પૂર્ણત્વની ઉદ્ભવ પામેલી જણાય છે. આત્મા પૂર્ણ છે. એ વાત હિન્દુઓ કે ખ્રીસ્તિઓના નવા કરાર (new testament) મા પણ માન્ય કરેલી છે મનુષ્ય આરંભમાં પૂર્ણ હતું. તે પોતાના દુષ્કૃત્યોથી પાપી થયુ છે, જેથી પુનઃ જો તે સદાચારથી વર્તે તો તે તેની પૂર્ણત્વની પદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આની આજ વાતને બીજા ધર્મોએ રૂપકમાં, વાર્તામાં કે તત્ત્વની દૃષ્ટિથી દર્શાવી છે. કથનમા ક્વચિદ્ ભિન્નતા પણ જણાય છે, પરંતુ વિવેક પૂર્વક તે સર્વનો વિચાર કરતા એજ સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્યનો આત્મા મૂળથી પવિત્ર છે અને એ પવિત્રતા—પાપાચ્છાદિત એ પવિત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવી એ મનુષ્યનો ધર્મ છે, એમ સર્વ ધર્મો માને છે. મનુષ્ય એ પવિત્રતા કેમ પ્રાપ્ત કરી શકે ? માત્ર પ્રભુને જાણવાથી—તેને ઓળખવાથીજ માણસ પવિત્ર થઈ શકે છે. બાઇબલ કહે છે કે કોઈ પણ આત્મા પ્રભુના પુત્રને મળ્યા સિવાય પ્રભુને મળી શકતો નથી આ વાક્યમા પણ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવામા—હરિને પામવામાજ મનુષ્ય જીવનની સફળતા છે એવો ધ્વનિતાર્થ છે. પુત્રને મળવુ એનો શબ્દાર્થ ખ્રીસ્તને મળવુ એવો થાય છે પણ લક્ષ્યાર્થ એ છે કે તેના પુત્ર થવાને યોગ્ય થવુ પુત્રને ત્યારેજ મળાય કે જ્યારે આપણે તેના સમાગમ માટે લાયક હોઇએ, અને લાયક ત્યારેજ થઇએ કે જ્યારે આપણે તે પુત્રને પ્રિય હોઇએ, એ વાસ્તવિકજ છે. આ વાત પણ લક્ષમા રાખવાની છે કે માણસ પોતાના કર્મોથી પોતાના પાપ કર્મોથીજ પતિત થયો છે. પોતાની સ્થિતિ માટે તે પોતેજ જવાબદાર છે. જ્યારે જ્યારે આપણે દુઃખનો પ્રસંગ જોઇએ, દુઃખમાં સપડાઇએ ત્યારે એમજ સમજવાનુ છે કે તે આપણા પોતાનાજ કર્મોનુ ફળ છે, અને તેને માટે ઇશ્વર જવાબદાર નથી. આ કર્મ સાથેના મનુષ્યના સબંધનો વિચાર કરતા પુનર્જન્મનો વિચાર સ્વયં

ઉત્પન્ન થાય છે, અને એક વાર તે સર્વ ધર્મોમાં પ્રચલિત પણ હતો. પરંતુ યૂરોપના ધર્મોએ તેને સ્વીકાર્યો નથી અને તેમાં કંઈક ઉથલપાથલ કરી નાંખી છે.

તમારા પૈકી અનેકને આત્માનો વિચાર કરતાં એ ભાવનાનો વિચાર જરૂર આવ્યો હશે, કારણ કે આત્માને જો અમર માનવામાં આવે તો પુનર્જન્મની ભાવના તેની સાથે અતિ નીકટ સંબંધ ધરાવનારી છે જે વસ્તુનો એકવાર નાશ થઈ જાય તેનો કોઇને કોઈ વાર પ્રારંભ પણ અવશ્ય થવો જોઇએ, તેમજ કોઇ વસ્તુનો આરંભ કાળ આપણે સ્વીકાર્યો તો તે વસ્તુ નાશવંત છે એમ પણ સ્વીકારવુંજ પડશે. જો જીવાત્મા નાશવંત નથી તો તેનો આરંભ થાય છે એ કલ્પના પણ વિવેક યુક્ત નથી. જીવાત્મા પૂર્ણ સ્વતંત્ર છે, એ સિદ્ધાન્ત પુનર્જન્મની સિદ્ધિ માનવાથીજ ફલીત થઈ શકે છે જો જીવાત્માની કોઇ વાર પણ ઉત્પત્તિ માની તો તેના પાપ પુણ્ય માટે પરમાત્માજ જવાબદાર રહેશે, કારણ કે પ્રારંભના જન્મ પહેલાં જીવાત્માના કર્મો નથી અને તેથી તેને પ્રારબ્ધ પણ નથી, એટલે તેના પ્રથમ પ્રારબ્ધનો રચનાર તેનો કર્ત્તાજ હોઈ શકે, અને પરમાત્માને અત્યન્ત પવિત્ર માનીએ તો તે પાપી માણસને ઉત્પન્ન કરે, અને તેને પાપ કરવાને પ્રેરે એમ માનવુ પણ સત્ય ઠરી શકતું નથી. એકવાર જેને પવિત્ર માનીએ તેનેજ મનુષ્યના પાપનો ઉત્પાદક માનીએ એ તો પરમાત્માનુ અપમાન કર્યા બરાબર છે તેમજ જો પરમાત્માજ મનુષ્યના પ્રારબ્ધ કર્તા હોય અને પરમાત્માને આપણે ન્યાયી માનીએ તો સર્વ મનુષ્યો એક સરખા દુખી કે સુખી હોવા જોઇએ, પણ તેમ નથી ત્યારે ન્યાયી પરમાત્માના રાજ્યમાં તેનાંજ ઉત્પન્ન કરેલાં બાળકોમાં એક વધારે સુખી અને એક વધારે દુઃખી હોય એ પક્ષપાત શું યોગ્ય કહેવાય ? આજે હજારો–લાખો–કરોડો લોકોને આપણે

પગતળે ચગદાતા ગરીબાઈ અને દુઃખમાં રીબાતા જોઇએ છીએ. જેમણે કઈ પણ કારણ ન ઉત્પન્ન કર્યું હોય એવા લાખો લોકો રોટલીના કકડાને માટે ભૂખે મરે છે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે તેઓ પોતે તેને માટે જવાબદાર નથી હવે પ્રશ્ન એ છે કે તેને માટે જવાબદાર કોણ છે? જો તેઓ પોતે જવાબદાર ન હોય તો અવશ્ય તેમનો કર્તા પરમાત્માજ જવાબદાર હોવો ઘટે છે, અને જો તેમજ હોય તો પછી ધર્મની કલ્પનાજ નાશ પામી જાય છે, જેથી સતોષકારક ખુલાસો એજ છે કે દરેક પોતાના સુખ અને દુખને માટે પોતેજ જવાબદાર છે. જેમ દુઃખોત્પાદક કર્મો કરવાની મનુષ્યને સત્તા છે તેમજ સુખ ઉત્પન્ન કરે એવા કલ્યાણકારી કાર્યો કરવાને પણ તે પૂર્ણ સ્વતત્ર છે. કોઇ પણ કર્મ કરવુ અગર નહિ એ મ્હારાજ હાથમા છે. હુજ બધાઉં છુ અને હુંજ મુક્ત થાઉં છુ મને કર્મ કરવાની ફરજ પાડે એવી કોઇ પણ શક્તિનુ અસ્તિત્વ અશક્ય છે. આપણેજ આપણા દુ.ખ કે સુખ ઉત્પન્ન કરવા સ્વતત્ર છીએ પ્રારબ્ધ જેવી કાઈ વસ્તુજ નથી. કોઇ પણ સારૂ અગર બુરૂ ફળ મળે છે તો તે આપણી ઇચ્છાએ નિર્માણ કરેલી આપણી કૃતિનુજ પરિણામ છે, જેથી દુ.ખમા વધારે સપડાવુ અગર તેનાથી મુક્ત થવુ એ મ્હારીજ ઇચ્છા ઉપર અવલબે છે.

ઉપર્યુક્ત પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તમા એક વિશેપ બાબત તરફ હુ તમારૂ લક્ષ ખેચવા માગુ છુ એ બાબત સૂક્ષ્મ છે તેથી તે ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક સાભળવાની હુ તમને વિનતિ કરૂ છુ. આપણને કોઈ પણ પદાર્થનુ જે ગ્નાન થાય છે તે અનુભવથીજ થાય છે, અને જેને આપણે અનુભવ કહીએ છીએ તે અનુભવ સ્મરણ ક્ષેત્રમા એક દ્રવ્ય છે. અનુભવ એટલે સ્મરણ આ સિદ્ધાન્તને સ્પષ્ટ કરવા આપણે એક ઉદ્ધાહરણ લઇએ. એક માણસને સિતાર વગાડતો આપણે જોઇએ

છીએ. આ વખતે કયા પડદાપર આગળી મૂકતા કયો સ્વર ઉત્પન્ન થશે તેનુ તેને સ્મરણ છે એમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ, જેને આપણે જ્ઞાન કહીએ છીએ. પૂર્વે જે સ્વર સાભળેલા તેનુ સ્મરણ થઈ આગળીને પ્રોત્સાહન મળી ચાલવાનુ જ્ઞાન થવુ એજ અનુભવ છે પ્રથમ શરૂઆતમા શીખનારને દરેકે દરેક પડદા જોવાની, તેના ઉપર આગળીઓ રાખતા શાખવાની અને ધીરે ધીરે તે ચલાવવાની જરૂર હોય છે. આમ સ્મરણ વધતા—પડદા, સ્વર અને આગળીઓનો વ્યાપાર બરાબર સમજાતા, તેને એટલો અનુભવ કે જ્ઞાન થઇ જાય છે કે આગળીઓ ખૂબ ઝડપથી પોતાની મેળે યોગ્ય પડદામા જાય છે, અને સુદર તથા મધુર સ્વર કહાડી શકે છે. આ ઝડપ વધતા વધતા એટલે સુધી વધી જાય છે કે ખુદ વગાડનારને પણ તે વખતે એમ જણાતું નથી કે આ તેનુ સ્મરણ છે—પૂર્વના કર્મનુ પરિણામ છે. અનુભવનુ પરિણામ કિવા લક્ષણ, તેનેજ આપણે સ્વભાવ કહીએ છીએ આપણા સબધમા પણ એમજ છે કેટલાક ગુણો અને લક્ષણો આપણા સ્મરણ અને સસ્કારો સાથે એવા તો ભળી ગયા હોય છે કે જેને આપણે આપણો કે અમુક વ્યક્તિનો સ્વભાવ કહીએ છીએ આ આપણા ગુણો અને લક્ષણો અથવા સ્વભાવ, પૂર્વ જન્મના અનુભવનુ—વાર વારના સ્મરણનુજ પરિણામ છે. એક બાળક જન્મે છે ત્યારે તેનામા કેટલાક એવા વિશિષ્ટ સ્વભાવ અને લક્ષણો હોય છે, એ વાત આપણે જોઈ શકીએ છીએ. જો તેમ ન હોય તો એકજ માબાપના છોકરા એકજ રીતે શિક્ષણ પામી એકજ રીતે ઉછેરવામા આવ્યા પછી તેમના સ્વભાવ અને બુદ્ધિમા ફેર પડવો જોઇએ નહિ. ન્હાના બચ્ચામાં પણ જો બારિકીથી જોવામા આવે તો અમુક વિશિષ્ટ ગુણો અને ટેવો હોય છેજ. અમુક શાન્ત, અમુક કજીયાખોર, અમુક તેની મા તરફથી તેની વસ્તુ બીજાને આપવામા આવે તો ઇર્ષા દેખાડનાર, અમુક બધા

સાથે હસીને ભળનાર આપણે જોઇએ છીએ. આમ હોવાનુ કારણ શુ? કોઈ પણ બાળક તદન કોરા પાનાની પેઠે કોઇ પણ પ્રકારના સસ્કાર કે સ્મરણ વિનાજ જન્મે છે એમ નથી. એ પાના ઉપર આગળ કંઇક લખાયલુજ હોય છે. આ વાત પ્રાચીન ગ્રીક અને ઇજીપ્ટના વિચારકોએ સ્વીકારી છે. પૂર્વજન્મમા તેણે જે જે કૃત્યો—સારાં કે નરસાં કર્યા હોય તેનો પરિપાક થઇ નવિન જન્મમા તદનુસારજ તેની વૃત્તિ રચાય છે પુનર્જન્મને માન્યા સિવાય માણસના સ્વભાવ અને તેની સ્થીતિમા જે અતર દેખાય છે તેના કારણનો સમાધાનકારક ખુલાસો થઈ શકતો નથી કોઈ માણસ ભલે અત્યન્ત દુરાગ્રહથી ઈશ્વરના અસ્તિત્વને ન માને, પણ કર્મ અને પુનર્જન્મ તો તેને માનવાં જ પડશે પૂર્વકાળના મહાપુરૂષોએ આ વાત સ્વીકારી છે ખુદ ઇસુ ખ્રીસ્તે પણ કહ્યુ છે કે Before abraham was, I am. એબ્રાહમથી પણ પૂર્વે હુ હતો. અન્યત્ર બાઇબિલમા કથન છે કે, This is Elias who is said to have come' આ એલીઆસનો અવતાર થયો કહેવાય છે

દુનિયાની જૂદી જૂદી પ્રજાઓમા—જૂદા જૂદા સમય અને સયોગોમા ઉત્પન્ન થઇ વૃદ્ધિ પામેલા સર્વ ધર્મો એશિયા ખડમાં ઉત્પન્ન થયા છે. અને ધર્મની ભાવના એશિયાવાસીઓની રગેરગમા રમી રહી છે જૂદા જૂદા ધર્મોનો ભાવાર્થ એશિયાવાસીઓ જેટલે દરજ્જે સમજી શકે તેટલે દરજ્જે અન્ય લોકોને સમજાશે નહિ એશિયામા ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મો પોતાની માતૃભૂમિમાથી બહાર આવતાં તે દેશોના સજોગો—આબો હવા અને લોક વિચાર સાથે ભળતા ફેરફારને પાત્ર થયા, અને આ પ્રમાણે શુદ્ધ ધર્મનુ સ્વરૂપ ભૂલોથી આવૃત્ત થવા લાગ્યુ બાઇબિલમા જે અત્યન્ત ઉદાર અને ઉચ્ચતમ તત્ત્વોનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેની યૂરોપિયન લોકોને વાસ્તવિક સમજણ પડી નથી.

કારણકે બાઇબલના મૂળ લખનારાઓએ જે કલ્પનાથી—જે અર્થ સમજાવવા અમુક વાક્યોની—કલ્પનાઓની કે કથાઓની—ચિહ્નોની—જે યોજના કરી છે, તે યૂરોપિયન લોકોના ધર્મ વિચારને અપરિચીત હતી ઉદાહરણાર્થે આપણે ખ્રીસ્તની માતાનુ યૂરોપમા પ્રચલિત ચિત્ર જોઇએ. યૂરોપમા દરેક દેશોમા મેરીના ચિત્રો છે, પણ તે દરેક તે તે દેશની સ્ત્રી જાતિની છાયાને અનુલક્ષી છે, અને તેમા ભિન્નતા સ્પષ્ટ જણાય છે. તેવીજ રીતે ઈસુ ખ્રીસ્તના છેવટના ભોજન પ્રસગના પણ અનેક ચિત્રો કાઢવામાં આવ્યા છે. મ્હેં કેટલાક જોયા છે તેમા ક્રાઇસ્ટની પાસે જમવા માટે ટેબલ પણ મૂકી દીધા છે. ક્રાઇસ્ટના સમયમા ટેબલ ક્યાથી આવ્યા એ એક વિચારવાની વાત છે કોઇ પણ પ્રજાને બીજી પ્રજાઓની નીતિ રીતિનુ યથાર્થ જ્ઞાન થવુ બહુધા અશક્ય છે પ્રાચીન યાહુદી લોકોની નીતિ રીતિ સેકડો વર્ષ પછી રોમન—ગ્રીક આદિ પ્રજાઓના વિચારક્ષેત્રમા પ્રવાસ કરતી યુરોપિયનોને પ્રાપ્ત થઇ હતી છતા તે તેઓ ન સમજી શકે એમા આશ્ચર્ય જેવુ કશુ નથી. આ રીતે ઇસુખ્રીસ્તની અનેક દંતકથાઓ, અનેક દૃષ્ટાન્તો, અનેક વાક્યો કે જે સુન્દર તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર છે, તેને યૂરોપિયન પ્રજાઓ સમજી શકી નથી, અને પરિણામે પોતાના ધર્મને એક દુકાનદારીના ધર્મનુ સ્વરૂપ આપી દીધુ છે અસ્તુ હવે આપણે આપણા મૂળ વિષય તરફ વળીએ

આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે દરેક ધર્મે એ વાત કોઇને કોઇ સ્વરૂપમા સ્વીકારી છે, કે આત્મા અમર છે અને આત્મામા જે મલીનતા દેખાય છે તે તેની પોતાનીજ કૃતિનુ પરિણામ છે હવે ઇશ્વર અથવા પરમાત્માના સબધમા ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોએ શી કલ્પના કરી છે તે આપણે જોઇએ. અત્યન્ત પ્રાચીન કાળના સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિ કરીએ તો પરમાત્મા સબધી કલ્પના ઘણી અસ્પષ્ટ જણાય છે. પ્રાચીન

કાળમા બહુધા દરેક પ્રજાઓ સૂર્ય, પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ આદિને દેવ તરિકે માનતી હતી. પ્રાચીન યાહુદી લોકોની દંતકથાઓમા પણ એ દેવોના નામ ઉપલબ્ધ થાય છે અને તેઓ વારવાર અન્યોન્ય સાથે યુદ્ધમા પણ ઉતરે છે ઇલોહીમ નામના દેવતાને યાહુદી અને બાબીલોનીઅન લોકો પૂજતા હતા. સમય જતા આ ભિન્ન ભિન્ન દેવતાઓ કે શક્તિઓની પૂજા ઓછી થઈ એક સર્વોપરી દેવતાની કલ્પના પ્રબળ થવા લાગી, પરંતુ એ કલ્પના જૂદી જૂદી પ્રજાઓમા જૂદા જૂદા સ્વરૂપે ઉન્નતિ પામતી હતી દરેક પ્રજા એમ માનતી કે તેમનો સર્વોપરી દેવ સહુથી શ્રેષ્ઠ છે અને આ શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવા કોઇકિ વાર યુદ્ધ થવાના પ્રસંગો પણ ઉત્પન્ન થતા યુદ્ધમા જે પ્રજાનો જય થાય તેનો દેવ મ્હોટો—શ્રેષ્ઠ એમ મનાવાના દાખલા પણ ઇતિહાસમા મળે છે. આ પ્રજાઓ થોડે કે ઘણે અંશે અસસ્કારી હતી. આ અસસ્કૃતિ જેમ જેમ ન્યૂન થતી ગઈ છે તેમ ઇશ્વર વિષયક કલ્પના વધારે વધારે ઉચ્ચ થતી ગઇ છે એ બાળિશ ભાવનાઓ ધીમે ધીમે અદૃષ્ય થઇ ગઇ છે અને થતી જાય છે. સાપ્રત કાળમા જગતમા જણાતા ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો એ પ્રમાણે ઉન્નતિ પામતા પામતા આ સ્વરૂપને પામ્યા છે કોઈ પણ ધર્મ શુદ્ધ અને પૂર્ણ સ્વરૂપમા આકાશમાથી ઉતરી આવ્યો હોય તેમ નથી

તદ્પશ્ચાત્ સર્વ શક્તિમાન અને સર્વજ્ઞ એવા પરમાત્માની કલ્પના ઉદય પામી આ સર્વ વિશ્વનો ચાલક એકજ પરમાત્મા છે, એમ જણાવા લાગ્યુ, અને આ પરમાત્મા વિશ્વથી બહાર અંતરિક્ષમા રહી આ જગતનુ નિયમન કરતો હશે એવી કલ્પના પ્રસાર પામી. આ કલ્પનાને ઉત્પન્ન કરનારાઓએ પોતાના અંતરિક્ષમા રહેનાર પરમાત્માને અનેક આભૂષણો, અલંકારો, શક્તિઓ અને ગુણોથી અલંકૃત કર્યો છે તે ચતુર્ભુજ છે, ગરૂડપર બિરાજે છે, તેને ડાબા જમણા

અંગ છે, હાથમાં એક પક્ષી છે ઇત્યાદિ અનેક કલ્પનાઓ વિશ્વ-બાહ્ય પરમાત્મા માટે કરવામાં આવી છે. આ કલ્પનાઓમાંથી એક વાત સમજાય છે કે પ્રથમ જૂદી જૂદી પ્રજાઓએ જે અનેક દેવોની કલ્પના કરી હતી તે નાશ પામી એકજ દેવ આ સમસ્ત સૃષ્ટિનો દેવ મનાવા લાગ્યો હતો. એ દેવ વિશ્વથી પર અને બાહ્ય હોવાનું મનાતું. ધીરે ધીરે આ કલ્પના પણ વિશાળ થઇ પરમાત્માનું અંતર્યામીત્વ અને સર્વ વ્યાપિપણું પણ મનાવા લાગ્યું

ખ્રીસ્તિ લોકોના નવા કરાર (New testament) માં "આપણો પિતા કે જે આકાશમાં રહે છે" એવું જે વાક્ય છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે ઇશ્વિર માણસથી પર અને દૂર છે આપણે પૃથ્વી ઉપર છીએ અને તે અંતરિક્ષમાં છે આમાં ભિન્નતા અને સ્થિત્યા-ન્તરનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ છે. આગળ એજ કલ્પનામાં પરમાત્મામાં સર્વ વ્યાપિકતાનો ગુણ આરોપાઇ તે આ પૃથ્વીમાં પણ છે—આપણી સમીપ છે એવી કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ છે. હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રન્થોમાં પણ આ કલ્પના જણાય છે. પરમાત્મા સર્વાન્તરયામી સર્વ વ્યાપિ, સર્વ શક્તિમાન, સર્વજ્ઞ છે એમ જણાવેલું છે, પણ હિન્દુ વિચાર ત્યાંજ અટકી ગયો નથી વેદાન્તના અદ્વૈતમત સુધી આ વિચાર આગળ વધ્યો છે અને મનુષ્યને જણાયું છે કે તે અને તેના પૂજ્ય વચ્ચે આકાશ કે પૃથ્વિમાં રહેનાર પિતા જેવો સંબંધ નથી, પણ ખ્રીસ્તે કહ્યું છે તેમ હું અને મ્હારો પિતા એકજ છીએ (I and my father are one) એવો સંબંધ છે વેદાન્તના ખરા ઉપાસકને જણાય છે કે તેનામાં અને તેના પૂજ્યમાં ભિન્નતા નથી. માત્ર ઉપાધીનોજ ભેદ છે તે અત્યન્ત પવિત્ર છે અને મનુષ્ય પવિત્ર છતાં પાપના ભારથી ભરેલો હોવાથી મલિન દેખાય છે. માત્ર દેખાય છે એટલુંજ. જો ભારનો પડદો—અહંકાર અને સ્વાર્થનો પડદો ન હોય તો પૂજ્ય અને પૂજક અભિન્નજ છે. પૂજકને

જણાય છે કે મ્હારામા જે સત્ય છે—અસ્તિત્વ છે તે તેજ છે અને તેનામાં જે સત્ય છે તે હુંજ છું આ પ્રમાણે માણસ અને પ્રભુ વચ્ચેનો સંબંધ દૃઢ અને સમીપતર થાય છે આ પ્રમાણેજ બાઈબલનું વાક્ય, Blessed are the pure in spint for they shall see God 'અંતઃકરણ જેમનું પવિત્ર છે તેઓ કૃતાર્થ છે કારણ કે તેઓજ પરમાત્મા દર્શન કરવા ભાગ્યશાળી થશે' એ સત્ય ઠરે છે પ્રભુને જાણવાથીજ સ્વર્ગનું રાજ્ય આપણે આપણા આત્મામા જોઈ શકીએ છીએ અર્થાત્ પરમાત્માને જાણવાથી આપણામા અંતર્યામીરૂપે તેજ રમી રહ્યા છે, એવો આપણે અનુભવ કરી શકીએ છીએ

માણસને જ્યા સુધી આ મધુર ઐક્યનો અનુભવ નથી—જ્યા સુધી તે દ્વૈત ભાવનામા સ્થિત છે—પોતાને અને પોતાના પૂજ્યને ભિન્ન માને છે ત્યા સુધી તે પોતાને એક વ્યક્તિ રામદાસ કે માધવદાસ માની લે છે અને હમ્મેશા તે રામદાસ કે માધવદાસજ રહેશે એમ ધારે છે દેહમા અને દૈહિક પદાર્થોમા તેની મમતા એટલી બધી દૃઢ હોય છે કે આત્મા તરફ તેનું લક્ષજ જતું નથી, અને આ "હું હું" કહેનારનું સ્વરૂપ દેહથી કંઈ ભિન્ન છે કે કેમ એવી શંકા પણ તેને થતી નથી જાણે ખુની તે હમ્મેશા ખુનીજ રહેશે, રંક તે હમેશા રંકજ રહેશે અને ધનવાન તે ધનવાનજ રહેશે. એમ તે માને છે. દેહાધ્યાસમા તેની વૃત્તિ તદાકાર થઇ હોય છે, પરંતુ કાળે કરીને તેને દેહાધ્યાસનું પરિણામ જણાય છે, દૈહિક સર્વ પદાર્થો નાશરૂપ અને તેથી દુઃખરૂપ છે, એમ ખાત્રી થાય છે; અને એમ ધીરે ધીરે અનુભવ દૃઢ થતા રામદાસ કે માધવદાસ મટી જઇ પોતાનું મૂળ જે રામ—રોમે રોમે રમનાર રામ—તેમા તે એકતા પામે છે

"હૃદય જેમના પવિત્ર છે તેજ કૃતાર્થ છે, કારણ કે તેઓ હરિના દર્શન કરશે." એ ખ્રીસ્તિ શાસ્ત્રનું વાક્ય કેટલું મધુર છે?

શુ આપણે હરિને જોઈ શકીએ? કદિ નહિ. શુ આપણે હરિને જાણી શકીએ? નહિજ. જોવુ અને જાણુવુ એજ જો આપણું લક્ષ્ય હોય તો તે પરિમીત છે. જો ઇશ્વરને જાણી શકાય તો તેમા ઇશ્વરપણુંજ રહેતુ નથી. હુ અને મ્હારો પિતા હરિ એકજ છીએ, હુ મ્હારા આત્મામા મ્હારૂ સર્વસ્વ જોઉં છુ, હુ તેમાજ છુ, એજ પરમ સત્ય છે, આ ભાવના દરેક ધર્મમા છે, કોઇમા તે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામા આવી છે, તો કોઈ ધર્મમા માત્ર સૂચના રૂપે જણાય છે, અને કોઇમા એ ભાવના એકવાર સ્પષ્ટ હોવા છતા હમણા કેવળ લુપ્તપ્રાય થઇ ગઈ છે ખ્રીસ્તનો ઉપદેશ યુરોપાદિ દેશોને સમજાયો નથી એમ કહેવામા લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી. મને ક્ષમા કરજો ' જો સ્પષ્ટ કહુ તો ખ્રીસ્તનો ઉપદેશ તમારા લોકોને કોઇ વાર પણ બરાબર સમજાયો નથી.

પરમાત્માનો પોતાના આત્મામા અનુભવ કરવો, એ મનુષ્યના અધિકારની અતિમ ભૂમિકા છે. એ ભૂમિકાને પામવા માટે અનેક ભૂમિકાઓ પસાર કરવી પડે છે. ધર્મગ્રન્થોમા જે વિવિધ–અનેક ધર્મમાર્ગ દર્શાવવામા આવ્યા છે તે સર્વનુ કારણ મનુષ્યોના ભિન્ન ભિન્ન અધિકાર છે. સર્વ અધિકારના મનુષ્યો એકજ માર્ગપર ચાલી શકે એ શક્ય નથી. જગતમાં પ્રચલિત ભિન્ન ભિન્ન સપ્રદાયો, પથો અથવા ધર્મો સર્વ આવશ્યક છે. ઇસુ ખ્રીસ્તેજ એક સ્થળે કહ્યુ છે કે 'આકાશમા નિવાસ કરતો આપણો પિતા' જ્યારે બીજે કહ્યુ છે કે સ્વર્ગનુ રાજ્ય–પરમાત્મા તમારા આત્મામા છે આ બન્ને વાક્યો ખ્રીસ્તેજ કહ્યા છે. જો બાહ્ય દૃષ્ટિથી જોવામા આવે તો સ્પષ્ટ રીતે એમાં વિરોધ છે, પણ ખરી રીતે એ બન્ને વાક્યોની એકતા ઘટાવી શકાય છે. જ્યારે સાધારણ વર્ગના અજ્ઞાન લોકોને ઉપદેશ કરતા ત્યારે પ્રથમ પ્રમાણે કહેવું પડતું, કારણ કે ધર્મના તત્ત્વમાં તેઓ તેમની પોતાની

ભાષામાં તેઓ પોતે જે રીતે ઈશ્વરને માનતા હોય તેજ રીતે સમજી શકે છે. જો બીજી રીતે તેમને કહેવામા આવ્યુ હોય તો તેઓ તેનો અર્થ સમજી શકે નહિ. કેટલીક વાર સસારના વ્યવહારમાં પ્રજ્ઞ છતા કેટલાક મનુષ્યો ધર્મની બાબતમાં છેક બાળક જેવા અજ્ઞાન હોય છે. તેઓ ધર્મની સૂક્ષ્મ બાબતો સમજી શકતા નથી આવાને માટે પૂજા–કર્મકાડ વગેરેનો માર્ગ સમજાય એવો પ્રકાર આવશ્યક છે જ્યારે તેઓ કેટલીક ભૂમિકાઓ આમ પસાર કરી ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિક અધિકાર પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારેજ તેઓ સમજી શકે છે કે ઈશ્વરનુ રાજ્ય તેમના આત્મામાજ છે, અર્થાત્ તેમનો આત્મા અને પરમાત્મા ભિન્ન નથી હવે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોમા આપણે આટલી બધી આટીઘુટીઓ જોઈએ છીએ–નિરનિરાળા પૂજાવિધી જોઈએ છીએ તે મનુષ્યના ભિન્ન ભિન્ન અધિકારને લઈનેજ હોઈ આવશ્યક છે. તે મનુષ્યની ઉન્નતિનેજ માટે છે અને તેથી કોઈ પણ ધર્મને ઉચ્ચ કે અધમ કહેવો એ યોગ્ય નથી મૂર્તિપૂજા, સર્પ પૂજા કે પિતૃ પૂજા એ સર્વ આવશ્યક છે એ એક એવા પ્રકારની ભાષા છે કે જે તેના અધિકારી જીવાત્માઓ સમજી શકે છે

એક બીજી વાત પણ આપણા ચિત્તમા ઠસાવી રાખવાની જરૂર છે અમુક વિશિષ્ટ સપ્રદાય આપણે સ્વીકારી લીધો, અગર અમુક ધર્મની પુસ્તકમા લખ્યા પ્રમાણે બરાબર લશ્કરી કવાયત કરી લીધી તેથી કાઈ આપણે ધાર્મિક થઈ ગયા એમ માની લેવાનુ નથી તમે અમુક પુસ્તક વાચો છો, કિવા અમુક મત ઉપર વિશ્વાસ રાખો છો એ કાઈ બહુ મહત્વનુ નથી, પણ તમે વાચો અને વિશ્વાસ રાખો છો તે પૈકી શાનો અનુભવ કરો છો એજ મહત્ત્વની વાત છે "હૃદય જેમનાં શુદ્ધ છે તે કૃતાર્થ છે કારણ કે તેઓ હરિને જોઈ શકશે" એ બાઇબલના વાકયનું હું પુન સ્મરણ કરૂ છુ, એ અનુભવનો ઉદ્‌ગાર છે. અનુભવ એજ મુક્તિ

છે, અનુભવ એજ લાભ છે, અનુભવ એજ સુખ છે. કેટલાક એવા ઉપદેશકો પણ છે કે જેઓ મુક્તિને એક શાબ્દિક વ્યાપારજ માને છે—પોપટની પેઠે રામ રામ બોલી ગયા તેજ રામનો અનુભવ છે એમ કહે છે, પણ જગતમાના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોના કોઇ પણ મહાત્માએ કોઇવાર પણ એમ કહ્યુ નથી કે માત્ર બાહ્ય ક્રિયા કે પૂજા કિવા શાબ્દિક આડબરથી હરિનો ભેટો થવો શકય છે. તેને પામવાની શક્તિ આપણા અ તરમા છે અ તરમા અને બહાર, જાગૃતમા અને સ્વપ્નમા એજ ભરપૂર છે. એમાજ આપણે રહીએ છીએ. તેમાજ આપણે હરીએ ફરીએ છીએ. તેનો પ્રત્યેક ક્ષણે અનુભવ કરવો એજ આપણા જીવની કૃત કાર્યતા છે. મ્હારો કહેવાનો ભાવાર્થ એવો નથી કે બાહ્યાચાર કિવા બાહ્ય ક્રિયાઓ નિરૂપયોગી છે. ધર્મ ભાવનાનો આરંભ કરનારને માટે તે બાળકોને રમકડા જેવી છે. જેમ જેમ મનુષ્ય જ્ઞાન વૃદ્ધ થતુ જાય છે, તેમ તેમ એ રમકડા સાથે વિહાર કરવાની તેની વૃત્તિ સ્વય ન્યુન થતી જાય છે ધર્મ કાંઈ પુસ્તકોમાથી ઉત્પન્ન થયો નથી પણ ધર્મની ભાવનામાથી પુસ્તકો ઉત્પન્ન થયા છે એ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કોઈ પણ ધર્મગ્રન્થોએ પરમેશ્વરને ઉત્પન્ન કર્યો નથી, પણ પરમેશ્વરની પ્રેરણાથીજ ધર્મગ્રન્થો ઉત્પન્ન થયા છે તેમજ આપણા જીવાત્માનુ અસ્તિત્વ પણ પુસ્તકોને અધારે નથી એ વાત લક્ષમા રાખવાની છે આત્મામા પરમાત્માનો અનુભવ કરવો એજ જગતના સર્વ ધર્મોનુ લક્ષ્યબીન્દુ છે. એજ એક વિશ્વવ્યાપી ધર્મ છે. કલ્પના અને માર્ગ ભલે ભિન્ન ભિન્ન હોય તથાપિ તે સર્વ એકજ મધ્ય બીન્દુને પામવા માટે છે. જેમ એક વર્તુળમાં પરિધિથી હજારો રેષાઓ દોરવામા આવે પણ તે સર્વ મધ્યબિન્દુમા એકત્ર થાય છે તેમજ સર્વ ધર્મોએ યદ્યપિ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો દર્શાવ્યા છે, તથાપિ તે સર્વ પરમાત્મારૂપી મધ્યબિન્દુ પાસે એકરૂપતા પામે છે. આ જડ

ઇન્દ્રિયોના વ્યવહારથી પર—ખાનપાન અને મોજમઝાઓના આ અનંત સંગ્રહસ્થાનથી દૂર, કૃત્રીમ છાયા અને હળહળતા સ્વાર્થના બજાર રૂપી સંસારથી પરોક્ષ એવા મધ્યબિન્દુ પરમાત્માનું જ્ઞાન થયુ એટલે બસ છે. આ જ્ઞાન શાથી થયુ એ મહત્વનો પ્રશ્ન નથી. તમે ગમે તે વિશિષ્ટ સંપ્રદાય માન્ય કરો કે ન કરો, અમુક પુસ્તકના અભિપ્રાયને માન્ય કરો કે ન કરો, અમુક ધર્માવલંબી થાઓ કે તે ધર્મથી મુક્ત રહો, પરંતુ પરમાત્માનો અનુભવ કરો એટલે તમે એક સાધુ છો અમુક મનુષ્ય ભલે એમ કહેતો હોય કે હુ સર્વ ધર્મો અને સંપ્રદાયોને માનુ છુ, ભલે તેને સર્વ ધર્મગ્રન્થો મોઢે હોય, જગતના સર્વ તીર્થોમા તેણે યાત્રા કરી હોય અને સર્વ પવિત્ર નદીઓમા સ્નાન કર્યું હોય, છતા પણ પરમેશ્વરવિષયક ભાવનામા તો તે એક નાસ્તિક અથવા એક બાળક જેવોજ હોઇ શકે તેવીજ રીતે કોઇએ ભલે જન્મભર કોઇ મંદિર, મસ્જીદ કે દેવળના દર્શન પણ ન કર્યા હોય, ધર્મગ્રન્થોમા દર્શાવેલ પૂજાવિધી પૈકી એકનો પણ અમલ ન કર્યો હોય, તથાપિ જો આત્મામા, પરમાત્માનો અનુભવ વિચાર અને આચારથી તે કરી શક્યો હોય તો તે—વિદ્વાન કે વાક્ચાતુર્યમા પ્રવીણ ન હોવા છતા—પૂજ્ય અને વન્દનીયજ છે "હુ જે માનુ છુ તેજ સત્ય અને બાકીનુ સર્વે ખોટુ" એવુ જ્યા સુધી કોઈ બોલે છે ત્યા સુધી તે ધર્મ રહસ્યને ન જાણતા મિથ્યાજ વાદ કરનારો છે એમ સમજવું. આમ બોલનાર સમજી શકતો નથી કે તેનો ધર્મ બીજા ધર્મો સત્ય હોવાથીજ સત્ય ઠરી શકે છે. જેની સાથે તેની તૂલના થઈ શકે તે સત્ય હોય તોજ તે સત્ય ઠરી શકે છે. સર્વ ધર્મોને માટે—સર્વ ધર્મોના અનુયાયીઓને માટે—જગત સમસ્તને માટે સમભાવની લાગણી અને ઉદારતા એજ ખરી ધાર્મિકતાના લક્ષણો છે. 'પરમેશ્વર આપણા પિતા અને આપણે સૌ ભાઇઓ છીએ' એ વિવેકનું વાક્ય

બોલી સતોષ પામવાનુ હુ કહેતો નથી. હુ કહું છુ કે અતઃકરણથી અનુભવ કરો. આપણે એકજ છીએ, કોઈ પણ જાતિ કે ધર્મના મનુષ્યને જોતા આપણા અતઃકરણમા સાત્વિક પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય એજ સાધુતાનુ લક્ષણ છે. સર્વ ધર્મો—સર્વ સપ્રદાયો, સર્વ મતમતાંતરોનુ તત્ત્વ, જ્યા સુધી અન્ય ધર્મો કે પથોને દ્વેષી નથી ત્યા સુધી તે સર્વ ધર્મો મ્હારા પોતાનાજ છે એમ હુ સમજુ છુ, અને તે સર્વ મહાન્ છે. તે સર્વ માણસને પોતાનો ખરો ધમ સમજવામા—પોતાના લક્ષ્ય પ્રતિ પહોંચવામાં સહાયકર્ત્તા છે. અમુક સપ્રદાયમાં જન્મવુ એ યોગ્ય છે ખરૂ, પણ મરણ પર્યન્ત તેજ સપ્રદાયના વાડામા બધાઈ રહેવુ એ કાઇ યોગ્ય નથી—અર્થાત્ છેવટ સુધી પણ પોતાના ધર્મનેજ પોતાનો કહી બીજા ધર્મો તરફ ઉપેક્ષા વૃત્તિ કે દ્વેષ વૃત્તિ રાખવી એ બાલિશતા છે. બાળકની પેઠે અજ્ઞાન જન્મવુ એ યોગ્ય છે પણ બાળકની પેઠે જીવન પર્યન્ત અજ્ઞાન રહેવુ એ તો મૂર્ખાઇજ છે સાપ્ર-દાયિકક્રિયાઓ, ઉપાસનાની નીમેલી જગ્યાઓ, અમુક પ્રકારના ચિહ્નો ઇત્યાદિ ચેષ્ટાઓ ધર્મના વિષયમા જેઓ બાલ્યાવસ્થામા હોય તેમનેજ માટે છે, અને કોઇપણ જીવ આખા જીવન પર્યન્ત બાળકજ રહે એ તો દયા ઉપજાવનાર છે આપણે મ્હોટા થવુજ જોઈએ, અને મ્હોટા થઇ આ પ્રકારની બાળચેષ્ટાઓનો ત્યાગ કરી દેવો જોઇએ. હિતા-હિતનો વિવેક ન કરતા જે ધર્મમા જન્મ્યા તેજ ધર્મ આપણો એ સિદ્ધાન્તને અધશ્રદ્ધાથી વળગી રહેવુ એ તો બાળકનો ડગલો વૃદ્ધા-વસ્થા પર્યન્ત પહેરી રાખવા જેવુજ હાસ્યાસ્પદ છે. આ ઉપરથી હુ એમ કહેવા નથી માગતો કે મનુષ્યે પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરવો અગર દુનિયામા જે ભિન્ન ભિન્ન સપ્રદાયો છે તે સવ નિરૂપયોગી અને નાશ કરવા યોગ્ય છે. હજી પણ સો બસો સંપ્રદાયો અને પથો નવિન ઉત્પન્ન થાય તો હુ તે સર્વને અભિનદન કરવા તૈયાર છુ

તેમ થતાં મનુષ્યોને પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર પોતાને યોગ્ય ધર્મનો સ્વીકાર કરવાનુ સરળતાથી બની આવશે. મ્હારો કહેવાનો ભાવાર્થ એજ છે કે એકજ ધર્મ પરાણે સર્વના ગળામા ઉતારવો, અને સર્વ એકજ ધર્મમાં વટલી અન્ય ધર્મોનો નાશ થાય એવી માન્યતા અનિષ્ટ છે. જો સર્વ ધર્મો મુખ્યતઃ એકજ તત્ત્વનો બોધ કરતા હોય, અને એકજ તત્ત્વને વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે અથવા ભિન્ન ભિન્ન અધિકારને લઇને ભિન્ન ભિન્ન સપ્રદાયો અને મતમતાનરો ઉત્પન્ન થયા હોય તો તેમા ખોટુ નથી. ધર્મના બાહ્ય અગો અને ક્રિયાઓનો વિચાર કરતા માણસનો અધિકાર એવો છે કે એક એક માણસ માટે એક એક ભિન્ન ધર્મ હોય તો તેમાં પણ હુ કઈ અયોગ્ય જોતો નથી

ઘણા વર્ષ પહેલા હુ મ્હારા દેશના એક સાધુ પુરૂષના દર્શન અર્થે ગયો હતો. તે એક પવિત્ર મહાત્મા હતા. અમારા વેદ, તમારૂ બાઇબિલ અને મુસલમાનોના કુરાન વગેરે પવિત્ર ગ્રન્થોના સબધમાં અમારી વચ્ચે ઘણી વાતચિત થઈ. વાતચિત સમાપ્ત થયા પછી એ મહાત્માએ પાસે પડેલુ એક પુસ્તક મને લઇ આવવા કહ્યુ હું તે લઈ આવ્યો તેમાં ઘણી વાતો હતી, તેમા એ વર્ષમા વરસાદ કેટલો પડનાર છે એ પણ લખવામા આવ્યુ હતુ. સાધુ મહારાજે મને એ ભાગ વાચી જવા કહ્યુ અને હુ કેટલો વરસાદ પડવાનો હતો—એ ભવિષ્યકથન વાચી ગયો. પછી મને કહ્યુ, બેટા આ પુસ્તકને તું ખૂબ જોરથી દાબ' મ્હે તે પ્રમાણે કર્યું. મહારાજ આશ્ચર્યની મૂદ્રા કરીને બોલ્યા. આમાથી તો એક ટીપુ પણ વરસાદ પડતો નથી!' શા માટે વરસાદ પડતો નથી? બેટા, આ પુસ્તક એક જડ વસ્તુ છે, તેમા વૃષ્ટિ કરવાની જરા પણ શક્તિ નથી વૃષ્ટિ તો જળધર મેઘમાથીજ થાય છે. તેજ રીતે ધર્મ તેજ છે કે જેવડે ઇશ્વરનો અનુભવ થાય છે. પુસ્તકોમા એ સામર્થ્ય નથી.

પઠ પઠકે પથ્થર ભયે, લીખ લીખ ભયે મોર.
જીસ વિદ્યાસે હરિ મીલે, સો વિદ્યા કછુ ઓર

હજારો ધર્મગ્રન્થો જેમના મગજમા ભરપૂર છે તેવા મનુષ્યો પણ ઇશ્વિરના સબંધમાં કક્કોએ નથી જાણતા એમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

"અમે ત્હારી દયાને પાત્ર અધમ પાપી છીએ" એવી પ્રાર્થના કરવી એ મનુષ્યના ફરજન્દોને માટે શુ યોગ્ય છે? નહિ, તેઓ પ્રભુનાજ છે, તેમનો હેતુ પ્રભુ તરફ જવાનો છે, પ્રભુ તેમનાથી ભિન્ન નથી એમ જાણવાથીજ મનુષ્ય ધર્મનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ લક્ષ્યાર્થ સ્પષ્ટ કરવા મ્હેં સાંભળેલી એક વાત હું તમને કહું છુ. એક સિહણ મેઢાંના એક ટોળામા શીકાર કરવાને કૂદી, પણ તેટલામા તેણે એક બચ્ચાને જન્મ આપ્યો, અને તત્કાળ પોતે મરણ પામી સિહનુ આ બચ્ચુ પેલા ઘેટાઓની સાથે રહેવા લાગ્યુ. તેમની પેઠેજ ઘાસ ખાવાની અને બે બેં કરવાની ચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યુ, તેને એમ ખબર પણ નહોતી કે તે સિંહ હતુ ઘણા વખત પછી એક સિહ આ ઘેટાના ટોળા ઉપર ધસી આવ્યો ઘેટાની સાથે બે બે કરતું પેલુ સિહનું બચ્ચું પણ નાસવા લાગ્યુ, તે જોઈ સિહ આશ્ચર્ય પામ્યો. તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો, પણ તે સિહઘેટાને એકાન્તમાં મળવાનો લાગ શોધવા માંડયો. એક વખતે તે સૂતું હતું એટલામાં પેલો શિકારી સિહ ત્યાં આવ્યો અને તેને જગાડી કહ્યુ: 'ભાઇ તું તો સિહ છે,' પેલા સિહ ઘેટાએ કહ્યુ· "નહિ, હું ઘેટુ છું" અને આમ કહેતું તે ધ્રૂજવા તથા બે બેં કરવા લાગ્યુ. શીકારી સિહ તેને પાણીના એક તળાવ પાસે લઇ ગયો અને ત્યાં તેની અને પોતાની આકૃતિ દેખાડી, તેમજ તે પોતાની આકૃતિ સાથે બરાબર સમાન છે એમ બતાવ્યુ. પછી તે શિકારી સિહે એક ગર્જના કરી અને તે ઘેટાસિહને તેમ કરવા કહ્યુ, થોડા પ્રયત્ન પછી તે પણ ગર્જનાની પેઠે ગાજવા લાગ્યો.

હવેજ તેને ખબર પડી કે તે ઘેટું નહિ પણ સિંહ હતું.

મ્હારા પ્રિય બન્ધુઓ ! તમે સિંહનાં બચ્ચાં છતાં માત્ર ભ્રમથી બે બેં કરતા શીખ્યા છો. અંધકારવાળી કોઈ કોટડીમાં જતા રે અંધકાર, રે અંધકાર, એમ આપણે ભયથી પોકારી ઉઠીએ, તેથી શું લાભ ? દિવાસળી સળગાવો એટલે અંધકાર એક ક્ષણભરમાં ઉડી જશે ! અંતઃકરણને જાગૃત કરો–અંતઃકરણમાં જ્ઞાનરૂપી દિવાસળી સળગાવો એટલે સર્વત્ર–સર્વમાં–અંતર બહાર તમને પ્રેમનો પ્રકાશ દેખાશે. જ્ઞાનમાં જે નિમગ્ન છે–પ્રેમમાં જે મસ્ત છે તેને પાપ અને અજ્ઞાન જેવું કશુંજ નથી. પાપ અને અપવિત્રતા તેની સમીપ આવી શકતા નથી. તમે પ્રભુમય છો–પ્રભુને પ્રિય છો એ તમારા સ્વરૂપનો વિચાર કરો ! "અમે પાપી છીએ–અમે અધમ છીએ" એમ કહેવાથી શું લાભ થાય તેમ છે ?

× × × × ×

(વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયા પછી સ્વામીજી અને શ્રોતાઓ વચ્ચે) કેટલાક પ્રશ્નોની ચર્ચા થઈ હતી.)

શ્રોતાઓમાંના એકે કહ્યું: સ્વામીજી, નરક યાતના વગેરેના દુઃખોનું વર્ણન કરી લોકોને ભય ઉત્પન્ન કરવામાં ન આવે તો તેઓ સન્માર્ગ-પર કેવી રીતે ચાલે ? ઉપદેશકનો શ્રોતા ઉપર પછી દાબ શું રહે ?

સ્વામીજી.—એવો દાબ ન હોય એજ શ્રેયસ્કર છે ભય પામી ધર્મને તાબે થવા કરતા ધર્મથી મુક્ત રહેવું એજ વધારે સારૂં છે. મનુષ્યમાં દૈવી અને માનુષી અંશ છે તેને તેના દૈવી અંશનું ભાન થવાથી તે આપોઆપજ દિવ્ય અને પવિત્ર થાય છે. ઉપદેશનો એજ માર્ગ ઉત્તમ છે.

પ્રશ્નકાર:—ભગવાન ઈસુ ખ્રીસ્તે કહ્યું છે કે, સ્વર્ગનું રાજ્ય આ જગતથી પર નથી તેનો અર્થ શું ?

સ્વામીજીઃ—સ્વર્ગનુ રાજ્ય એટલે પરમાત્મા આપણા આત્મામાં છે એમ ખ્રીસ્ત ભગવાનના કહેવાનો ભાવાર્થ છે. ખ્રીસ્તની પહેલાં યાહુદી લોકોની ભાવના એવી હતી કે સ્વર્ગ આ પૃથ્વીથી દૂર છે, અને ત્યા ભોગ ઐશ્વર્ય છે. આ સિદ્ધાન્ત સત્ય નથી એવી ગર્ભિત સૂચના ખ્રીસ્તે આ વચનથી કરી છે

પ્રશ્નકારઃ—ઉત્ક્રાન્તિવાદિઓ માને છે કે જાનવરોમાંથી ઉત્ક્રાન્તિના નિયમ પ્રમાણે આપણે મનુષ્યો થયા છીએ, એ વાત આપ માનો છો ?

સ્વામીજી —ઉત્ક્રાન્તિના નિયમ પ્રમાણે અધમ ભૂમિકાનાં પ્રાણીઓ ઉન્નતિ પામી મનુષ્ય થયા છે એમ હુ માનુ છુ

પ્રશ્નકાર,—જેને પોતાના પર્વજન્મનુ સ્મરણ હોય એવા કોઈ સત્પુરૂષો આપે જોયા છે ?

સ્વામીજી—એટલે દરજ્જે માણસની સ્મૃતિ પહોચી શકે છે. મ્હે એવા કેટલાક મનુષ્યો જોયા છે કે જેમને પોતાના પૂર્વજન્મોનું સ્મરણ હતું.

પ્રશ્નકારઃ—ક્રૉસ–વધસ્થભ ઉપર ચ્હડાવી યાહુદી લોકોએ ખ્રીસ્તનો વધ કર્યો, એ વાતમા આપને વિશ્વાસ છે ?

સ્વામીજીઃ—ભગવાન ઇસુ ખ્રીસ્ત ઇશ્વરના પ્રત્યક્ષ અવતારજ હતા એમનો વધ થાય એ અશક્ય છે 'આપણે ખ્રીસ્તનો વધ કર્યો' એ યાહુદી લોકોની એક ભ્રમણાજ હતી, એમા માત્ર ખ્રીસ્તના શરીરનોજ વધ થયો હતો.

પ્રશ્નકારઃ—આ વખતે જો ખ્રીસ્ત ભગવાને બે ત્રણ પોતાનાં શરીરો ઉત્પન્ન કરી ચમત્કારો કર્યા હોત તો તેની અસર સારી થાત કે નહિ ?

સ્વામીજીઃ—સત્યના માર્ગમાં ચમત્કારોને હું એક હરકત સમાન

માનુ છુ. બુદ્ધભગવાનના શિષ્યોએ એકવાર એમને કહ્યું કે અમુક માણસ ચમત્કાર કરે છે, તે ખૂબ ઉંચેથી એક વાસણ જરા પણ સ્પર્શ વિના નીચે ઉતારી શકે છે ભગવાનબુદ્ધે તેમને કહ્યુ કે ચમત્કારોનો મોહ ત્યાગ કરી સત્યને શોધવાનો પ્રયત્ન કરો ! બુદ્ધિને તીવ્ર કરો–મોહથી મુક્ત કરો કે તે સત્યની સાથે ચાલવા શક્તિમાન થઈ શકો. ચમત્કારનો પણ મોહ છે અને દરેક મોહની પેઠે એ પણ માણસને ખાડામાં નાખી દે છે

પ્રશ્નકાર—ભગવાન ખ્રીસ્તે પર્વત ઉપર પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ કર્યો હતો, એ વાતને આપ માનો છો ?

સ્વામીજી.—હા, હુ માનુ છુ એ પ્રમાણે લખ્યુ છે અને મ્હારે તેમ ન માનવાને કઇ કારણ નથી જોકે એની ઐતિહાસિક સત્યતાનો આધાર માત્ર ગ્રન્થો ઉપરજ છે ગમે તેમ હો તોપણ એ ઉપદેશમા જે સત્યનો ઉપદેશ થયો છે તે આપણ સર્વને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે આપણા અતર આત્માને સતુષ્ટ કરે, આપણા અતરાત્માને જે યોગ્ય લાગે તે ગ્રહણ કરવુ એ આપણુ કર્ત્તવ્ય છે બુદ્ધ ભગવાને ખ્રીસ્ત પહેલા પાચસો વર્ષ અગાઉ ઉપદેશ આપ્યો હતો અને તે કલ્યાણકારી હતો. એક પણ શબ્દ અસત્યને માર્ગ પ્રેરે એવો નહોતો. મહા પુરૂષોનો ઉપદેશ સર્વથા ગ્રાહ્યજ હોય છે બુદ્ધ, ખ્રીસ્ત, ઝોરાસ્ટર કે કોન્ફ્યુશીયસ કોઇવાર પણ અકલ્યાણકારી બોલ્યા હોય એમ બન્યુજ નથી.

હિન્દુધર્મ

(બ્રુકલીન સ્ટૅન્ડર્ડ પત્રમાંથી.)

તા. ૩૦ મી ડીસેમ્બર ૧૮૯૪ ને દિવસે પરમહસ સ્વામીશ્રી વિવેકાનદ–એમણે બ્રુકલીન એથીકલ સોસાયટીની વિનતીને માન આપી એક વ્યાખ્યાન આપ્યુ હતુ. વ્યાખ્યાન સાભળવા હજારો સ્ત્રી પુરૂષો

એકત્ર થયાં હતા, જેથી સોસાયટીનો હૉલ, બાજુના ઓરડા અને ગેલેરી સુદ્ધાં ચિકાર ભરાઈ ગયા હતા. તેમનુ સુમધૂર વ્યાખ્યાન, પ્રેમ અને બન્ધુભાવની તેમાં વહેતી ભાવના હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન વૈદિક ઋષિઓનું સ્મરણ કરાવતી હતી. શ્રોતાઓ એમના વ્યાખ્યાન વખતે ચિત્રની પેઠે તટસ્થ થઈ ગયા હતા.

આ પૂર્વ દેશીય સાધુ એક અત્યન્ત પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ-ભાવનાના પ્રતિનીધિ તરીકે આ શહેરમા પહેલાથીજ પ્રસિદ્ધ હોવાથી, આ એમના વ્યાખ્યાનમા જનસમાજના સર્વ અધિકારના અને સર્વ ધધાના લોકો—સુપ્રસિદ્ધ ડૉક્ટરો, પ્રૉફેસરો, નામાકિત વકીલો અને ન્યાયાધિશો વગેરે અનેક સભાવિત ગૃહસ્થો આ ભાષણનો લાભ લેવા આવ્યા હતા. હિન્દુધર્મ, જેને અત્યાર સુધી લોકો એક અજ્ઞાન મૂલક અને વહેમ ભરેલો ધર્મ માનતા હતા તેનો બચાવ કેવી પ્રતિભા સપન્ન અને જ્ઞાનપૂર્ણ રીતિથી સ્વામીજીના વ્યાખ્યાનમા થાય છે એ જીજ્ઞાસાથીજ હજારો સ્ત્રીપુરૂષો એમનુ વ્યાખ્યાન સાભળવા આકર્ષાયાં હતા. કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને બ્રહ્મના સાચા ઉપાસક તરીકે—કૃષ્ણ અને બ્રહ્મના ધર્મના પ્રતિનીધિ તરીકે સ્વામીજીએ જે જ્ઞાન અને પ્રતિભા સર્વ ધર્મપરિષદમા દર્શાવ્યા હતા તે સબધી ઘણી વાતો બ્રુકલીનના લોકોના જાણવામા આવી હતી. સ્વામીજીનુ વ્યાખ્યાન ધર્મ પરિષદના સર્વ પ્રતિનીધિઓમા શ્રેષ્ઠ પક્તિએ મૂકાયુ હતું. કેવળ ધર્મને માટે સ્વામીજીએ પોતાના જીવનને, વ્યવહારમા ઉચ્ચ કરી શકે એવી સર્વ આશાઓ બાજુએ મૂકી વર્ષોના વર્ષ ધર્મના અભ્યાસમા વ્યતિત કર્યા છે. પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનનો એમનો અભ્યાસ વિશાળ છે, સાથે પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રોના પણ એઓ દૃઢ અભ્યાસી છે, અને આ ઉભય અભ્યાસ ક્રમના પરિણામે પ્રાચીન વેદાન્તના તત્ત્વજ્ઞાનનુ અને પશ્ચિમના શાસ્ત્રોનું આબાદ સમ્મિલન કરી બતાવ્યુ છે. એમની સસ્કૃતિ, વિદ્વતા, ભાષણ

કરવાની છટા અને પવિત્ર વ્રત એ સબધી બ્રુકલીનના લોકોએ ઘણી ઘણી વાતો સાંભળી હોવાથી આજે એમના દર્શનથી અલભ્ય લાભ થશે એમ ધારી શ્રોતાઓ ભાષણ સાંભળવા ઉત્સુક થઈ રહ્યા હતા, અને તેમની ઉત્કંઠા જોઇએ તે કરતાં પણ વધારે પ્રમાણમાં સફળ થઈ છે.

ભાષણ શ્રવણ કરતાં શ્રોતાઓને જણાયુ કે સ્વામીજીની જે કીર્તિ આપણે સાભળી હતી તે ઓછીજ હતી એમના વ્યાખ્યાનથી અતઃકરણ ઉપર કઇંક ઓરજ અસર થાય છે. કાષાય વસ્ત્ર ધારણ કરી સ્વામીજી ઉભા હતા. ગુલાબી રગની એમની પૂર્વીય પાઘડીમાથી કુમળા બાલ એમના લલાટ ઉપર રમી રહ્યા હતા મુખમડળ ઉપર જાણે એમના હૃદયમા વિહાર કરતા તત્ત્વજ્ઞાન અને પ્રેમની પ્રતિ છાયા પડી રહી હોય ! કમળ જેવા પ્રતિભાસપન્ન નેત્રામા અપૂર્વ સાધુ વૃત્તિનુ તેજ અને સામર્થ્ય ઝળકી રહ્યા હતાં એમના મુખમાથી નીકળતો એક એક શબ્દ સુમધૂર, હૃદયસ્પર્શી, પ્રેમ—બધુતા અને પવિત્રતાના ભાવને જાગૃત કરતો જણાતો હતો. તેમનો ઇંગ્રેજી ભાષાપરનો કાબુ વખાણવા યોગ્ય હતો. હિમાલયના પવિત્ર સાધુઓની વાતો આ દેશમા ઘણીવાર સભળાય છે, તેના પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણરૂપે સ્વામીજી જણાતા હતા. ખ્રીસ્તિઓની નીતિ, બુદ્ધધર્મનુ જ્ઞાન અને હિન્દુઓની તત્ત્વ પ્રણાલીમા તેઓ અપૂર્વ રીતે એકતાનતા ઉપજાવી શકતા હતા. આ વરસ (ઈ સ ૧૮૯૪)ના સપ્ટેમ્બર માસની ૫મી તારીખે કલકતામાં એક ગજાવર સભા ભરી સ્વામીજીના દેશ બાધવોએ, આ દેશમા હિન્દુધર્મની પ્રતિષ્ઠા અને માન વધારવાની એમણે કરેલી સેવાઓ માટે એમના પ્રતિ સહાનુભૂતિ અને માનનો જે ઠરાવ પસાર કર્યો હતો તે સર્વથા સકારણ હતો, એમ બ્રુકલીનના એમના શ્રોતાઓ પ્રત્યક્ષ જોઈ શક્યા હતા

સ્વામીજીના વ્યાખ્યાન માટે ઘણું ઘણું લખવામા આવ્યુ છે. તેને ગમે તે દૃષ્ટિથી જોવામા આવે તથાપિ એક દરે એમનુ વ્યાખ્યાન અત્યન્ત ચિત્તાકર્ષક હતું. ડૉક્ટર લુઇ જેમ્સ એમણે શ્રોતાઓને સ્વામીજીની ઓળખાણ કરાવ્યા બાદ એમણે સર્વ શ્રોતાઓનો પોતાનો અતઃકરણ પૂર્વક સત્કાર કરવા માટે આભાર માન્યા બાદ નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કર્યું હતું.

"જગતમા ઉપલબ્ધ સર્વ ધર્મોનો અભ્યાસ કરવો એજ મ્હારો ધર્મ છે. ખ્રીસ્તિ ધર્મનો મ્હે લક્ષપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો અને મ્હારા માતૃધર્મમાં ન સમજાતી કેટલીક આંટીઘુંટીઓ મને બરાબર સમજાઇ સત્ય સર્વ વ્યાપી છે જેવી રીતે કોઈ છ આગળીવાળા મનુષ્યને જોઇએ તો આપણને એમજ જણાય કે તે આપણાથી ભિન્ન છે, તેજ પ્રમાણે ધર્મના સબધમા સમજી લેવાનુ છે. જો એક ધર્મને આપણે સત્ય માનીએ તો બીજા સર્વને સત્ય માનવાજ પડશે કોઇ એમ કહે કે અમુક ધર્મ સત્ય અને બાકીના અસત્ય તો જાણવુ કે તે ધર્મજ દૂષિત છે. આ પ્રમાણે હિન્દુધર્મ મ્હારો છે તેમ તમારો પણ છે. હિન્દુસ્તાનમા ઓગણત્રીશ કરોડ માણસની વસ્તીમાથી માત્ર વીશલાખ ખ્રીસ્તિ, છ કરોડ મુસલમાન અને બાકીના સર્વ હિન્દુ છે

હિન્દુધર્મ વેદ પ્રણીત છે, વેદો બહુજ પ્રાચીનકાળમા લખાયા છે, અને અમારા મત પ્રમાણે સર્વ ધર્મોનો સાર વેદોમા છે, તથાપિ સર્વ સત્ય માત્ર વેદોમાજ છે એવો અમારા કથનનો ભાવાર્થ નથી. આત્મા અમર છે એમ વેદો અમને શીખવે છે. જગતના સર્વ દેશોમા અને સર્વ કાળમા મનુષ્યવૃત્તિ કઇંક એવુ શોધવાને મથન કરી રહી હોય છે કે જ્યા પહોચવાથી–જેને પામવાથી તેને અન્ય કઇ પામવાનુ કે પ્રાપ્ત કરવાનુ ન રહે. કઇંક એવી વસ્તુ શોધવા મનુષ્ય વૃત્તિ પ્રેરાય છે કે જે સુખ અને દુ ખના ધક્કાથી મલિન ન થાય, જે

એકવાર એક સ્થિતિમા અને બીજીવાર બીજી સ્થિતિમા વિકાર પામે એવી ન હોય. આ વસ્તુ આપણે આ દશ્ય વ્યવહારમાથી પામી શકીએ તેમ નથી, કારણ કે પ્રકૃતિમા એક પણ વસ્તુ એવી નહિ હોય કે જે વિકાર—વધઘટ—ઉત્પત્તિ અને નાશના ધર્મને પાત્ર ન હોય।

પણ તેની સાથે એમ પણ કહેવુ પડશે કે, આવુ સ્થાન—આવી શાન્તિ હોઇજ ન શકે એમ જો કોઇ માનતું હોય તો તે પણ ભ્રમણાજ છે. આવી ભ્રમણામાથીજ કેટલાક બૌદ્ધોનો શન્યવાદ અને ચાર્વાકનો નિરીશ્વરવાદ જન્મ પામ્યા છે જેમા ચાર્વાકને છેવટે એમજ માનવુ પડયુ છે—એવા અધમ અભિપ્રાયનુ અવલબન કરવુ પડયુ છે કે, **भस्मी भूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः** માટે **ऋम कृत्वा घृतं पिबेत्** અર્થાત્ મન કે આત્મા જેવુ કશુ છેજ નહિ, નીતિ, અનીતિ અને પાપ પુણ્યની ભાવના વહેમજ છે પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી આત્મા બદ્ધ નથી એમ વેદાન્તનો અભિપ્રાય છે એ ઇન્દ્રિયોદ્વારા આપણને માત્ર વર્તમાનકાળજન્ય વ્યવહારનોજ અનુભવ થાય છે. ભૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળનુ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોદ્વારા થતુ નથી એ વાત આપણે અનુભવી શકીએ છીએ કાળમા ભેદ નથી—કાળ વિભક્ત નથી, માત્ર ઇન્દ્રિયજન્ય ભેદજ માનવામા આવે છે? વર્તમાનમા ભૂત અને ભવિષ્ય ઉભય છે, તેમજ ભવિષ્યમા ભૂત અને વર્તમાન ઉભય રહેશે. દાખલા તરીકે જો ભૂતકાળનુ જ્ઞાન આપણને વર્તમાનમા ન હોય કે વર્તમાનકાળનુ જ્ઞાન ભવિષ્યમા ન હોય તો વર્તમાન કાળનું જે આપણુ જ્ઞાન તે અકારણ થઇ પડે છે, પણ તેમ નથી. વસ્તુજ્ઞાનની સાકળ ત્રણેને જોડે છે. ઇન્દ્રિયોમા એ સામર્થ્ય ન હોય અને નથીજ, તો ત્રણ કાળના ભેદને જોનાર ઇન્દ્રિયોથી અતિત એવી કઇક વસ્તુ અવશ્ય હોવી જોઇએ.

આ સ્વતત્ર સાધન—ઇન્દ્રયાતિત સાધન શુ? એ પ્રશ્ન અત્રે

ઉપસ્થિત થાય છે. આપણા શરીરનો વિચાર કરીએ તો તે સ્વતંત્ર નથી, કારણકે તે દેશકાળાદિ સંયોગોને આધિન છે. તેના અસ્તિત્વ માટે પ્રકૃતિનાં અનેક તત્ત્વોના અસ્તિત્વની અપેક્ષા રહે છે. તેમજ મનનો વ્યવહાર પણ ઇન્દ્રિયોની પર નથી. તેના સર્વ વ્યાપારનુ કારણ ઇન્દ્રિયજન્ય વ્યવહાર ઉપરજ આધાર રાખે છે ત્યારે નિઃશંક આપણે એવા અનુમાન ઉપર આવી શકીએ કે એ સ્વતંત્ર સાધન શરીર અને મનથી પર હોવુ જોઇએ–તે આત્માજ છે. વેદો કહે છે કે આ દૃશ્ય વિશ્વ સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર તત્ત્વોનુ મિશ્રણ છે. અહંકાર ભાવનામા તે સ્વતંત્ર ભાસે છે પણ વસ્તુતા એ પરતંત્ર છે. તથાપિ સર્વ આ દૃશ્ય વ્યવહારમા, એક એક ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયામા દરેક જડ અને ચેતન વસ્તુમા, આત્મા પ્રકાશે છે જે સ્વતંત્ર, અવિનાશી, શુદ્ધ, સંપૂર્ણ અને પવિત્ર છે. જો આત્મા સ્વતંત્ર હોય તો તે અમર પણ હોવો જોઇએ, કારણકે મરણ એક વિકાર છે, અને તે પરિસ્થીતિઉપર અવલંબે છે. જો આત્મા સ્વતંત્ર હોય તો તે પૂર્ણ હોવો જોઇએ, કારણ કે અપૂર્ણતા પરિસ્થીતિપર અવલંબે છે. જે જે વસ્તુ પરિસ્થીતિપર આધાર રાખનારી છે તે પૂર્ણ હોઈ શકે નહિ. આત્મા પૂર્ણ છે, સ્વતંત્ર છે માટેજ તે પરિસ્થીતિ–સંયોગોને વશ નથી. તેમજ જો આત્મા પરિસ્થીતિથી મુક્ત હોય તો તે ઉચ્ચતમ દેવ કે અધમતમ કીટ પતંગમા કે દુષ્ટ મનુષ્યમા પણ સમાન હોવો જોઇએ. દેવતા અને દાનવમા–ઉત્તમ અને અધમમા જો કંઈ પણ ભેદ હોય તો તે એજ છે કે એકમા એ આત્મા ઉપાધિની ઓછી જડતાને લીધે ઓછા આવરણવાળો હોવાથી વધારે પ્રકાશે છે, ત્યારે બીજામા ઉપાધિ અને અહંકારના ઘટ્ટ અંધકારથી આવૃત થઇ તે ઓછો પ્રકાશે છે.

અત્રે એક બીજો પ્રશ્ન ઉપસ્થીત થાય છે કે આત્માને શરીરની અપેક્ષા શા માટે હોય ? જેવીરીતે મ્હારૂ મુખ જોવુ હોય તો

આરસીની જરૂર છે, તેમજ આત્માને જોવાને માટે એટલો ન્યુનાધિક પ્રકાશ જોવાને માટે શરીર આવશ્યકીય છે આત્મા પરમાત્માથી ભિન્ન નથી. મનુષ્યના શરીરમા આત્મા અને તે આત્મામાં પરમાત્મા વિરાજે છે. આ સ્વરૂપને, આ પરમાત્માને પામવાની મનુષ્યને વેહેલે કે મોડે પણ અવશ્ય જરૂર પડે છે. હુ કોઈ અધારી કોટડીમા જઇ ત્યા અજવાળાને માટે ગમે તેટલા બુમ બરાડા મારૂ, આમ તેમ ફાંફાં મારૂ પણ તેથી પ્રકાશ થવાનો નથી, પ્રકાશ કરવાને તો દિવાસળી સળગાવવાનીજ જરૂર છે તેજ પ્રમાણે "અમે પાપી છીએ, અધમ છીએ" એવા બુમ બરાડા મારવાથી આત્મ સાક્ષાત્કારનો લાભ થવાનો નથી. વેદાન્ત કહે છે કે જ્ઞાન પામો ! પ્રયત્ન કરો એટલે તમે તમારા આત્માને પ્રકાશી શકશો—પરમાત્માને પામી શકશો તમારાં બાળકોને એવી પ્રાર્થના કરતા ન શીખવો કે તેઓ પોતાને પાપી કે અધમ સમજે ! પરમાત્માનો માર્ગ, શુષ્ક ક્રિયાવાદથી કે પોપટની પેઠે માત્ર મત્રોચ્ચાર કરવાથી સરળ થતો નથી પ્રભુપ્રાપ્તિ કરવા માટે તો નિયમીત અને અતઃકરણના પ્રયત્નની અપેક્ષા છે. કઈ દુઃખમા સપડાયા તો, "ઓ પ્રભુ મ્હારૂ રક્ષણ કરજે !" એમ કહેવુ એ ધર્મ નથી. આપણે આત્મામા સ્થીત રહી શરીરને દુ ખ થાય એ તેનુ પ્રારબ્ધ છે, એમ સમજી ધીરજથી તે સહન કરી તેનુ પરિણામ ન ઉપજવા દેવુ એજ આપણો ધર્મ છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યનુ વર્તમાન અને ભાવિજીવન તેનાં પૂર્વનાં કર્મો-પર પણ આધાર રાખે છે જો માત્ર તેના માબાપના સસ્કારો પર્યન્તજ પૂર્વકર્મોની સાકળ લબાતી હોય તો ઘણીવાર આપણે એવા દાખલા જોઇએ છીએ કે એકજ માબાપનાં છોકરાને સમાન રીતે ઉછેરવામા આવે, સમાન અભ્યાસ કરાવવામા આવે તથાપિ એકએકથી બાળપણમાજ ભિન્ન પ્રકારના જણાય છે. વળી એક જીવ સારાં માબાપને

ત્યાં જન્મે, સારૂ શિક્ષણુ પ્રાપ્ત કરી સારો માણુસ થાય, જ્યારે બીજો જીવ દુષ્ટ માબાપને પનારે પડી પાપી અને અધમ થઈ છેવટે ફાંસીના લાકડા ઉપર પોતાનું જીવન સમાપ્ત કરે છે તેનું કારણુ શુ હોઈ શકે ? જો ઇશ્વિરજ આપણા કર્ત્તા હોય અને આપણે પૂર્વ-જન્મના સસ્કાર વિનાજ આવતા હોઇએ તો પરમેશ્વરને દૂષિત ઠરાવ્યા સિવાય ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નોનુ સતોષકારક સમાધાન થઇ શકતું નથી. એક દયાળુ પિતા પોતાના સતાનોને આવી દયાજનક અને દુઃખદાયક સ્થીતિમા વિના વાકે મૂકી દે એ તેની દયા પણુ શુ દયા ઉપજાવે એવી નથી ? ઇશ્વિર તેના દુઃખનો સુખમાં બદલો આપશે એમ કોઈ ખુલાસો કરે તો તે યોગ્ય નથી. વિના અપરાધે દુઃખ થયુ અને પાછળથી તેનો બદલો મળે એ વ્યવસ્થા યોગ્ય નજ કહેવાય. વળી જો આ મ્હારો પહેલોજ જન્મ હોય તો હું સર્વથા પરતત્ર છુ. અનુભવ શૂન્ય હુ શુ કરી શકુ ? બીજાનો માર્ગ એજ મ્હારો માર્ગ થાય અને જો મ્હારા પ્રારબ્ધને રચવા હુ સમર્થ ન હોઉં તો મ્હારૂ જીવન સર્વથા પરાધીન છે, પણુ તેમ નથી. ઇશ્વર—દયાળુ ઇશ્વરના રાજ્યમા અવ્યવસ્થા કે અન્યાયને સ્થાન નથી. હુજ મ્હારો કર્તા અને હુજ મ્હારાં સુખ અને દુ,ખને માટે જવાબદાર છુ. મ્હેજ એવા કર્મો કર્યા છે કે જેને પરિણામે મ્હારે દુઃખ ભોગવવુ પડે છે, અને હુજ એવા કર્મો કરી શકુ કે જેથી હુ સુખી થઇ શકુ, એજ અમારા પુનર્જન્મની મીમાંસા છે. પ્રત્યેક જન્મમા પવિત્ર સત્કર્મો કરતા કરતા આપણે ઉચ્ચતર સ્થીતિ પ્રાપ્ત કરતા જઈ છેવટે હરિને પહોચવાનુ છે—એજ મુક્તિ છે.

અમારા મત પ્રમાણે પરમાત્મા વિશ્વવ્યાપી, અમર્યાદ અને સર્વ શક્તિમાન છે, અને જીવાત્મા પણુ ઉપાધિમાથી મુક્ત થઇ પૂર્ણુ થાય છે ત્યારે પરમાત્માની અનતતાનો લાભ પ્રાપ્ત કરે છે. આત્મા અને પરમાત્મા ઉભય અનત અને અમર હોવા છતા સદાય ભિન્નજ રહી

શકે એ દ્વૈતવાદ અમને માન્ય નથી. 'પરમાત્મા વિશ્વમા વ્યાપ્ત છે અને આપણે તેની કૃપાથી રહેનારા જીવો છીએ' એ કલ્પના ધર્મની પ્રથમ પાયરી છે, તે આપણા અંતર્યામી છે, સર્વ જડ ચેતનમા તેમનો વાસ છે, એ કલ્પના બીજી પાયરી છે, અને આપણે તથા તે એકજ છીએ એ ત્રીજી પાયરી છે. ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોમા ઈશ્વર વિષયક અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ અને પૂજાવીધિ છે, પણ તે ભિન્ન ભિન્ન અધિકારના મનુષ્યોને માટે હોઈ સર્વ ઈશ્વર પ્રતિ લઈ જનારા સત્ય માર્ગો છે અમે હિન્દુઓ સર્વ ધર્મોને સત્ય અને મનુષ્યને ઈશ્વર પ્રતિ લઈ જવાના સાધનો માનીએ છીએ. ક્રૉસની પાસે ઘૂંટણ મંડીયે પડનાર ખ્રિસ્તિ, મસ્જીદમા પ્રાર્થના કરનાર મુસલમાન અને અગ્નિ-પૂજક પારસી એ સર્વ ધાર્મિક છે એ સર્વની માન્યતા ધર્મને અવલંબી પ્રભુ પ્રતિ લઈ જનારી છે એમ અમે માનીએ છીએ. સર્પપૂજા, પિતૃપૂજા અને જાનવરપૂજાથી તે ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનની ભાવના સુધી જ્યા જ્યા ધર્મ છે ત્યા ઈશ્વર છે. એ સર્વ જૂદી જૂદી ભૂમિકાઓ છે કે જેદ્વારા મનુષ્ય ઈશ્વર પ્રતિ ગમન કરે છે આ ભાવના જો બરાબર સમજાય તો ધર્મ દ્વેષને જરા પણ અવકાશ મળે તેમ નથી. સર્વ ધર્મોમા સત્યના પુષ્પો છે, તે સુંદર છે. એ સર્વ સુંદર પુષ્પોની એક માળા બનાવી-પ્રેમના સૂત્રથી બાંધી તે પરમાત્માને અર્પણ કરવી જોઇએ

હવે આપણે મુદ્દાની વાતપર આવીએ. જો હુ ખરેખર પરમાત્મા સ્વરૂપ હોઉં તો મ્હારો આત્મા—મ્હારૂ શરીર વગેરે સર્વ તે પવિત્ર પ્રભુને નિવાસના એક મંદિરરૂપજ છે, એમ મ્હારે નિરન્તર સમજવાનુ છે. પ્રેમના બદલા તરીકે ખુદ પ્રેમમાજ એવી મજા છે કે તેને પરિણામની જરૂર નથી કર્ત્તવ્ય કરવામાજ એટલુ સુખ છે કે તેની પાછળ ફળરૂપે સુખની ઈચ્છા કરવી એજ ભ્રમણા છે. મ્હારો

આત્માજ મને સુખરૂપ હોય, મ્હારૂં એકે એક કર્તવ્ય જો પૂજનરૂપ હોય-પ્રેમરૂપ હોય તો મ્હારે સુપરિણામની આશા કે કુપરિણામનો ભય શા માટે રાખવો જોઇએ ?

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

ત્હારો કર્મમાંજ અધિકાર છે, તેના પરિણામનો નહિ ધર્મ એ નિરર્થક ક્રિયા કે અર્થ વગરનો વાદ નહિ પણ ચૈતન્યયુક્ત ભાવના અને પ્રભુના સામીપ્યનો અનુભવ છે. આ અનુભવ નિરન્તર મ્હારી દૃષ્ટિ સમક્ષ રહે એજ મ્હારો ધર્મ છે આપણે સર્વેએ આ એકતાનતા-આ સાયુજ્ય આ પ્રેમમુક્તિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની છે અને આ આપણી સ્થિતિને દિન પ્રતિદિન વધારે અનુભવવી એજ આપણા જીવનની ઉન્નતિ છે.

ભાષણમા વારવાર શ્રોતાઓ તાળીઓના ગગડાટથી વક્તાને વધાવી લેતા હતા. ભાષણ સમાપ્ત થયાબાદ આશરે ૫ દરમીનીટ પ્રશ્નોત્તરની ચર્ચા થઈ હતી, અને તે પછી સભાનુ કામ વિસર્જન કરવામાં આવ્યુ હતું.

૯—મુક્ત આત્મા.

(આ વ્યાખ્યાન ઈ સ ૧૮૯૬ મા અમેરિકાના ન્યુયોર્ક નગરમા આપવામા આવ્યુ હતુ)

ખ્યમતના પ્રણેતા શ્રી કપિલમુનિના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રકૃતિ અને પુરૂષ (આત્મા) આ બે અનત તત્ત્વો છે. શ્રી કપિલનો મત દ્વૈતવાદમા ગણાય છે આત્મા અનેક છે અને તે પ્રકૃતિથી નિર્લેપ છે માટે તેનો અંત નથી. પ્રકૃતિ પોતેજ વિકાર પામી આ અનેક પ્રકારના રૂપ અને આકાર ધારણ કરે છે રૂપ અને આકાર ધારણ કરવાની શક્તિ તેના પોતાનામાજ છે. આત્મા સાખ્યના અભિપ્રાય પ્રમાણે નિષ્ક્રિય છે પ્રકૃતિ વિકારવાન છે, તે અનેક પ્રકારના રૂપાકાર રચે છે તથાપિ તે જડ છે આત્મા અને પ્રકૃતિનો યોગ એ આ સસારનુ અનાદિ કારણ છે પ્રકૃતિને આ વિવિધ આકારની ખટપટ કરવાનુ શુ પ્રયોજન છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સાખ્ય કહે છે કે, '**पुरुष मोक्ष निमित्तं प्रवृत्तिः प्रधानस्य।**' પુરૂષ અથવા આત્માને જ્ઞાન થાય કે આ પ્રકૃતિ છે અને હુ પુરૂષ તેનાથી ભિન્ન છુ અર્થાત્ આત્મા મિથ્યા અહભાવથી મુક્ત થાય—પ્રકૃતિના બધનથી છૂટે તેટલા માટેજ પ્રકૃતિનો આ સર્વ પ્રયત્ન છે. સાખ્યપુરૂષને અમિશ્ર અને તેથી સર્વ વ્યાપક માને છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. વળી પુરૂષ

કિવા આત્મા કોઇ પણ બે પદાર્થના યોગથી ઉત્પન્ન ન થયેલ હોવાથી, તે અમર્યાદિત અથવા સર્વવ્યાપક છે. કોઈ પણ પદાર્થ દેશ, કાળ અને ઉપાધિથી બાધિત હોય તોજ મર્યાદિત હોઇ શકે છે પુરૂષ કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિથી પર છે. તેમજ તેને-તેના સ્વરૂપને ઉપાધિ હોય એ શક્ય પણ નથી, કારણકે ઉપાધિમા સ્થળ મર્યાદા પહેલાં હોવાની જરૂર છે. સ્થળ મર્યાદા એટલે અમુક આકાર અથવા શરીર. આકાર અથવા શરીર એ પ્રકૃતિનુ કાર્ય છે. જો પુરૂષને આકાર હોય તો પ્રકૃતિ અને પુરૂષની કાર્યભિન્નતા ઉડી જાય છે આકાર આદિની રચના કરવી એ પ્રકૃતિનુ કાર્ય છે. અમુક વસ્તુ નિરાકાર છતાં તે અમુક સ્થળે છે, એમ કહેવુ યોગ્ય નથી. તે સર્વત્ર-સર્વવ્યાપિજ હોવી જોઇએ. સાખ્યમત અહિ અટકી જાય છે, આ વસ્તુસ્થિતિથી પર જઇ શકવાને તે અસમર્થ છે. સાખ્યની વિરૂદ્ધ વેદાન્તમતનો પ્રથમ આક્ષપ એ છે કે આટલીજ મીમાસા સપૂર્ણ નથી. સાખ્યમત પ્રમાણે પ્રકૃતિ અને આત્મા ઉભય કેવલરૂપ છે. વેદાન્ત કહે છે કે જો પ્રકૃતિ અને પુરૂષ ઉભય કેવલરૂપ હોય તો બે કેવલરૂપ તત્ત્વો થશે, અને એકમા જે કાર્યારોપણ થશે તે બીજામા પણ કરવાની જરૂર પડશે જો આત્મા સર્વવ્યાપક હોય તો પ્રકૃતિને પણ સર્વ વ્યાપક માનવાની જરૂર પડશે અને તેમ થતા-પ્રકૃતિ પણ દેશકાળ અને વસ્તુના પરિચ્છેદ કે ઉપાધિથી પર થઈ જતા, તેમા જે કર્ત્તા અને સહર્ત્તાપણાના કાર્યોનુ આરોપણ કરવામા આવે છે તે અસ્થાને થઈ પડશે, તેમજ જો બે કેવલરૂપ માનીએ તો વ્યવસ્થાજ રહેતી નથી, એકજ છે માટે કેવલરૂપ છે બે, ચાર, પાચ, પચાસ, આમ કેવલરૂપને વધારતા જઇએ તો કેવલરૂપ પણ મર્યાદિત થઈ જાય છે. આ વાત સહજ સમજાય તેવી છે.

આ આંટી વેદાન્ત કેવી રીતે ઉકેલે છે તે આપણે જોઇએ.

પ્રકૃતિનો સ્વભાવ જડ છે. જડ સ્વભાવમા ઉત્પાદક અને સહારક શક્તિનુ જે આરોપણ સાખ્યશાસ્ત્ર કરે છે તે વાસ્તવિક નથી. એ જડ સ્વભાવમા ચૈતન્ય પ્રેરનાર એ—જડને ચલાવનાર ચૈતન્ય છે. ચૈતન્ય વિના મનુષ્યમા નામરૂપાદિનો વિચાર થવો અશક્ય છે, તેમજ પ્રકૃતિ એક પાષાણુથી તે મહતત્ત્વ સુધીની ઉત્પત્તિ કરી શકે એ પણ ચૈતન્ય વિના શક્ય નથી જે ચૈતન્યના પ્રભાવથી પ્રકૃતિ આ ન્હાના શરીરના રૂપ રગ ઉત્પન્ન કરી રહી છે તેને વેદાન્ત ઈશ્વર કિવા પરમાત્માનુ નામ આપે છે જો આ સમસ્ત જડ ચેતન વિશ્વ પરમાત્મા કે ચૈતન્યને લઇનેજ હોય, બીજા શબ્દોમા પરમાત્માજ વિશ્વના અધિષ્ઠાતા હોય તો તે વિશ્વથી ભિન્ન છે એમ કોઇથી પણ કહી શકાશે નહિ, અર્થાત્ તે પોતેજ—પરમાત્માજ આ અનેક સ્વરૂપોદ્વારા વ્યક્ત થાય છે આ વિશ્વના તે માત્ર નિમીત્ત કારણજ નથી કે જેમ કુભાર ઘટનુ નિમીત્ત કારણ છે, પણ જેમ માટી અને ઘટનો સબધ છે તેમ પરમાત્મા આ વિશ્વના ઉપાદાન કારણ પણ છે

આપણે અનેક દૃષ્ટાન્તોમા જોઈ ગયા છીએ કે કારણનો સ્વભાવ તેજ કાર્યનો સ્વભાવ હોઈ શકે છે. કાર્ય એ તો કારણનુ એક સ્થૂળ સ્વરૂપ માત્ર છે એ આપણે સહજ સમજી શકીએ તેમ છે. પરમાત્માનુ અસ્તીત્વ—એજ પ્રકૃતિના અસ્તીત્વનુ કારણ છે દ્વૈતવાદીઓ, વિશિષ્ઠા દ્વૈતવાદીઓ, અદ્વૈતવાદીઓ એ સર્વ વેદાન્તની શાખાઓનો મત આ સિદ્ધાન્તના સબધમા સમાન છે. તે સર્વ સ્વીકારે છે કે પરમાત્મા જગતનુ માત્ર નિમિત્ત કારણ નહિ પણ ઉપાદાન કારણ પણ છે. આ જગતમા જે જે વસ્તુ, રૂપ, રગ કે સ્વરની પ્રતીતિ થાય છે તે તેજ છે. વેદાન્ત બીજી એક વાત એ કહે છે કે પ્રત્યેક જીવાત્મા, પરમાત્માના અશરૂપ છે. જેમ સ્ફુલીંગ અગ્નિનો એક ભાગ છે તેમ જીવાત્મા તે અનત ચૈતન્યનો એક ભાગ હોઈ સ્વભાવમા તેનાથી

ભિન્ન નથી. "**तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्वि स्फुलिंगाः सहस्रशः प्रभवंते सरुपाः ॥ तथा क्षराद्विविधाः सोम्यभावाः प्रजायंते तत्र तत्र चैवा पियंति ॥**" (મુડકોપનિષદ્ ૨-૧.) જેવી રીતે મોટા અગ્નિના ભડકામાથી લક્ષાવધિ તણખા ઉડે છે તેજ પ્રમાણે આ સનાતન એક રૂપમાંથી આ સર્વ આત્માઓ ઉત્પન્ન થયા છે આ સિદ્ધાન્તને પણ વેદાન્તની સર્વ શાખાઓ માન્ય કરે છે. અહિ સુધી ઠીક સમજાય છે, પણ આટલાથી સમાધાન થાય તેમ નથી. આત્માને અનત તત્ત્વનો એક વિભાગ માનવાથી પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો અનત તત્ત્વ સર્વત્ર અને સર્વમય હોય તો તેના ભાગ કેવી રીતે થઈ શકે ? ત્યારે અનત તત્ત્વ તે અગ્નિ અને આત્મા એક સ્ફુલીંગ છે એ વેદાન્તના વાક્યનો શો અર્થ હોઈ શકે ? વેદાન્ત આ શકાનુ સમાધાન કરતા કહે છે કે, જીવાત્મા, પરમાત્માનો અશભૂત હોવા છતા એમ માનવાનુ નથી કે ઇશ્વરના ખરેખર અસખ્ય ભાગજ થાય છે. આત્મા પરમાત્માનો એક ન્હાનો ભાગ નથી પણ તે પોતેજ સપૂર્ણ ઈશ્વરસ્વરૂપ છે—તે પરમાત્મામય છે. અહિ કોઈ શકા કરશે કે ત્યારે તો જેટલા આત્મા તેટલા પરમાત્મા—બ્રહ્મ—ઈશ્વર થઈ ગયા. જીવાત્મા અનત છે અને વળી પ્રત્યેક જીવાત્મા પૂર્ણપરમાત્મા છે એમ કહીએ તો ઈશ્વર પણ અનેક થઇ જશે, પણ તેમ નથી સૂર્યનો ઉદય થતા ભિન્ન ભિન્ન પડેલા ઝાકળના બીન્દુઓ ઉપર તેનો પ્રકાશ પડે છે અને અનેક સૂર્યો હોય એવો આભાસ થાય છે, પ્રત્યેક જળબીન્દુમા એક ન્હાની પણ આબેહુબ સૂર્યની પ્રતિમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એજ રીતે પ્રત્યેક જીવાત્મા પરમાત્માના પ્રતિબિમ્બરૂપ છે. આ દેખાતું સમસ્ત વિશ્વ, સર્વ જડ અને ચેતન પદાર્થો, કીટ, પતગ, પાષાણ, પશુ કે મનુષ્ય સર્વ તેના પ્રતિબિમ્બ માત્ર છે. તેના અનેક પ્રતિબિમ્બરૂપે

આ સૃષ્ટિ નીર્માણ થઇ છે. પ્રકૃતિ ઉપર પરમાત્માનુ પ્રતિબિમ્બ પડતાં તે ચૈતન્યમય થઈ વિહાર કરવા લાગી અને તેના આ સર્વ રૂપાકાર થયા છે. એકજ તત્ત્વ અનેકરૂપે પ્રકાશે છે—અનેકરૂપે ભાસે છે પણ તે પ્રકાશ અને ભાસ દેખવામાત્રજ છે. તે વાસ્તવિક તત્ત્વ નથી—માત્ર પ્રતિબિમ્બ કિંવા તેના સ્વરૂપની ભ્રમણાજ છે પરમાત્માના વિભાગ થાય એ અશકય છે, તે પ્રકૃતિદ્વારા ભ્રમણારૂપે આમ ભિન્ન ભિન્ન દેખાય છે પરમાત્મા એક છતા તે ભિન્ન દેખાય—માણસને આમ ભ્રમણા થાય તેનુ શુ કારણ હોઇ શકે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વેદાન્ત કહે છે, કે દેશકાળ અને ઉપાધિ એ ત્રણને લઇ જે દૃષ્ટિ રચાય છે તે ભ્રમણાત્મક છે સ્થળ, કાળ અને ઉપાધિમા બધાયલો હુ જ્યારે પરમાત્મા તરફ દૃષ્ટિ કરૂ છુ—પરમાત્માનો વિચાર કરૂ છુ ત્યારે તે મને જડ વિશ્વરૂપે પ્રતિત થાય છે. તેથી મ્હારી દૃષ્ટિ સહજ ઉંચી જતા—પણ એજ દેશકાળમા રમતી હોય ત્યાં સૂધી તે મને પશુ, પક્ષી કે પતગ, મનુષ્ય, બુદ્ધિમાન મનુષ્ય અને છેવટે દેવ તૂલ્ય દેખાય છે. તે સર્વત્ર છે આપણે જોઇએ કે નહિ, આપણી દૃષ્ટિ તેને જોઇ શકે કે નહિ તથાપિ તે સર્વમા સર્વત્ર છે—આપણામા છે—આપણે અને તે ભિન્ન નથી. હુ તે છુ અને તમે પણ તેજ છો. આપણે તેના વિભક્ત ભાગ નથી પણ તેમય છીએ—આપણે સર્વમય છીએ. તે અનત-પૂર્ણ-સર્વવ્યાપક શક્તિ આ સર્વ દૃશ્યની પાછળ પ્રકાશે છે. તેજ આ સર્વ દૃષ્ય છે કર્ત્તા પણ તે છે અને કર્મ પણ તે છે.

હવે એક પ્રશ્ન થાય છે કે જો આપણે તેના સ્વરૂપજ હોઇએ-તેજ હોઇએ તો તેને આપણે કેવી રીતે જાણી શકીયે ? જાણનાર પોતાને જાણી શકતો નથી. હુ દરેક વસ્તુને જોઈ શકુ છુ, પણ મને પોતાને—મ્હારા મુખને જોઇ શકતો નથી, તેજ પ્રમાણે આત્મા સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ, સત્યસ્વરૂપ, આ સર્વ દૃશ્યના મૂળ કારણરૂપ

છતાં સ્વતઃને જાણી શકતો નથી જો સ્વતઃને જાણવાની ઇચ્છા થાય તો પ્રતિબિમ્બદ્વારાજ તેમ થઈ શકશે. આપણું મુખ જોવાની ઇચ્છા થતા આપણને આરસીરૂપે એક મધ્યસ્થ વસ્તુની જરૂર પડે છે. તેમાં પ્રતિબિમ્બ પડતાં આપણે આપણું મુખ જોઇ શકીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે જીવાત્માને પણ પોતાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવુ હોય–પોતાનુ મુખ જોવુ હોય તો કોઇ મધ્યવર્તી વસ્તુની અપેક્ષા છે. આ મધ્યવર્તી વસ્તુમા પ્રતિબિમ્બ પડવાથીજ તે પોતાના સ્વરૂપને જોઇ શકે છે, અન્યથા નહિજ આ વિશ્વ, જીવાત્માને પોતાના સ્વરૂપના જ્ઞાન માટે–પોતાના દર્શન માટે એક વિશાળ આરસી સમાન છે. તેને પોતાને જોવાની ઇચ્છા થતા પ્રથમ એકાદ સૂક્ષ્મ બીજકોષની યોજના કરી તેદ્વારા તે પોતાને જોવા લાગે છે, અને દૃષ્ટિ વિશાળ થતી જાય છે તેમ તેમ વધારે વિશાળ આરસીરૂપ વૃક્ષ, રોપા, પાષાણ, પશુપક્ષી ઇત્યાદિ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી, આ આરસી ક્રમશ વધારે વધારે ઉન્નત અને શ્રેષ્ઠ થતી જાય છે અને છેવટે તે ઉત્તમ સપૂર્ણ–મુક્ત મનુષ્યમાં પોતાનુ સપૂર્ણ પ્રતિબિમ્બ જુએ છે જેવી રીતે કોઈ માણસને પોતાનુ મુખ જોવુ હોય અને પ્રથમ તે એકાદ કીચડથી ભરેલા ખાબો-ચીઆમા પોતાનુ મુખ જુએ તો તેના મુખની ઝાખી રૂપરેષાજ માત્ર દેખાય છે, આગળ જઇ સ્વચ્છ પાણીના એકાદ ઝરણમાં દૃષ્ટિ કરતાં તેને પોતાનુ મુખ તેથી અધિક સ્વચ્છ જણાય છે, અને ધાતુના સ્થિર પાત્રમાના નિર્મળ જળમા જોવાથી તે પોતાના મુખનો રગ અને આકાર વધારે સ્પષ્ટ જોઇ શકે છે, અને બિલોરીકાચના દર્પણમા તો તે બરાબર તેના ખરા સ્વરૂપમા જણાય છે. મૂળ જેવુ છે તેવુજ જોવાની જો ઇચ્છા હોય તો બિલોરીકાચની જ અપેક્ષા છે પૂર્ણત્વ પામેલુ મનુષ્ય બિલોરીકાચના સ્વચ્છ આરસા સરખુ છે. પૂર્ણ મનુષ્યમા–મુક્તજનમાં તે સર્વજ્ઞ અને સર્વવ્યાપક

આત્માનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિમ્બ પ્રકાશે છે. વૃક્ષ, પાષાણુ, સૂર્ય, ચન્દ્ર વગેરે વસ્તુઓ તરફ મનુષ્યો પૂજ્યભાવથી જુએ છે તેનું સત્ય કારણ હવે તમે સમજી શક્યા હશો. તેમજ સર્વ દેશોમા મહાત્માઓ પૂજાયા છે, તેનું ખરૂ રહસ્ય શુ છે એ પણ હવે તમે કળી શક્યા હશો. તમારી બુદ્ધિ ગમે તેવો લવારો કરે, સુધારો તમારી ભાવનાને ગમે ત્યાં લઈ જાય પણ સંપૂર્ણ મનુષ્ય કે જેનાં માન અને મદ નાશ પામ્યા છે, સર્વ તરફ જેમના અંતઃકરણમા પ્રેમની ધારા વહે છે એવા મહાત્માઓને પૂજ્યા વિના—એમની પાસે તમારૂ મસ્તિક નમાવ્યા વિના તમે કોઈ પણ ઉપાયે રહી શકશો નહિ. બુદ્ધ અને ખ્રીસ્તને લોકો પૂજતા હતા, પૂજે છે અને પૂજશેજ. સંપૂર્ણ તત્ત્વ—પરમાત્માના એ મહાત્માઓ સંપૂર્ણ પ્રતિબિમ્બ જેવા છે ઇશ્વરના સંબધમા—ઇશ્વરની મહત્તાના સંબધમા આપણે ગમે તેટલી ઉચ્ચ ભાવના રચીએ, પણ એ ભાવના આ પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વર સ્વરૂપ સાધુ પુરૂષો પાસે નમી જાય છે. મુક્ત પુરૂષમા જીજ્ઞાસાની અને અહભાવની વૃત્તિ શાન્ત પામી જાય છે. પવન વિનાના સ્થાનમા રહેલા દીપકની પેઠે તેની મનોવૃત્તિ સ્થિર થઈ જાય છે માયાની ભ્રમણાના સ્વરૂપો—સસારના મોહની વાસનાઓ તેના અંતઃકરણને સ્પર્શ કરી શકતી નથી તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ તે પરમાત્મામા વિહાર કરે છે ભૂતકાળમા હુ તેજ હતો આજે હુ તેજ છુ અને ભવિષ્યમા પણ હુ તેનાથી ભિન્ન થનાર નથી એવી સ્થિતપ્રજ્ઞા જાગૃત થઈ તે પોતાને હરિરૂપ માને છે. અહિં તમે પ્રશ્ન કરશો કે મુક્તિમા બંધન શા માટે? જો મનુષ્ય સ્વભાવતઃ ત્રિકાળાબાધત પરમતત્ત્વમા સ્થિત હોય તો માયાની જાળમાં તે કેવી રીતે બધાઈ જાય છે? સંપૂર્ણ મનુષ્ય અસંપૂર્ણ શી રીતે થાય છે? કુદરતને પોતાની સત્તામા રાખનાર સત્તાધીશ પ્રકૃતિજન્ય વાસનાઓનો ગુલામ શી રીતે થાય છે?

અદ્વૈતવાદી આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતા કહે છે કે, તે બંધનમાં હતોજ નહિ. ભિન્ન ભિન્ન આકારના અને રંગના વાદળા આકાશ ઉપર ચ્હડી આવે છે, ક્ષણભર ત્યા રહે છે અને ઉડી જાય છે છતાં આકાશ તો વાદળી સમયે તેમજ તેની પહેલા પણ ત્યાજ હતું અને વાદળ પસાર થઈ ગયા પછી પણ ત્યાજ અને તેવીજ સ્થીતિમા રહે છે આકાશમા જરા પણ ફેરફાર થતો નથી. વિકાર પામનાર—ગતિ કરનાર માત્ર વાદળીજ છે તેવીજ રીતે તમે મૂળમા સંપૂર્ણ છો—હમણાં સંપૂર્ણ છો અને સંપૂર્ણ રહેવાના છો તમારા એ સ્વભાવમા રૂપાન્તર કરી શકવા કોઇ વસ્તુ સમર્થ છે નહિ, અને થનાર પણ નથી. હું પૂર્ણ છુ કે અપૂર્ણ છુ, આ મને મળ્યુ અને આની મને જરૂર છે, હું પુરૂષ છુ કે સ્ત્રી છુ, હુ પાપી છુ કે પવિત્ર છુ, હુ મન છુ કે બુદ્ધિ છુ, આ સર્વ આભાસ માત્રજ છે તમે વાસ્તવિક રીતે મન નથી, બુદ્ધિ નથી, સ્ત્રી કે પુરૂપ નથી તમે અપૂર્ણ નથી, તમને કઈ મળ્યા જેવુ નથી, તેમ તમને કશાની આવશ્યકતા પણ નથી. તમે આ સૃષ્ટિના પાલક છો, નેતા છો, છે અને થશે તે સર્વ ઉપર તમારી—તમારા આત્માની સત્તા છે સૂર્ય, તારા, ચન્દ્ર અને નાનાવિધ પૃથ્વિઓ એ સર્વ તમારી સત્તાને વશ વર્તે છે તમારો આત્મા—તમે પોતે હોઇનેજ આ સૂર્ય પ્રકાશે છે, તારાઓ પોતાના શાન્ત કિરણો પ્રસારે છે અને પૃથ્વિ સુન્દર અને રમ્ય વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આ સર્વ પ્રકૃતિની રમ્યતા, તારા, સૂર્ય, વનસ્પતિ અન્યોન્ય સાથે એકતાનથી વર્તે છે. નિર્મળન્યાય અને નીતિ તેના દરેક દરેક નિયમમા પ્રતિત થાય છે એ તમારા આત્માનોજ પ્રભાવ છે તમે સર્વમાં છો—નહિ ! નહિ ! તમે સર્વમય છો ! હવે હુ તમને પ્રશ્ન કરુ છુ કે તમે કોનો આદર કરશો ? અને કોનો અનાદર કરશો ? આ આત્માનુ જ્યારે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે માયાનો આભાસ, દીપક થતા અંધકાર નાસી જાય તેમ નાસી જાય છે.

હિન્દુસ્તાનના એક નિર્જન અરણ્યમાં હુ એકવાર પ્રવાસ કરતો હતો, એ અરણ્યમા આશરે એક માસ સુધી મ્હે પ્રવાસ કર્યો હતો. મ્હારા પ્રવાસ દરમ્યાન અત્યત સુદર દેખાવો મ્હારા જોવામાં આવ્યા હતા. અનેક સુદર સરોવરો, હરિયાળી જમીન, સ્ફાટિક જેવા જળમા પડતું વૃક્ષોનું પ્રતિબિમ્બ વગેરે દેખાવો અત્યત મનોહર હોય છે એકવાર મને અત્યન્ત તૃષા લાગી અને એક સરોવર પાસે જઈ મ્હારી તૃષા મટાડવાની મ્હારી ઈચ્છા થઇ, પણ હુ તે સરોવર પાસે પહોચ્યો કે તે અદૃશ્ય થઈ ગયુ. તરતજ મ્હારા મગજમા એક વિચાર ઉત્પન્ન થયો અને મ્હારી ભૂલ મને સમજાઇ ગઇ મ્હે જોયેલું જળ અને સરોવર તે વાસ્તવિક જળ કે સરોવર નહોતું, તે તો માત્ર મૃગજળ હતું. મ્હે મૃગજળના સબધમા પુસ્તકોમા વાચ્યુ હતું પણ તે પુસ્તકીય જ્ઞાન માત્ર હતું હમણા પણ એક માસ સૂધી આ અરણ્યમાં હુ રોજ મૃગજળ જોતો હતો પણ જ્ઞાનપૂર્વક મને તેની ખાત્રી થઈ નહોતી આગળ પ્રવાસ કરતા બીજે દિવસેજ મને એક મૃગજળ, સુદર હરિયાળી ભૂમિ અને વૃક્ષ પ્રતિબિમ્બ વગેરેનો દેખાવ દૃશ્ય થયો, પણ હવે હુ ભૂલ ખાઉં એ અશક્ય હતુ હુ તરતજ સમજી ગયો કે એ મૃગજળ છે. હવે હું એની સમીપ જાઉં અગર તેમાથી જળપાન કરી મ્હારી તૃષા ટાળવાનો વિચાર કરૂ એ બનવાજોગ નહોતુ હવે એ આભાસ મને આભાસરૂપેજ જણાતો હતો તેવીજ રીતે માયાનો આ આભાસ પણ જ્ઞાન અને અનુભવની પ્રજ્ઞા જાગૃત થતા અધકારની પેઠે ઉડી જાય છે. દરેક મનુષ્યને એક વખત એવો અવશ્ય આવે છે કે જ્યારે આ સસાર, આ વિશ્વ અને તેનો વ્યવહાર તેના મનથી નહિવત્ થઇ જાય છે આપણો આત્મા, આપણુ મન, આપણી બુદ્ધિ એ વ્યવહારથી નિવૃત્ત થઈ "તુંહી" "તુહી"ના પ્રેમગાનમા મસ્ત થઇ જાય છે. એજ જ્ઞાનની સ્થીતિ છે તત્ત્વજ્ઞાન

કંઇ મિથ્યાવાદ કે કેવળ વાર્તાનો વિષય નથી. ખરૂ તત્ત્વજ્ઞાન થતા આ શરીર—શરીરજન્ય વ્યવહાર—સમસ્ત વિશ્વ આપણી દૃષ્ટિ પાસેથી ઉડી જાય છે. હુ શરીરધારી છુ, મને મન છે એ ભાવના પણ ઉડી જાય છે. અત્રે કોઇ શકા કરશે કે આ પ્રમાણે વ્યવહારથી મુક્તિ થતા મુક્ત સાધુપુરૂષનુ શરીર રહેવાની પણ શુ આવશ્યકતા છે? ખરી રીતે તેને શરીર પણ નથી તથાપિ કુભારનુ ચક્ર જેમ પાત્ર તૈયાર થઇ ગયા પછી પણ ગતિના બળને લીધે થોડો વખત ચાલ્યા કરે છે તે પ્રમાણે કર્મ—પ્રારબ્ધ શેષ હોય ત્યા સુધી શરીર રહે છે મુક્તજનને શરીર હોયા છતા શરીરના બધનો તેને દુખ કે શરીરની શાન્તિ તેને સુખ ઉત્પન્ન કરતા નથી. સસારની દૃષ્ટિથી તેને સુખ કે દુખ, શાન્તિ કે અશાન્તિ દેખાય છતા તેનુ મન તે ઉભય દ્વન્દ્વોમા સમાન છે. તેને સુખમા શાન્તિ નથી અને દુખમા શોક નથી. આ પ્રમાણે પ્રારબ્ધ કર્મોનો ભોગ કરી મુક્ત આત્મા સર્વાત્મામા એકતાનતા અનુભવે છે પછી તેને જન્મ કે મરણ નથી મુક્તજન સસારને જુએ છે, સસારમા વિહરે છે, પણ તેના બધનમા બધાતો નથી તે સસારને તેના ખરા સ્વરૂપમા—મૃગજળ-રૂપે જુએ છે. સસારના દુખ તેના મનથી દુખ નથી, સસારના સુખ તેના મનથી સુખ નથી કોઇવાર દુખના પ્રસગમા—આપણી દૃષ્ટિથી જણાતા મહાન સકટના વખતમા, પણ તમારા હૃદયમાથી એજ ધ્વનિ નીકળતો હશે કે "એ મૃગજળ છે" આ સ્થીતિને પ્રાપ્ત થનારને આપણે જીવનમુક્ત કહીએ છીએ તેનુ જીવન છતા તજ્જન્ય વ્યવહાર છતા તે નિર્લેપ છે તે તેનાથી મુક્ત છે. જ્ઞાનના જીજ્ઞાસુ—તત્ત્વના જીજ્ઞાસુના જીવનનો આ એકજ હેતુ હોય છે કે જીવનમુક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જરા પણ આકર્ષણ વિના—રચ પણ લોભ કે મોહ વિના જે રહી શકે તેજ ખરો જીવન મુક્ત કહી શકાય. આ સ્થીતિને

શાસ્ત્રકારો જળકમળની સ્થીતિ સાથે સરખાવે છે. જળમાં રહ્યા છતાં જેમ કમળને જળ સ્પર્શ કરીશકતું નથી તેવીજ રીતે જીવનમુક્ત સંસારમાં રહ્યા છતા સંસારના વિષયોથી લેપાતો નથી મનુષ્યોમાં ! નહિ, નહિ, પ્રાણી માત્રમા આવા મહાત્માઓનું સ્થાન ઉચ્ચત્તમ છે, કારણ કે જીવનધારીએ જે પુરૂષાર્થ કરવાનો છે, તેના અંતિમ લક્ષ્યને તેઓ પામ્યા છે. તેઓ પરમાત્માને પામ્યા છે તેમણે જ્ઞાન અને અનુભવથી જાણ્યું છે કે પરમાત્માથી તેઓ ભિન્ન નથી જ્યા સુધી તમે પોતાને તેનાથી ભિન્ન માનો છો ત્યા સુધીજ ભય તમને સ્પર્શી શકે છે જ્યા તમે તેની સાથે એકતાનતા પામ્યા—જે ક્ષણે તમે અનુભવથી જોઇ લીધું કે હરિથી તમે આભિન્ન છો—તેજ ક્ષણે ભય તમારાથી દૂર ખસી જાય છે. ભય તમને સ્પર્શી શકવા અસમથ છે, આવી સ્થીતિમા દ્રષ્ટા કોણ અને દ્રશ્ય કોણ? પૂજક કોણ અને પૂજ્ય કોણ? વક્તા કોણ અને શ્રોતા કોણ? જ્યા દ્વૈત છે ત્યાજ ભેદ છે. **यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतर पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं शृणोति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्केन कं रसयेत्केन कमभिवदेत्केन कं शृणुयात्** (બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ ૫–૧૫) ઉપનિષદ્ પણ એજ ગાન કરે છે જ્યા શ્રોતા અને વક્તાનો ભેદ નથી, જ્યા પૂજક અને પૂજ્યનો ભેદ નથી, એવી અભેદ સમાધિ તેજ બ્રહ્મ છે એકવાર આ સ્થીતિને પામેલો મનુષ્ય સંસારમા પુનરાવર્તન પામતો નથી. અત્રે કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે ત્યારે આ જગતનું શું? જગતને આપણે શું ઉપયોગી થઈ શકીશું? પરંતુ આવા પ્રશ્નને અવકાશજ ઓછો છે. એક બાળક એમ કહે કે, “અરે રે હું મ્હોટો થઇશ તો આ મ્હારા ઢીંગલાને પૂતળાનું શું થશે? અરે રે મ્હારી

ખાવાની પૂરી શુ એમજ પડી રહેશે ! માટે હુ આ બાળકને બાળક રહુ તેમાં શુ ખોટુ ?" આવી વિચાર સકલના જેમ અસ્થાને છે તેવીજ રીતે અમુક જીવનમુક્ત થતા દુનિયાને ગેરલાભ થાય એમ માનવુ એ પણ અસ્થાને છે આ જગત ! એતો હતુંજ નહિ, હશે પણ નહિ, અને હમણા પણ નથી આત્મસ્વરૂપ જાણતા-આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતા આપણને **यत्रयत्र मनोयाति तत्रतत्र समाधय,** તેમ જ્યા જ્યા મન જશે ત્યા પ્રભુનાજ દર્શન થશે. આત્મા વિના જગતમા બીજુ કઈ દેખાશેજ નહિ જ્યા જગતજ નથી-જગતમાં દેખાતા આ વિવિધ રગ અને આકાર સ્વપ્નની વસ્તુઓ જેવા નાશવત છે-જગતના કોઈ પણ પદાર્થને વાસ્તવિક અસ્તિત્વજ નથી, ત્યા જગતના દુખો, આફતો, દુષ્ટતા કે કપટની સાથે જ્ઞાનીને શુ સબધ છે ? જ્યાં આ તમારા અનત વિશ્વનુ કે તેના સુધારા અને કુધારાનુ અસ્તિત્વજ ઉડી જાય છે ત્યા તેમા **સત્ અને અસત્નો** વિવેક વળી કોણે કરવાનો હોય ? જ્ઞાનયોગીઓએ આપણને એજ શિક્ષણ આપ્યુ છે વીરતાથી મુક્તિને માટે પ્રયત્ન કરવો-આપણા વિચારો-આપણો આત્મા આપણી બુદ્ધિને જ્યા લઇ જાય ત્યા જવા દેવી-વિવેકસપન્ન બુદ્ધિના કથનનો યથાર્થ અમલ કરવો એ આપણુ કર્તવ્ય છે જ્ઞાન પામવુ-મુક્ત થવુ એ વાત કઇ સરળ નથી વૃત્તિઓ, ઇચ્છાઓ અને વાસનાઓનો મૂળમાથી ક્ષય કરવો-તેના પરિણામને ઉત્પન્ન થતા અટકાવવા એ સહેજ વાત નથી આ શરીર હુ નથી. આ શરીરનો નાશ થાય તેમા મને શા માટે સ્પૃહા હોવી જોઇએ ? ભલે તે ગમે તેટલા સુખો અગર દુખોનુ સાધન હોય તેથી મને શુ ?

હુ આ શરીર નથી, એમ ધારી શરીરજન્ય સર્વ વિચારોનો આત્મજ્ઞાનીએ ત્યાગ કરવો ઘટે છે આ પ્રકારની તત્ત્વજ્ઞાનની ભાવના

ઉપરથી કેટલાક લોકો ઘણા વિચીત્ર પ્રકારના પ્રશ્નો કરે છે. એક જણ કહે કે, "હું શરીર તો નથી એટલે મ્હારૂં માથું દુઃખવું ન જોઇએ" આ પ્રશ્ન તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી બાળકની ચેષ્ટા જેવો જણાય છે. જો આ શરીરનું અસ્તીત્વજ આભાસમાત્ર હોય તો માથું શું અને દુઃખવું શું? એવા હજારો દેહ આવે અને જાય, એવા હજાર માથા ઉત્પન્ન થાય અને નાશ પામે, તેની સાથે આત્માને શું છે? શ્રી શંકરાચાર્ય ભગવાન કહે છે કે,—

नमे मृत्यु शंकानमे जातिभेद' पितानैवमेनैव मातान जन्म।
नबन्धुर्नमित्रं गुरुर्नैव शिष्यश्चिदानंदरुपः शिवोहं शिवोहं॥

મને જન્મ નથી તેમ મરણ પણ નથી, મને માતા નથી પિતા નથી, અને શત્રુ નથી તેમ મિત્ર પણ નથી, તે સર્વ મ્હાગમાજ છે હુંજ મ્હારો મિત્ર કે શત્રુ છું. હું સત્ ચિદ્ આનંદરૂપ શિવ છું આ સર્વ જગત જ્યાં મ્હારૂં હોય, ત્યાં આ એક શરીરની ચિન્તા કરવી એ શું કહેવાય? જો મ્હારા એક હજાર શરીરો જ્વરાદિથી પીડિત હોય તો લાખો અને કરોડો એવા પણ છે કે જે સંપૂર્ણ આરોગ્ય અને બળવાન છે જો એક હજાર શરીરોમાં હું ક્ષુધાતુર રહું છું તો બીજા લાખોમાં મને સુભોજન પ્રાપ્ત થાય છે જો હજારો શરીરોમાં હું રંક છું તો હજારો શરીરોમાં હું રાજાના વૈભવોનો ભોક્તા છું મ્હારે કોની પ્રશંસા કરવી? ને કોની ચિન્તા કરવી? જ્યારે હું જાણું છું કે સર્વ શરીર મ્હારા પોતાનાજ છે, તો હું કોને ચાહું અને કોને ધિક્કારૂં? જ્યાં જ્યાં મ્હારી દૃષ્ટિ જાય છે ત્યાં સર્વસ્વ મને મ્હારૂં પોતાનુંજ જણાય છે હું કોઇને ચાહતો નથી તેમ કોઇને ધિક્કારતો નથી બીજાને વખાણું તો હું પોતાને વખાણું છું અને બીજાને ધિક્કારૂં તો પણ હું મને પોતાનેજ ધિક્કારૂં છું. હું પોતેજ બંધાઉં છું અને પોતેજ મુક્ત થાઉં છું. આવી જેના હૃદયની સ્થીતિ છે તેજ જ્ઞાની છે—તેણેજ હીંમત અને

પરાક્રમથી સર્વ પુરૂષાર્થ સિદ્ધ કર્યા છે કદાચ સમસ્ત વિશ્વનો નાશ થાય તોપણ તેના મનના અખડિત આનદમા જરા પણ ન્યૂનતા થતી નથી. તે પ્રેમથી હાસ્ય કરે છે તે જાણે છે કે જેને લોકો નાશ પામેલુ માને છે તે વાસ્તવિક રીતે હતુજ નહિ. આ સર્વ મૃગ-જળ-આભાસ માત્ર છે. જગત જાય છે-નાશ પામે છે પણ તે ક્યા જાય છે ?

આ જ્ઞાનમાર્ગના વ્યવહારીક સ્વરૂપનો વિચાર કર્યા પૂર્વે આપણે એક તાર્કિક પ્રશ્નની ચર્ચા કરીએ શરૂઆતથી તે હમણાં સુધીના વિવેચન ઉપરથી એટલુ સમજાયુ હશે કે આ ભાવના ન્યાયથી વિરૂદ્ધ નથી. જો મનુષ્ય વિચાર કરવા બેસે-બુદ્ધિ અને વિવેક-પૂર્વક જો તે તર્ક કરે, તો અવસ્ય તેને સમજાય કે સર્વત્ર માત્ર એકજ અવિનાશી તત્ત્વ છે. બાકી સસાર સમસ્ત નાશવત અને તેથી મિથ્યા છે. આ ભાવનાના સ્વીકાર સિવાય તર્કને શાન્તી પામવાનુ અન્ય કોઈ સ્થાનજ નથી શ્રદ્ધાથી તમારે ગમે તેમ માની લ્યો, પણ તર્ક તો તમને એજ વાત મનાવશે.

હવે અત્રે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થીત થાય છે કે જે અનત, સ્વય-પૂર્ણ અને આનદમય સચ્ચિદાનદ સ્વરૂપ છે તેમા આ વિશ્વરૂપી ભ્રમણા કે આભાસની ઉત્પત્તિ કેમ થઇ ? આ પ્રશ્ન જગતના આરભથીજ અનેક સ્થળે અનેક રીતે ચર્ચાયો છે. પ્રાકૃત ભાષામા આ પ્રશ્ન આ શબ્દોમા પૂછી શકાય કે આ વિશ્વમા પાપની ઉત્પત્તિ શાથી થઇ ? સ્વયપ્રકાશ પરમાત્મામા ભ્રમણા ક્યાથી ? એ તાત્વિક પ્રશ્ન છે. સાર બન્ને પ્રશ્નોનો એકજ છે અને તેનો ઉત્તર પણ એકજ છે. જગતની ઉત્પત્તિ પછીથી તૈયાર થયેલા તત્ત્વગ્રન્થોનુ તારતમ્ય જોવામાં આવે તો જણાઇ આવે કે આ પ્રશ્ન વિચારકોને છેક જગતના ધર્મ સાહિત્યના આરભમા ઉદ્દભવ્યો છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર બહુધા બધાં

ધર્મશાસ્ત્રોએ આપ્યો છે, ખ્રીસ્તિધર્મશાસ્ત્રમા આદમ અને ઇવાએ પાપવૃક્ષનુ ફળ સેતાનના ભોળવવાથી ખાધુ, જેથી જગતમા પાપની ઉત્પત્તિ થઇ એવો ખુલાસો છે. આ ખુલાસો બાળકોના મનનુ સમાધાન કરી શકે. શ્રદ્ધાળુ–ધર્મ ભોળા લોકો કદાચ એક કથા તરીકે તેનો સ્વીકાર કરી લે, પણ વિવેકસપન્ન બુદ્ધિને તે સતુષ્ટ કરી શકે તેમ નથી શાસ્ત્રીય બુદ્ધિને માટે તો શાસ્ત્રીય વિચારનીજ જરૂર છે. શાસ્ત્રીય રીતિથી પ્રશ્ન એ થશે કે, "પૂર્ણ સ્વય પ્રકાશરૂપ સચ્ચિદાનદમા આ ભ્રમણા કિવા આભાસનો આવિર્ભાવ કયાથી?" આ પ્રશ્નને બીજા શબ્દોમા મૂકવામા આવે તો એમ કહી શકાય કે, "જે સ્થળ, કાળ અને ઉપાધિથી અબાધિત હોઈ સર્વ કારણોથી પર છે, તેમા આ કારણ કાર્યજ પરપરારૂપી પ્રકૃતિનો આવિર્ભાવ કયાથી?" આ પ્રશ્નના શબ્દો ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખવાનુ છે. એક બાજુ આપણે માનીએ છીએ કે તે કારણથી પર છે, અને બીજી બાજુ આપણો પ્રશ્ન થાય છે કે તેમા કારણ કાર્યની પરપરા કયાથી? જો તે કારણ કાર્યથી પર હોય તો તેમા કારણ કાર્યનો ઉદ્ભવ એ વદતો વ્યાઘાત–ભાષા વિરોધજ છે. કારણ કાર્ય હોય, ત્યા સુધીજ આ પ્રશ્નને અવકાશ છે જો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી એમ સિદ્ધ થતું હોય કે પરમાત્મા કારણ અને કાર્યથી પર છે, તો તેમા કારણ કાર્યની ઉત્પત્તિ હોઇ શકેજ નહિ એ પ્રશ્નજ અશાસ્ત્રીય ઠરે છે. જ્યા સુધી કારણ કાર્યની હદમા અમુક વસ્તુ હોય ત્યા સુધીજ શાસ્ત્રો તેને વિવેકની કસોટીપર ચઢાવી શકે છે જ્યા કાર્ય પણ નથી અને કારણ પણ નથી ત્યા તર્ક શાનો? આપણા પ્રશ્નોત્તરનો વ્યવહાર આપણા વ્યવહાર પરત્વે છે, તેનાથી પર જવુ હોય એટલે કે કારણકાર્યથી પર એવી વસ્તુને સમજવી હોય તો તે વસ્તુમાજ ડૂબકી મારવાની અને લવણની પૂતળીની પેઠે સાગરમાં સાગરરૂપ થઈ જવાની જરૂર છે. જ્યાં સુધી આપણે એ તત્ત્વનો

અનુભવ કર્યો નથી—જ્યા સુધી આપણે એ રસનો સ્વાદ ચાખ્યો નથી, ત્યા સુધી સર્વ તર્ક વ્યર્થજ છે રોગીની અવસ્થામાં તો વ્યાધિ ટાળવાના ઉપાયો કરવા એજ શાણુપણુ છે. તે વખતે વૈદકનો અભ્યાસ કરવા બેસવુ એ યોગ્ય નથી.

આ પ્રશ્નને શાસ્ત્રીય પરિભાષાની ખટપટથી મુક્ત કરવામા આવે તો તેનુ સ્વરૂપ કઈક સમજાય તેવુ થઈ શકે છે. વ્યવહારિક દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવામા આવે તો પ્રશ્ન એ થશે કે, "આ ભ્રમણા—આ માયા ઉત્પન્ન કરનાર કોણ છે?" શુ આ ભ્રમણા ઉત્પન્ન કરનાર તે પરમ સત્ય પોતે છે? નહિ, તેમ તો નજ હોઈ શકે. ભ્રમણા હોય ત્યાથી ભ્રમણાની ઉત્પત્તિ સભવે છે, રોગ હોય—અવ્યવસ્થા હોય ત્યાથીજ રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે આરોગ્યમાથી રોગ થાય એ કોઇ પણ રીતે સભવીત નથી. પાણીમા મોજાની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ મોજુ તે પાણીજ છે. કારણ અને કાર્યમા ભિન્નતા હોવી અશક્ય છે. જેવુ કારણ તેવુજ કાર્ય હોવુ જોઇએ જો કાર્ય ભ્રમણા હોય, આભાસ હોય તો તેનુ કારણ પણ ભ્રમણાત્મક કે આભાસાત્મકજ હોવુ જોઇએ. ત્યારે આ ભ્રમણાને ઉત્પન્ન કરનાર કોણ? ઉત્તર મળશે કે ભ્રમણાજ ભ્રમણાને ઉત્પન્ન કરનાર છે, અને તે ભ્રમણાને ઉત્પન્ન કરનાર કોણ? ઉત્તર—ભ્રમણા આ પ્રમાણે અસખ્ય પ્રશ્નો કરો પણ ઉત્તર એકને એકજ આવશે છેવટ સુધી એજ ભ્રમણાની સાકળ લબાતા, ભ્રમણા પણ અનાદિ સિદ્ધ ઠરશે. હવે એક બીજો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. ભ્રમણાને આપણે અનાદિ માની લઇએ, અને આત્મા પણ અનાદિ છે એમ આપણે સિદ્ધ કરી ગયા છીએ હવે જો આમ બે અનાદિ તત્ત્વો થતા હોય તો **एकमेवा द्वितीयम्** આ જે અદ્વૈતમતનુ મૂળ સૂત્ર તે નિષ્ફળ થવા જાય છે? આ સર્વ અવ્યવસ્થાને ટાળવા અમારો ઉત્તર એજ છે કે, જ્યા ભ્રમણા નામ

પડયુ ત્યાં અસ્તીત્વજ રહેતું નથી. ભ્રમણા એટલે ભ્રમણાજ. આપણે જીવનમાં અનેક પ્રકારના અનેક સ્વપ્ન જોઈએ છીએ પણ તેથી આપણા જાગ્રત જીવનમા કિંચીત પણ ફેરફાર થતો નથી સ્વપ્ન દેખાય છે—આવે છે—જાય છે પણ જીવનની અપેક્ષામા તેનુ અસ્તીત્વ છે એમ આપણે કહી શકીશુ નહિ એક તરફ જેને આપણે ભ્રમણા કહીએ તેનુજ ફરી અસ્તીત્વ માનીએ એ ન્યાય પુરસર ન કહેવાય. જેથી પરમાત્મા—સચ્ચિદાનંદ એજ માત્ર એક પૂર્ણ અસ્તીત્વ છે એમ માનવુ વધારે શ્રેયસ્કર અને શાસ્ત્રીય છે, અને મનુષ્યનુ ખરૂ અને મૂળ સ્વરૂપ એજ છે એમ અદ્વૈતમત જણાવે છે.

હવે વ્યવહારની દૃષ્ટિથી અહિ એક પ્રશ્ન સભવે છે જો આ સર્વ એકજ છે—સચ્ચિદાનંદ છે તો આ નાના પ્રકારના ધર્મ, નાના પ્રકારના પંથ—મતમતાંતર, વિવિધ પ્રકારની પૂજાવિધી એ સર્વ ધડમથલનો ભાવાર્થ શો ? આ સર્વ ધડમથલ પણ રહેવાની જરૂર છે. તર્કની દૃષ્ટિથી આ સર્વ એકજ છે એમ આપણે સમજી શકીએ, તથાપિ આ ગુપ્તત્તમ, આ ઉચ્ચત્તમ તત્ત્વનો એકાએક સર્વને સાક્ષાત્કાર થઈ જાય એ શક્ય નથી, અને જ્યા સુધી એ તત્ત્વનો—પરમાત્માનો—પરમાત્માના દિવ્ય પ્રકાશનો મનુષ્ય અનુભવથી સાક્ષાત્કાર ન કરી શકે, ત્યા સુધી પ્રકાશ શોધવાને, પ્રકાશ કરવાને અંધકારમા રખડતા—કોઈ મનુષ્યને જેમ ફાફા મારવા પડે તેમ આ વિવિધ પૂજાવિધીરૂપી ફાફા મારવાની તેને અવશ્ય જરૂર પડશે. આ સમસ્ત વિશ્વસ્વરૂપને પરમાત્મારૂપે—સચ્ચિદાનંદ રૂપે તે જોઈ શકે નહિ ત્યાં સુધી માયાની ભ્રમણાનો અધિકાર તેના ઉપર અવશ્ય રહેશેજ. માયાથી પર જતાં—દેશકાળાદિ ઉપાધિથી પર જતા માયાના બંધનો તૂટી જાય જાય છે, ત્યારેજ આ ધર્મ અને કર્મ, આ મતો અને ક્રિયાઓ સર્વ બંધનરૂપ જણાય છે. માયામા રહી મનુષ્યને મુક્તિનુ ગમે તેટલું

જ્ઞાન થાય તથાપિ તે માત્ર પુસ્તકીયજ્ઞાન છે—એક પ્રકારનો વ્યર્થ વાદ છે. માયાના બધનો અત્યન્ત દૃઢ હોય છે, અને જ્યા સુધી તેમાં આપણે જકડાયલા રહીએ ત્યા સુધી કાર્ય કારણની પરપરાનો ત્યાગ થવો અશક્ય છે. તમારો એક એક વિચાર—તમારી એક એક ઇચ્છા કાર્ય અને કારણ સાથે જોડાયલા છે, ઇચ્છા અને વિચારમા રમવુ અને મુક્તિની વાતો કરવી એ મિથ્યાવાદ છે કેટલાકો એમ માને છે કે ઇચ્છા સ્વતત્ર છે પણ વાસ્તવિક તેમ નથી. ઇચ્છા પરતત્ર છે. સચ્ચિદાનદનો અશજ માયાના ઘરમા પ્રવેશ કરી અહતાને જાગૃત કરે છે, જેમાથી ઇચ્છા અને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ બુદ્ધિ—માયાના બધનમા સચ્ચિદાનદનો અશ બધાયલો છે. તે સ્વતત્ર નથી. તેના ઉપાદાન કારણને લઇને તે અસ્તિત્વમા છે. સ્વલ્પમા કહેવાનો ભાવાર્થ એજ કે અણુથી તે મહતત્ત્વ પર્યન્ત વસ્તુમાત્ર માયાના બધનથી જકડાયલી છે, અને જ્યા માયા છે ત્યાં સ્વાતત્ર્ય નથી.

જેવી રીતે એક પાષાણ કે આ ટેબલ કેવળ પરતત્ર છે, તેવીજ રીતે તમારો પ્રત્યેક વિચાર, તમારો પ્રત્યેક શબ્દ, તમારી પ્રત્યેક કૃતિ અને તમારૂ મન પણ કેવળ પરતત્ર છે. હુ આ ક્ષણે ભાષણ કરૂ છુ, અને તમે સર્વ સાભળો છો, એ ઉભય કાર્યો દેશકાળ અને ઉપાધિની મર્યાદામા થાય છે. માયાથી પર ગયા સિવાય—માયાના બધનો તોડયા સિવાય મુક્તિની પ્રાપ્તિ થવી અશક્ય છે. માયાથી સ્વતત્ર થવામાજ આત્માની સ્વતંત્રતા છે અહકારજન્ય ઇચ્છાઓથી આપણે પોતેજ આપણી અધ્યાત્મિક સ્વતત્રતાને બધનોથી ઝકડી લીધી છે, આ વાત સૂક્ષ્મ બુદ્ધિના મનુષ્યોથી સહજમાં સમજાય તેવી છે. વિચાર અને વિવેકથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે આપણે મુક્ત નથી—પણ બધનમા છીએ, અને એમ જણાયા છતા આપણી પ્રત્યેક ઇચ્છામા એવો ધ્વનિ સભળાય છે કે આપણે સ્વતત્ર છીએ. દરેક ક્ષણે આપણી એવીજ ભાવના હોય

છે કે આપણે સ્વતંત્ર છીએ–દરેક કામ કરવા આપણે સ્વતંત્ર છીએ. આ ભાવના જો નાશ પામે તો આપણે કંઈ પણ કામ કરવા શક્તિવાન થઇ શકીએ નહિ. કોઇપણ કાર્યનો વિચાર થવાની સાથેજ આપણે એ કામ કરવા સ્વતંત્ર છીએ એવો વિચાર તેના મૂળમા રહેલો છે આપણે એકવાર કહી ગયા કે આપણી ઇચ્છા સ્વતંત્ર નથી. અનુભવ એમ કહે છે કે સ્વતંત્રતાની ભાવના વિના કોઇ પણ કાર્ય શક્ય નથી, ત્યારે ખરી સ્વતંત્રતા કઈ? આપણી અહંકારજન્ય ઇચ્છામાં જે સ્વતંત્રતા દેખાય છે તે વાસ્તવિક નથી. જેમ વાદળથી ઘેરાયલા આકાશમા લીલવર્ણું આકાશની માત્ર કલ્પના થાય તેમ અહંકારજન્ય સ્વતંત્રતા એ તો સ્વતંત્રતાનો આભાસજ માત્ર છે. ખરી સ્વતંત્રતા–સ્વચ્છ આકાશ તો એ વાદળાની ઘટાથી પર છે આ માયાની વચ્ચે-આ વ્યવહારજન્ય અથડાઅથડીની વચ્ચે, આ મૃગજળની ભ્રમણામાં, આ મન ઇન્દ્રિય અને વ્યવહારની મારામારીમા ખરી સ્વતંત્રતાનુ અસ્તિત્વ હોવું શક્ય નથી. સ્વપ્નવત્ આ દૃશ્યો–ક્ષણમા રમતા, ક્ષણમા હસતા, ક્ષણમા રડતા આ ઇન્દ્રજાળના દેખાવો–એજ આપણો સંસાર છે સ્વપ્નમા આપણે એવો દેખાવ જોઇએ કે વીસ માથાવાળો એક રાક્ષસ આપણને પકડવાને પાછળ પડયો છે, અને આપણે ભયથી કંપતા નાસીએ છીએ, આ દેખાવ જ્યારે આપણે જોતા હોઇએ તેજ સમયે તે અસત્ય કિંવા આભાસ છે એમ આપણે સમજી શકતા નથી તેજ પ્રમાણે આ સંસાર પણ એક સ્વપ્નજ છે. જેને આપણે નિયમ કહીએ છીએ તે વાસ્તવિક રીતે કાર્ય કારણના આઘાત પ્રત્યાઘાતનુ પરિણામ છે સ્વપ્નસ્થીતિમા–અજ્ઞાનતામાજ આપણે તેને સ્વતંત્ર માનીએ છીએ. વિશ્વનો સર્વ વ્યવહાર નિયમાનુસાર છે એમ આપણે કહીએ છીએ–કોઈવાર તેને સર્વવ્યાપી નિયમો એમ પણ આપણે કહીએ છીએ, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેની સર્વવ્યાપકતા

અને નિયમીતતા જ્યા સુધી આ સ્વપ્ન છે ત્યાં સુધીજ છે. આ પ્રમાણે વિશ્વકલ્પના પણ જો આભાસ માત્રજ હોય, તોપછી તજ્જન્ય નિયમો અને વ્યવહારનુ શુ જ પૂછવુ? અનેક રીતે—અનેક રૂપે આ દેખાતું વિશ્વ અને તજ્જન્ય આ વિવિધ ઘટનાઓ કેવળ કાર્ય કારણ પરંપરાનુજ પરિણામ છે "કાગનુ બેસવુ અને ડાળનુ પડવુ" એ આપણામા કહેવત છે તેમા કાગના બેસવાથીજ ડાળ પડે છે એમ માનવુ વાસ્તવિક નથી, એજ રીતે જગતની અનેક ઘટનાઓની સભાવના થાય છે. આપણે અનુભવથી એની અવાસ્તવિકતા જાણી શકતા નથી, કારણ કે આપણે પોતે પણ એ જગતભ્રમમા ફસાયલા છીએ. દેશ, કાળ અને ઉપાધિ એ માયાના બધનોમા બધાયલા છતા જો તર્ક વિચારથી આપણે મુક્તિ મુક્તિ પોકાર્યા કરીએ તો આપણે સસારનુ એક પણ કાર્ય કરી શકીએ નહિ હવે તમે સમજી શકયા હશો કે આપણા કર્મમાત્ર, આપણા યજ્ઞ, યાગ અને ઉપાસના એ સર્વ માયાના બધનમાની પરિમીત ક્રિયાઓ છે જેમ પશુ અને મનુષ્યનુ અસ્તિત્વ આપણે માનીએ છીએ, અને તેની સાથે માયાજન્ય વ્યવહારમા પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ તેજ રીતે આપણે પરમાત્માનુ અસ્તિત્વ માની તેની સાથે પણ એક માયાજન્ય સંબધ યોજી લઇએ છીએ. અર્થાત્ શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિથી જોઇએ તો ઇશ્વરની કલ્પના પણ માયાજન્ય અને તેથી કેવળ ભ્રમણારૂપજ છે—એ પણ એક સ્વપ્નજ છે. અત્રે એક વાત ખાસ લક્ષમાં લેવા સરખી છે. સાપ્રતમા નિરીશ્વરવાદનો એક નવો સપ્રદાય જન્મ પામ્યો છે. તેઓ એમ માને છે કે ઇશ્વરનુ અસ્તિત્વ અથવા ઇશ્વરની કલ્પના એ એક મિથ્યા સ્વપ્નવત્ કલ્પના છે, અને તેમ છતા જગતનુ અસ્તિત્વ તેમને વાસ્તવિક જણાય છે, આ વાત યોગ્ય નથી. જો જગતનુ અસ્તિત્વ વાસ્તવિક હોય તો પરમાત્માનુ અસ્તિત્વ પણ હોવુજ જોઇએ; જો

નિરીશ્વરવાદીઓ તર્કની દૃષ્ટિથી ઇશ્વરની કલ્પનાને ભ્રમણાત્મક કહેતા હોય તો જગત સમસ્ત પણ સ્વપ્નવત્ છે એમ તેમણે માનવુંજ જોઇએ જગત અને પરમાત્માને ભિન્ન પ્રકારના માનવામાં અતોભ્રષ્ટ તતોભ્રષ્ટ થવાય છે. વિશ્વ અને પરમાત્મા–એ ઉભય તત્ત્વોનો એકજ વિચાર શ્રેણીથી વિવેક થઈ શકે છે જગત છે માટેજ પરમાત્માની કલ્પના જન્મ પામી છે, પરમાત્મા છે માટેજ જગત અસ્તિત્વમા છે. જેને ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ ભ્રમણારૂપ જણાતું હોય તેને એજ વિચારથી ક્ષણભર રહેનારૂ–અનેક સ્વરૂપો ધરનારૂ આ જગત તો જરૂર ભ્રમણા રૂપજ ભાસવુ જોઈએ તર્કની દૃષ્ટિથી પરમાત્માની કલ્પનાને આભાસ માનનારની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિને શરીર અને મન કેમ સત્ય જણાતા હશે એ સમજી શકાતું નથી પરમેશ્વરની ભાવના નાશ પામે તો તેની સાથેજ દેહ અને મનની ભાવના નાશ પામવી જોઇએ, અને જો શરીર નથી, મન નથી, જીવ નથી, અર્થાત્ જ્યા કંઈજ નથી ત્યા માત્ર નિજાનન્દ કેવળરૂપજ રહે છે, તે અનાદ્યનંત છે, સર્વત્ર છે, સર્વમય છે **नैववाचा न मनसा प्राप्तुं शक्योन चक्षुषा** (કઠોપનિષદ્ ૨–૬–૧૨) શબ્દ, વિચાર, મન અને બુદ્ધિ એઓ ગમે તેટલો વિસ્તાર કરે, છતા તે સર્વ માયાની હદમાજ છે. એ હદથી બહાર જવા તેઓ અસમર્થ છે, અને આપણે જોઈ ગયા છીએ કે જ્યા સુધી માયા છે ત્યા સુધી ભ્રમણા પણ છે સત્ય તેથી પર છે. વિચાર મન વાણી જ્યા શાન્ત થઈ જાય છે ત્યાજ પરમ સત્યનો નિવાસ છે.

"**यतोवाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसासह** ।"

તર્કની દૃષ્ટિથી આ સર્વ ઠીક ઠીક સમજાય છે. બ્રહ્મ સત્ય જગત મિથ્યા એ વાત તાર્કિકો ઠીક સમજાવી શકે છે, પણ તેને માટે કંઇ પ્રયત્નની જરૂર છે કે નહિ એ એક પ્રશ્ન છે. પરમાત્માની સાથે

એકતાનો યોગ કરવા કંઇ અભ્યાસની આવશ્યકતા છે કે આટલા વિચારથીજ બસ થઈ રહે છે? આ એક વાસ્તવિક પ્રશ્ન છે. અમુક અભ્યાસ અને ક્રિયાઓ કર્યાથી તમે બ્રહ્મ થઈ શકો એમ નથી, કારણ કે વાસ્તવિક રીતે તમે તેનાથી ભિન્નજ ક્યા છો? તમે તેમયજ છો -તેના રૂપજ છો. આપણે તેનાથી દૂર છીએ-તેનાથી ભિન્ન છીએ-આપણે માધવરાય કે રામદાસ છીએ એવી જે આપણી નિરન્તર ભાવના તેજ ભ્રમણા છે. આ ભ્રમણાની નિવૃત્તિ બીજી ભ્રમણાનો આશ્રય લેવાથી થાય છે. આ બીજા પ્રકારની ભ્રમણા તે અભ્યાસ કિવા ક્રિયાઓ છે. એક કાટાથી બીજો કાટો દૂર થઇ શકે છે, તેજ રીતે એક પ્રકારની ભ્રમણાથી બીજા પ્રકારની ભ્રમણામાથી મુક્ત થઈ શકાય છે કતકરેણુ નામે ઓષધી જળમાના મેલને દૂર કરે છે, અને દૂર પણ થઇ જાય છે, તેમ અભ્યાસની ભ્રમણા બીજી જડ ભ્રમણાને દૂર કરીને છેવટે પોતે પણ ભ્રમણારૂપ જણાઇ નાશ પામે છે.

આ અભ્યાસના હેતુનો આપણે વિચાર કરીએ. એક વાત આપણે નિરન્તર લક્ષમા રાખવા સરખી છે અને તે એ છે કે આપણે મુક્ત થવાના છીએ-અભ્યાસથી મુક્તિ આવવાની છે એમ નથી પણ આપણે મુક્તજ છીએ આ આપણી સ્વાભાવિક સ્થિતિની વિરૂદ્ધ આવનારી દરેક ભાવના ભ્રમણારૂપ છે. "હુ સુખી છુ, હુ દુ.ખી છુ." એમ જે વારવાર કલ્પના થાય છે તે કેવળ ભ્રમણાનુંજ કાર્ય છે. આવી ભ્રમણાને ટાળવા માટે આ ભ્રમણા છે એમ માની તેમાથી મ્હારે મુક્ત થવુ જોઇએ અને તેટલા માટે મ્હારે અભ્યાસ અને ઇશ્વરોપાસના કરવાની જરૂર છે એવી એક બીજી ભ્રમણા ઉત્પન્ન કરવી જોઇએ. ઇશ્વરભાવના ઉત્પન્ન થતા સુખ દુઃખની ભ્રમણા નાશ પામશે અને છેવટે તે પોતે પણ શાન્ત પડી જતાં માત્ર કેવળરૂપજ રહેશે.

મુસલમાન લોકો શિયાળને એક અપવિત્ર પ્રાણી માને છે.

તેવીજ રીતે હિન્દુઓ કૂતરાને અપવિત્ર માને છે. ખાવાના કોઇ પદાર્થને શિયાળ સ્પર્શ કરે તો મુસલમાન લોકો તેને તરતજ ફેંકી દે છે—એ પદાર્થને તેઓ અસ્પર્શ માને છે એક ગરીબ મુસલમાનના ઘરમાં એકવાર એક શિયાળ ઘૂસી ગયુ. જમવાની તૈયારી હતી. તે દિવસે જમવાનુ પણુ હમ્મેશ કરતા સારૂ કરવામા આવ્યુ હતું સર્વ પદાર્થો પીરસેલા હતા. શિયાળના મુખનો સ્પર્શ એક વસ્તુને થયો—સર્વ વસ્તુઓ અપવિત્ર થઇ ગઇ--હવે તો તે ફેંકી દેવીજ જોઇએ--આજની ઉત્તમ રસોઇનો એકદમ ત્યાગ કરી દેવો તે મુસલમાનને સારૂ લાગ્યુ નહિ, તેથી તે એક મોલવી (ધર્મગુરૂ)ની પાસે ગયો અને કહ્યુ "શિયાળે મ્હારૂ અન્ન અપવિત્ર કરી નાખ્યુ એનો શો ઉપાય કરવો? મ્હારા કુટુંબીજનો ભુખથી આતુર છે, અને ઘરમા વધારે અન્ન પણુ નથી" મોલવી થોડો વખત તો વિચારમા પડયો પણુ છેવટે તેને એક સરળ ઉપાય સૂજ્યો. તેણે કહ્યું. "એક કૂતરો પકડી આણી એ ભોજનમાથી થોડુ તેને ખવડાવો. હમણા જે ભોજન માત્ર શિયાળનુ અજીઠુ છે તે પછી શિયાળ અને કૂતરા—બન્નેનુ અજીઠુ થશે, અને શિયાળ—કૂતરા જન્મથીજ દુસ્મન હોવાથી પોતેજ અન્યોન્યનુ પાપ વ્હેંચી લેશે, અને તું પાપ મુક્ત થઇશ" આપણી સ્થિતિ પણુ બરાબર એવીજ છે આપણે આ શરીરરૂપ—સંસારરૂપ છીએ એમ ભ્રમણાથી આપણે માની લીધુ છે, જેથી "એ ભ્રમણાનો નાશ કરવાનો અભ્યાસ કરવાથી આપણુને મુક્તિ મળશે" એવી એક બીજી ભ્રમણાનો અંગીકાર કરવાની આપણુને જરૂર છે કાટાથીજ કાંટાની નિવૃત્તિ થાય છે. એવા સંસ્કારી આત્માઓ પણુ હોય છે કે જેઓ "આ સર્વ ભ્રમણા છે" એમ સાંભળતાજ તેમની ભ્રમણા સર્વ દૂર ખસી જાય છે, પણુ એવા સંસ્કારી આત્માઓ થોડા હોય છે. બાકીનાને તો આ ભ્રમણાને ટાળવા અભ્યાસની જરૂરજ છે.

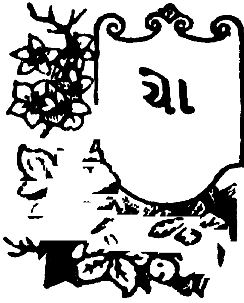
હવે અત્રે એક બીજો સવાલ થાય છે કે જ્ઞાનયોગી થવાને લાયક કોણુ ? અવશ્ય તેમણે અનેક સાધનોનો યોગ સાધ્યો હોવો જોઇએ. પ્રથમ તો આ જન્મ કે જન્માતરમા કોઈ પણ કર્મ ફળવાસના રહેવી જોઇએ નહિ. આપણે જોઇ ગયા છીએ કે મનુષ્ય પોતેજ પોતાના પ્રારબ્ધનો કર્ત્તા છે, તે પ્રમાણે તે પોતાને માટે ચાહે તો ગમે તેવા સુખ સાધનો ઉત્પન્ન કરી શકે છે, અલબત કોઈ ભિખારીને આજને આજ રાજા થવુ હોય તો તે અશક્ય છે, પણ તેનો પ્રયત્ન ચાલુ હોય તો એવો સમય જરૂર આવે કે તે રાજ્યાસન ઉપર સ્થિત થાય. કેટલીક ઇચ્છાઓ ત્વરીત ફળવાન થાય તેવી હોય છે, કેટલીકમા આપણા સસ્કારોજ નડતરરૂપ થાય છે. આ ઇચ્છાઓ પણ આપણી કૃતિનુજ પરિણામ છે. માત્ર વાસનાઓની તૃપ્તિ માટે આ જીવનનો વ્યય કરવો એ યોગ્ય નથી. આપણી અમુક ઇચ્છાઓ તૃપ્ત થાય તેથી કાઈ શાશ્વત આનદ થાય તેમ નથી તેમજ અમુક ઇચ્છામા નિરાશ થવાય તેથી કાઈ નિરન્તર દુખ પણ થવાનું નથી, માટે એવી ક્ષુદ્ર ઇચ્છાઓને સર્વથા ભૂલી જાઓ ! આ જીવનને પણ ભૂલી જાઓ ! જીવનના વિચાર સાથેજ મૃત્યુનો ભયકર વિચાર પણ નિવાસ કરે છે આપણે મનુષ્ય છીએ—આપણા જીવન અને વ્યવહાર છે, એ ભાવનાને મૂળથી ખેચી લ્યો. જીવન શુ છે ? કશુ નથી. ખરી રીતે વિચાર કરવામા આવે તો જીવન એક આભાસમાત્રજ છે, અને મૃત્યુ એ આભાસનો સહારકર્ત્તા છે. મૃત્યુ પણ આભાસથી પર નથી. આનદ પણ આભાસ છે, તેમ શોક પણ આભાસ છે. તમે કે જે કેવળરૂપ—ચૈતન્યરૂપ છો તેને જીવન કે મૃત્યુ કોઈની સાથે સબધ નથી. મૃત્યુ કે જન્મ, જરા કે યૌવન, એ સર્વ મન.કલ્પિત છે. આવા વિચારથી વાસનાઓને ઉત્પન્ન થવા ન દેવી એજ જ્ઞાન યોગી માટે પ્રથમ સાધન છે.

તદનંતર તિતિક્ષાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. તિતિક્ષા એટલે હૃદયને સમાન રાખવાની શક્તિ ગમે તેટલાં સંકટો આવો, ગમે તેવાં અસહ્ય દુઃખો ઉપસ્થિત થાઓ, છતા તેમાં આત્મજ્ઞાનનો દીપક જરા પણ મલિન ન થાય એ તિતિક્ષા છે. કઇ શારીરિક દુ.ખ આવે તેને માટે જરા પણ ચિન્તા ન કરવી. જો કોઈ વાઘ જેવુ ભયંકર પ્રાણી આપણી પાસે આવે તોપણ આવવા દ્યો ! શા માટે નાસી જવુ જોઇએ ? આ વાતથી તમને આશ્ચર્ય થશે, પણ એવી તિતિક્ષાનો અભ્યાસ કરનારા માણસો હમણાં પણ છે એવા માણસો સખ્ત ઉન્હાળાના દિવસે બરાબર મધ્યાહ્ન વખતે ગંગાના કિનારાપર પડી રહે છે, અને સખ્ત શિયાળાની ઠંડીમા આખો દિવસ શીતળ ગંગાના પ્રવાહમા રહે છે. ઉઘાડે દીલે હિમાલયમા બરફ વરસતો હોય ત્યારે ઠંડીની જરા પણ પરવા કર્યા વિના બેસી રહે એવા માણસો હાલ પણ છે. શીત અને ઉષ્ણ એ તો શરીરના ધર્મો છે, હુ શરીર નથીજ તો મ્હારે શા માટે એ વાતની પરવા રાખવી જોઈએ ? પશ્ચિમના તમારા દેશોમા આ વાતો ઉપર એકાએક વિશ્વાસ બેસે તેમ નથી તથાપિ આવી વસ્તુસ્થિતિ છે એમ સમજવામા વાધા જેવુ નથી તમારા પશ્ચિમવાસીઓ યુદ્ધક્ષેત્રમા જવામા–તોપના મુખમા કૂદી પડવામા નિ:શંક શૂરવીર છે, તેજ પ્રમાણે અમારા લોકો તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર કરવામા અને તેને ચરિતાર્થ કરવામા શરવીર છે ધર્મને માટે–પ્રભુને માટે શીર જાય એમા અમારા લોકો આનંદ માને છે. **चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम्** એ વાક્ય અમને વારસામા મળેલુ છે જેમ તમારા પ્રાશ્ચાત્યો જીવનના દરેકે દરેક સાધનમાં વધારે સુખ–એશ-આરામ કેમ મળે એમ વિચારવામા નિમગ્ન છે, તેમ અમારા લોકો ધર્મનું ઉચ્ચત્તમ તત્ત્વ અમારા જીવનમા કેમ પ્રકાશમાન થાય એ વિચારવામાં નિમગ્ન છે તેમના મનથી ધર્મ એ શબ્દવાદ નથી–પુસ્તકવાદ નથી પણ પણ ન્હાની ન્હાની ઇચ્છા–ન્હાનાં કાર્યો–જીવનના

દરેકે દરેક કાર્યમા પ્રકાશી શકે એવુ એ તત્ત્વ છે. કોઈ પણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં જરા પણ ચિન્તા કર્યા વિના, જરા પણ બડબડાટ કર્યા વિના તેનુ પરિણામ સહન કરવુ એ તિતીક્ષા છે. મને સુખ નથી, દુઃખ નથી, સદ્‌ગુણ નથી તેમ દુર્ગુણ નથી, ટાઢ નથી તેમ તડકો નથી, આ સર્વ દ્વન્દ્વોથી હુ નિરાળો છુ—હુ કેવળરૂપ હોઈ સસારમા મ્હારા માટે શુ કર્ત્તવ્ય અવશેષ છે ? આવા માણસો મ્હે જોયા છે. શરીર સુખનો જરા પણ વિચાર ન કરતા તેને ભૂલી જવુ એનુ નામ તિતિક્ષા છે હમણાના કહેવાતા ધાર્મિક પુરૂષો શુ કહે છે ? તે પ્રાર્થના કરે છે કે “ ઓ પ્રભુ ! મને અમુક આપ ! અને તમુક આપ ! ” એ શુ ધર્મ છે ? નહિજ. ધર્મની એક ભ્રમણાત્મક ભાવનાનેજ ધર્મ સમજવામા આવે છે જેઓ પરમેશ્વરની સાથે આવા વ્યાપારી વ્યવહારને ધર્મ સમજે છે તેને વાસ્તવિક ધર્મની—પરમાત્માની કલ્પનાજ નથી એમ કહેવામા જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી મ્હારા ગુરૂદેવ કહેતા કે “ગીધ પક્ષી આકાશમા અત્યન્ત ઉંચે ઉડે છે છતા તેની દૃષ્ટિ નીચે રોટલીના કકડામાજ રહે છે” તેમ તમારા સર્વ ધર્મનો સરવાળો કર્યો હોય તો તેનો અર્થ એજ થાય કે, “રસ્તા સાફ રાખવા, અચ્છી રીતે ખાવુ અને સારા—ભપકાબધ વસ્ત્રો પહેરવા.” બસ આટલામાજ સર્વ સમાવેશ થઈ ગયો ! પણ એ કાંઇ ધર્મ નથી. અન્ન અને વસ્ત્રોની પરવા કરવી એ ધર્મ હોઇ શકે કે ? દરરોજ લાખો રૂપીઆની લેણદેણ થાય છે પણ તેની પાછળ જુઓ તો કશુજ નથી. ક્ષણભર સુખ આપનારા રૂપીઆ—આ સસારના એશઆરામોના સાધનોની પરવા કરવી એજ શુ ધર્મ છે ? તેનાથી પર જાઓ ! એ સર્વ આભાસના પડદાને ચીરી નાંખો ! વિશ્વ સમસ્તનો નાશ થવા દ્યો ! અને **चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम्** એ એકતાનતામા પરમાનદનો અનુભવ કરો ! ! !

૧૦—એકજ અનંતરૂપે દશ્ય થાય છે.

(આ ભાષણ ઈ સ ૧૮૯૬મા ન્યુયોર્ક શહેરમા આપવામા આવ્યુ હતુ)

ગના અનેક પ્રકાર છે પણ તે દરેક વૈરાગ્યની આવશ્યકતા આગ્રહપૂર્વક સ્વીકારે છે સમારમાં સાધના કરનાર કર્મયોગી મનુષ્યે કર્મફળનો ત્યાગ કરવો આવશ્યક છે, અર્થાત્ તેને કર્મફળ માટે વૈરાગ્યવૃત્તિ હોવી જોઈએ. ભક્તિયોગ સાધનારને અવ્યભિચારિણી ભક્તિનો ઉપદેશ કરવામા આવ્યો છે, એ પણ વૈરાગ્યજ છે. સર્વ શક્તિમાન અને સર્વવ્યાપિ એવા પ્રેમમય હરિનુ ચિત્વન નિરન્તર કરવુ, ક્ષણભર પણ અન્યથા કે અન્ય વસ્તુનુ ચિત્વન થયુ કે ભક્તિ વ્યભિચારિણી થઇ જાય છે—અર્થાત્ પોતાના પૂજ્ય પ્રભુને માટે, ભક્તે સસારનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. રાજયોગીએ વિશ્વમા વિવિધ શક્તિઓના અનુભવનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એવો તેનો ધર્મ છે તે પ્રકૃત અને પરમાત્મા ઉભયને અનાદિ માને છે, પણ તેને અગીકારવુ પડે છે કે તે પ્રકૃતિ કિવા પ્રકૃતિજન્ય પદાર્થોથી પરમાત્મા ભિન્ન છે, આવો અનુભવ થવો એ તેના સર્વ અભ્યાસનુ લક્ષ હોવાથી પ્રકૃતિથી પર હોવાની પોતાની માન્યતા દઢાવવા માટે વૈરાગ્ય તેને આવશ્યકીય છે. જ્ઞાનયોગમા તો આરભમાજ સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ—સન્યાસ આવશ્યકીય માનવામા આવ્યો છે. જ્ઞાનયોગી માને છે કે વાસ્તવિક રીતે જ્યા આ વિશ્વનુ અસ્તિત્વજ નથી, ત્યા તેને રાગદ્વેષ કરવા જેવુ કે ઇચ્છા કરવા જેવુ શુ હોય ?

સાપ્રતકાળમા ‘જીવન સુખ ભોગવવા માટે છે’ એવો વ્યવહારીક અર્થ થાય છે. જો ધર્મનો ઉપયોગ મનુષ્યના સાસારિક સુખ પરત્વે ન હોય તો તે ધર્મનો ઉપયોગજ શુ; આવો પ્રશ્ન પૂછવામા આવે છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની દરેકે દરેક શાખા મનુષ્યને સુખ પ્રાપ્ત થાય તેને માટે પ્રયત્નવાન છે. મનુષ્ય વધારે વધારે સુખી થાય એજ તેનો હેતુ છે. વધારે સુખ પ્રાપ્ત થતા ઓછા સુખવાળી વસ્તુનો ત્યાગ કરવો એ મનુષ્યનો ધર્મ છે સુખપ્રાપ્તિ એ મનુષ્યની ઉત્કટ ઇચ્છા છે એ વાત ખરી, પણ માત્ર ‘શરીરના કે વ્યવહારના સુખો’ એટલામાજ સુખોની હદ છે એમ માની લેવુ એ ભયકર ભ્રમણા છે. સુખ શરીરમા છે, મનમા છે, તેમ આત્મામા પણ છે, એ આપણે જોઈ ગયા છીએ પશુઓ કે અત્યન્ત જગલી સ્થિતિના માણસો કે જેમનો અધિકાર પણ પશુઓ જેવોજ માની શકાય, તેમને મન શરીરથી પર બીજુ સુખ નથી. એક શ્વાન કે વરૂ તેને ખાવાનુ મળે કે સતુષ્ટ થાય છે. ખોરાક મળતા એ પશુઓને જે આનદ થાય છે તેવો આનદ માણુસ ગમે તેટલો ક્ષુધાતુર હોય છતા તેને નહિજ થાય. આનુ કારણ એજ છે કે પશુઓમા સુખની હદ માત્ર શરીર સુધીજ પહોચી હોય છે. માણુસમા—તેમા પણ ઉચ્ચ કોટીના માણુસમા વિચાર કે કલ્પનાનુ સુખ જણાય છે. મનોહર કલ્પનાનુ સુખ તેવો મનુષ્ય અનુભવી શકે છે. જ્ઞાનીનુ સુખ એ સર્વથી પર આત્મામા છે. જ્ઞાનીને આત્મા એજ તેનુ સર્વસ્વ છે કારણકે તેનુ સર્વ સુખ આત્મામા છે. તેનો સર્વ આનદ—તેની સર્વ ઇચ્છા તેના આત્મામાજ છે. સસારજન્ય કે ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોપભોગના સાધનો તેને બાળકના રમકડા જેવાં લાગે છે, તે તેને જરા પણ આનદ આપી શકતા નથી. તેના મનથી જ્ઞાન એજ સુખ છે—જ્ઞાન એજ પરમાનદ છે. હવે ન્યાયને ખાતર જો આ વિષયની સમાલોચના કરવામા આવે તો જરૂર જણાય કે

વિષયોના ક્ષણભર સુખ કરતાં બુદ્ધિગમ્ય સુખ વધારે ઉચા પ્રકારનું છે, અને તેનાથી આત્મસુખ ઉત્તમ છે. જો ઉચ્ચત્તમ સુખ પ્રાપ્ત કરવુ એજ આપણી ઇચ્છા હોય તો તે ધર્મ માર્ગથી દૂર નથી. આપણે અસંખ્ય ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ સાધનો એકત્ર કરી શકીએ તથાપિ ન્યાયની દૃષ્ટિથી એમ નહિ કહી શકાય કે તે અત્યન્ત ઉપયોગી છે. આપણે પોતેજ જ્ઞાનમય થવુ એ સિવાય અન્ય, આપણા જીવનનુ લક્ષ હોઈ શકે નહિ અત્યન્ત સુખી થવુ હોય તો આત્મ સાક્ષાત્કાર વિના અન્ય સાધન નથી. ગાઢ અજ્ઞાનમા રહી, વાસનાજન્ય વ્યહારમા ભમતા જે મનુષ્યો કર્મ કરે છે તેઓ કેવળ કર્માન્ધ છે એમ કહેવામા હરકત જેવુ નથી. હાથ, પગ અને શરીર એમાજ આપણુ મનુષ્યપણું હોય એ દયાને પાત્ર છે યત્રો રાત્રિ અને દિવસ કાર્ય કરે છે, પણ કાર્યની મઝા તેઓ ભોગવી શકતા નથી, તેવીજ રીતે સર્વદા ઇન્દ્રિય ભોગોમા વિહરનાર પણ સુખોપભોગ કરી શકતી નથી. જીવનની ખરી મઝા ભોગવનારા તો જ્ઞાનીઓજ છે અમુક ધનવાન એક લાખ રૂપીઆ ખર્ચી એકાદ ચિત્ર ખરીદ કરે, તે ધન આપે છે પણ ચિત્રનુ હાર્દ સમજવાને તે સમર્થ નહિ હોય, એ ચિત્રના દર્શનની ખરી મઝા તો રસ્તે ચાલનારા કોઇ મર્મજ્ઞનેજ પડશે દ્રવ્ય ખર્ચનાર ચિત્રનો માલેક થઇ શકે ખરો પણ તેનો ભોક્તા થવાને તો જ્ઞાનીજ યોગ્ય છે. તમે જગત સમસ્તમા પ્રવાસ કરો અને તમને એકજ વાત પ્રત્યક્ષ થશે સાસારિક સુખોનો ઉપભોગ પણ શાણા–ડાહ્યા મનુષ્યોજ કરી શકે છે. અજ્ઞાન માણસ–મૂર્ખ માણસ સુખનો ખરો ઉપભોગ કરવાને યોગ્યજ નથી.

એકજ પુરૂષ–આત્મા સર્વત્ર ભરપૂર છે તે એકજ છે તેનાથી ભિન્ન ઇતરનુ અસ્તિત્વ અશક્ય છે, આ અદ્વૈતમતવાદીઓનુ કથન છે. આ એકજ અસ્તિત્વ જોનારના ગુણને લઇને ભિન્ન ભિન્નરૂપે

ભાસે છે. ઇન્દ્રિયોમાંથી જોતા તે સંસારરૂપે જણાય છે, મનના ચક્ષુથી તેના તરફ દૃષ્ટિ કરતા તે વિકારમય અને કલ્પનામય ભાસે છે, આ બન્ને ભૂમિકાઓથી ઉત્તમ જેનો અધિકાર છે એવા મહાત્માઓજ તેને તેના ખરા સ્વરૂપમા જોઇ શકે છે તેમને તે સર્વત્ર-સર્વમય-કૈવલ્યરૂપ જણાય છે. અહીં એક વાત તમારે લક્ષમા રાખવાની છે. આપણે સાધારણ રીતે એમ કહીએ છીએ કે દરેક મનુષ્યને આત્મા છે. આમાથી એવો અર્થ નીકળે છે કે દરેક મનુષ્યમા ભિન્ન ભિન્ન આત્મા છે, પણ તેમ નથી. આમ જે આપણે બોલીએ છીએ તે માત્ર વ્યવહાર પરત્વે સમજવાને માટેજ છે. આત્મા એકજ છે તે સર્વત્ર અને અભિન્ન છે ઇન્દ્રિયોની દૃષ્ટિમાં દેહરૂપે ભાસે છે, તેજ આત્મા વિચારની દૃષ્ટિથી મન સ્વરૂપે ભાસે છે, અને એ ઉભય ઉપાધિઓથી પર જઈ આત્માના દર્શન કરવામા આવે તો તે ચિદાનંદરૂપ-સર્વરૂપ છે. આ દેહ માત્રનો વિચાર કરવામા આવે તો સમજવાને ખાતર આપણે તેના શરીર, મન અને આત્મા એવા ત્રણ વિભાગ કરીએ છીએ, પણ વાસ્તવિકમા તે એક અને એકજ છે. દૃષ્ટિજન્ય પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કોઈવાર આપણે તેને શરીર, કોઇવાર મન અને કોઇવાર ઉપાધિરહિત આત્મા કહીએ છીએ. જે સર્વત્ર સર્વમય ભરપૂર એક અખંડ સ્વરૂપ છે, તેનેજ અજ્ઞાનથી જગત-એ નામ પ્રાપ્ત થાય છે. અજ્ઞાનવર્ગ તેને જડ જગતરૂપે જુએ છે, તેનાથી ઉચ્ચ પ્રતિના લોકો તેને વિચારમય-આંદોલનમય જુએ છે, જ્ઞાન પ્રાપ્તિથી ભ્રમણાનો નાશ થઈ આત્મદૃષ્ટિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરૂષોને તે અખંડ-આનંદ સ્વરૂપ જણાય છે. "**अहं ब्रह्मास्मि**" એ અંતિમ સિદ્ધાન્ત છે. જગતમા બે રૂપ નથી. ત્રણ પણ નથી. જ્યા દૃષ્ટિ કરો ત્યા તે એકજ સ્વરૂપ ભરપૂર છે. સાધારણ અંધકારમાં એક દોરી પડી હોય ને તે જેમ સર્પરૂપે દેખાય છે તેમ માયાના આવરણથી એકજ અનેક

રૂપે દેખાય છે. દોરીના ટુકડામાજ સર્પનો ભાસ થાય છે—ભાસમાન દૃષ્ટિને દોરી અને સર્પની ભિન્નતાનુ જ્ઞાન તે વખતે થતું નથી—અર્થાત્ જ્યારે દોરીને તે સર્પરૂપે જુએ છે, ત્યારે તેને એમ જણાતું નથી કે તે દોરી છે, અને જ્યારે ભ્રમણાનો નાશ થતા તેમાથી સર્પનો ભાસ ઉડી જઇ દોરી જણાય છે, ત્યારે એમ જણાતું નથી કે તે સર્પ છે. દ્વૈત અને અદ્વૈત એ બે સંપ્રદાયો પણ માત્ર તત્ત્વના નિર્ણયને માટેજ આપણે સ્વીકારીએ છીએ, ખરી રીતે તો દ્વૈત જેવુ કાઇ છેજ નહિ, વસ્તુ એકજ છે સર્પ રૂપે જુઓ ત્યારે સર્પ એકજ છે અને દોરીરૂપે જુઓ ત્યારે પણ તે એકજ છે, આપણે સ્વાભાવિક રીતેજ અદ્વૈતને માનનારા છીએ કારણ કે એક વખતે આપણે એકજ વસ્તુ જોઈ કે વિચારી શકીએ છીએ અમુક વસ્તુના વાસ્તવિક અને ઉભય સ્વરૂપો એકજ વખતે આપણે જોઈ શકતા નથી. આપણે જન્મથીજ અદ્વૈતી છીએ અને એ આપણા અદ્વૈત સ્વભાવનો ત્યાગ થઇ શકે તેમ નથી. ધારો કે રસ્તામા થોડેક દૂરથી તમારો કોઈ સ્નેહી આવે છે, તમે તેને સારી રીતે ઓળખી શકો છો, પણ સાયકાળના અંધકાર કે પ્રાતઃકાળે ઝાકળના અંધકારને લઈ તમે એમ સમજી લ્યો છો કે એ કોઇ બીજો માણસ છે. હવે જ્યારે તમે એ વાસ્તવિક રીતે તમારા મિત્રને બીજા માણસ તરીકે જુઓ છો ત્યારે તમે તમારા મિત્રને જોઇ શકતા નથી. તે તમારા મનમા નથી તમે માત્ર એકજ વસ્તુને જોઈ શકો છો. તમારો મિત્ર મી. એ. છે, પણ મી બી ને અંધકારમા દૂર જોતા તમે તેને મી. એ. ધારી લ્યો છો. એ વખતે તમે મી. એ ને જુઓ છો, બી. ને જોતા નથી. આ સિદ્ધાન્ત સાર્વત્રિક છે જો તમે તમને પોતાને માત્ર શરીરરૂપ જોશો તો તમે શરીરરૂપજ રહેશો. ટાઢ, તડકો, સુખ, દુઃખ, ક્ષુધા, તૃષા, જે શરીરના ધર્મ છે તે અવશ્ય તમને બંધનકર્તા થવાનાજ. જગતના લોકોમાં મોટા ભાગની માન્યતા

એવીજ છે. હા, તેઓ પૈકી કેટલાક આત્મા, બુદ્ધિ, મન વગેરે તત્ત્વોની વાતો કરે છે પણ વ્યવહારમાં તેમનો રસ **आहार, निद्रा, भय, मैथुन** ઈત્યાદિ માનુષી વૃત્તિઓથી પર ગયો હોતો નથી. કેટલાક મનુષ્યોનો અધિકાર સાધારણ કોટીથી ઉચ્ચ હોય છે, તેઓ જગતને કલ્પનામય જોઈ શકે છે–કલ્પનાનો આનંદ અનુભવી શકે છે. આને માટે હુ તમને એક ઉદાહરણ આપીશ. સર હમ્ફ્રી ડેવીની વાત તમારા પૈકી ઘણાઓએ સાંભળી હશે. એકવાર સર ડેવી પોતાના વિદ્યાર્થીઓ પાસે ગૅસ (વાયુ) સબંધી કઇ પ્રયોગ કરતા હતા, તેવામા વાયુની નળી એકદમ ફૂટી જવાથી અને ગૅસ તેમના નસકોરામા પ્રવેશ પામવાથી તેમના મગજમા એક પ્રકારનુ ઘેન આવી થોડો વખત તેઓ બેભાન જેવા પડી રહ્યા પાછા શુદ્ધિમા આવતા તેમણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું કે: "આ બેભાન સ્થિતિમા મને વિશ્વ-સમસ્ત કલ્પનાઓની એક અનન્ત જાળ જેવુ જણાતું હતું" ગૅસના એક પ્રકારના ઘેનથી તેટલો વખત સુધી સર ડેવી આ દેહનુ ભાન સદતર ભૂલી ગયા હતા, અને તેથીજ તેમના ચર્મચક્ષુથી જે જગત તેમને જડ ભાસતું હતું તેજ સ્વરૂપ તેમને કલ્પનામય–મનોમય ભાસવા માડ્યુ. એજ પ્રમાણે જો જ્ઞાન દૃષ્ટિ એથી પર જાય તો દેહ ભાવના તેમજ કલ્પનાની ભાવના–એમ ઉભય કલ્પનાઓ નાશ પામી કેવળ આત્મસ્વરૂપનુજ દર્શન થાય છે. સર્વ વિશ્વમા કેવળ સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા સિવાય ઇતર કઇ પણ દેખાશે નહિ.

किमपि सततबोधं केवलानंदरूपम्।
निरुपम मतिवेलं नित्य मुक्तं निरीहम।
निरवधि गगनाभं निष्फलं निर्विकल्पं।
हृदि कलयति विद्वान ब्रह्मपूर्णं समाधौ॥

(વિવેક ચુડામણિ.)

જે સતત્ જ્ઞાનરૂપ અને કેવળાનંદરૂપ છે, જે નિરૂપમ અને નિત્ય-મુક્ત છે, જે આકાશ સમાન નિરવધિ અને નિર્વિકાર છે તેવા સંપૂર્ણ બ્રહ્મને સમાધિસ્થ મહાત્માઓ પોતાના હૃદયમાં જુએ છે.

અદ્વૈતવાદીઓને કોઇ એવો પ્રશ્ન કરે છે કે, "સ્વર્ગ, નરક અને એવા પ્રકારના બીજા અનેક લોકોનુ વર્ણન બહુધા બધાજ ધર્મોમાં છે તેની વાસ્તવિકતા સંબંધમાં તમે શું ખુલાસો કરી શકો છો? અનેક ધર્મગ્રન્થોમા એવુ કથન છે કે મનુષ્ય મરણાનંતર સ્વર્ગ લોકમાં કે નરક લોકમા જાય છે, ત્યા તેને ઇતર દેહ પ્રાપ્ત થાય છે. જેવડે તે પોતાના શુભાશુભ કર્મોના ફળ ભોગવે છે" આ માન્યતાનો અમારો સરળ ઉત્તર તો એજ છે કે એ સર્વ ભ્રમણા છે. વાસ્તવિક રીતે કોઇ જન્મતું નથી તેમ મરતું પણ નથી. સ્વર્ગ, નરક કે આ વિશ્વ પૈકીનુ કાંઈ પણ ખરી રીતે અસ્તિત્વમા નથી અમુક બાળ-કનુ મગજ ભૂત પ્રેતાદિની વાતોથી ખૂબ ભરીને તેને રાત્રિને વખતે ક્યાંક બહાર મોકલો ' ત્યા એક ટૂટેલા વૃક્ષનુ થડ હોય છે તેને તે બાળક અંધકારમા કેવુ જોશે? પકડવાને માટે હાથ પ્રસારી ઉભેલા ભૂતની મૂર્તિજ તેને જણાશે. અમુક માણુસ પોતાની પ્રિયતમાને મળવા રાત્રિના અંધકારમા ત્યા આવે છે તેને એજ વસ્તુ એક સ્ત્રી જેવી દેખાય છે, ચોરને એજ વૃક્ષ સિપાહીનુ અનુમાન કરાવે છે, અને પહેરેદાર સિપાહીને એ ભાગેલુ વૃક્ષ ચોરની કલ્પના કરાવે છે. વાસ્તવિકમા તો તે વૃક્ષ તે વૃક્ષજ છે, પણ ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિ અને વસ્તુ સ્થિતિથી તેની ભિન્ન ભિન્ન કલ્પનાઓ થાય છે. એમા વૃક્ષ એ વાસ્તવિક વસ્તુ છે અને ભિન્ન ભિન્ન કલ્પનાઓ ચેતનજન્ય વ્યવહાર છે. એકજ રૂપના આ પ્રમાણે અનેકરૂપ કલ્પી શકાય છે. એજ પ્રમાણે બ્રહ્મ એકજરૂપે સર્વદા અને સર્વત્ર વ્યાપક છે. તે ક્યાય જતું નથી તેમજ તે ક્યાંયથી આવતું પણ નથી.

અજ્ઞાન સ્થિતિમાં માણસને પોતાનાં કર્મોના ફળની ઇચ્છા હોય છે, અને તેને લઈને તે સ્વર્ગની કલ્પના કરે છે, તે જન્મભર એવા સ્વર્ગની કલ્પના કર્યા કરે છે, અને પરિણામે જ્યારે જગતરૂપી સ્વપ્ન અદૃશ્ય થાય છે, ત્યારે તેને બીજુ સ્વપ્ન દેખાય છે. જ્યા તે સર્વત્ર, દેવો, દેવદુતો અને એવી વસ્તુઓ સ્વર્ગરૂપે તે જુએ છેજ ! તે પોતાને દેવો અને દેવાગનાઓ વચ્ચે જુએ છે. અમુક મનુષ્યને તેના પિતૃ-ઓને જોવાની ઇચ્છા થાય તો તેમા આદિ પુરૂષ સુધી તે સર્વને જોઈ શકે, કારણ કે પિતૃઓને પણ ઉપજાવનાર તો તે પોતેજ છે.

કોઇ મનુષ્ય સ્વભાવિકજ ગાઢ અધકારમા હોય અને કોઈ તેના મગજમા રૌ રૌ નરકની વાતો ભરી દે તો મરણ પછી વિવિધ પ્રકારના નરક અને તેની યાતનાઓજ તેને દેખાશે. જે દૃષ્ટિથી તે જગત દેખાતું હતું તેજ દૃષ્ટિથી તેને નરક દેખાશે. જન્મ અને મરણના તત્ત્વનુ શોધન કરવામા આવે તો તેનો અર્થ દૃષ્ટિની દિશા બદલવી એજ થાય છે. આપણે મૃત્યુને લીધે ક્યાય પણ જતા કે આવતા હોઇએ તેમ નથી. આપણે સર્વ અભિન્ન એકરૂપ હોઇએ, આ જગત અને આપણે જો વાસ્તવિકમા ભિન્નજ ન હોઇએ, તોપછી જવાનુ ક્યાં અને આવવાનુ ક્યાથી ? જવુ અને આવવુ એ માત્ર વસ્તુસ્થિતિ સમજાવનાર શબ્દો છે, વાસ્તવિક રીતે જવુ અને આવવુ અશક્યવત્ છે. સર્વવ્યાપક હોય તેને જવા આવવા જેવુ હોઈજ ન શકે. આકાશ સદા સર્વદા સ્થિર છે. વાદળા આવે છે અને પસાર થાય છે. વાદળોનું આગમન પ્રતિગમન જોઈ કદાચ કોઇને એમ લાગે કે આકાશ ગતિ-માન છે, તો તે ભ્રમણાજ છે. આપણે રેલગાડીમાં બેઠા હોઇએ ત્યારે ભાસ થાય છે કે આસપાસની જમીન ચાલે છે, પણ ખરીરીતે અનુ-ભવ પછી આપણે તેમ સમજતા નથી. તેજ પ્રમાણે આપણે સ્થિર છીએ—આ સ્વપ્નમાંજ આ સર્વ સસાર—સર્વ ખટપટ અને મારામારી

જોઇએ છીએ. એક સ્વપ્ન સમાપ્ત થતાં બીજા સ્વપ્નનો પ્રારંભ થાય છે; જીવનસ્વપ્ન સમાપ્ત થતા મરણનુ સ્વપ્ન શરૂ થાય છે; તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી. એજ પ્રમાણે વિશ્વમા અમુક સનાતન નિયમો છે કે અમુક કાયદા છે એમ નથી, સ્વપ્નની પરંપરાનેજ આપણે નિયમ કે બંધારણ એવુ નામ આપીએ છીએ. અલાઇસ ઇન વન્ડરલૅન્ડ (alice in wonderland) નામનુ ન્હાના બાળકોનુ પુસ્તક તમારા પૈકી ઘણાઓએ વાચ્યુ હશે. બાળકોને માટેના જેટલા પુસ્તકો મ્હે વાચ્યા છે તે સર્વમા મને એ ઉત્તમ—મનમોહક જણાયુ છે. એ પુસ્તક વાચતા મને બહુજ મઝા પડી હતી. ન્હાના બાળકો માટે એકાદ એવુ પુસ્તક લખવાની ઇચ્છા પણ મને થઈ હતી. એ પુસ્તકમાં જે મુખ્ય ખૂબી મ્હારા જોવામા આવી છે તે એ છે કે પરસ્પર નહિ, એવી વાતોનો તેમા સંગ્રહ છે. એક કલ્પના કરવામા આવે છે તે પૂરી થાય નહિ, ત્યા બીજી કલ્પનાનો અડગો ઉભો કરી દેવામા આવે છે, અને એ ઉભય કલ્પનાઓનો પરસ્પર જરા પણ સંબંધ નહિ. આ સર્વ કથન અસંબંધ છે એમ આપણે ન્હાના હોઇએ ત્યારે જણાતુ નથી. તે વખતે એ સર્વ વાતો બરાબર સત્ય જેવી ભાસે છે એ પુસ્તકના કર્ત્તાએ પોતાની બાલ્યાવસ્થાની મનોવૃત્તિનો પૂરો વિચાર કરી બાળકોને માટે એ પુસ્તક રચ્યુ હોય એમ જણાઇ આવે છે. બાળકોને જે વાત સુસંગત—વાસ્તવિક લાગે છે તેજ વાત વય અને અનુભવમા વૃદ્ધ થતા અસંગત અને અવાસ્તવિક જણાય છે. જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી આપણે પણ બાળકો જેવા જ છીએ. ઉપર્યુક્ત પુસ્તકના જેવી આ સંસારની સ્થિતિ છે. તેમા સ્વપ્નની પેઠે આપણે અનેક વસ્તુઓ, અનેક ક્રિયાઓ, અનેક ભાવનાઓ વારંવાર જોઇએ છીએ. એકની એક વાત જ્યારે વારંવાર આપણા જોવામાં આવે ત્યારે આપણે એમ માની લઇએ છીએ કે અમુક કારણ છે

અને અમુક કાર્ય છે, અને એમ ધારી લઇએ છીએ કે એજ પ્રમાણે વારવાર બન્યા કરશે. આ સ્વપ્નની સમાપ્તિ થતા બીજા કઇક એવાજ નિયમનુ આપણે અનુમાન કરી લઇએ છીએ. સ્વપ્નમાં આપણને કાર્ય કારણનો જે ભાવ અને સુસંગતિ જણાય છે–તે મૃગજળ છે–તે અવાસ્તવિક છે એવુ ભાન આપણને તેજ દશામાં થતું નથી, પણ જ્યારે આપણે જાગીએ છીએ ત્યારેજ જણાય છે કે સ્વપ્નગત બનાવો અસબધ હતા. તેજ પ્રમાણે આ વિશ્વરૂપ મહાસ્વપ્નમાથી જાગૃત થતા, જ્ઞાનની દષ્ટિ ઉઘડતા–સત્યની સાથે આ વિશ્વની દષ્ટિથી આપણે માનેલા નિયમો અને મહાનિયમોની તૂલના કરતા આપણને અનેક અસગત બનાવો–અનેક અઘટિત ઘટનાત્મક ક્રિયાઓ દષ્ટિગત થશે. આપણને એમ સ્પષ્ટ જણાશે કે આ પદાર્થો કે ઇચ્છાઓ સર્વે ઉડી જનાર વાદળાની પેઠે છે. તે ક્યાથી આવે છે, ક્યા જાય છે તે આપણે જાણતા નથી, પણ તે ઉડી જાય છે, તે અવાસ્તવિક અને અસગત છે એમ આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ. એક કીટ (પતગ) જેવા પ્રાણીથી લઇને તે ચદ્ર અને સૂર્ય પર્યંતના સર્વ પદાર્થો વિકારી અને ઉડી જનારા જણાય છે–એ માયા છે. અવિકારી સ્થિતિમા સ્થિર જો કોઈ પણ તત્ત્વ હોય તો તે તમે પોતેજ–તમારો આત્માજ છે. વાદળ આવે છે ને જાય છે, સસાર આવે છે ને જાય છે, જીવન આવે છે ને જાય છે, તમે ત્યાજ છો. આ અવિનાશી અજર અને અમર તત્ત્વ–એજ પામવા યોગ્ય છે. ત્યાંજ આનદનો અવધિ છે. બાહ્ય દષ્ટિથી–મનની કે બુદ્ધિની દષ્ટિથી જોતાં તે પરમાત્મારૂપ આપણાથી ભિન્ન જણાય છે; અંતરાભિમુખ થઈ તેને જોતા તે આપણા અતરમાં આપણાથી અભિન્નજ જણાય છે. તે એકજ છે–સર્વમય છે. તે આપણા આત્માથી ભિન્ન નથી. હુ તુ એ એકજ તત્ત્વની બે દિશાઓ છે. જ્ઞાનની દષ્ટિથી જોતાં "તુંહિતું" છે. આપણાથી ભિન્ન

પરમાત્મા જેવું કોઈ પણ તત્ત્વ અસ્તિત્વમાં નથી. તેવીજ રીતે તમે કે જે નિશ્ચલ સ્વરૂપ છો તેનાથી ઉચ્ચ કોઈ તત્ત્વ હોય તેમ પણ નથી. દેવતાઓ અને ગંધર્વો ઈત્યાદિ સર્વ તમે પોતેજ ઉત્પન્ન કરેલી ક્ષુદ્ર શક્તિઓ છે. "આકાશસ્થપિતા" અને અન્ય દેવો તમારી કલ્પનાએ જ ઉત્પન્ન કરેલા ચિત્રો છે. પરમાત્મા એટલે તમારી પોતાનીજ પ્રતિમા. ખ્રીસ્તિ શાસ્ત્રોમાં એવુ કથન છે કે પોતાની મૂર્તિ અનુસાર પરમેશ્વરે માણસની રચના કરી છે. (God created man after his own image.) આ કથન વાસ્તવિક નથી ખરૂ તો એ છે કે મનુષ્યેજ પોતાની મૂર્તિને અનુલક્ષી પરમાત્માની ઉત્પત્તિ કરી છે. આ વિશાળ વિશ્વમા આપણેજ અનેક દેવો ઉત્પન્ન કરીએ છીએ. પરમાત્માને નિર્માણ કરી, તેની કલ્પના કરી આપણેજ તેને પગે પડીએ છીએ–પૂજા કરીએ છીએ, એ એક સ્વપ્ન છે. જેમ સંસાર સ્વપ્ન છે તેમ પરમાત્માની કલ્પના પણ સ્વપ્ન છે.

આજે જે અનેક મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવામા આવી છે, તે સર્વનો સારાંશ એજ છે કે, અસ્તિત્વ માત્ર એક અને અભિન્ન છે. વિવિધ દેશકાળને લઈને આપણે તેને પૃથ્વી, સ્વર્ગ નરક, પરમેશ્વર, પિશાચ, મનુષ્ય અને રાક્ષસ વગેરે નામોથી વ્યવહાર કરીએ છીએ. એ સર્વ આપણેજ નિર્માણ કરેલી સૃષ્ટિ છે. તથાપિ "**नित्योऽनित्यानां चेतनं श्चेतनानाम् एको बहूनां यो विदधाति कामान् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यंति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वति नेतरेषाम्॥**" (કઠોપનિષદ્ ૫–૧૩) અનિત્ય એવી આ સર્વ વસ્તુઓમાં જે નિત્ય તત્ત્વને જુએ છે, મૃત્યુવશ આ વિશ્વમા અમૃતત્ત્વ–ચૈતન્યનો જે અનુભવ કરે છે, અને સચરાચરને શાન્તિ આપનાર સ્વયં પ્રકાશમાન પરમાત્માને જે પોતાના અંતરાત્મામાં જુએ છે તેજ નિરતિશય શાન્તિનો ઉપભોગ કરી શકે છે. આ એકજ તત્ત્વ પામવા કે અનુભવ

કરવા યોગ્ય છે. કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે કેવી રીતે અનુભવ કરવો ? તેનો વિધી શુ છે ? આ સ્વપ્નમાંથી જાગૃત કેવી રીતે થવાય ? આપણે ન્હાના—ક્ષુદ્ર મનુષ્ય છીએ—આપણે દેહ છીએ—આપણે મન છીએ, એ આપણી ભ્રમણા કેવી રીતે દૂર થઇ શકે ? આપણે કે જે આ વિશ્વના અધિષ્ઠાન છીએ, તેમણે પોતાનીજ કલ્પનાથી જડરૂપ ધારણ કરી આ ન્હાના સરખા દેહને પોતાનુ માની તેમા બધાઇ જવાનુ પ્રિય ધાર્યું છે. આપણે એક મનુષ્યના મુખમાંથી પ્રશસાના બે શબ્દો સાંભળીએ છીએ તો આનદથી ઉભરાઈ જઇએ છીએ, અને કોઈ બે અપશબ્દો કહે તો તરતજ ભડકી ઉઠીએ છીએ. આ આપણી સ્થિતિ ખરેખર દયાને પાત્ર છે. ગુલામગીરીનુ આના કરતા દયાપાત્ર સ્વરૂપ બીજુ ભાગ્યેજ હશે ! સુખ અને દુ.ખના દ્વન્દથી નિર્લેપ જે હું—જેનુ આ સર્વ વિશ્વ એક પ્રતિબીમ્બ માત્ર છે, સૂર્ય અને ચન્દ્ર એતો મ્હારા સામર્થ્યના ક્ષુદ્ર અશ માત્ર છે—એવો જે હુ તે શુ આવી ગુલામગીરીમા સપડાયલો રહુ છુ ! મ્હારા શરીરને જરાક વાગતા હું દુઃખથી પોકારી ઉઠુ છુ, તેમજ કોઈ બે મીઠા શબ્દો કહે તો આનં-દના શિખરપર જઈ બેસુ છુ, આ કેટલી દયાજનક સ્થીતિ ! હું આ ક્ષુદ્ર દેહનો દાસ—મનની વાસનાઓનો દાસ, આ જગતની નિદા સ્તુ-તિનો દાસ, હુ સુખનો દાસ, જીવિતનો દાસ તેમજ મૃત્યુનો પણ દાસ ! એ સર્વ ક્ષુદ્ર પરિસ્થીતિઓનો હુ દાસાનુદાસ થઈ રહ્યો છુ. ગુલામની પેઠે એ બધનોમાં હુ બધાઈ ગયો છુ. આ ગુલામગીરીમાથી મ્હારી મુક્તિ કેવી રીતે થાય ! આ અનત અસંબંધ શૃખલાની જાળ કેવી રીતે તૂટે ? એનો કોઈ ઉપાય છે ? હા તેનો ઉપાય છે. સત્સગથી આત્મા સબધી જ્ઞાન મેળવવુ, વિવેકથી એ જ્ઞાન દૃઢ કરવુ અને નિર-ન્તર તેનુ ચિત્વન કરવુ એજ પરમાનદ પામવાનો ઉપાય છે—એજ અદ્વૈતવાદનુ અતિમ લક્ષ્ય છે. સત્ય સાંભળો, સત્યનો વિચાર કરો

અને સત્યને તમારા આત્મામાં ગુથી ઘો ! એકજ વિચાર કરો ! **अहं ब्रह्मास्मि** હું તેનાથી અભિન્ન છું, એ ચિંતનને તમારા ચિત્તથી દૂર થવા ઘો નહિ એ સિવાયના જે જે વિચારો, જે જે ઇચ્છાઓ અને જે જે ભાવનાઓ છે તે સર્વ તમારા આત્માને બંધન કરનારજ છે. હું અમુક છું એ ભાવના તદ્દન બાલીશ છે. ખરૂં જોતાં શરીર અને મન એ મનુષ્યના આત્માના બંધનોજ છે. પરમેશ્વર, પૂજા, ઉપાસના એ પણ મનુષ્યના આત્માને જડ બંધનોમાંથી છોડાવનાર સૂક્ષ્મ બંધનોજ છે. ફરી ફરી, શ્વાસે શ્વાસે **अहं ब्रह्मास्मि** —એ ભાવના સિવાય બ્રહ્માંડ સમસ્તને તમારા મગજમાંથી ઉડાવી ઘો !

यत्र नान्यत्प यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्य त्यन्यच्छृणोत्यन्य द्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यं स भगवः कस्मिनप्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति. (છાંદોગ્યોપનિષદ્ ૭–૨૪)

જ્યાં એક અન્યને સાંભળે છે, જ્યાં એક અન્યને જુએ છે તે પરિમિત—અલ્પ છે જ્યાં એક એકને સાંભળતો નથી, જ્યાં એક એકને જોતો નથી, તે અનંત છે. સર્વથી ઉચ્ચ ધામ એજ છે જ્યાં પ્રમાણ અને પ્રમેય એકરૂપ થાય છે, જ્યાં પૂજક અને પૂજ્ય અભિન્ન થાય છે, ત્યાં તેનો વાસ છે. જ્યાં હુંજ ગુરૂ અને હુંજ શિષ્ય છું, જ્યાં હુંજ રાજા અને હુંજ પ્રજા છું, જ્યાં હુંજ વક્તા અને હુંજ શ્રોતા છું તે સ્થાનજ એક નિર્ભય છે. જ્યાં આપણેજ સર્વસ્વ હોઇએ—જ્યાં આપણાથી ભિન્ન એવું કશુંજ નથી ત્યાં ભીતિ રાખવાનું તો પ્રયોજનજ શું હોય ? એજ સાંભળવું—એનોજ વિચાર કરવો—એનુંજ ધ્યાન કરવું એજ એક માર્ગ છે.

સબ જગ રૂઠા રૂઠન દે, મેરો રામ રૂઠો ના ચાહીયે.

જગત સમસ્તને વિસારી તેનુંજ ચિંતવન કરો ! સર્વ વિચારોને,

સર્વ ઇચ્છાઓ અને સર્વ ભાવનાઓને ફેંકી દો ! સર્વનુ વિસ્મરણ કરી વારંવાર એનુજ સ્મરણ કરવુ જોઇએ. કર્ણપટપર ફરી ફરી પ્રેમપૂર્વક એજ પ્રેમધારાનુ સિચન થવુ જોઇએ. એ પ્રેમધારાને હૃદય સુધી પહોચવા દો. હૃદયની ગુહ્યતમ ગુફાસુધી એ ધ્વનિને પહોચવા દો ! રક્તના એક એક બિન્દુને, એકે એક નાડીને, મગજની એકે એક શિરાને એ પ્રેમધ્વનિથી ગાજી ઉઠવા દો, એટલે શાન્ત **सोऽहम सोऽहम्** એવા ધ્વનિનો રણકાર તમારા હૃદયમા રમી રહેશે. મૃત્યુના મુખમા જઇને પણ પ્રેમથી ઉચ્ચાર કરો કે **सोऽहम्** હુ તેજ છુ. હિન્દુસ્તાનમા એક સન્યાસી હતો તે નિરન્તર **शिवोऽहम्** એજ ઉચ્ચાર કરતો હતો. એકવાર તે એક નિર્જન અરણ્યમાથી પસાર થતો હતો ત્યાં એક વાઘે ઓચિન્તો તેના ઉપર હુમલો કર્યો. તેનો **शिवोऽहम्**નો જાપ તો ચાલુજ હતો. વાઘે પજાથી તેનુ શરીર ચીરી નાખ્યુ, ત્યારે પણ તેના મુખમાથી એજ ઉચ્ચાર થતો હતો. જયાસુધી તેના દેહમા જીવ હતો ત્યાસુધી એજ શબ્દ તેના મુખમાથી નીકળતો હતો. ગમે તેવા ભયકર સકટની વચ્ચે, મૃત્યુના મુખમા જતા, લડાઇના મધ્યભાગમાં ચારે તરફ શત્રુઓ ઘેરી વળ્યા હોય ત્યારે, સમુદ્રના તળ ભાગમા ડૂબતા, કોઈ ઉચ્ચ પર્વતના ભયકર શીખરપરથી ધકેલાતા કે અરણ્યમા નિરાધાર ભટકતા પણ આપણા મુખમાથી એજ શબ્દ નીકળવા દો ! આપણુ હૃદય એજ ભાવનાઓથી ભરેલુ રહેવા દો ! રાત્રે અને દિવસમા, જાગૃત અને સ્વપ્નમા **सोऽहम्** નો જાપ તમારા મુખમા ચાલુજ રાખો. પ્રેમનામનો પુનરૂચ્ચાર હૃદયમા બળ અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરે છે. **नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः** બળહીન માણસ આત્માનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, (મુણ્ડકોપનિષદ્ ૩–૨૪) આ શ્રુતિવાક્ય લક્ષમા લેવા યોગ્ય છે. "ઓ પ્રભુ! હું પાપી છુ, હુ દુ:ખાર્ત છુ" એવા શબ્દો કદિ પણ ઉચ્ચારો નહિ !

શું તમને કોઇ આવીને સહાયતા કરવાનું હતું ? તમે પોતેજ આ વિશ્વના ઉત્પન્ન કર્તા છો, તોપછી તમને સહાય કરનાર બીજું કોણ હોય ? આ માનવ કે દેવ અગર દાનવ સૃષ્ટિમા એવો કોઇ પણ મનુષ્ય નહિ હોય કે જે તમારી અપેક્ષામાં તમને સહાય કરવાને અધિક સમર્થ હોય ! આ જગતમાં પરમેશ્વરજ તમે હો તો તમે કોની પાસેથી સહાયની યાચના કરો અને કોણ તે તમને આપે તેમ છે ? જો તમને કોઈ પણ સહાય કરનાર હોય તો તે તમે પોતેજ છો. આપણે પ્રાર્થના કરીએ છીએ અને ક્વચિદ્ એ પ્રાર્થના સફળ થઈ કઈ લાભ જણાય છે તો આપણે માની લઇએ છીએ કે એ પ્રાર્થના સાંભળનાર આપણાથી કોઇ ભિન્ન પદાર્થ છે, પણ એ કેવળ ભ્રમણા છે ખરી રીતે એ પ્રાર્થના સફળ કરનાર તમે પોતેજ છો, યદ્યપિ તમે એ રહસ્ય સમજી શકતા નથી. આપણને એમ લાગે છે કે મદદ બહારથી આવે છે પણ આપણા સિવાય આપણી જાતને મદદ કરનાર અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ કે શક્તિ નથી આપણેજ આપણા કર્ત્તા અને આપણેજ સંહર્ત્તા છીએ. રેશમનો કીડો પોતાના પેટમાથી તતુ કાઢી પોતાનાજ શરીરને વીંટાળે છે, અને જ્યારે તેનાથી બરાબર જકડાઇ જાય છે ત્યારે પોકારે છે કે “ આમાથી મને કોણ મુક્ત કરશે ? ” આપણે સમજી શકીએ છીએ કે તેની એ ચિન્તા વ્યર્થ છે. આવી સ્થીતિમાં તેને કોઇપણ સહાયતા કરી શકે તેમ નથી. તેણે પોતેજ યોજેલી જાળ તેણે પોતેજ તોડવી જોઇએ. એ જાળ પોતે તોડતા તેનુ સુંદર શરીર મુક્ત થઈ ગમે ત્યા ગમન કરી શકે છે. રેશમના કીડાની પેંઠ તમેજ આ શરીરાદિ નીર્માણ કર્યા છે. આ સુખ દુ:ખ આદિનો મોહ, શોક એ પણ તમારા અહંકારને લઇનેજ છે. અહકારના ઘરમાંથી બહાર આવો એટલે સત્યની સાથે તમારી ભેટ થશે. તમારા ચંચળ ચિત્તને નિરન્તર “ **સોઽહમ્** ” નો પાઠ શીખવતા જાઓ ! એ

એકજ જાપથી તમારા મનોવિકારો અને અનંત જન્મોની વાસનાઓ ભસ્મીભૂત થસે. જેમ ઘોર નિદ્રામાં બેભાન પડેલ અમુક વ્યક્તિને જગાડવા માટે વારવાર તેનું નામ દઇ બોલાવવાની તથા હલાવવા વગેરે ક્રિયાઓ કરવી પડે છે, તેવીજ રીતે ઘોર નિદ્રામાં પડેલી આપણી સ્વરૂપ ભાવનાને જાગૃત કરવા માટે વારંવાર જાપરૂપી પ્રહારોની જરૂર છે. તે સિવાય બીજો કોઇ ઉપાય સાધ્ય નથી. તમારી સત્યવૃત્તિને જાગૃત કરવામા વિઘ્નરૂપ થાય એવા સર્વે આહારવિહારનો ત્યાગ કરો ! જ્ઞાનયોગી થવાના જીજ્ઞાસુએ હૃદયની દુર્બળતા અને કાર્યમાં મદોત્સાહનો સત્વર ત્યાગ કરવો જોઇએ. દુર્બળ–કાયર મનુષ્ય કોઇ પણ કાળે મુક્તિના માર્ગનો અધિકારી થઈ શકતો નથી.

અભ્યાસનો આરંભ કરતા પ્રથમ આપણે મનમાથી સર્વ સંશયોને દૂર કરવા જોઇએ. ખૂબ સંશય કરો ! તર્ક કરો, વિચાર અને વિવેકથી સત્યને તમારા હૃદયમા ઠસાવો–દૃઢ કરો અને સત્ય તમારા અંતકરણમા સ્થાપિત થાય કે પછી તરતજ સર્વ તર્કવાદ અને સંશયને હમ્મેશને માટે રજા આપો. મુનિવ્રત ધારણ કરી સત્યનુ જ મનન કરો ! તમારા મનમા સંશય ઉત્પન્ન થવાનુ સ્થાન જ ન રહેવા દો, તેમજ બીજાને સમજાવવા માટે પણ તર્ક કરવાનુ છોડી દો ! હવે વાદવિવાદ અને તર્ક વિતર્ક શા માટે ? તમારા મનનુ સમાધાન કરવા માટેજ તર્ક છે. હવે તમારે તર્ક વિતર્ક અને વાદવિવાદ મૂકીને કોઈ ઉત્તમ અને ઉચ્ચ અનુભવનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે તોપછી શા માટે નકામા વિવાદમા સમયનો દૂરપયોગ કરવો ? હવે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા નિરન્તર સત્યનુ ચિન્તવન કરતા આપણે આપણા પ્રયત્નમાં સહાય કરનાર દૃઢતાના વિચારોનો આશ્રય કરીને જરા પણ સંશય કે અદૃઢતા ઉત્પન્ન કરે એવા વિચારોનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. શુદ્ધ ભક્તિમાન સાધુપુરૂષ પોતાની પ્રિય મૂર્તિ કે અન્ય એવા

દૃશ્ય સાધનદ્વારા પરમાત્માનુ નિરન્તર ચિંત્વન કરે છે. આ માર્ગ જો કે સરળ છે તથાપિ એ માર્ગ લાબો છે એમાં તો ખોટું નથી. રાજ યોગી મહાત્મા પોતાના હૃદયમા ચિંત્વન કરતો કુડલિની (મનશક્તિ) ને જાગૃત કરવાના પ્રયત્નમા નિમગ્ન થાય છે. જ્ઞાનયોગનો માર્ગ આ ઉભયથી ભિન્ન પ્રકારનો છે. જ્ઞાનયોગી, શરીર અથવા મનનુ અસ્તિત્વજ નથી એવુ ચિત્વન કરે છે. શરીર, મન અને તજ્જન્ય વ્યવહારની કલ્પનાનો સર્વથા લોપ થઈ જવો જોઇએ. જ્યા શરીર અને મન વાસ્તવિક રીતે અસ્તિત્વમાજ નથી ત્યા તેનો વિચાર કરવો એ ભ્રમણા છે. જેમ એક રોગનુ શમન થતા બીજા રોગને આમત્રણ કરવુ એ મૂર્ખાઈ છે તેવીજ રીતે જ્ઞાનીને આ સર્વ પ્રયત્ન આ સસારનો વ્યવહાર તેની દૃષ્ટિમાથી લોપ થઈ જવા માટે છે. યોગી થયા છતાં જો શરીર અને મનની કલ્પના રહે તો એ યોગ જ નથી. જ્ઞાન યોગનો માર્ગ અત્યન્ત કઠિન અને દુસ્તર છે. જો એકજ શબ્દમા જ્ઞાનનુ રહસ્ય સમજાવવાનુ હોય તો તે **नेति** છે જ્ઞાનયોગી દરેક વસ્તુને **नेति** અર્થાત્ આ નહિ, આ નહિ એમ કહી તેનાથી દૂર રહે છે આમ "**नेति, नेति**" કહેતા છેવટે શુ રહે છે? તે પોતેજ—તેનો આત્માજ. એ આત્માજ પામવા યોગ્ય છે હુ જ્ઞાની છુ એમ કહેવું સહેલુ છે પણ જ્ઞાનનો માર્ગ અત્યન્ત કઠિન છે **क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया। दुर्गपथस्त कवयो वदंति** (કઠોપનિષદ્ ૧–૩–૪) તલવારની ધારપર ચાલવુ અને જ્ઞાની થવુ એ બે સમાન છે, તથાપિ ભય પામવાનુ કારણ નથી, ધીરજ છોડવાનુ કારણ નથી. શ્રુતિ પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી કહે છે કે, **उत्तिष्ठत: जाग्रत: प्राप्यवरा निबोधत।** ઉઠ! જાગૃત થા! અને જ્યાસુધી લક્ષ્યને પહોચાય નહિ ત્યાસુધી ધીરજથી પ્રયત્ન કર!

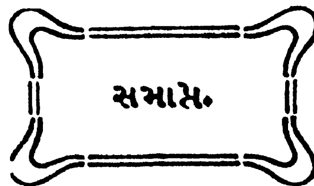
આ પ્રમાણે "હુ દેહ છુ કે હુ મન છુ" એ ક્ષુદ્ર કલ્પનાઓનો

જ્ઞાનીએ સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઇએ. "હું સ્વામી છુ" એવી ભાવના મ્હારા મનમા થાય તો તેનો અર્થ એટલોજ કે મને શરીરાદિનો મોહ છે, અને આ મોહને દૂર કરવા જ્ઞાનીએ પોતાના મનને ઉપાલભ આપી કહેવુ જોઇએ કે "તું દેહ નથી." "તુ આત્મા છે" "ભલે શરીરને સેકડો વ્યાધિઓ પોતાનું ઘર બનાવે તેથી તને શુ છે? વિકાળ મૃત્યુ પોતાના જડબા ઉઘાડી છેક સમીપ આવે તેથી પણ ત્હારે શુ ભય પામવાનુ છે? નહિજ કારણ કે મૃત્યુ તને સ્પર્શ કરવાને સમર્થ નથી. જો તું દેહજ ન હોય તો દેહને શૃગાર સજાવવો, તેને સ્વરૂપવાન બનાવવુ, એ શા માટે? હે મન! શુ તને ફરી માયાના દાસત્વમા પડવાની ઇચ્છા છે? શુ તૂટેલી જાળ ત્હારે ફરી બાધવાની છે? નહિ! નહિ! તુ એ સ્વપ્નને ભૂલી જા! તું તેજ છે, એ ત્હારા સ્વરૂપનુ ચિંતવન કર!" જ્ઞાનીનો આ માર્ગ છે.

ભક્ત કહે છે કે, "આ શરીર મને ઇશ્વિરે આપ્યુ છે, અને તેનાદ્વારા આ સસારસાગર હુ પાર ઉતરી જાઉં એ તેનો ઉદ્દેશ છે માટે એ સમુદ્ર તરી જવાય ત્યાસુધી શરીરનુ રક્ષણ કરવુ એ મ્હારો ધર્મ છે" યોગી કહે છે કે, "આ શરીર અનેક શક્તિઓનું કેન્દ્ર છે, તે શક્તિઓ પૂર્ણપણે વિકાસ પામે ત્યાસુધી મ્હારે શરીરનુ રક્ષણ કરવુ આવસ્યકીય છે." જ્ઞાનીને શક્તિની કે ભવસાગર તરવાની અપેક્ષા નથી. તેને મોહ પમાડી શકે એવી કોઈ પણ વસ્તુ આ જગતમા નથી. તેને એકજ વસ્તુની અપેક્ષા છે, તેના હૃદયમા એજ ધ્વનિ થાય છે કે, "હુ સદૈવ મુક્ત છું. હું કોઇવાર પણ બદ્ધ નહોતો. હુ આ સૃષ્ટિના આત્માનો પણ આત્મા છુ મને પૂર્ણુત્વ આપનાર ઇતર કઈ શક્તિ અસ્તિત્વમા છે? હુ પોતેજ પૂર્ણ છું હુ બધનમુક્ત છુ."

મનુષ્ય સ્વતઃ જ્યારે પૂર્ણ થાય છે—પોતે જ્યારે પ્રેમસ્વરૂપ થાય

છે, ત્યારે સર્વત્ર તેને પૂર્ણતા અને પ્રેમ જણાય છે. જ્યારે તે સર્વત્ર અપૂર્ણતા જુએ છે ત્યારે સમજવુ કે તેની પોતાની અપૂર્ણતાનું પ્રતિબીમ્બજ તેને સર્વત્ર જણાય છે. જો તે પોતે અપૂર્ણ ન હોય તો બીજામા તેને અપૂર્ણતા શી રીતે દેખાય? જ્ઞાનીને પૂર્ણતા કે અપૂર્ણતા કંઈ નથી. તે ઉભય પરિસ્થાતિને માટે નિસ્પૃહી છે. તેની દષ્ટિમાં તેના આત્મા સિવાય અન્ય કોઇ વસ્તુનુ અસ્તિત્વજ નથી. મુક્ત સ્થીતિમા તેને કંઈ પ્રિય નથી, તેમજ અપ્રિય પણ નથી. તેને કઇ સારૂ નથી તેમ નરસુ પણ નથી સારૂ અને નરસુ એ ભેદભાવ કોના માટે છે? જેનામા એ ભેદ છે શરીરને કોણ જુએ છે? શરીરની ભાવના કોને બધનકર્તા છે? જે પોતાને શરીર માને છે તેનેજ "હું દેહ નથી" એ અનુભવથી સાક્ષાત થતાજ જગતની ભાવના ઉડી જાય છે તે હમ્મેશને માટે ઉડી જાય છે. વિચાર અને વિવેકથી શ્રવણ અને મનનથી જ્ઞાનીજન આ સસારના બધનને વીરતાથી તોડી નાખી પોતાના પ્રિયતમને મળે છે. એજ તેનો માર્ગ છે. **નેતિ, નેતિ** આ નહિ, આ નહિ એમ સસારની સર્વ મોહજાળથી મુક્ત થઈ જ્ઞાની સત્ય સુખને પામે છે

દાનવીર શેઠ માણેકચંદ પાનાચંદ જે. પી.

वदनं प्रसाद सदनं सदयं हृदयं सुधामुचो वाचः
करणं परोपकारं येषां केषां न ते जना वन्द्याः ?

" જેમનુ વદન પ્રસન્નતાના ભડારરૂપ, હૃદય દયાયુક્ત, વાણી અમૃતની વૃષ્ટિ સમાન અને કર્મ પરોપકાર છે, એવા મહાજનો કોને વધ નથી ? "

વર્તમાન ગુજરાતમાં ઉદાર શ્રીમાનોનો છેક અભાવ નથી, પરતુ તેઓમા જેઓ ગાડરીઆ પ્રવાહમા ન તણાતા કઇક અક્કલનો ઉપયોગ કરીને દેશકાળની ખરી આવશ્યકતાઓને અનુસરતા માર્ગે પોતાની ઉદારતાનો ઉપયોગ કરતા હોય એવા તો થોડાજ હશે. વળી તેમા પણ સ્વપુરૂષાર્થે મેળવેલા દ્રવ્યનો અર્ધ ઉપરાત ભાગ જેમણે લોક-હિતમા ખર્ચી નાખ્યો હોય એવા પુરૂષ તો વિરલજ છે.

"દિગબર જૈન" માસિકના બે છેલ્લા અકોમા એક એવીજ કોટીના દાનવીર પુરૂષ શેઠ માણેકચંદ પાનાચંદ જેઓ ગત આષાઢ માસમા ૬૨ વર્ષની વયે એકાએક વિદેહ થયા છે, તેમના વિષે કેટલાએક લેખો પ્રકટ થયા છે. આ ઉદારાત્મા જૈન જ્ઞાતિના હોઈ તેમની ઉદારતાનો મ્હોટો ભાગ જૈનધર્મ અને સમાજ પ્રત્યે યોજાયલો હોવા છતાં અન્ય જ્ઞાતિવાળાઓ માટે પણ તે અનુકરણીય હોવાથી એ લેખોના સારાશ પૂર્વક આ ઉલ્લેખ યોજાઈ વાચક બધુઓ પ્રત્યે સાદર થાય છે.

શેઠ માણેકચદ હીરાચદના પ્રપિતા ઉદયપુર તાબાના બીંડર ગામના વતની હોઈ ગરીબાઈને લીધે તેઓ સં. ૧૮૪૦માં સુરત

આવી રહ્યા હતા. તેમના બે પુત્રોમાના એક હીરાચંદજી હતા. જેમના ચાર પુત્રોમાંથી શેઠ માણેકચંદજી ત્રીજા હોઇ તેમનો જન્મ સુરતમાં સં. ૧૯૦૮મા થયો હતો.

આ ચારે ભાઇઓને **શિક્ષણ ગુજરાતી લખવા વાંચવા પૂરતુંજ મળેલું હતું.** માણેકચંદજીના માતુશ્રી તેમને આઠ વર્ષનાજ મૂકીને ગુજરી જવાથી અને સ્થિતિ બહુજ ગરીબ હોવાથી નિર્વાહ માટે ધંધો કરવા ઉપરાંત સંતાનોને રાંધીને જમાડવાનુ તેમજ તેમની બીજી સર્વ સંભાળ લેવાનુ કાર્ય પણ તેમના પિતાજીનેજ કરવુ પડતું હતું

કેટલાક વર્ષ પછી હીરાચંદજીએ સર્વ પુત્રો સાથે મુંબઇ આવીને પોતાના પુત્રોને મોતી પરોવી આપવાના ધંધામા જોડયા. એક સંપ, કાર્યકુશળતા અને ચપળતાને લીધે મુંબઇના ઝવેરીવર્ગમા આ ચારે બંધુઓ એટલા તો પ્રિય થઈ પડયા કે જેથી તેમને પુષ્કળ કામ મળવા લાગ્યુ અને "ભાઇરામ" એ ઉપનામથી તેઓને સર્વ બોલાવવા લાગ્યા શ્રીરામ લક્ષ્મણાદિ ચાર બંધુઓની જોડી ઉપરથી આ બંધુચતુષ્ટયને તેમની યોગ્યતાને લઇને આ નામ મળ્યુ હોવુ જોઇયે હજી પણ એમનુ કુટુંબ 'ભાઇરામ'ના નામથી મુંબઈના ઝવેરીઓમાં ઓળખાય છે.

એ પછી આ ભાઇયોએ સ્વતંત્ર પેઢી સ્થાપી મોતીનો વ્યાપાર કરવા માંડયો અને તે પછી જમીન લેવા વેચવાનો ધંધો પણ ચાલુ કર્યો. આ ઉભય ધંધામા કુશળતા અને પ્રામાણિકતાના ગુણોને લીધે વિજયી થઇ તેઓ પૈસે ટકે સુખી થયા.

માણેકચંદજીને આઠ વર્ષની વયથીજ મંદિરમાં પૂજા પ્રક્ષાલન કરવાની ટેવ પડી હતી, અને ૧૫ વર્ષની વયથી તેમણે નિત્ય સ્વાધ્યાય કરવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. ધીમે ધીમે તેમની ધર્મરૂચિ

વધતાં વ્યાખ્યાન સાભળવાને પણ તેઓ જવા લાગ્યા. જેના યોગે એમના અ તરમા ધાર્મિકસેવા, ધર્મોન્નતિ અને જાતિ ઉન્નતિના અ કુરો ફૂટવા લાગ્યા. આ અ કુરો ધીમે ધીમે એટલા તો પ્રબળ થયા કે જેને પરિણામે તેઓ આજે એક ઉત્તમ પરોપકારી નર તરીકે પ્રસિદ્ધીને પામ્યા છે.

વખતોવખત તિર્થયાત્રાઓ કરવાને લીધે દિગબરજૈનોની અને જૈનતીર્થોની કનિષ્ટ દશા એમના જોવામા આવી. જેની સુધારણા પાછળ આ ધાર્મિક નરે પોતાના તન, મન અને ધનનો જેવો ભોગ આપ્યો છે તેવો ભોગ આજ ૧૦૦--૨૦૦ વર્ષ સુધીમા કોઇકજ જૈન શ્રીમાને આપ્યો હશે।

મુબઈમા સી. પી. ટૅન્ક પાસે આવેલી સમગ્ર હિ દુજાતિના ઉપયોગ માટેની 'હીરાબાગ' નામે વિશાળ અને સગવડભરી ધર્મશાળા રૂ. સવાલાખને ખર્ચે તેમણેજ બ ધાવેલી છે.

મુબઈ, કોલ્હાપુર, અમદાવાદ, જબલપુર, આગ્રા, રતલામ, હુબલી, સાંગલી, લાહોર, બેલગામ, અલ્હાબાદ, મ્હૈસુર, બૅગ્લોર, વર્ધા, મેરઠ, ઇદોર, સોલાપુર, વડવાણી, આકોલા ઈત્યાદિ સ્થળોએ જૈન વિદ્યાર્થીવર્ગ માટે બોર્ડીગો સ્થાપવામા તેમજ સ્થાપવાના કાર્યમા સહાયતા કરવામા પોતાના સમય અને મહેનતનો પુષ્કળ ભોગ આપવા સાથે ગીરોના લાખો રૂપિયા તેમણે ખર્ચ્યા છે સ્વજાતિ માટે નવિન ધર્મશાળાઓ, જીર્ણ ધર્મશાળા અને મ દિરોના ઉદ્ધાર, સ્કૉલરશીપો, જૈન શ્રાવિકાશાળાની યોજના, ગ્ર થોદ્ધાર, ગ્ર થદાન, જૈન ડિરેકટરી, અમદાવાદમા બોર્ડિગ ઉપરાત દેશી ઔષધાલયની સ્થાપના ઈ૦ ઈ૦ અનેક કાર્યો પાછળની તેમની ઉદારતાની એકત્ર રકમ આઠથી દશ લાખની થવા જાય છે. સમેતશીખરના દેશપ્રસિદ્ધ વાધા માટેના ફંડમાં રૂ. ૧૦૦૦૦) ની રકમ પોતે ભરવા ઉપરાંત ત્રણ ચાર લાખનું

ફંડ પણ પુષ્કળ શ્રમ લઇને તેમણેજ ભેગું કર્યું હતું. સતાનમાં તેઓ બે પુત્રીઓ અને એક ૭ વર્ષનો પુત્ર મૂકી ગયા છે.

મરતાંની ઘડીસુધી ધધા નોકરીની હાયવોય કરતા રહી તેમાને તેમાંજ છેલ્લો શ્વાસ મૂકીને આલોક પરલોકમા દુઃખજ ભોગવવાને સૃજાયલા લોભી મૂર્ખાઓએ ધડો લેવા જેવુ તેમની જીદગીનુ એક તત્ત્વ એ છે કે, પોતાની ૫૦) વર્ષની વય થવા પૂર્વેજ તેઓ ધધા-રોજગારમાથી ફારેગ થઇ પરોપકારના કાર્યો પાછળજ પોતાનો સમય ગાળીને સ્વજીવનનુ સાર્થક કરી ગયા છે.

બીજુ તત્ત્વ એ છે કે સંતાનો ગળુ પકડીને બોલવા ન દે અથવા બોલી શકાય તો મન્દવાડની લવરીમા ગણાઈ જાય એ દશાએ પહોંચતાસુધી કેટલાક બિચારાઓ પોતાની પરોપકારની ભાવનાઓને પ્રકટરૂપ આપતા અચકાય છે, અને આખરે તે પાર પાડવામા નિષ્ફળ જાય છે, તેમ ન થવા દેતા ઉપલી સર્વ ઉદારતાઓ ઉપરાત વાર્ષિક રૂ. ૧૩૦૦૦) ની આવકની એક અઢી લાખની મિલ્કતનુ ટ્રસ્ટ બે વર્ષ અગાઉ તેઓ કરી ચૂક્યા હતા. જેની આવકમાથી જૈન પરિક્ષા-લય તથા પાઠશાળાના નિભાવની, પોતાના પિતાના નામથી સ્થાપેલાં તમામ ધર્મખાતાઓની દેખરેખની તથા તીર્થરક્ષા, ધર્મોપદેશ, સ્કૉલર-શીપ ઇત્યાદિ બાબતોની યોજના તેઓ કરી ગયા છે.

તેમના જીવનનુ ત્રીજુ તત્ત્વ એ છે કે, ધન એ સદા કોઈની પાસે સ્થિર રહ્યુ નથી અને થોડા ઘણા વર્ષ કે એકાદ પેઢી વહેલે મોડે તેનો નાશ અવસ્ય સૃજાયલોજ હોવાથી દાનદ્વારા તેનો જેટલો સદુપયોગ થયો તેટલોજ પુણ્યના રૂપમા જીવની સાથે રહેનાર છે, એ વાત તેઓ સમજતા હતા. મરતાની ઘડીસુધી ધન પ્રાપ્તિની હાયવોય આડે આ લોકમાયે કશુ સુખ ન મળે, અને કશો પરાપકાર ન થવાથી ખાલી હાથે જવુ પડી પરલોકમા પણ પૂરી દુર્દશા ભોગવવી

પડે, એવુ જીવન ગાળનાર કાઠીઆડમરાઓએ આ વાત બહુજ ધ્યાનપર લેવા જેવી છે સ્વાર્થ સ્વાર્થ કર્યા કરી પોતાના આલોક તેમ પરલોકના સુખરૂપી ખરા સ્વાર્થપર કુહાડા મારી રહેલા મનુષ્યોએ શેઠ માણેકચ દજીના આ જીવનતત્ત્વને પોતાનુ બનાવી ખરો સ્વાર્થ દાનમાજ રહેલો છે એ સમજવુ જોઇયે શેઠ માણેકચ દજી આ લોકના સ્વલ્પ જીવનમાથી પરલોકના દીર્ઘજીવનના સુખની તૈયારી પાછળ પોતાના ધનનો અર્ધ ઉપરાત વ્યય પરહિતાર્થ કરીને પુણ્યરૂપી અધિક સુખપ્રદ અને અધિક સત્ય ધનને સાથે લઈ ગયા છે

કઇ એક મનુષ્યો એવા હોય છે કે પોતાના ધધા કે કુટુબમા કાઈ આફત આવી પડતા પોતે જે કાઈ ધર્મકાર્ય કરતા હોય, તે ત્યજી દઈને એમ સમજી લે છે કે ધર્માચરણથીજ એવી આફતો આવે છે શૂળીના ઘા સોયે સરી જતા હોય તેનુ રહસ્ય ટુકી સમજણને લીધે તેઓ સમજી શકતા નથી. શેઠ માણેકચ દજીના જીવનનુ ચોથુ તત્ત્વ એ છે કે તેઓને અનેક કૌટુબીક દુ ખો વારવાર સહેવા પડયા છતાં ધર્મકાર્યોમા ઉલટા તેઓ અધિક ને અધિકજ વધ્યા જતા હતા

તેમના જીવનનુ પાચમુ તત્ત્વ એ છે કે ઉદારાત્મા ધનવાનના સતાન ઘણે ઠકાણે વિલક્ષણ સ્વભાવના જોવામા આવે છે, ત્યારે શેઠ માણેકચ દજીએ પોતાના વિધવા પુત્રી ગ૦ સ્વ૦ મગન બ્હેનનુ જીવન પણ પરોપકાર પરાયણજ બનાવી મૂક્યુ છે એ બ્હેનને હસ્તે સ્વજ્ઞાતિની સહાયપાત્ર વિધવાઓ વગેરેના હિતાર્થ એક ‘ **શ્રાવિકાશ્રમ** ’ ની યોજના કરાવીને એક સારી જેવી મિલ્કત તેમને સોંપેલી છે. આ ‘ શ્રાવિકાશ્રમ ’ નો ઉદ્દેશ એ છે કે જૈન વિધવાઓનુ જીવન સુખદાયી બનાવવુ, સધવાઓ તથા કન્યાઓને ગૃહિણીનુ યોગ્ય કર્ત્તવ્ય શીખવવુ અને જૈન જ્ઞાતિમા શિક્ષિકા અને ઉપદેશિકાની ન્યૂનતા છે તેની પૂરતી કરવી. એ આશ્રમમા જૈનધર્મશાસ્ત્ર, ગણિત, વાચન,

સીવણ, ભરત, ભૂગોળ, પાકશાસ્ત્ર ઈ૦નુ શિક્ષણ અપાવા ઉપરાંત સહાયપાત્રો માટે જમવા તથા રહેવાની સગવડ પણ છે એ આશ્રમનો માસિક ખર્ચ રૂ ૨૫૦) શુમારે છે આ સસ્થા તરફનુ એક છાપેલુ વિનતિપત્ર જોતા જણાય છે કે "સ્વ૦ શેઠજીની હયાતિમા તેમની પૂર્ણકૃપાથી આશ્રમને ખર્ચનો ભાર જરાપણ માલૂમ પડતો ન્હોતો, પરતુ હવે આ આશ્રમ ભારે ચિતામા છે" શક્તિવાન જૈન ઉદારાત્માઓની ફરજ છે કે આશ્રમને આ ચિતામાથી મુક્ત કરી અધિક ઉન્નત બનાવવાના કાર્યમા તેના સુયોગ્ય ચાલક મગન બ્હેનને ઉદાર સહાય આપવી. જો તેમનો દેહ વધુ ટક્યો હોત તો પોતાના બાળપુત્રને પણ તેઓ પોતાના સદ્‌ગુણોનો રગ સ્વહસ્તેજ ચડાવી શક્યા હોત આશા છે કે તેમના કુટુબીજનો તેને શુભ સસ્કારોનો, સારા સગનો અને ઉત્તમ કેળવણીનો યોગ કરાવી પોતાના પરોપકારી પિતાના નામને શોભાવે તેવો બનાવવામા કસર રાખશે નહિ

આ પ્રમાણે અનેકવિધ સત્કાર્યો કરવા પાછળ પોતાના ધનના અર્ધ ઉપરાત ભાગનો વ્યય તેઓએ કર્યો હતો જો તેઓનુ આયુષ્ય અધિક લબાયુ હોત તો વિલાયત જઈ ત્યા પણ જૈનબૉર્ડીગ સ્થાપવાની અને મુબઇમા માસાહારીવર્ગ માટે વેજીટેબલ હોટેલો સ્થાપવાની એમની ઉમેદ હતી.

જેમ તેમનુ જીવન અનેકો માટે બોધપ્રદ હતું, તેમ તેમનુ અવસાન પણ બોધપ્રદ ગણવા યોગ્ય છે કાઇ પણ વ્યાધિ કે મદવાડ ન ભોગવવો પડતા માત્ર થોડાજ સમયમા તેમનુ શરીર છૂટયુ હતું.

પોતાના પરિચયમા આવનારને તેઓ એજ સલાહ આપતા કે જાહેર કામોમા ભાગ લ્યો. પરોપકાર થવા ઉપરાત તેથી પ્રતિષ્ઠા પણ મળે છે અને અનેક સારા મનુષ્યો સાથે ઓળખાણ પીછાણ વધી આડકતરી રીતે પોતાના ધધામા પણ લાભ થાય છે. વળી તેઓ

કહેતા કે બીજાના અવગુણ કદિ પ્રકટ કરવા નહીં પણ ગુણુજ પ્રકટ કરવાથી બહુ લાભ થાય છે.

પોતાનાં પરોપકારી કાર્યો તથા તે સબધી ધનની વ્યવસ્થા માટે ટ્રસ્ટીઓ તરીકે તેઓ પોતાના કુટુબી તેમજ સ્નેહી વર્ગમાથી કેટલાક સુયોગ્ય પુરૂષોની નીમણુક કરી ગયા છે જેઓમા મુખ્ય તેમના કનિષ્ટ બધુ શેઠ નવલચદજી છે. તેમના કુટુબમા વડીલ તરીકે પણ હવે તેઓજ છે, જેથી કુટુબની સભાળ ઉપરાત સ્વ૦ નાં આરભેલા કાર્યોની સભાળ લેવાની ફરજ પણ તેમના ઉપરજ આવી છે

ટ્રસ્ટીઓની દેખરેખ અને કાળજીના અભાવે કાર્યનો હેતુ જોઇયે તેવો સફળ ન થવાના અને કદાચ નિષ્ફળ પણ જવાના દાખલાઓ અનેક સ્થળે જણાય છે તે જોતા, સ્થાપના કરનાર કરતા પાછળથી તે કાર્યોપર પૂરતી દેખરેખ અને કાળજી રાખી તેને ખીલવવાનુ કાર્ય પણ ઓછા શ્રમનુ અને પુણ્યનુ નથી આશા રહે છે કે શેઠ નવલચદજી તેમજ તેમના અન્ય કુટુબીઓ અને ટ્રસ્ટી મહાશયો સ્વ૦ના કાર્યોને ખીલવવામા યોગ્ય ઉત્સાહ અને શ્રમ દર્શાવી સ્વર્ગસ્થની પેઠે ઉત્તમ યશના ભાગી થશે.

શેઠ માણેકચદજીની ઉદારતા અને પ્રામાણિકતાની કદર કરીને જૈન કોમે તેમને **" દાનવીર જૈન કુળ ભૂષણ "** ની અને ના૦ સરકારે **જે. પી.** ની પદવી આપી હતી. તેઓ ભારત દિગબર જૈન મહાસભાના તેમજ જૈન પ્રાતિક કૉન્ફરન્સના પ્રમુખ હોવા ઉપરાત અનેક સસ્થા અને કમીટીઓના પ્રમુખ, મત્રી, મેમ્બર અને ટ્રસ્ટી હતા. સ્વભાવે તેઓ શાન્ત, સરળ, પરિણામદર્શી, નીરાભિમાની અને ઐક્યને ચાહનાર હતા.

જૈન સમાજમાં શેઠ માણેકચદજી કેટલા પ્રીતિપાત્ર થઇ પડયા

હતા તે સુચવનારા કેટલાક વચનોના ઉતારા "દિગંબર જૈન" માથી અહિ આપવા ઉપયોગી થઇ પડશે

"શેઠ માણેકચદજીનુ નામ સર્વ સ્થળે ઘરગથુજ હતુ દિગબરીમા એમના કરતા વિદ્યા અને સમૃદ્ધિમા વિશેષ બીજા ઘણાએ પુરૂષો છે, પણ શેઠ માણેકચદજી સ્વભાવ, ઉદારતા અને જાતિભોગાદિને લીધે આખા હિદના દિગબરજૈનોના એક રાજા યાને વૅાઇસિરૅાય જેવા હતા"

"આ મહાન નરના વિયોગથી દિગબરજૈન કોમે એક મહાન સચાલક ગુમાવ્યો છે અને તેની ખોટ કદિ પણ પૂરાઇ શકવાની નથી"

"હજારો માણસ તરફથી ભલી બુરી સુણીને પણ, કામ કર્યાનો કઇપિણ બદલો મેળવવાની આશા વિના નિસ્વાર્થપણે પોતાના કર્ત્તવ્યમા મરતા સુધી દત્તચિત્ત રહેનાર પુરૂષને મહાત્મા નહિ તો બીજુ શુ કહેવાય? ધન્ય છે તેવા પુરૂષને અને ધન્ય છે તેની જનનીને કે જેણે આવા મહાત્માને પોતાની કુખે અવતાર આપ્યો"

"એમના જવાથી, એમના નામથી જાણીતા એવા પ્રત્યેકજનને કાઇને કાઇ ખોયુ છે કુટુબીઓએ અનુકરણીય મહાત્મ્ય દૃષ્ટીમાથી જતુ જોયુ છે, મિત્રોએ હૃદયનો વિશ્રામ ખોયો છે, લોકોએ ચારિત્ર્યનો ઉત્તમ નમુનો ખોયો છે"

પદાર્થ માત્રનુ મૂળ બધારણજ ત્રિગુણાત્મક હોવાથી પૂર્ણ નિર્દોષ તો જગતમા કોઈ અને કશુજ હોઈ શકે નાહ, છતા કોઇ મતભેદ, શુભ કાર્ય–કીર્તિ મેળવનાર પ્રત્યેની અસહનતા કે એવા પોતામાનાજ વિકારોને લીધે શ્રેષ્ઠ પ્રસિદ્ધ પુરૂષોમા દોષારોપ કરનારાઓ તેમજ અલ્પ–સ્વલ્પ દોષને મ્હોટા જોઈ પ્રકટ ઉત્તમ ગુણોને ન્હાના જોવામા

પોતા હૃદયરૂપી દુરબીનનો ઉંધો ઉપયોગ કરનારાઓનો પણ જગતમા ટોટો હોતો નથી એવા મનુષ્યોના કુકથનને અવકાશ આપવા કરતા અમે તેમને ભલામણ કરીશુ કે સ્વ૦ શેઠજીના જગપ્રસિદ્ધ ઔદાર્યનુ દર્શન અને અનુકરણ કરીને તેમણે પણ સ્વપરનુ હિત સાધવુ. આવી કાગદ્રષ્ટીવાળાઓની દયાપાત્ર સ્થિતિ માટે દયાની ભાવના કરી, માણેકચદજીના પરોપકારી કાર્યોથી મુદિત થઇ જણાવીશુ કે તેમનુ સુચરિત્ર વર્તમાન શ્રીમાન અને ઉદારવર્ગ માટે બોધપ્રદ અને અનુકરણીય છે જે દેશના ધનિકોનો મ્હોટો ભાગ ઉદારતાને કરજરૂપે સ્વીકારીને તેને પોતાની સમીપે જ ન આવવા દેતો હોય, અને જો કઇક આવી જાય તો માત્ર બાહ્ય કીર્તિના એકાદ પોલપોલ આડબર કરવામા કે કાતો દરાવલાઓને, એદીઓને કે ધનિક ધર્મગુરૂઓને ધનમિષ્ટાન્નથી અધિક પુષ્ટ કરવામા તેનો ઉપયોગ કરવામા કૃત કૃત્યતા મનાતી હોય, અજ્ઞાન અને તજ્જન્ય અનેકવિધ દુખ-દૈન્યમા પોતાના લક્ષાવધી જ્ઞાતીબધુઓ અને કોટયાવધી દેશબધુઓ રીબાયા કરતા હોવા છતા જે દેશના મ્હોટા ભાગના ધનિકો તેને જોઇ શકવાના ચક્ષુઓ અને સ્હમજી શકવાની સ્હમજશક્તિથી બેનશીબ હોય, એવા દેશમા પોતપોતાની જ્ઞાતિ માટે પણ લાગણી ધરાવીને સહાય પાત્રોને જ્ઞાનદાન આપવામા સ્વધનનો ઉદારતાથી વ્યય કરનારા માણેકચદજી જેવા સહસ્ત્રાવધિ ઉદારાત્માઓની આવશ્યક્તા છે. આ આવશ્યકતા પૂરી પડે અને ધનવાનોમા ઉદારતા સાથે દેશકાળાનુરૂપ દાનમાર્ગોની સ્હમજણ આવે, એ ભાવનાપૂર્વક સ્વ૦ ના આત્માને અધિક શાન્તિ ઇચ્છી આ ઉલ્લેખ સમાપ્ત કરીશુ.

કાપડ બજારની આગમાં

કોણની તીજોરીઓ બળી ગઈ ?

લખમીદાસ ખીમજીની કાપડ માર્કીટમા આગ થઈ તે વખતે દુકાનોમા ગોદરેજની સાત તીજોરીઓ હતી, અને એકેએકમા મોતીના દાગીના, ચલણી નોટો, ખતપત્રો વગેરે તદ્દન સલામત રહ્યું હતું.

આગ થઈ રહેવા પછી બીજું એ જોવામાં આવ્યું કે જ્યારે ગોદરેજની સઘળી તીજોરીઓ માંહેલો અવેજ સખત તેમજ નરમ આગમા સલામત રહ્યો હતો ત્યારે બીજા દેશી અને વિલાયતી મેકરોની તીજોરીમા જ્યા આગ સખત હતી ત્યા સઘળું બળી ગયું હતું યા બળવાની અણી ઉપર હતું, અને હજારોની ચલણી નોટનો કોલસો થઈ ગયો હતો પણ જ્યા નરમ હતી ત્યાંજ બચી ગયું હતું

આ વાતની ખાત્રી થવાથી કેટલાકોએ એ આગમાં પોતાની તીજોરી માંહેલી ચીજો બચી જવાની સર્ટીફીકેટો જો કે વિલાયતી અને બીજા ગામઠી મેકરોને આપી છે, તે છતાં તેઓએજ આગ પછી નવી તીજોરીઓ ગોદરેજનીજ ખરીદી છે.

ગોદરેજ ઍન્ડ બોઈસ મેન્યુફેકચરીંગ કું.

કારખાનું:—ગેસ કંપની પાસે, પરેલ—**મુંબઈ.**

દુકાન:—શેખમેમન સ્ટ્રીટ, મુળજી જેઠા મારકીટની સામે—**મુંબઇ.**

શાખા:—રીચીરોડ—**અમદાવાદ.**

દુ:ખનો બોજો ઘટાડવાનું સાધન.

શ્રેષ્ઠ પુરૂષોનાં જીવન અને તેમાં પણ દૈવી અંશથી સ્ફુરાયલ નરોનાં જીવન વાંચવામાં આવતાં આપણા દુ:ખનો બોઠ આપણે ન જાણીયે તેવી રીતે આપણાપરથી ઓછો થયા વિન રહેતો નથી. એવે વખતે આપણે તે દુ:ખમાંથી જાણે ઉચકાઇને ઉચે ચ્હડતા હોઇયે તેમ આપણને લાગે છે.

જીવનચરિત્ર વિષે ચર્ચામાથી

સમૃદ્ધિનો ભંડાર.

" પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ એ મ્હોટા શહેરો તથા નગરોમા રહેનારા મનુષ્યો જે મ્હોટા હક્ક ભોગવે છે, તે પૈકીનો એક મુખ્ય હક્ક છે મફત પુસ્તકાલય એ એક જાતનું સાસારિક દેવળ છે; જમાનાઓના મ્હોટામાં મ્હોટા અવાજો સાંભળવાનું મંદિર છે, સર્વ દેશોમાથી ભેગા કરેલા ડહાપણનો ભંડાર છે, અને જે તેનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરે છે તેને તે વગર ખર્ચે ઉચ્ચકેળવણી પૂરી પાડે છે." જ્યાંસુધી આ સત્ય પીછાનાશે નહિ અને જ્યાસુધી દરેક શહેર તથા દરેક ગામમા મફત પુસ્તકાલયો સ્થપાશે નહિ, ત્યાંસુધી આપણે કાંતો જંગલીજ ગણાવા જોઇએ; અને બહુ તો જંગલીપણામાંથી સહજ જ આગળ વધેલા ગણાવા જોઇએ.

રેવર' ડબલ્યુ જે ડાસન.